

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TÜRKÇÜLÜK (1908-1913)
DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN **HAZIRLAYAN**
Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ **Bahattin ÇATMA**

MALATYA-2018

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TÜRKÇÜLÜK (1908-1913)

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan: Bahattin ÇATMA

Danışman: Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ

**Ağustos 2017
MALATYA**

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük (1908-1913)

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ

HAZIRLAYAN
Bahattin ÇATMA

Jürimiz 10. 01. 2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu doktora tezi (oybirliği /oyçokluğu) ile başarılı bulunarak Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvan Adı Soyadı

1. Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Başkan)
2. Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ (Danışman)
3. Doç. Dr. Yaşar KAYA (Üye)
4. Prof. Dr. Sabit DUMAN (Üye)
5. Prof. Dr. Ahmet AKSİN (Üye)

İmzası

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih vesayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım **II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TÜRKÇÜLÜK (1908-1913)** başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Bhattin ÇATMA

BİLDİRİM SAYFASI

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım “II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük (1908-1913)” isimli tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

...../...../2018

Bahattin ÇATMA

ÖNSÖZ

Türk modernleşmesinin en önemli dönüm noktalarından birisi hiç şüphesiz II. Meşrutiyet'in ilanı olmuştur. II. Meşrutiyet kendisi ile özdeş hale gelen belli başlı kavramlar dolayısıyla Osmanlı bünyesinde tebarüz eden fikrî çabalar için de kendi mecralarına oturmalarının imkânını sağlamıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip görünür olan ve devleti kurtarmanın en başat yolu olarak telakki edilen fikrî temayüller başta Osmanlılık olmak üzere İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük fikriyatlarıdır. Geçen süre zarfında yaşanan hadiseler ilave olarak değişen sosyal ve siyasî durum beraberinde Osmanlılık fikriyatının gerçekçi olmadığını aşikâr kılmıştır. Bu durumun böylesi bir hal almasında, dönemin gayr-i Türk unsurları arasında tebarüz eden milliyetçilik teşebbüslerinin yanında; bu teşebbüslerin, Osmanlılığı kendi milliyetçiliklerini tahkim etmek adına kullandıkları bir yaklaşım olarak ifade etmelerinin anlaşılması da etkili olmuştur.

Osmanlılığın kendisini gerçekçi bir temele oturtmakta yaşadığı sıkıntılar beraberinde akamete uğramasını ve başarılı olamamasını sağlamıştır. Mevcut koşulların bu halde olması önceleri varlıkları söz konusu olan ama mündemiç halde bulunan İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük fikriyatlarının kendilerini ifade etmekte daha belirgin söylemler kullanmalarının ve mahfiller oluşturmalarının imkânını doğurmuştur. Bu şekilde oluşan sosyal, kültürel, siyasî ve düşünce ortamında kendi sınırlarını oluşturma gayreti içerisinde olan önemli fikrî teşebbüslerden birisi de Türkçülük olmuştur. Elbette düşünce anlamında ortaya çıkan teşebbüslerin ortaya çıkmasını tek neden üzerinden izah etmek mümkün değildir. Bu bakımdan 19. yüzyıl'ın Osmanlı-Türk tarihi açısından sahip olduğu hususî önemin yanı sıra, II. Meşrutiyet sonrası oluşan siyasî, sosyal ve kültürel ortamın da Türkçülük fikriyatı açısından önemli etkisi olmuştur.

II. Meşrutiyet'in ardından Türkçülük fikriyatı müntesibi olarak niteleyebileceğimiz isimler çeşitli gazete, mecmua ve teşekküller dâhilinde teşebbüslere girişmişlerdir. Bu teşebbüsler muhtevaları itibariyle kültürel, siyasî, ilmî, edebî ve iktisadî hususlarda fikir beyan eder mahiyette olmuşlardır. Hal böyle olunca; devleti kurtarmak maksadından hareketle önceleri Osmanlılık üzerinden hareket eden Türkçülük fikriyatı, bütün özellikleri ile müstakil konumunu tebarüz ettirecek bir hal almıştır. Bu da önceleri

belirli alanlarla sınırlı olan Türkçülük fikriyatının hayatın her alanına ilişkin doprudan temas eder bir hüvviyet kazanmasının alanını ona kazandırmıştır.

Bu çerçevede Türk tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olan II. Meşrutiyet'in ilanından (23 Temmuz 1908), İttihat ve Terakki'nin siyasî bakımdan kendi iktidarını tahkim etmek için bir imkân olarak değerlendirdiği Mahmut Şevket Paşa'nın suikast ile öldürüldüğü (11 Haziran 1913) tarih aralığında Türkçülük fikriyatının sahip olduğu hususiyetler üzerinde durulmaya çalışıldı. Tabii çalışma siyasî, sosyal, edebî ve iktisadî unsurları barındırması dolayısıyla kendi içinde belli başlı zorlukları barındıran bir yapıdadır. Türkçülük fikriyatına ilişkin kaynak olarak mecmualar ve gazetelerden istifade edildi. Gazete, mecmua, nizâm-nâme, program gibi doğrudan birincil kaynaklar İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Ankara Üniversitesi Dergiler Veri Tabanı'ndan, Millî Kütüphane ve Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı'ndan temin edildi. Çalışmada yer yer müracaat edilen Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri'ne ise Türkiye Büyük Millet Meclisi kütüphanesinden elektronik ortamdan ulaşıldı. Konuyla alakalı olarak kaleme alınan metinler de ya doğrudan temin edildi ya da pdf halinde elde edilerek istifade edilmeye gayret edildi.

Çalışma boyunca ve doktora eğitimi süresince birçok zorlukla karşı karşıya gelindiğini belirtmek isterim. Bu zorlukların aşılmasında yardımları olan isimlere teşekkür etmeyi bir borç biliyorum. Öncelikli olarak lisânsüstü eğitimim boyunca bana olan inancı ve desteğine ilave, gösterdiği nezaket yüklü alakasından ve teze ilişkin yönlendirmelerinden ötürü çalışmadaki katkısını asla yadsıyamayacağım değerli hocam Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ'e çok teşekkür ederim. Hususî sohbetlerinden ve geniş arşivinden istifade ettiğim Prof. Dr. Salim CÖHCE'ye ve Prof. Dr. Orhan YAZICI'ya ayrıca teşekkür ederim. Doktora tez çalışması boyunca Tez İzleme Kurulu'nda çalışmaya gösterdikleri ihtimamdan ve ufuk açıcı önerilerle destekte bulunmalarından ötürü Doç. Dr. Yaşar KAYA ve Prof. Dr. Sabit DUMAN'a hasseten şükranlarımı bildiririm. Elbette çalışmaya ve bana ciddi manada katkısı bulunan birçok isim daha olmuştur. Başta tezi okuyarak gerekli tashih ve düzenlemeleri yapan kıymetli dostlarım Yrd. Doç. Dr. Musa GÜMÜŞ ve Yrd. Doç. Dr. İlyas SUCU olmak üzere burada isimlerini anmadığım kıymetli dostlarımın tamamına katkılarından ötürü ayrıca teşekkür etmeyi bir borç biliyorum. Çalışmanın eksik kalan tarafları muhakkak surette bulunacaktır. Türkiye'nin kaderine doğrudan temas eden böylesine bir meselede çalışma yapıp nihayete erdiğini

iddia etmek elbette güç bir durumdur. Eksikliklerin tarafımızdan kaynaklı eksiklikler olduğunu beyan ederek çalışmamızın Türk modernleşmesinin temel meselelerine katkı sağlayacağını umut ediyorum.

ÖZET

Çatma, Bahattin, II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük (1908-1913), Doktora Tezi, Malatya 2017.

19. Yüzyılın başlarından itibaren tekrardan eski ihtişamlı günlere dönmek ya da Batı'da ortaya çıkan fikrî tezahürlerden olanca gücüyle etkilenmemek ve bu şekilde Devletin bütünlüğünü muhafaza etmek maksadıyla çeşitli çabalar söz konusu olmuştur. Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük fikriyatlarına ilave olarak her üç fikrî temayülün de müşteregi olarak tebarüz eden Batıcılık, ileri sürdükleri çözüm önerileri ile bu maksada matuf teşebbüsler olarak belirmişlerdir. Bu çalışmada ise; bu fikrî temayüller arasında sahip olduğu siyasî muhtevanın yanında kültürel özellikleri ile de ön plana çıkmış olan Türkçülük fikriyatı tetkik edilmeye çalışılmıştır. Kökleri itibariyle Tanzimat Fermanı'nın ilanını müteakip dönemlere kadar götürülebilecek olan Türkçülük fikriyatının, II. Meşrutiyet'in ilanının ortaya çıkardığı hususî koşullarda nasıl bir hüviyete büründüğü üzerinde durulmuştur. Nitekim konu; görece hürriyet ortamının tesisi anlamına gelen meşrutiyetin ilanı tarihi olan 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) ile siyasî otoritenin kendi iktidarını tahkim etme gerekçelerinden biri olarak da ele alınabilecek olan Mahmut Şevket Paşa suikastının gerçekleştirildiği 29 Mayıs 1329 (11 Haziran 1913) aralığıyla sınırlandırılmıştır. Bu zaman zarfında Türkçülük fikriyatı müntesipleri tarafından teşekkül ettirilen mahfiller üzerinde durulmuş ve Türkçülerin fikrî bakımdan belirli mefhumlara ilişkin kanaatleri ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Osmanlı Fikir Hareketleri, Türkçülük

ABSTRACT

Çatma, Bahattin, II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük (1908-1913), Doktora Tezi, Malatya 2017.

As of the beginning of 19. century, various efforts was discussed with the purpose of returning to old deluxe days or not being influenced with all power from the intellectual appearings the emerged in the West and preserving the integrity of the state. In addition to Ottomanism, Islamism, Turkism thoughts, Westernism which became clear as the joint of three intellectual tendencies, emerged as the attempts directed towards to this purpose with their solution suggestions. In this study, Turkism thought which had not only political content but also came into prominence with its cultural features among these intellectual tendencies, was tried to be examined. It was dwelled on Turkism thought, which could be taken back to to the eras following the announcement the rescript of Tanzimat originally, gained what kind of an identity in the special conditions that emerged after the announcement of the Second Constitutionalist Period. Hence, the subject was limited with the dates 10 July 1324 (23 July 1908) which is the date of the announcement of the Second Constitutionalist Period that means the establishment of the relative freedom atmosphere and 29 May 1329 (11 June 1913) which is the date of the assassination of Mahmut Sevket Pasha that can be thought as one the reasons that political authority strengthened its own power. Within this time period, it was dwelled on the gathering-places that was composed by the followers of Turkism thought and the opinions Turkists concerning the significant concepts were tried to be discussed intellectually.

Key Words: Second Constitutionalist Period, Ottoman Movements of Thought, Turkism

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ -----	iv
BİLDİRİM SAYFASI -----	v
ÖNSÖZ -----	vi
ÖZET-----	ix
ABSTRACT-----	x
İÇİNDEKİLER -----	xi
KISALTMALAR-----	xiii
GİRİŞ -----	1

1.BÖLÜM

DEVLETİN BEKÂSI: FİKRÎ TEMAYÜLLER ve TÜRKÇÜLÜK FİKRİYATININ ORTAYA ÇIKIŞI

1.1. Osmanlıcılık Düşüncesi: Müşterekler ve Devlet-i Ebed Müddet -----	12
1.2. İslamcılık Düşüncesi: Siyaset ve Hilafet -----	18
1.3. Batıcılık Düşüncesi: Ahlâk ve Fen-----	24
1.4. II. Meşrutiyet Öncesi Dönemde Türkçülük Fikriyatına Genel Bir Bakış -----	27
1.4.1. Batı’da Yapılan Türkoloji Çalışmaları ve Bu Çalışmalarının Türkçülük Fikrine Katkıları-----	28
1.4.2. Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti’nde Türkçülük Temayülü -----	39
1.4.3. Avrasya’da Ortaya Çıkan Millî Birlik Fikri ve Osmanlı Aydınları-----	57

2. BÖLÜM

1908-1913 TÜRKÇÜLÜK: HADİSELER- MAHFİLLER

2.1. II. Meşrutiyet Dönemi’nde Siyasî Hadiseler ve Türkçülük -----	71
2.1.1. II. Meşrutiyet, Kanun-i Esasi ve Türkçüler -----	71
2.1.2 II. Meşrutiyet’in İlanına Müteakip Siyasî Hadiselerin Türkçülük Üzerindeki Etkileri -----	84
2.1.2.1. Trablusgarp Savaşı ve Türkçülük -----	90
2.1.2.2. Balkan Savaşları ve Türkçülük -----	99
2.2. 1908-1913 Arası Türkçü Mahfiller -----	113
2.2.1. Bilimsel Türkçülük: Türk Derneği ve Türk Derneği Mecmuası -----	113
2.2.2. Edebiyat ve Siyaset: Genç Kalemler -----	120

2.2.3. İlk Türkçü Fırka: Millî Meşrûtiyet Fırkası -----	123
2.2.4. Bir Kültür Hareketi Olarak Türkçülük: Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Yurdu Mecmuası-----	127
2.2.5. Kültürel ve Siyasî Bir Organizasyon: Türk Ocakları -----	132
2.2.6. Türk Gençliği: Türk Gücü Derneği -----	139

3. BÖLÜM

1908-1913 YILLARI ARASINDA TÜRKÇÜLERİN SOSYAL ve İKTİSADİ MESELELERE DAİR YAKLAŞIMLARI

3.1. Türkçüler ve Osmanlı'da Toplum Yapısı-----	144
3.1.1. Osmanlılık ve Türklük -----	144
3.1.2. Türkçülerde “Batılılaşma-Yenileşme” Fikri -----	154
3.1.3. Türk Olmayan Unsurlar ve Türkçüler -----	160
3.1.4. Türkçülere Göre Millet (İrk, Milliyet, Kavmiyet) ve İslam -----	167
3.1.5. Vatan-----	187
3.1.6. Alfabe, Lisân ve Neşriyat Dili -----	198
3.1.7. Talim ve Terbiyeye İlişkin Düşünceler -----	206
3.1.7.1. Emel-İdeal-Mefkûre Mefhumları ve Türkçülük -----	214
3.2. II. Meşrutiyet Döneminin İktisadî Sorunları ve Türkçü Çözüm Önerileri -----	218
3.2.1. Mali Yapıdaki Sorunlar ve Buna Karşı Yaklaşımlar -----	220
3.2.2. Tarım ve Hayvancılık -----	229
SONUÇ -----	235
KAYNAKÇA -----	245
EKLER -----	283

KISALTMALAR

a. g. e.	: Adı Geçen Eser
a. g. m.	: Adı Geçen Makale
a. g. t.	: Adı Geçen Tez
Bkz.	: Bakınız
C	: Celse
D	: Devre
Der.	: Derleyen
Edt.	: Editör
İ.S.	: İctima Senesi
Nu.	: Numara.
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
Yay.	: Yayınları.

GİRİŞ

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin ardından daha geniş bir bakış açısıyla atılımını devam ettirmeye başlayan Türk modernleşmesi, beraberinde yeni bir aydın-bürokrat sınıfı ortaya çıkarmıştır. Geleneksel bir takım reflekslere sahip olmakla birlikte doğrudan ya da dolaylı olarak dönemin Batı düşüncesiyle irtibatlı olan bu insanlar, bir takım taleplerle seslerini duyurmaya başlamışlardır. Tanzimatçı paşalar olarak adlandırılan Mustafa Reşid, Âli ve Fuat Paşalarla, Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa gibi isimler bu zümreye örnek olarak gösterilebilir. Tanzimat sürecinin ortaya çıkardığı bu düşünce müntesiplerinin ileri sürdükleri fikirlerin ve gösterdikleri tavrın bir neticesi olarak ortaya çıkan Kanun-i Esasi, dönemin sosyal ve siyasî bir takım problemlerine çözüm üretmek maksadıyla oluşturulup ilan edilse de, metnin içeriğinin bunun imkânını bünyesinde barındırdığı söylenemez. Kanun-i Esasi, 19. yüzyılın baskın milliyetçi teşebbüslerinin önüne set çekebilmek maksadıyla “*Osmanlı milleti*” teşekkül ettirmenin yollarını arayan belirli maddeleri (Madde 8)¹ içermiş olmakla birlikte; bazı maddeleri bu milliyetçi teşebbüsleri körükleyen, bir anlamda onları tahrik eder bir şekilde farklı unsurlarca yorumlanmıştır (Madde 18)². Kanun-i Esasi'nin ilanı şartıyla padişahlık makamına oturan Sultan II. Abdülhamid, iktidarının ilk yıllarında kanun metninin kendisine verdiği yetkiyle Kanun-i Esasi'yi 1878'de askıya almış ve meclisi süresiz tatil etmiştir.³ II. Abdülhamid'in mutlak

¹*Sekizinci Madde: “Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanuna muayyen olan ahvale göre istihsâl ve idâa edilir.” Hatt-ı Hümayun ve Kanun-i Esasî, s. 4. (Kanun-i Esasî metnine İstanbul Atatürk Kitaplığı dijital kütüphanesinden ulaşılmıştır.) Bu madde, dönemin siyasi temayülü de göz önünde bulundurulduğu zaman farklı unsurları bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'nde yekvücut olmuş bir *Osmanlı Milleti* teşekkül ettirmenin bir devlet politikası olarak benimseneceğinin bir nişanesi olarak görülebilir.*

²*On sekizinci madde: “Tebaa-i Osmâniyenin hüdâmât-ı devlette istihdâm olunmak için devletin lisân-ı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır.”* Bu madde ile birlikte memuriyette ve Meclis-i Mebûsan'da Türkçe konuşma zorunluluğu getirilmiş ve bu da mecliste iletişim konusunda ciddi sıkıntıların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Enver Ziya Karal'ın bu hususta ifade ettikleri dikkate değerdir: “(Meclis-i Mebûsan'da)... Ahmed Mithat Efendi zabıt tutmaya ve söylenenleri yazı diline çevirmeye memur edildi. Kolay iş değildi bu. Bir gün bayıldı; mecliste çalışmalar ertelendi. Mebuslar ilk kez olmak üzere, Türkçe'nin bu kadar çeşitli biçimlerde söylendiğini görmekle hayret içinde kaldılar. Öte yandan İstanbul halkı İstanbullu olmayan mebusların, onlar da İstanbul halkının Türkçesi ile alay eder oldular.” Enver Ziya Karal, “Tanzimat'tan Sonra Türk Dili Sorunu”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, II, İstanbul 1985, s. 317.

³ Kanun-i Esasi'nin ilan edilme sürecine ilişkin bkz. M. Akif Aydın, “*Kanun-ı Esasî*”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 24, İstanbul 2001, s. 328-330.

iktidarının tesisinin başlangıcı olan bu durum; aynı zamanda, “*İnkılab-ı Azîm*” olarak adlandırılan II. Meşrutiyet’in ilanına giden sürecin de önünü açmıştır.

Sultan II. Abdülhamid dönemi modernleşme anlamında ciddi atılımların gerçekleştiği bir dönem olmakla birlikte fikrî bakımdan zenginliğin yaşandığı ve bu zenginliğin kendisini ifade etme alanı bulmakta sıkıntılar çektiği bir dönemdir. Basın alanında ciddi manada neşriyatlar yapılmasına müsait bir düşünce kapasitesinin bu dönemde olmasının yanı sıra, II. Abdülhamid’in basın üzerindeki tahakkümü ve uyguladığı sansür dolayısıyla bunun somut nüvelerinin ortaya çıkması zor olmuştur.⁴ Aslında II. Abdülhamid’in gösterdiği bu tavır sadece basına dair olmamış, en yakınında bulunanlar dahi hafiyeler üzerinden tahkikat ve takibata uğratılmışlardır.⁵ Abdülhamid’in bu takibat ve tahkikatları yaptırmasının temel sebebi edindiği tecrübelerdir. Nitekim İttihatçı olan Süleyman Şefik Paşa hatıralarında II. Abdülhamid’in vehme düşüp bunları yaptırmasının pek tabîî karşılanması gerektiğini ifade etmektedir.⁶ II. Abdülhamid döneminde insanların maruz bırakıldıkları muamelenin ve neşriyatlara ilişkin gösterilen bu yaklaşımın modern eğitim kurumlarında⁷ batılı usul ve esaslarla tedarisata tabi tutulmuş olan yeni nesil üzerinde ciddi tesirleri olmuştur. Bu dönemde; II. Abdülhamid, önceki dönemde görünür olmaya başlayan Osmanlı muhalefet kanadını -yeni aydın sınıfı- kendi yaptıklarıyla tahkim etmiş ve onların ciddi manada muhalefet geliştirmelerine imkân

⁴ Bora Ataman, “*Türkiye’de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü*”, *Marmara İletişim Dergisi*, 14, Ocak 2009, s. 36-47.

⁵ II. Abdülhamid’in hususi doktorlarından biri olan Cemil Topuzlu’nun maruz kaldığı jurnallenme olayı bu bakımdan dikkate değerdir. Cemil Topuzlu, **İstibdat-Meşrutiyet- Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, (Yay. Haz. Prof. Dr. Hüsrev Hatemi, Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, İstanbul 2017, s. 95-96.

⁶Hatta öyle ki iktidara gelen İttihatçıların da II. Abdülhamid’in sahip olduğu vehme benzer bir vehim ile hayatlarını devam ettirdiklerini belirtmektedir. Talat ve Enver’in Meşrutiyet’in ilanını müteakip yanlarında silahlı pehlivanlar gezdirdiği ve bütün vilayet kulüplerinin merkez-i umumiye jurnaller verdiklerini belirtmektedir. Ayrıca İttihatçı diye adlandırdığımız Süleyman Şefik Paşa’nın Cemiyet’e üyeliği II. Meşrutiyet’in sonrasına tesadüf eder. Sonraki hayatı da göz önünde bulundurulduğunda İttihatçılığı tartışmalı bir mesele olarak görülebilir. Bunun dışında hatıralarında Cemiyete üye olurken edilen yemine itiraz ettiğini ve sadece Cemiyet’in meşru emel ve emirlerine itaat edeceği üzerine yemin edebileceğini beyan ettiğini ifade etmektedir. Bu ise; dönemin siyasî ortamında İttihat ve Terakki’nin esnek davranmalarına bir örnek olarak gösterilebilecek bir durumdur. Süleyman Şefik Paşa, **Hatıratım-Başım Gelenler ve Gördüklerim- 31 Mart Vak’ası**, Yeni Yazıya Aktaran: Hümeyra Zerdecı, İstanbul 2004, s. 160-161.

⁷ II. Abdülhamid dönemi eğitim alanında gerçekleşen yenilikler, açılan okullar ve bu okulların mahiyetine ilişkin bkz. Ömer Faruk Yelkenci, **Türk Modernleşmesi ve II. Abdülhamid'in Eğitim Hamlesi**, İstanbul 2010. Osmanlı’da Müslümanların eğitim-öğretim alanındaki değişiklikleri ile Gayrimüslimlere –özellikle Ermenilerin ve Yahudilerin- ilişkin eğitim alanında gerçekleşen değişim ve dönüşüm ve yabancı okullar için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara 1999. II. Abdülhamid dönemin eğitime ilişkin ayrıca bkz. Bayram Kodaman, **Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi**, Ankara 1991.

vermiştir. Bu da aslında II. Abdülhamid'in müstebit olarak adlandırılmasına rağmen söz konusu yenilik olduğunda buna dair ne tür bir tavır geliştirdiğine ilişkin önemli ipuçları veren bir durumdur.⁸

Sultan II. Abdülhamid dönemi boyunca tebarüz eden resmi bir muhalefet odağının teşekkül edememesi, muhalefet odaklarının yurt içinde gizlilik içerisinde oluşmasını sağlamıştır. 1889 yılında Askerî Tıbbîye'de kurulan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti bunun en güzel örneklerinden biri olarak zikredilebilir.⁹ Sahip olduğu fikirleri II. Abdülhamid iktidarı altında savunmanın ve nakletmenin imkânının olmadığını anlayan birçok Osmanlı münevveri II. Abdülhamid'in gadrine uğramaktan korkmaları dolayısıyla çareyi yurt dışına kaçmakta bulmuş ve muhalefetlerini orada sürdürmüşlerdir. Bu da aleni muhalefetin daha çok yurt dışında sürdürülmesini sağlamıştır. Yurt dışına kaçan Osmanlı münevverleri orada iken aktif bir şekilde muhalefetlerini sürdürmüşler ve yayınladıkları neşriyatlarla II. Abdülhamid üzerinde baskı oluşturmaya çabalamışlardır.¹⁰ Söz konusu dönemde Osmanlı muhalefet odaklarının çoğunluklu olarak Avrupa ülkelerinde ve Mısır'da kümelendiklerini belirtmek gerekir. Müslüman coğrafyada modernleşme anlamında belirli bir mesafenin kat edilmiş olduğu yer Mısır'dır ve bu yönüyle payitahtın baskısının hissedilmediği yerlerin başında Mısır gelir.¹¹ Bu bakımdan II. Abdülhamid muhalifi olan neşriyatlardan İttihat ve Terakki'nin resmi yayın organı olarak

⁸ II. Abdülhamid'in karakterine ilişkin belki de en mühim değerlendirmelerden birini kendisine muhalif olan Fethi Okyar yapmaktadır. Fethi Bey, II. Abdülhamid'in oldukça nazik ve terbiyeli biri olduğunu ifade etmekte ve onun zannedildiğinin aksine mağrur biri olmaktan ziyade oldukça alçak gönüllü ve karşısındaki ile mesafesini her zaman korumayı bilen biri olduğunu nakletmektedir. Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yay., İstanbul 1980, s. 58. II. Abdülhamid'in hususî özelliklerine ilişkin önemli bir çalışma için bkz. Metin Hülâgü, "*Bir İnsan Olarak II. Abdülhamid*", http://www.metinhulagu.com/images/dosyalar/20120311211923_0.pdf. Rıza Nur ise hatıralarında II. Abdülhamid'i hilekâr ve cahil biri olarak nitelendirmektedir. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 2, İstanbul 1967, s. 304. Tahsin Paşa ise II. Abdülhamid'in oldukça vehimli ve korkak olduğunu ifade etmektedir. Bu korkunun iktidarı kaybetme korkusu olduğunu da buna eklemektedir. Tahsin Paşa (Esbak Mabeyn Başkâtibi), *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931, s. 75.

⁹ Sonraları Osmanlı siyasî hayatının en önemli aktörü haline gelecek olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilk şekli olan cemiyet; Mekteb-i Tıbbiyeli öğrenciler olan Ohrili İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sukuti, Kafkasyalı Mehmet Reşit ve Bakülü Hüseyinzade Ali tarafından kurulmuştur. Felsefi tartışmaların bir neticesi olarak ortaya çıkan bu cemiyet, kısa süre içerisinde tanınmış ve birçok subeler açmıştır. Kuruluşunun ilk zamanlarında Tıbbiyeli jurnalci öğrencilerin Yıldız'a karşı bir teşebbüste bulunacağı jurnali dolayısıyla birçok öğrenci Trablusgarp ve Fizan'a sürgün edilmiştir. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler - II. Meşrutiyet Dönemi*, 1, İstanbul 1988, s. 19-23.

¹⁰ Bahsini ettiğimiz bu muhalefet odağı farklı etnik unsurlar arasında görünür olmuştur. II. Abdülhamid döneminin bu anlamdaki genel durumuna ve dönemin genel atmosferine ilişkin bkz. Eric J. Zürcher, *Turkey, A Modern History*, (Revised Edition), I.B. Tauris, 2004.

¹¹ Özge Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*, İstanbul 2015; Musa Gümüş, *II. Abdülhamid'in Mısır Politikası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013, s. 11-15.

zikredebileceğimiz *Osmanlı*¹² gazetesi, ilk olarak Kahire’de yayın hayatına başlayan Türk Gazetesi ve Şuray-ı Ümmet gazetesi II. Abdülhamid üzerinde baskı oluşturma unsuruna örnek olarak zikredebileceğimiz yayınlardandır. Tabi neşriyatlar üzerinden yürüyen bu muhalefeti sürdürenler muhalefete maruz kalan II. Abdülhamid’in açtırdığı mekteplerde tedrisat görmüş olan kişilerdir.

Muhalefetin sadece basın yayın işleriyle hemhal olan insanlarla sınırlı olmadığını da ifade etmek gerekmektedir. II. Abdülhamid dönemi askerî ve sivil bürokraside, basın üzerinden görünür olan bu muhalefetin ciddi etkinliği vardır. Daha çok devletin merkezi olan İstanbul dışında kendini ifade etme imkânı bulan bu askerî ve sivil bürokratik muhalefet özellikle Balkanlar bölgesinde aktif bir şekilde organize olmayı başarmıştır. Hatta bu muhalefetin odağı haline gelen İttihat ve Terakkî Rumeli bölgesinde hükümetin dışında müstakil bir hükümet gibi hareket eder bir pozisyon almıştır. Resneli Niyazi hatıralarında bu durumu şu cümleleriyle izah etmektedir: “*Cemiyet muntazam ve hafî bir hükûmet halinde icrâ-yı vazife ediyordu. Bütün memûrîn-i hükûmetin sicili ve mahiyeti cemiyette müfîd idi.*”¹³ Alkan’ın da yaptığı değerlendirmeye bu durum aynı zamanda ordu özelinde *siyasîleşme, siyasete müdahale etme gibi davranışlar artık yüksek rütbeli paşalardan, askerî öğrencilere ve küçük rütbeli zabıtlara doğru sirayet*¹⁴ ettiğinin de bir nişanesidir.

Osmanlı’da, uzun süre devam eden Sultan II. Abdülhamid döneminde kendini farklı mecralarda ifade eden bu çabalar ve devletin siyaseten içinde bulunduğu siyasî ve sosyal durum II. Meşrutiyet’in ilanına II. Abdülhamid’i mücbir bırakmıştır. Nitekim 1907 yılının sonlarına doğru Paris’te bir araya gelen II. Abdülhamid muhaliflerinin gerçekleştirdiği kongrede bütün muhalif unsurların birleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu muhalefetin Paris’te toplanmış olması; Fransa’nın, Jön Türklere olan alakalarını göstermesi bakımından önemlidir. Bunun dışında Jön Türkler, Osmanlı sınırları dâhilinde

¹² Osmanlı gazetesinin mahiyetine ilişkin bkz. Cavit Orhan Tütengil, **Yeni Osmanlılardan Bu Yana İngiltere’de Türk Gazeteciliği (1867-1967)**, İstanbul 1985, s. 87-92. Osmanlı gazetesinin II. Abdülhamid’e karşı muhalefetinin iyi bir örneği olarak Abdullah Cevdet’in “*Bir Kürt*” mahlasıyla yazdığı metinler için bkz: Gülser Oğuz, **Osmanlı Gazetesi (1897-1904)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2002, s.18. Osmanlı gazetesinin sürdürdüğü muhalefetin oldukça tesirli bir muhalefet olduğunu belirtmek gerekir. Öyle ki Sultan II. Abdülhamid gayri resmi yollarla Osmanlı gazetesi ile irtibat kurmanın yollarını aramış ve onları muhalefetlerinde sükûna ermelerinin imkânını yoklamıştır.

¹³ Resneli Ahmed Niyazi, **Hatırat-ı Niyazi Yahut Tarih-i İnkılâb-ı Kebir-î Osmanîden Bir Sahife**, İstanbul 1326, s. 37.

¹⁴Ahmet Turan Alkan, **II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, İstanbul 2013, s. 37.

oluşturulmuş olan istihbarat ağı dolayısıyla rahat hareket edememelerinin bir neticesi olarak yurt dışında bir araya gelmek durumunda kalmışlardır.¹⁵ Bu muhalefetin farklı istikametlerini temsil eden Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin'in katıldığı kongrede Prens Sabahattin başkan seçilmiş ve kongre dolayısıyla bir araya gelen muhaliflerin temel gayesi: “*Sultan II. Abdülhamid’i tahttan ferâgata zorlamak, İdâre-i hâziranın esâsen tebdîli, Usûl-i meşveret ve meşrûtiyetin tesîsi*”¹⁶ olarak belirlenmiştir. Kuran, bu hale ilişkin şu cümleleri zikretmektedir:

*“Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adını alan bu hizbin bütün amacı Meşrutiyet’in elde edilmesi cümlesinde toplanıyordu. Fakat, bunun ne şekilde sağlanacağı kesinlikle söz konusu edilmiyor ve varmak istedikleri sonuç için yayıncılıktan başka da belirli bir hedef takibi düşünülüyordu.”*¹⁷

Muhalefetin böylesine yekvücut hareket etme iradesi göstermesi bir anlamda II. Meşrutiyet’in ilan edilmesinin tarihsel bir zorunluluk haline gelmesini de sağlamıştır. Bunun bir neticesi olarak; Resneli Niyazi’nin yanındaki askerleriyle birlikte meşrutiyetin ilanı ve Kanun-i Esasi’nin tekrar yürürlüğe girmesi maksadıyla giriştiği kalkışma¹⁸, Sultan II. Abdülhamid’in 23 Temmuz 1908 yılında II. Meşrutiyet’i ilan etmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁹ Meşrutiyetin ilanına ilişkin belirtilmesi gereken bir diğer husus ise; Osmanlı egemenliğine hanel getirecek bir dış müdahalenin söz konusu olma ihtimalidir. İngiltere ve Rusya’nın Haziran 1908’de Reval’de bir araya gelerek Makedonya meselesini ele almalarının, Osmanlı iç işlerine müdahaleye sebebiyet vereceği inancını Ahmet İzzet Paşa’nın aktardıklarında da görmek mümkündür.²⁰ Dolayısıyla II.

¹⁵ Yahya Kemal 20’li yaşlarına takaddüm eden vakitlerde Paris kaçışını anlatırken Jön Türk olmanın dönemin siyasî ve sosyal ortamında ne şekilde maked bulunduğundan söz etmektedir. Her an Jön Türk olarak yakalanabileceği korkusundan ve limanlarda jurnalcilik faaliyetleri üzerinde önemle durmaktadır. Bunun yanında gemi ile seyahati esnasında bir Fransız ile arasında geçen diyalog da Fransızların Jön Türklere dair yaklaşımlarını izah edici mahiyettedir. Fransız, Yahya Kemal’e korkmaması gerektiğini bir Jön Türk’ü Osmanlı polisine teslim etmeyeceklerini ve Fransa’nın Jön Türklerin doğrudan hamisi konumunda olduğunu ifade etmektedir. Yahya Kemal, **Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hâtıralarım**, İstanbul 1973, s. 76-81.

¹⁶ Suat Zeyrek, “*II. Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bazı Düşünceler: Darbe mi? Devrim mi?*”, **OTAM**, 32, 2012, s. 204.

¹⁷ Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve İttihat Terakki**, İstanbul 2000, s.194.

¹⁸ İmbert; Resneli Niyazi’nin giriştiği bu teşebbüs neticesinde Osmanlı devlet erkânının şaşkınlık yaşadığını ve pazarlığa giriştiğini aktarmaktadır. Resneli’nin bu teşebbüsünün ardından yaşananlara ilişkin bkz. Paul İmbert, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Hareketleri- Türkiye’nin Meseleleri**, Çev. Adnan Cemgil, İstanbul 1981, s. 171-175.

¹⁹ II. Meşrutiyet öncesinde Anadolu’da özellikle Ermenilerin kalkışmalarının ve Balkanlarda Gayrimüslim tebaa arasında zuhur eden hadiselerin beraberinde II. Meşrutiyet’e giden süreci anlatması bakımından bkz. Ahmet Refik, **İnkılâb-ı Azîm (11 Temmuz 1324)**, İstanbul 1324-1326.

²⁰ Ahmet İzzet Paşa hatıralarını anlattığı *Feryadım* adlı eserinde Meşrutiyet’in ilanını Osmanlı sosyal ve siyasî ortamının bir getirisi olduğuna ilave olarak Reval ve Müreşti kararlarına ilişkin şayiaların katkısı olduğunu da ifade etmektedir. Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, 1, İstanbul 1992, s. 42-43.

Meşrutiyet'in ilanını, dönemin hem iç hem de dış siyasî koşullarında siyaseten mücbir kalınmış bir durum olarak okumak mümkündür. Buradan hareketle; ikinci defa ilan edilen meşrutiyetin ve yürürlüğe koyulan Kanun-i Esasinin "*Lale Devri ile başlayıp Tanzimat, Islahat ve I. Meşrutiyet dönemleriyle... uzun soluklu batılılaşma sürecinin kaçınılmaz sonucu olarak ortaya*"²¹ çıktığını söylemek yanlış olmaz. Bu noktada kısa da olsa meşrutiyetin ilan edilme sürecine ilişkin muhtelif tartışmalar yapıldığına değinmek yerinde olacaktır. Batılı tekâmül aşamalarının batı dışı toplumlar için de söz konusu olduğu anlayışıyla Meşrutiyeti ele almaya çalışan ve modernleşme kuramı üzerinden meseleyi okuyan yaklaşımla bağımlılık kuramına bağlı olarak merkez-çevre ilişkisinden hareketle Meşrutiyeti iktisadî meseleler üzerinden ele alan yaklaşım. Kansu; *1908 Devrimi* adlı çalışmasında geniş bir şekilde bu tartışmalara değinmekle birlikte²² II. Meşrutiyet'in ilanını 1. Dünya Savaşından önce gerçekleşen burjuva devrimlerinin son örneklerinden biri olarak tanımlar ve 1906-1907 vergi ayaklanmalarının nihaî bir neticesi olarak meşrutiyetin tebarüz ettiğini iddia eder.²³ Özok-Gündoğan'ın belirttiği üzere; Kansu'nun bu tezi tartışmalı olmakla birlikte Meşrutiyetin ilanından evvel vergi ayaklanmaları dolayısıyla ortaya koydukları dönemin toplumsal ahvaline ilişkin bilgiler sunması bakımından kıymetlidirler.²⁴ Nitekim Osmanlı gibi topluma ilişkin farklı hususiyetleri bulunan bir yapıda gelişen hadiseleri sair iktisadî hususiyetlerle ele almak nakıs kalacaktır. Paul İmbert ise; II. Meşrutiyet'in ilanını; *ülkelerini birbirinden ayrılmaz iki kötülükten, istibdat rejiminden ve yabancılardan iç işlerine karışmasından kurtarmak için gizlilik içinde canla başla*²⁵ yürüttükleri faaliyetlerin bir neticesi olarak ele almaktadır.

Meşrutiyet'in ilanı memleket genelinde sevinç gösterileriyle karşılanmış ve adeta bir bayram havası yaşanmıştır. O dönemde Rumeli'de bulunan İbrahim Temo, Hürriyet'in ilanı ile ilgili birçok tebrik telgrafı aldığını belirterek Hürriyet'in ilanının Dobruca halkı tarafından nasıl karşılandığını şu cümlelerle ifade etmektedir: "*Türkiye'de hürriyetin ilanı, Dobruca'daki bütün Türkler ve Osmanlı uyruğu arasında parlak*

²¹ Nevzat Artuç, "*II. Meşrutiyet'in İlânı*", *Doğu-Batı Dergisi-II. Meşrutiyet* 100., 2008,1/45, s. 65.

²² Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, Çev. Ayda Erbal, İletişim Yay., İstanbul 1995, s. 1-34.

²³ A. Kansu, s. 35-97.

²⁴ Nilay Özok-Gündoğan, "*II. Meşrutiyet Devrimine Çevresel Bir Yaklaşım*", *Osmanlı Döneminde Diyarbakir'de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)*, (Der. Joost Jongerden-Jelle Verheij), İstanbul 2015, s. 186.

²⁵ P. İmbert, s. 167.

gösterilere neden oldu. Halk, ellerinde Romen ve Türk bayraklarıyla evime gelerek: yaşasın hürriyet ve hürriyeti yaratan fedakâr Türkler, feryatlarıyla beni alkışladılar."²⁶

İbrahim Temo; Meşrutiyet'in ilanına müteakip Manastır'da meşrutiyeti hamiyetli bir şekilde karşılayanların büyük bir kısmının meşrutiyete inanmayanlar olduğunu ve bunların süreçten fayda temin etmek isteyenler olduğunu da sözlerine ilave etmektedir.²⁷ Temo'nun bu yargıda bulunmasına sebep olarak kendisinin bir Arnavut olarak sıkı bir Osmanlıcı olmasını göstermek mümkündür.²⁸ Meşrutiyet ilan edildiği sıralarda Rumeli bölgesinde bulunan etnik unsurlar arasında yaygınlık kazanmış olan milliyetçi temayülün; Meşrutiyete ilişkin gösterilen müspet yaklaşımın sahiciliğine hanel getirdiği bu bakımdan iddia edilebilir.

Meşrutiyet'in ilanının memleketin genelinde müspet karşılıklarının olduğunu Mevlânazâde Rıfat'ın anlattıklarında da görmek mümkündür: "*Millet hareket-i ahraranesini birden bire, ve fakat bir fevân-ı azîm ile gösterdi. Memleketimizin her yerinde, en hücre bucağında sadây-ı hürriyet ve meserretini yükseltti.*"²⁹

"*Pazar günleri çıkar, açık Türkçe risaledir*" üst başlığıyla Üsküp'te yayınlanan *Yıldız* adlı mecmuanın Meşrutiyet'in ilanının yıl dönümünde yayınlanan ve adeta özel sayı hüviyeti taşıyan sayısında Meşrutiyet'in ilanının kendilerinde oluşturduğu sevinç hali anlatılmaktadır. II. Meşrutiyet'in ilanının kendileri için büyük anlamları olduğu ifade edilmiş ve istibdadın devamı halinde bunun milletin mahvına sebep olabileceği, Kanun-u Esasinin Osmanlılığı yeni bir hayata nail kıldığı ve vatanın düşmanların eline düşmesine mani olacağı üzerinde durulduğu görülmektedir.³⁰ Miladi 1908 yılının Kasım ayında yayınlanan "*Meram*" mecmuası ilk sayısında dönemin siyasî atmosferinde Osmanlılığa vurgu yaparak istibdat dönemi diye adlandırdıkları II. Abdülhamid dönemini esaret dönemi olarak ifade etmekte, II. Meşrutiyet'in ilanını ve Kanun-i Esasînin yürürlüğe girmesini ise Osmanlıların bu esaretten kurtulmalarının ve hürriyetlerine kavuşmalarının

²⁶ İbrahim Temo, **İttihât ve Terakki Anıları**, İstanbul 2013, s.179.

²⁷ İbrahim Temo, *a. g. e.*, s. 188. Kitabın ilerleyen sayfalarında bu dönem hükümetlerinin genel durumuna ilişkin Sami Bey'in kendisine gönderdiği mektup üzerinden değerlendirmeler yapmaktadır. Bahsi geçen mektupta da konu edilen mesele, hükümetler tecrübesizlikleri dolayısıyla birçok hata yapmaktadırlar, fakat ilan edilen Hürriyet sonrası halkın en azından haksız muamelelerden kurtulması dolayısıyla bunun da bir başarı olduğu vurgulanır. İbrahim Temo, s.201-203.

²⁸ Kemal H. Karpat, **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik**, İstanbul 2012, s.210.

²⁹ Mevlânazâde Rıfat, **Hakk-ı Vatan Yahud Tarik-i Mücadele de Hakikat Ketm Edilemez**, İstanbul 1328, s. 2.

³⁰ **Yıldız**, 1/21, 19 Temmuz 1325,

bir nişanesi olarak göstermektedir.³¹ Tabi çeşitli nümayişlerle ilanına ilişkin sevinç gösterilerinin düzenlendiği meşrutiyetin yürürlükte kalması ve varlığını tahkim etmesinin daha mühim olduğu da üzerinde durulan konulardan biridir.³² Paul İmbert, 24 Temmuz'da “Yaşasın Anayasa” nidalarıyla ortaya çıkan fikri “Türkiye Türklerindir” şeklinde özetleyerek, meşrutiyetin ilanıyla arzulanan Osmanlılık fikrini boşa çıkarmaktadır.³³ Buna sebep olan husus ise; Avrupalı Devletler özelinde oluşan yabancı karşıtlığını Osmanlı bünyesinde bulunan farklı unsurlara ilişkin bir karşıtlık olarak okumuş olmasıdır.

İmparatorluğun genelinde, özellikle İstanbul ve Balkanlar bölgesinde sevinçle karşılanan Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı'nın son dönemlerinde devleti tekrardan eski nizamına ya da gücüne kavuşturmak maksadıyla ortaya çıkan düşünce mecralarının ya hükümlerini yitirdikleri ya da bütünlüklü bir hal almaya ve birbirleri arasındaki farklılıkların tebarüz etmeye başladığı bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu meyanda; devletin selamete ermesi arzu edilerek serdedilen fikirler etrafında oluşan mecralar, dönem itibariyle ya hükümlerini yitirmişler ya da çeşitli mahfiller etrafında (gazete-mecmua-dernek) fikirlerini tahkim etme imkânını bulmuşlardır.

Buradan hareketle Meşrutiyet'in ilanı tarihi olan 23 Temmuz 1908 tarihiyle Mahmut Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913 tarihinde suikast sonucu öldürüldüğü tarih aralığında Türkçülük fikriyatının nasıl bir muhtevaya sahip olduğu üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Çalışma konusu, mahiyeti gereği kapsadığı dönemdeki siyasî hadiselerden ibaret bir yapıya sahip değildir. Tabi bu; sosyal, kültürel, edebî, iktisadî meselelerin siyasî olandan bağımsız olamayacağından hareketle siyasî meselelerin bu hususlar üzerindeki etkilerinden de bahsetmeyi zorunlu kılmıştır.

Bu çerçevede “II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük (1908-1913)” başlıklı çalışmamızın birinci bölümünde temel mesele olarak ele alınan Türkçülük fikriyatına geçmezden evvel, II. Meşrutiyet öncesinde Osmanlı Devletinde beliren ve II. Meşrutiyet'le birlikte savunucuları tarafından sınırları belirginleşmiş bir hal alan bu fikrî çabaların muhtevasından bahsedildi. Bu noktada; bu fikrî çabaların birbirleriyle olan alakaları ve iç içe geçmişlikleri Türkçülük fikriyatından bahsetmezden evvel bu çabalara

³¹ Ali Kemal, “*Dün, Bugün*”, **Meram**, 1, 30 Teşrinievvel 1324, s. 2.

³² Hüseyin Cahid, “*Vezâif-i Hükümete Müdahale*”, **Tanin**, 15, 2 Ağustos 1324, s. 1.

³³ P. İmbert, s. 175.

değınmeyi zorunlu kılmıştır. Osmanlıcılık, İslamcılık ve Batıcılık fikriyatlarının her biri müstakil başlıklarla ele alındı. Bu meseleleri irdelerken her bir fikrî temayüle ilişkin birincil kaynaklar kullanılmakla birlikte ikincil çalışmalardan da istifade edildi. Ayrıca, II. Meşrutiyet'in ilanından evvel beliren Türkçülük fikriyatının tarihsel arka planından muhtelif çabalarla etkileşimlerini göz önünde bulundurarak bahsetmeyi uygun bulduk. Bu bakımdan Şarkiyatçılık bünyesinde Türkoloji'ye ilişkin çalışmalarıyla belirli isimlerin Osmanlıda ki Türkçülük fikriyatına olan etkilerinden bahsetmeye çalışıldı. 19. yüzyılda Osmanlı münevver ve devlet adamlarının düşüncelerindeki Türkçü emarelere yer vermek ayrıca gerekli görüldü. Tabi burada meseleyi vuzuha kavuşturmak maksadıyla, tüm isimlerden bahsetmenin imkânsızlığı dolayısıyla önemli görülen isimler üzerinden hareket edildi. Tüm bunlarla birlikte; Orta Asya ve Kafkaslarda beliren Türkçülük fikriyatına ilişkin çabaları ele almanın zaruretinden ötürü, ayrı bir başlık olarak önemli görülen isimler üzerinden bu mesele üzerinde durmaya gayret edildi. Bu bölüm kaleme alınırken ikincil kaynaklar kullanmakla birlikte birincil kaynak olarak gazete- mecmua ve bahis konusu edilen isimlerin eserlerinin ilk nüshalarından yararlandı.

İkinci bölümde; ağırlıklı olarak birincil kaynaklardan istifade edilerek ortaya çıkan siyasî hadiseler karşısında Türkçülerin takındıkları tavır ve bu hadiselerin Türkçülük fikriyatı üzerinde ne tür bir aksülamelde bulunulduğuna değinildi. Tabi bu kısımda Trablusgarp ve Balkan Savaşları Türkçülük fikriyatı üzerinde doğrudan tesirleri olması dolayısıyla müstakil başlıklar altında ele alındı. 31 Mart Hadisesi gibi meselelere de hem siyasî ortamı hem de özellikle Türk siyasî hayatına kattığı ilerici-gerici gibi kavramlar dolayısıyla kısa da olsa değinilmekle iktifa edildi. Bu kısımda doğrudan Türkçüler tarafından çıkarılan mecmualardan istifade etmenin yanı sıra dönemin muhtelif mecmua ve gazetelerine de müracaat edildi. Buna ilave olarak; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerine de başvuruldu. Tüm bunlarla beraber II. Meşrutiyet'in ilanı ve Kanun-i Esasî'nin yürürlüğe girmesi, Trablusgarp ve Balkan Savaşları, 31 Mart Hadisesi ve Girit Meselesine ilişkin kaleme alınmış ikincil kaynaklara da yer verildi.

Bu siyasî hadiselerle ilave olarak; II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip dönemde Türkçülük fikriyatı dâhilinde tebarüz eden belli başlı mahfillere değinilmeye gayret edildi. Haliyle öncelikli olarak kendine temel referans olarak bilimselliği alan ve lisâna ilişkin çalışmalarıyla dikkatleri üzerine çeken, Türkler haricindeki unsurları da bünyesinde barındıran *Türk Derneği* ve mecmuası muhtevası itibariyle ele alındı.

Ardından edebiyat, siyaset ve kültüre ilişkin meselelerin mündemiç halde bulunduğu *Genç Kalemler* mecmuasının, taşıdığı önem de dikkate alınarak, üzerinde durulmaya çalışıldı. Buna mukabil, Türkçülük fikriyatı açısından fırka olarak ilk olma vasfını üzerinde taşıyan *Millî Meşrutiyet Fırkası* taşıdığı önem ve nizamnamesinden hareketle siyasî bakımdan nasıl bir tavır takındığı üzerinde duruldu. Bu mecmua ve teşekküllerin ardından Türkçülük fikriyatının bütünlüklü hale gelmesinde hiç kuşkusuz önemli bir yeri olan Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Yurdu mecmuası Türkçülük fikriyatının kültürel bir hareket olmasındaki önemi dolayısıyla irdelendi. Daha sonra Türkçülük fikriyatına adeta belirginlik kazandıran ve teşekküllü bir hale gelmesinde önemli yeri olan *Türk Ocakları* ele alındı. Türkçülük fikriyatının gençliğe dönük bir çabası olarak *Türk Gücü Cemiyeti* 'ne de değinildi. Bu cemiyet ve mecmualara ilişkin ikincil kaynaklara müracaat edilmekle birlikte daha çok birincil kaynaklardan istifade edildi.

Üçüncü bölümde; Türkçülük fikriyatının, önceki bölümlerde tarihî bakımdan yaşadığı tekâmülün de etkisiyle, siyasî hadiseler ve bu hadiselerle paralel olarak tebarüz eden mahfil hüviyetine haiz teşekküller üzerinden sosyal meselelere ilişkin takındığı tavra ve mefhumlara ne tür anlamlar yüklediğine değinildi. Bu çerçevede; Osmanlılık ve Osmanlılık içerisinde Türklüğün ne tür bir yeri olduğuna dair Türkçülerin yaklaşımları irdelendi. İlave olarak gayr-i Türk unsurlara ilişkin Türkçülük fikriyatı mensupları tarafından takınılan tavrın muhtevası üzerinde duruldu. Osmanlılık ve gayr-i Türklere ilişkin yaklaşımlar ele alındıktan sonra Türkçülük fikriyatı açısından önem arz eden *ırk*, *kavmiyet*, *millet*, *milliyet* gibi mefhumların taşıdıkları anlamlar ele alındı. Peşi sıra *vatan* mefhumunun ne şekilde tahayyül ve tasavvur edildiği üzerinde duruldu. Osmanlı-Türk modernleşmesinin önemli bir problemi olan Batıyla olan münasebetin derecesinin ne şekilde olması gerektiği ya da batılılaşmanın ölçütlerinin nasıl belirleneceği Türkçülerin üzerinde durdukları bir diğer önemli mesele olduğundan, bu mesele müstakil bir başlık altında irdelendi. Bunun dışında Osmanlı yenileşme teşebbüslerinin yoğun olduğu ve bundan ötürü de yenileşmenin mahiyetinin ne şekilde olması gerektiğine ilişkin tartışmaların çokça yapıldığı, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren önemli bir tartışma konusu olan *Lisân ve Alfabe* meselesine, ayrıca değinildi. Türkçülerin talim-terbiyeye ilişkin görüşleri ve *emel*, *ideal* ve *mefkûre* kavramlarına dair yaklaşımları ayrı birer başlık halinde ele alınan konular oldu. Şimdiye kadar zikredilen mesele ve mefhumlara ilave olarak iktisadî bakımdan Türkçülerin sahip oldukları görüşlere de değinildi. Malî sorunlar

ve buna ilişkin yaklaşımlar gündelik hayatta esnaf ve vatandaşın karşılaştığı iktisadî sıkıntılarda dikkate alınarak ne tür öneriler sunulduğu üzerinde durulmaya çalışıldı. Ek olarak Osmanlı sınırlarının geniş tarım arazilerini ihtiva etmesi ve hayvancılığın önemli bir geçim kaynağı olmasının üzerinde düşünülmeği mücbir bırakması dolayısıyla Türkçülerin bu hususlara ilişkin kanaatleri belirtmeye gayret edildi. Belirtilen meselelerin irdelenmeye çalışıldığı bu bölümde; sahip olduğu muhtevanın da bir gereği olarak, daha çok birincil kaynaklar kullanıldı. Birincil kaynaklara ilave söz konusu iktisadî hususiyetler olduğu için 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı iktisadî durumuna ilişkin kaleme alınan ikincil kaynaklara da müracaat edildi.

1.BÖLÜM

DEVLETİN BEKÂSİ: FİKRÎ TEMAYÜLLER ve TÜRKCÜLÜK FİKRİYATININ ORTAYA ÇIKIŞI

1.1. Osmanlılık Düşüncesi: Müsterekler ve Devlet-i Ebed Müddet

Osmanlı Devleti bünyesinde etnik ve dini farklılıklarıyla yaşayan tüm unsurları belirli müsterekler dâhilinde bir araya getirerek bir “*Osmanlı milleti*” teşekkül ettirebilmenin adıdır Osmanlılık. II. Meşrutiyet döneminde kaleme alınan metinlerde tanımı genel olarak: “*Şu vatân-ı mukaddes de yaşayanların aynı emel, aynı his ve aynı fâ’aliyet ile refâh ve şirâze-i intizâmı...*”³⁴ şeklinde yapılmaktadır. Hanioglu, dönemin siyasî koşulları ve Avrupa’da ortaya çıkan fikrî tezahürlerin etkisi üzerinden Osmanlılığı;

“...Fransız İhtilâlinde sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun sorunlarından başlıcası haline gelen çeşitli unsurların bağımsızlık hareketlerini ve İmparatorluktan kopma çabalarını, her türlü etnik milliyetin üzerinde Osmanlılık kavramı yaratarak önlemeye çalışan siyasal ve düşünce hareketine...”³⁵

verilen isim olarak tanımlamaktadır.

Osmanlılık düşüncesini; asırlardır devam eden ve tebaayı adaletle idare etme arzusuyla teşekkül eden yönetim biçiminin 19.yy. koşullarında daha faydacı bir mirasçısı olarak görmek mümkündür.³⁶ Tabi 19. yüzyıl da dünya üzerinde tebarüz eden siyasî ve fikrî gelişmelerin etkisiyle ortaya çıkan Osmanlılık söylemi Tanzimat’a giden süreçle kendini göstermiştir. Tanzimat Fermanının ilanını Osmanlı modernleşmesi açısından bir milat olarak kabul etmekten maada, bu süreçte görünür olan Osmanlılık fikriyatı, Osmanlı Devleti’nin son döneminin belirli zamanlarında farklı siyasî özelliklere bürünse de Osmanlı’nın son dönemlerine kadar varlığını devam ettirmiştir. Bu bağlamda Tanzimat Fermanı ve sonrasında gelen süreçte büyük oranda Tanzimatçı Paşalar (Mustafa Reşid, Âli ve Fuat Paşalar) aracılığıyla ortaya konulan çabaların -özellikle Islahat Fermanı ve meclisler açma- olduğu dönem, Yeni Osmanlılar muhalefeti ve bazı devlet adamları

³⁴ Ethem Nejat, *Türklük Nedir ve Terbiye Yolları*, İstanbul 1329, s. 26.

³⁵ Şükrü Hanioglu, “*Osmanlılık*”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1985, s. 1389.

³⁶ Selçuk Akşin Somel, “*Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)*”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, 1, İstanbul 2001, s.88.

üzerinden belirginleşen Kanun-i Esasîye ilişkin çabaların olduğu dönem, II. Abdülhamit dönemi ve II. Meşrutiyet dönemi olarak dönemlere ayırmak mümkündür.³⁷

Tanzimat Fermanı'nın ilanının akabinde gelişen yenileşme çabaları dâhilinde Osmanlılık namına ortaya konulan çabalar; dönemin devlet adamlarının Batıda gelişen milliyetçilik düşüncesinin Osmanlıyı ne derecede etkileyeceğinin farkında olduklarının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu farkında olma halinin devlet adamlarını, bünyesinde birçok farklı unsuru barındıran Osmanlı gibi bir yapının bu muhtemel tehlikeden etkilenmesini engellemek maksadıyla *bir üst kimlik olarak Osmanlı Milleti oluşturma* çabasına ittiğini söylemek yanlış olmaz.³⁸ Tabii özellikle Islahat Fermanı gibi unsurların birlikteliğini unsurlar arasında bulunan farklılıkları ortadan kaldırarak sağlamayı murad eden çabaların büyük oranda dönemin siyasi koşullarında yabancı devletlerin dahli neticesinde ortaya çıktığını belirtmek gerekmektedir.³⁹ Dolayısıyla Tanzimat Fermanı'yla başlayan süreçte Osmanlılık namına gösterilen çabaların dönemin siyasî ve sosyal durumu neticesinde Osmanlı devlet adamlarının mecbur kaldıkları cevabî bir gayret olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Tanzimat'ın ardından gelişen Osmanlı yenileşme çabalarının *Osmanlı Milleti* oluşturma gayreti, ortaya çıkan yeni aydın zümresi nezdinde kabul görmüştür. 19. yüzyılın ortalarında bir anlamda sivil düşüncüyü temsil eden ve Yeni Osmanlılar olarak isimlendirilen bu zümre, nihaî olarak Tanzimatçılığı ve onun arzuladığı Osmanlılığı benimsemiştir. Bunu yaparken dönemin devlet adamlarına ilişkin muhalefetlerini ise; Batılı devletlerin desteğini almak maksadıyla Tanzimat Fermanının ilanına teşebbüs etmeleri, Fermanın şeriat prensipleriyle sınırlandırılmamış olması ve Fermanın taahhütlerini yerine getirmek için oluşturulan müesseselerde Batılı müesseselerin örnek alınmış olması üzerinden yapmışlardır.⁴⁰ Yeni Osmanlıların Tanzimatçı paşalara

³⁷ S. A. Somel, s. 90.

³⁸ Ş. Hanioglu, "*Osmanlılık*", s. 1390.

³⁹ Musa Gümüş, "*Anayasal Meşrûfî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi*", **Bilgi**, 47, 2008, s. 218. İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareler (1840-1880)**, Ankara 2000, s. 47. İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul 2008, s. 106, 129. Ortaylı bu kitabında Islahat Fermanında unsurlar arasında eşitliğin Avrupa devletlerinin telkinleri neticesinde ortaya çıktığının dönemin diplomatlarının notlarına dayandırılarak iddia edildiğini belirtmektedir. Avrupa devletlerinin mezhepsel farklılıkları dolayısıyla Osmanlıda bulunan unsurlar için bunu istemelerinin, kendi mezheplerinin dışında kalan diğer mezhepler için kendi ülkelerinde dahi eşitliği söz konusu etmediklerini dikkate almanın zaruretine işaret etmektedir. Rusya'da Katoliklerin veya Yahudilerin böylesi bir statüye sahip olmamaları gibi.

⁴⁰ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İstanbul 1998, s. 184-185.

gösterdikleri muhalefet; paşaların, yeniliklere olan inançlarından ya da farklı kaygılar taşıyor olmalarından ziyade Batılı devletlerle olan münasebetleri neticesinde yeniliklere kalkışmış olduklarına olan kanaatleri üzerinden olmuştur. Bu şekilde Tanzimatçı Paşalarla aralarına mesafe koymuş olan Yeni Osmanlılar, Osmanlılık fikriyatı çerçevesinde fikirler ileri sürmüşlerdir. Yeni Osmanlılar, belirli kavram ve mefhumlar üzerinden hareketle Osmanlı için ortaya çıkan tehlikeleri bertaraf etmek maksadıyla etnik ve dinî bakımdan farklı olan unsurların temsil edilerek bir arada tutulmaya çalışılması gayreti içerisinde olmuşlardır. “*Vatan*”, “*Hürriyet*”, “*Müsavat*”, “*Meşrutiyet*”⁴¹ gibi kavramlarla özdeş hale gelmiş olan Yeni Osmanlılar hareketi, ilanihaye farklı unsurların haklarının anayasal bir düzenlemeyle korunduğu ve bu unsurların temsil edilme imkânına sahip olduğu bir meclis üzerinden birlikteliğin sağlandığı bir Osmanlılık çabasında olmuşlardır. Yeni Osmanlıların bahsini ettiğimiz fikirlerine ilave olarak belirtilmesi gereken en önemli husus hiç şüphesiz eklektik bir fikriyata sahip olmalarıdır. Osmanlılık fikri üzerinde müştereklikleri olmasına rağmen farklı fikrî temayüllerin emarelerini de üzerlerinde taşımaktadırlar. Örneğin; Namık Kemâl bir taraftan fıkha vurgu yaparken ekonomik olarak liberal fikirler ileri sürebilmekte, *Sarıklı Devrimci* lakaplı Ali Suâvi dini emarelere ilave olarak laikliği ve faizciliği savunmakta ve Türklüğe ilişkin vurgularıyla milliyetçi çağrışımlar göstermektedir.⁴²

Yeni Osmanlıların arzuladıkları anayasal meşruti yönetim Kanun-i Esasi'nin ilanıyla gerçekleşmiştir. Ancak her ne kadar Kanun-i Esasî'yle istenen şey, Osmanlı bünyesindeki unsurlar arasında vahdeti tesis etmek olsa da kanun metninin içeriğindeki bazı maddeler –resmi dilin Türkçe olması gibi- tersi etki yapmış ve unsurlar arasında beliren milliyetçi tezahürleri pekiştirmeye yaramıştır. Kanun-i Esasinin askıya alınıp Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasıyla başlayan II. Abdülhamid'in iktidarı tam olarak elde tuttuğu bir dönemin başlaması, Osmanlılık düşüncesinde ve Osmanlı muhalefet anlayışında yenilikleri de beraberinde getirmiştir.

⁴¹ Taner Timur; Osmanlı modernleşme çabalarını Müslüman yönetici bir zümrenin tartıştığı bir mesele olarak görmektedir. Bunu bir neticesi olarak da bahsini ettiğimiz bu kavramların evrensellikten yoksun, dolayısıyla da ötekini tanımayı ve anlamayı ihmal eden bir anlayışa dönüştüğünü ifade eder. Taner Timur, **Osmanlı Kimliği**, Ankara 2010, s. 16.

⁴² İsmet Özel, “*Tanzimat'ın Getirdiği Aydın*”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 1, İstanbul 1985, s. 65.

II. Abdülhamid döneminde de Osmanlılık fikriyatı gerek devlet nezdinde gerekse siviller nezdinde gündeme getirilen bir düşünce olmuştur. Nitekim II. Abdülhamid'in isteği üzerine Ahmet Mithat Efendi tarafından kaleme alınan "Üss-i İnkılab" adlı eserin Osmanlılık düşüncesinin manifestosu niteliğinde olduğunu ifade edenler bulunmaktadır.⁴³ Bu dönemdeki Osmanlılığın iki veçhesinin olduğunu belirtmekte fayda var. Bunlardan birincisi; "*padişaha bağlılık*" merkezli gelişen anlayıştır. İkincisi ise; aynı sınırlar dâhilinde yaşanıyor olunması dolayısıyla "*vatan*" merkezli anlayıştır.⁴⁴ Fakat Osmanlılık fikriyatı II. Abdülhamid döneminde siyasi bir ideoloji olarak varlığını devlet nezdinde devam ettirse dahi, kendinden önceki dönemdeki işlerliğini kaybetmiştir. Osmanlılık, II. Abdülhamid döneminde devlet politikalarında işlerliğini kaybetmesine paralel olarak, muhalifler tarafından devleti kurtarmak maksadıyla ileri sürülen öneriler arasında kendisine önemli bir yer edinmiştir.⁴⁵ Osmanlı'nın son dönemine damgasını vuran ve artık örgütsel muhalefetin görünür olduğu II. Abdülhamid döneminde Osmanlılık Jön Türkler ve onların siyasi odakları hüviyetindeki İttihat ve Terakkî bünyesinde varlığını devam ettirmiştir.⁴⁶ Bu dönemde Batılı anlamda farklı felsefî ve siyasî düşünceler görünür olsa da müştereklik her daim Osmanlılık üzerinden olmuştur. Bir Ermeni, Yahudi, Arnavut, Rum kendini Osmanlı olarak tanımlamakta ve İttihat ve Terakkî üzerinden II. Abdülhamid'e olan muhalefetlerini, devlete isyan ve itiraz bağlamında değil de bizzat padişahın istibdadî olarak adlandırdıkları yönetimine karşı sürdürmenin imkânını ellerinde bulundurmışlardır. Bu bağlamda, Osmanlı'da infiradî bir toplum (bireyselliğin ön planda olduğu) teşekkül ettirmenin zaruretine inanan Prens Sabahattin; gerek "*Umum Osmanlı Vatandaşlarına Beyanname*" başlıklı beyannamesinde gerekse Cenevre'de yayınladığı risalede farklılıkları bir kenara bırakarak "*Osmanlı*" adıyla unsurların kendilerini tanımlamalarının gerekliliğine vurgu yapmaktadır.⁴⁷ Bu muhalefetin bir neticesi olarak II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve II.

⁴³Ahmet Hamdi Tanpınar bu eser dolayısıyla Ahmed Mithad'ı Osmanlılık düşüncesinin kurucuları arasında zikretmektedir. Ahmet Hamdi Tanpınar, **19. Yüzyıl Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1988, s. 152-153.

⁴⁴Mümtaz'er Türköne, **Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İstanbul 2011, s. 277.

⁴⁵Fethullah Güner, **Milliyetçilik Akımına Bir Alternatif Olarak "Osmanlılık" Hareketi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu 2008, s. 113.

⁴⁶Şerif Mardin II. Abdülhamid'in Pan-İslamcı tavırlarının Jön Türkler nezdinde gülünç karşılandığını ve bundan dolayı uzun zaman Osmanlılık politikasına sarıldıklarını ifade etmektedir. Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İstanbul 1989, s.60.

⁴⁷Prens Sabahattin'in; "...bizi görenler Osmanlıların azâmet-i sâbıkası hâlâ bâki imiş diye tek bir Osmanlı şekline tecessüm etmiş zannetsinler. Birbirimizle öz candan geçinmek istiyorsak mes'ela 'ben bir

Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından İttihat ve Terakki bünyesinde bir araya gelen farklı unsurların hep birlikte hürriyeti elde ettiklerine olan inançları onlar nezdinde Osmanlılığın bir başarısı olarak değerlendirilmiştir.

Genel olarak ele alındığında Osmanlılık fikriyatı ilk etapta Gayrimüslim unsurlar arasında beliren milliyetçi tezahürlerin devlet adamlarınca önceleri ciddiye alınmaması neticesinde ortaya çıkan duruma verilmiş bir cevap olarak, Vatandaş'ın ifadesiyle; *geleneksel Osmanlı devlet ideolojisinden bir kopuşu ifade eder.*⁴⁸ *Erkan-ı erbaa* olarak adlandırılan topluma ilişkin sınıflandırma üzerinden *yöneten-yönetilen ayrımını esas alan* ve bünyesinde bulundurduğu unsurları dinî-mezhebî aidiyetleri üzerinden ayırma tabi tutan anlayış yerine; *Fransız ihtilali sonrasında beliren vatandaşlık ve hukuksal eşitlik esaslarına dayalı modern siyasal anlayışın*⁴⁹ hedeflendiği söylenebilir. Söz konusu bu durum 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren oluşturulması arzu edilen birlikteliğe de işaret etmektedir.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile Balkan Savaşları arasında geçen zaman aralığı Osmanlılık fikriyatı açısından ilginç bir dönem olmuştur. Bu dönemde İmparatorluk bünyesinde bulunan milliyetçi cereyanlar Osmanlılık söylemi üzerinden kendi milliyetçiliklerini tahkim edebilenin imkânını iyi değerlendirmişlerdir. Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesinin ve Meşrutiyetin ilan edilmesinin memleketin genelinde ortaya çıkardığı müspet etki özellikle Osmanlılık özelinde görece de olsa bir araya gelmiş olan farklı unsurların bu müşterekliğinin bir başarısı olarak değerlendirilebilir. Fakat II. Meşrutiyet'in ilanının ardından "*hükümet... Osmanlılık ülküsüne ciddiyetle eğilmeye ve Osmanlıca'yı lingua franca yapmak için niyetlerini ortaya koymaya başlayınca Müslim-Gayrimüslim unsurlar "Bizi Türkleştirmek istiyorsunuz" diye itirazları*"⁵⁰ gündeme getirmişlerdir. Bu da aslında Osmanlılık söyleminin dönemin genel sosyal ve siyasî koşullarında gerçekçi olmadığının bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Nitekim Balkan Savaşlarının akabinde ortaya çıkan sosyal ve siyasî ortamda Müslim/Gayrimüslim unsurlar kendi milliyetlerine ilişkin öteleyici

Yahudi 'yim' dememeliyiz. Osmanlıyım diyeceklere yoldaşlık edecekler var." ifadeleri bu bakımdan dikkate değerdir. Aktaran: F. Güner, s. 120.

⁴⁸ Celalettin Vatandaş, **Ulusal Kimlik Türk Ulusçuluğunun Doğuşu**, İstanbul 2010, s. 111-113.

⁴⁹ C. Vatandaş, s. 113.

⁵⁰ A. Teyfur Erdoğan, "*Osmanlılığın Evrimi Hakkında Bir Deneme: Bir Grup (Üst Düzey Yönetici) Kimliğinden Millet Yaratma Projesine*", **Doğu-Batı Dergisi- II. Meşrutiyet 100. Yıl**, 2008, 1/45, s. 36.

davranıldığı hususunda şikâyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Bu durumun bu şekilde tezahür etmesi; Meşrutiyetin ilanına müteakip beliren ortamda, Devlet bünyesinde bulunan Müslüman unsurların da artık belirli fikri ve etnik mensubiyetler özelinde teşekkül ettirilen kulüpler dâhilinde kendi milliyetlerine ilişkin kaygılar gütmeye başlamalarına ve Osmanlılık dışında bir mensubiyetin peşine düşmelerine yol açmıştır.⁵¹ Ardından gelen süreç; Osmanlılık söyleminin gerçekçi ve sahici olmaktan ziyade milliyetçiliğin etkili olduğu unsurlar arasında kendi mensubiyetleri dâhilinde güç devşirebilmek namına tutunuyormuş gibi göründükleri bir düşünme biçimi olduğunu ortaya çıkarmıştır: Satı el-Husri'nin Osmanlıcı iken sıkı bir Arap Milliyetçisi olması ya da Meclis-i Mebusanda Osmanlılık adına savunular ortaya koyan İsmail Kemal Bey'in 1912 yılında Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan eden kişi olması gibi.⁵² Balkanlarda bulunan diğer unsurların ise Osmanlılığa ilişkin kanaatlerinin müspet olmadığı aşikârdır. Bunun örnekliğini ise Talat Paşa hatıralarında yer alan Yunanlı olan dostu Avukat Marko Theodorides Efendi'ye dostlarıyla birlikte ihtilal birliğine dahil olmalarını istediğinde aldığı cevapta görmek mümkündür:

“...meşruti bir hükümetin ise Türkiye’yi yükselteceğini ve Türklerin Rumeli’deki egemenliklerini pekiştireceğini; bu sebeple de bu harekete yardım edecek bir tek Yunanlı bulunamayacağını ve hatta Yunanlılara böyle bir niyetten söz edildiğinde bu girişimi başarısızlığa bile uğratacaklarını söyledi”⁵³

II. Meşrutiyet dönemi Türkçülük fikriyatı mahfillerinin Osmanlılık ve Osmanlıcı söyleme ilişkin yaklaşımına ileride müstakil bir başlık olarak değinileceği için burada kısaca değinmekle iktifa edilecektir. II. Meşrutiyet dönemine kadar geçen sürede çeşitli nedenlerle Osmanlılık söylemi içerisinde varlığını tahkim etmek zarureti duymuş, kültürel ve ilmî tarafı ağır basan bir Türkçülükten bahsetmek daha doğru olur. Bundan dolayı Türkçülük bağlamında ele alınabilecek isimlerin, Osmanlılık düşüncesine ilişkin aidiyetinin olduğunu söylemek mümkün olmamakla birlikte karşıt bir tavır sergilediklerini belirtmek de mümkün değildir. Şöyle ki meseleyi vuzuha kavuşturması

⁵¹ Süleyman Şefik Paşa hatıralarında meşrutiyetin ardından milliyet davası gütmeyen yaygınlaştığını ve Ahad-ı Arap, Çerkes Teâvün Kulübü, Arnavud Başkim, Kürd Kulübü, Rum Kulübü, Ermeni Taşnak Kulübü gibi ocakların teşekkül ettiğini belirtmektedir. Bunun müsebbibi olarak da İttihat ve Terakki’yi işaret etmektedir. Süleyman Şefik Paşa, s. 161-162. Kanaatimizce İttihat ve Terakki’yi işaret etmesinin sebebi; cemiyetin politik tercihlerinin öteki üzerinde oluşturduğu bir tepkinin tezahürü olmaktan ziyade, zaten oldukça heterojen bir yapıya sahip olan cemiyetin bünyesinde bulundurduğu unsurlara ilişkin sağladığı hürriyet alanı olmalıdır.

⁵² T. Erdoğan, s. 38.

⁵³ Mehmet Tal’at Paşa, **Talat Paşa’nın Anıları**, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul 2013, s. 16-17.

bakımından Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset*⁵⁴ başlığıyla kaleme aldığı metin iyi bir örnek olarak gösterilebilir. Devletin selameti açısından İslamlığın ve Osmanlılığın nihaî olarak kâfi gelmeyip arzu edileni verememesi ve tarz-ı siyaset için bir öneri olarak Türklüğün sunulmuş tarzı, bunun bir nişanesi olarak ele alınabilir. Nitekim makalede Türklüğe ilişkin söylenenlerin belirgin ve siyasî söylem bakımından bütünlüklü olmaması da yukarıda bahsi edilen Osmanlılık düşüncesindeki içkinliğin ortaya çıkardığı bir durum olarak değerlendirilebilir. Her ne kadar *Üç Tarz-ı Siyaset* siyasî söylem olarak bütünlüklü olmasa da, siyasî bir tavır alma biçimi olarak Türkçülük düşüncesinin ilk örneği olarak gösterilebilecek bir metindir.⁵⁵ Tabii unutulmaması gereken husus ise; bu makalenin Osmanlı için *tarz-ı siyaset* sunuyor olması hasebiyle Osmanlılık içerisinde değerlendirilmesinin gerektiğidir. Burada Georgian'ın makaleye ilişkin yaptığı değerlendirmeyi önemine binaen zikretmekte fayda var:

*“Rusya Türkleri'nin birlik sağlama isteği ile Osmanlılar'ın devleti koruma çabalarını bir senteze ulaştırıyordu. Başka bir ifadeyle, Tatar burjuvazisinin Pantürkist eğilimleri ile Jön Türk ideolojisinin mihenk taşı olan devleti koruma kaygısını bağdaştırmaya çalışıyordu.”*⁵⁶

Bu bakımdan bu makale; Tanzimat Fermanının ilanına müteakip beliren vatandaşlık temelli “*Osmanlı Milleti*” teşekkül ettirme gayretinin “*ırk-cins*” merkezli bir alana çekilmesi gerektiği düşüncesi dolayısıyla Osmanlılığa da farklı bir istikamet tayin etmek arzusundadır. Nihaî olarak Osmanlılığın; 19. yüzyılın başlarından itibaren Batıdan yayılan sosyal ve siyasî dalganın ortaya çıkaracağı muhtemel parçalanmaya mani olmak maksadıyla tezahür ettiğini belirtmek yerinde olacaktır. Gerek devlet adamları gerekse yeni tip münevverlerce savunulan bu yaklaşım; ortaya çıkan siyasî, kültürel ve sosyal ortam dolayısıyla gerçekçi olmadığı ortaya çıkan bir düşünce olmuştur.

1.2. İslamcılık Düşüncesi: Siyaset ve Hilafet

İslamcılığın tanımına ve ne zaman ortaya çıktığına ilişkin muhtelif değerlendirmeler yapılmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde İslamcılığın Osmanlı Devletindeki mazisini 19. yüzyılın ikinci yarısında aramak mümkündür. Yeni Osmanlıların devleti kurtarmak maksatlı söylemlerinde önemli yer tutan belli başlı kavramlara ilişkin gerek izahlarından gerekse bu kavramlar batıdan devşirilmiş olsalar

⁵⁴ Akçuraoğlu Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyâset*, İstanbul 1327. Eser 1904 yılında Mısır'da neşredilen *Türk* gazetesinin iki sayısında makale olarak neşredilmiştir.

⁵⁵ Rafael Muhammetdin, *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1998, s. 50.

⁵⁶ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri- Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çev. Alev Er, Ankara 1986, s. 44.

dahi İslami literatürde bunların karşılıklarının olduğuna ilişkin beyanlarından hareketle siyasî bir tavır alma ya da inanma biçimi olarak İslamcılığın kökenlerini bu tarihlere kadar götürmek mümkündür. Ancak şunu da belirtmekte fayda var: İslamcılık siyasî bir ideoloji olarak Yeni Osmanlılarla irtibatlandırılır bir çaba olsa da tam teşekküllü bir ideolojiye onlarla kavuşmuş değildir. Dönemin siyasî koşullarının ve ortaya çıkan yeni aydın modelinin -yeni olmasının da etkisiyle- sahip olduğu eklektik düşünme biçiminin bunda etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmaz. İslamcılık siyasetinin belirli emareleri her ne kadar bu dönemde görülüyor olsa da, siyaseten ve daha net söylem-eylemlerle II. Abdülhamid iktidarının ilk yıllarında belirginliğini kazanmaya başlamıştır. Çetinsaya'nın ifadesiyle İslamcılık:

“Osmanlı Devleti’nde ilk defa 1870’lerin başında telaffuz edilmeye başlanmış, II. Abdülhamid döneminde bir politika olarak benimsenmiş, II. Meşrutiyet yıllarında düşünsel boyutlarıyla tartışılmış, I. Dünya Savaşı yıllarında ise İttihad ve Terakki hükümetince son perdesi sahneye konulmuş...”⁵⁷

bir fikriyat olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz 19. yüzyılın ortalarından itibaren Yeni Osmanlıların taşıdıkları emareler üzerinden görünür olan İslamcılığın bir başka vechesi de İslam coğrafyasında görünür olan tecdid hareketinin önemli isimlerinden biri olan Cemalettin Efganî’dir. Efganî’ye ilişkin belirtilmesi gereken hususların başında; onun, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devletinde tebarüz eden bütün fikrî eğilimler üzerindeki tesiridir. İslamcılığın banilerinden biri olarak telakki edilen Efganî; Türkçüler üzerinde ciddi tesirleri olmuş biri olarak karşımıza çıkabilmekte iken⁵⁸, o dönem İslam ve ilerleme tartışmalarının başlatıcısı konumunda olan Ernest Renan’a yazdığı cevabî mektupla Batıcılık fikriyatına da ciddi katkılar sunmuştur.⁵⁹ İslamcılığın modern bir yaklaşım ve düşünme biçimi olması, kendini tahkim etmenin yolu olarak gelenek ve geleneğe ilişkin tasavvur, tahayyül ve tariklere fikren mesafeli olmasını zorunlu kılmıştır.⁶⁰

⁵⁷ Gökhan Çetinsaya, **II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında “İslâm Birliği” Hareketi (1876-1878)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1988, s. 1. II. Abdülhamid İslamcılığına ilişkin ayrıca bkz. İhsan Süreyya Sırma, **II. Abdülhamid’in İslâm Birliği Siyaseti**, İstanbul 2007.

⁵⁸ Afganî’ye ileride de temas edileceğinden onun Türkçülükle olan münasebeti belirtmekle yetinilmiştir. Afganî’nin yaşadığı dönem nesli üzerindeki tesiri için bkz. Şamil Kurbanov, **Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası**, Çev. Sevinç Ahundova, İstanbul 2011, s. 107-203.

⁵⁹ Cemalettin Efganî’nin Renan ile aralarında geçen mektuplaşmalar ve dönemin fikri tezahürleri üzerindeki etkisi için bkz. Mümtaz’er Türköne, **Cemaleddin Afgani**, Ankara 1994.

⁶⁰ Bu mesafeli duruşun dönem itibarıyla söylem düzeyinde kaldığını söylemek mümkündür. Nitekim; Efganî’nin, tasavvuf ve tarikatlarla ilişkin söylem olarak mesafeli ve oldukça eleştirel olmakla birlikte tarikata intisap etmiş biri olması bu bakımdan dikkate değerdir. İsmail Kara, *“Cemalettin Efganî*

Sultan II. Abdülhamid döneminden önce de belirli emarelerle kendini ifade imkânı bulan, hatta *İttihad-ı İslam* söylemiyle, batıda ortaya çıkan anlayışa itirazın ifadesi olarak beliren İslamcı bir söylemden bahsetmek de mümkündür. Yeni Osmanlılar tarafından ifade edilen ve belli başlı mefhumların İslami literatürde karşılığının olduğu şekilde tezahür eden anlayışa ilave olarak, Ahmet Mithat gibi meseleyi medeniyet meselesi olarak tasavvur edip bu çerçeveden *İttihad-ı İslam* önerisi getirenler de olmuştur.⁶¹ Bu *İttihad-ı İslam* söyleminin dönemin siyasî koşullarında tek başına siyasî bir muhtevaya sahip olduğunu söylemek ise biraz zordur. Nitekim Yeni Osmanlılar da söz konusu olan; *İttihad-ı İslam*'ın, mevcudun muhafazası adına sahiplenilen *Osmanlılık* ile birlikte yürüyor olması bununla alakalı bir durumdur.⁶² 19. yüzyılın son çeyreğinde fikren belirli bir mecra tutturmaya çabalayan İslamcılığın, özellikle II. Abdülhamid'in siyaseten tercih ettiği bir yol olduğunu da zikretmek gerekir. II. Abdülhamid İslamcılığının iki farklı amacının olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi; *Hilafet makamı* dolayısıyla Müslümanlar üzerinde tesirde bulunabilmenin imkânıyla dış politikada etkin olabilmektir. İkincisi ise; Kırım Harbi (1877-1878) sonrasında Müslüman tebaa arasında birlikteliği sağlamak ve müşterek bir kimlik teşekkül ettirmek maksadını gütmektir.⁶³ Buradan hareketle; İslamcılık Kırım Harbi (1853-1856) öncesinde her ne kadar emareleri söz konusu olsa da; Karpat'ın ifadesiyle *kapsamını ve yönünü değiştirerek modern bir ideoloji*⁶⁴ hüviyetine bürünmüştür.

II. Abdülhamid dönemi ve öncesinde fikrî olarak tam manasıyla şekillenmemiş fakat devlet ricali tarafından siyaseten takip edilen bir düşünme biçimi olan İslamcılık düşüncesi, II. Meşrutiyet yıllarına kadar bu halini muhafaza etmiştir. II. Meşrutiyet döneminin, basın alanında çeşitliliğin olabildiğince fazla olduğu ve fikrî tezahürlerin sınırlarının ve saflarının netleştiği bir dönem olması İslamcılık fikriyatının da mana ve tavır bakımından belirginleşmesine imkân sağlamıştır. Burada değinmekte fayda

Biyografisine İki Önemli Katkı", Din İle Modernleşme Arasında- Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri, İstanbul 2005, s. 407-412.

⁶¹ Yeni Osmanlılardaki İslamcılığa ilişkin emarelerden hareketle İslamcılığın onlar üzerinden belirmeye başladığı iddiasıyla kaleme alınmış olan önemli bir çalışma olarak Türköne'nin, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu* adlı çalışması zikredilebilir. Kitabın son kısmına ilave edilen ekler bölümünde Ahmet Mithat'ın *İttihad-ı İslam* a ilişkin metinlerine yer verilmiştir. M. Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak...*, s.341-346..

⁶² M. Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak...*, s. 250-255.

⁶³ G. Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminin İlk ...*, s. 6-7

⁶⁴ Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul 2009, s. 218.

gördüğümüz husus; II. Meşrutiyet öncesi-sonrası dönemde meşrutiyet ve etrafında dönen *hürriyet, adalet, uhuvvet, meşveret, usul-ü meşveret, hükümet-i meşruta* gibi kavramların daha çok İslamcılar tarafından ele alınan meselelerle ilgili olmasıdır. Bu kavram ve mefhumlar II. Abdülhamid'e muhalefet üzerinden ele alınmışlardır. Yani II. Meşrutiyet'in hemen öncesinde ve sonrasında gelişen İslamcılık, II. Abdülhamid'in istibdadî olarak değerlendirdikleri yönetimine muhalefet üzerinden varlık kazanmış bir İslamcılık olmuştur.⁶⁵ Bu tavırdan hareketle bahsini ettiğimiz ve batılı düşüncenin tezahürü olan bu mefhumlara ilişkin; İslamcılığın Kur'an ve sünnetten hareketle oluşmuş modern bir düşünme biçimi olması, bu mefhumların İslam'da da var olduğu ya da İslam'a uygunluğu hususunda daha çok İslamcıları söz söylemeye mecbur bırakmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından İslamcılığın da diğer fikrî tezahürler gibi belirginlik kazanmaya başladığını yukarıda ifade etmiştik. Bunda dönemin görece hürriyet ortamının sağladığı imkânlarla, artan gazete-mecmua sayısının önemli yeri vardır. Bu dönemde İslamcı fikriyat için mahfil olarak zikredebileceğimiz önemli mecmua hiç şüphesiz Sırat-ı Müstakim mecmuasıdır. 24 Ağustos 1908 yılında ilk sayısı yayın hayatına başlayan mecmua Mehmet Akif, Musa Kazım, Eşref Edip ve Babanzâde Ahmed Naim gibi önemli isimlerle yayın hayatını sürdürmüştür. Mecmuaya ilişkin söylenebilecek önemli hususların başında hiç kuşkusuz mecmuada İslamcılar dışında Orta Asya ve Kafkaslardan gelmiş olan ve Türkçülük fikriyatında önemli yeri olan isimlerin ve dönemin önemli Batıcılarının da yazılar kaleme almış olmasıdır.⁶⁶

Burada belirtilmesi gereken önemli hususlardan biri de özellikle 20. yüzyılın hemen başlarında dönemin şarkiyatçıları tarafından da İslamcılığa ilişkin birçok metnin kaleme

⁶⁵ Bunu en güzel yansıtan dönemin önemli İslamcılarının başında gelen Mehmet Akif'in 1909 yılında kaleme aldığı ve II. Abdülhamid ve dönemine ilişkin İslamcılarının yaklaşımını yansıtan şiiri gösterebilir: "*Rezil olduk Sen ey kâbûs-i hüni, sen rezil ettin!*

Hamiyyetgamz eden bir pak alın her kimde gördünse,

"Bu bir cani!" dedin sürdün, ya mahkûm eyledin hapse.

Müvekkel eyleyip casusu her vicdâna, her hisse.

Düşürdün milletin en kahrâman evladını ye'se

Ne mel'unsun ki rahmetler okuttun ruh-i İblis'e!". Mehmet Âkif, **Safahat-Birinci Kitab**, Sebilürreşad Kütüphanesi, s. 114-115.

⁶⁶Bu kişilerin metinlerine ilişkin bkz. Nadir Özbek, "*Abdürreşid İbrahim ve İkinci Meşrutiyet Yılları: Tearüf-i Müslimin ve İslam Dünyası Dergileri*", **Toplumsal Tarih Dergisi**, 1995, 20, s. 18-23. Yılmaz Özkaya, "*Rusya Müslümanlarının Türkiye'de Tanıtılmasında Yusuf Akçura'nın Rolü*", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 2007, 23, s. 95-104.

alınmış olmasıdır.⁶⁷ Bu metinlerin kendisine esas mesele olarak İslam'ın Batı için tehdit oluşturup oluşturmadığı ve Müslümanlar üzerinden İslam-İttihad-ı İslam söylemleriyle ortaya çıkan durumu hem anlamak hem de bu durumu kontrol altına almak maksadı taşıdığını belirtmek pek de abartılı olmayacaktır.

II. Meşrutiyet döneminde İslamcılar açısından önemli hususlardan biri de tartışma konusu edilen siyasî ve sosyal meselelerin yanı sıra önceki dönemde ele alınan mefhumlara yeni mefhumların ilave edilmesidir. Bu dönemde ilave olarak *milliet*, *kavim*, *ırk*, *lisân* gibi önemli mefhumlar özellikle Balkan Savaşları sırasında İslamcılar açısından da ele alınmış ve zaman zaman Türkçülerle aralarında tartışma konusu olmuştur. Dönem itibariyle bu kavramlar üzerine önemli metinler kaleme alan Ahmet Agayef ile Babanzâde Ahmed Naim arasında yaşanan tartışma bunun güzel bir örneği olarak gösterilebilir.⁶⁸ Mecmualar üzerinden yapılan bu tartışmaların muhteva itibariyle oldukça verimli tartışmalar olduğu görülmektedir. Balkan Savaşlarından önceki dönemde İslamcılık fikriyatı içerisinde değerlendirilebilecek olan isimlerin “*milliyet*” bağlamında müspet olmayan kanaatler taşıdıklarını söylemek biraz zordur. Bunda, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında milliyet mefhumunun siyasî ve sosyal ortam dolayısıyla içerdiği mananın önemli katkısı vardır. Dönemin kâmûslarına da yansıyan bu mana dinden bağımsız olmayan hatta tamamıyla dinî bir muhtevayı barındıran niteliktedir. Bu durum da haliyle kendi mefhumları itibariyle belirginlik kazanmamış olan Türkçülük düşüncesiyle İslamcılık düşüncesinin muhtevaya ilişkin karşı karşıya gelme ihtimal ve imkânını, belirginliğin kazanıldığı II. Meşrutiyet döneminde yakalayabilmiştir. Bunda genel olarak bu düşünme biçimlerinin siyasî mahiyetten uzak bir şekilde kültür hareketi olarak varlıklarını sürdürüyor olmalarının da katkısı vardır. Tabi Meşrutiyet'in ilanında temel belirleyici olan İttihat ve Terakki'nin İslamlık ve Türklük bağlamında bir tavır takınması, her iki fikrî temayülün de Meşrutiyetin ilk yıllarında kısmen de olsa mündemiç halde bulunmalarıyla alakalı bir durumdur. Nitekim sonraki yıllarda Hürriyet ve İtilaf

⁶⁷ Bu metinlerin önemli bir kısmı Türkçeye tercüme edilerek neşredilmiştir. Bu metinlerin önemli bir kısmı için bkz. Mümtaz'er Türköne- Ümit Özdağ (Yay. Haz.), **Siyasî İslâm ve Pan İslamizm**, Ankara 1993.

⁶⁸ Bu tartışmanın mahiyetine ilişkin önemli bir değerlendirme için bkz. İsmail Kara, “*İslâmcularla Türkçüler Arasında Bir Milliyetçilik Tartışması*”, **Din İle Modernleşme Arasında- Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, İstanbul 2005, s. 290-307.

Fırkasının teşekkülünde İttihat ve Terakkinin bu tavrının etkili olduğunu da belirtmek gerekmektedir.⁶⁹

II. Meşrutiyet dönemi İslamcılık düşüncesi her ne kadar Sırat-ı Müstakim (bir dönem Sebilürreşad adıyla yayınlanmıştır) mecmuasıyla anılır bir düşünce olsa da dönem içerisinde birçok İslamcı mecmua da varlığını hissettirmiştir. Mustafa Sabri Efendi'nin başyazarlığının yaptığı Beyânü'l-Hak, Derviş Vahdetî tarafından çıkarılan ve İttihad-ı Muhammedî Fırkasının yayın organı olan Volkan gazetesi, gelenekçi İslamcılığı savunan Sada-yı Hak, üst düzey medrese ilmini yayan Ceride-i İlmiye, tasavvufi açıdan İslam'a yaklaşan Mahfil dönemin önemli İslamcı neşriyatları arasında zikredilebilir.⁷⁰ Bu mecmua ve gazetelerin tamamı yayınlarını İttihat ve Terakki'ye bağlı bir şekilde ve onun savunuculuğu yaparak devam ettirmişlerdir. 11 Aralık 1908 yılında ilk sayısı yayınlanan Volkan meşruti yönetimi ve İttihat ve Terakki'yi savunurken giderek İttihat ve Terakki'ye muhalefet sergilemeye başlamıştır.⁷¹ 19. yüzyılın ortalarından itibaren görünür olmaya başlayan fakat asıl hüviyetini II. Meşrutiyet döneminde oluşturan İslamcılık fikriyatını savunan neşriyatlar ve kişiler, Cihan Harbinde ve özellikle İstiklal Harbi döneminde önemli rol üstlenmişlerdir.

İslamcılığın daha çok neşriyatlar üzerinden yürüyen yenilikçi tavrına da hususî vurgu yapmakta fayda vardır. İslamcılık; siyasî olarak devleti selamete erdirmenin bir imkânı iddiasıyla var olan bir düşünce biçimi olsa da, en temelde kültürel, entelektüel ve sosyal taraflarıyla da ön plana çıkmış bir düşüncedir. Bu bakımdan Müslümanların gündelik hayatlarını tasarlamayı yeğlemekle birlikte Müslümanların ibadetlerinin şekli hususiyetlerine dair de çeşitli yenilikleri arzuladıkları da bilinmektedir.⁷²

Türkçülük fikriyatı açısından önemli olan Osmanlıcılık ve İslamcılık fikriyatlarından bahsettikten sonra her üç fikriyatın hem müşteregi olarak

⁶⁹ Birinci; Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensubu aydınların İttihat ve Terakkiye karşı oldukları durumlardan biri olarak Lütfi Fikri'nin ifade ettiği, İttihat ve Terakkinin "*Türklük ve İslamlığın daima galebesi ile anasır-ı muhtelifi arasında husûl bulacak bir muvazenet*" tavrına işaret etmektedir. Bu durumda haliyle dönemin iktidar odakları nezdinde Türklük ve İslamlığın birlikte ele alınan meseleler olduğunu göstermektedir. Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası- II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakkiye Karşı Çıkanlar**, İstanbul 2012, s. 64.

⁷⁰ Zafer Toprak, "*II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri*", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 1, İstanbul 1983, s. 126-132.

⁷¹ İsmail Kara, **İslamcılarının Siyasi Görüşleri I-Hilafet ve Meşrutiyet**, İstanbul 2001, s. 68-69.

⁷² Bunun güzel örneklerinden biri olarak Hüseyin Kazım Kadri gösterilebilir. Hüseyin Kazım Kadri'nin hutbelerin Türkçe okutulmasının gerekli olduğu yönündeki beyanları bu bakımdan dikkate değerdir. Hüseyin Kâzım Kadri, **İslâm'ın Avrupa'ya Son Sözü**, İstanbul 1999, s. 59.

görebileceğimiz, hem de müstakil bir kurtuluş reçetesi olarak Osmanlının son döneminde beliren Batıcılık fikriyatından bahsetmek gerekmektedir.

1.3. Batıcılık Düşüncesi: Ahlâk ve Fen

Batılaşma, modernleşme, yenileşme 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devletinin gündemine girmiş bir meseledir. Tanzimat Fermanı'nın ardından bütünlüklü bir hal alan yenileşme çabalarını, Batıya ilişkin unsurların Osmanlı Devleti için de söz konusu edilmesi olarak değerlendirmek gerekmektedir. Nitekim fermanlar üzerinden hakların güvence altına alınması, ya da devletin işleyişine ilişkin yapılan düzenlemeler-meclisler açma gibi- bir anlamda müşahede edilmiş⁷³ ve tasdik edilmiş batılı işleyişin bir neticesi olarak tezahür eden icraatlardır. Bu yönüyle ele alındığı zaman aslında Batıcılık düşüncesi Osmanlı yenileşme çabalarının birçok noktasında kendini gösteren ve diğer fikri cereyanlara nazaran sınırları daha geniş bir düşüncedir. Nitekim fikrî tezahürlerin neredeyse tamamının Batının üstünlüğüne dair bir kabulünün olması beraberinde bu tezahürlerin kendi sınırları içerisinde “*batıcılık düşüncesine*” ilişkin müspet fikirler taşımalarını getirmiştir.

19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devletinin selameti açısından istikamet anlamında doğrudan ve bir bütün olarak Batının işaret edildiğini söylemek mümkün değildir. Daha önce de belirttiğimiz üzere eklektik bir düşünme biçimine sahip olan Yeni Osmanlılar, bu fikri yapılarıyla Batıya ilişkin müspet kanaatlere sahip olsalar da tam manasıyla Batıcı tavırlar sergilememişler aksine *geleneksel değerlerle modern değerlerin bir sentezini ortaya çıkartmaya* çalışmışlardır. Bu yaklaşım, sadece Yeni Osmanlılar için değil aynı zamanda dönem itibarıyla bir kısım devlet adamları ve aydınlar için de söz konusu edilebilir.⁷⁴ Fakat II. Abdülhamid dönemi; açılan modern mekteplerde verilen eğitim ve okutulan kitapların etkisiyle Batılı düşünceleri daha bütünlüklü bir şekilde sahiplenen bir neslin oluşmasını sağlamıştır. Osmanlıda kısmen kendini gösteren pozitivism, materyalizm, biyolojik materyalizm gibi felsefi akımlar temsilciler düzeyinde

⁷³ Müşahede edilmişten kastımız Tanzimat Fermanı öncesinde ve sonrasında gerek elçiler vasıtasıyla gerekse gönderilen öğrenciler aracılığıyla batının her yönü ile tanınmaya çalışılmasıdır. Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi ve Sadık Rıfat Paşa bu tanınmanın belirgin örnekleri olarak ele alınabilecek iki devlet adamı, Osmanlı elçileridir. Sadık Rıfat Paşa için bkz. Yıldız Akpolat, **Dün-Bugün İlişkisi Bağlamında Sadık Rıfat Paşa**, İstanbul 2013. Tanzimat döneminde Avrupa'ya gönderilen öğrenciler hakkında bkz. Adnan Şişman, **Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, Ankara 2004.

⁷⁴ Şükrü Hanioğlu, “*Batıcılık*”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 1, İstanbul 1983, s. 1383.

savunulur hale gelmiştir.⁷⁵ Tabi bu felsefi akımlar beraberinde batıya ilişkin zaten belirmiş olan müspet yaklaşımın bir üst seviyeye çıkmasını sağlamıştır. Artık düşünce anlamında Batıcılık; siyasî, idarî ve sosyal bakımdan tamamıyla benimsenmesi gereken ve öykünerek Osmanlıda da var kılınmasının zorunlu olduğuna inanılan Batıcılık düşüncesinin mümessilleri olarak adlandırabileceğimiz aydınlar üzerinden savunulan bir fikrî tezahür halini almıştır. Bu yönüyle değerlendirildiği zaman II. Meşrutiyet dönemi de dâhil edilerek Batılılaşmanın aşamalı olarak üç evreden teşekkül etmiş bir düşünce olduğunu söylemek yanlış olmaz: *zihniyet, siyasal kurum, kimlik kazanma*.⁷⁶ Batının üstünlüğüne ilişkin kabulün beraberinde öncelikli olarak kurumların tezahürü ya da değişimi şeklinde ortaya çıkması ve sonrasında kendine mahsus bir kimliğe bürünmesi.

Osmanlının son döneminde düşüncenin şekillendiği, ifade bulduğu yegâne alan olan mecmualar ve gazeteler diğer fikrî tezahürler için olduğu gibi Batıcılık düşüncesi için de kendini ifadenin bir imkânı olarak görülmüştür. II. Abdülhamid döneminde siyasi ilişkileri dolayısıyla Osmanlı sınırları içinde barınma imkânı bulamayan Batıcı düşünceye sahip münevverler yurt dışına gitmek zorunda kalmışlardır. Bu isimler Jön Türkler tarafından yurt dışında çıkarılan yayın organlarında metinler kaleme almışlar ve II. Abdülhamid'e ilişkin muhalefetleri üzerinden meramlarını anlatmaya çabalamışlardır. Batıcılık düşüncesinin önemli savunucularından olan Abdullah Cevdet bu isimlerden biridir.⁷⁷ Batıcılık savunusu yapan bu isimlerin yanı sıra aynı dönemde *mecma-ı ezdad* şeklinde tezahür eden Batılılaşmaya şerh düşen ve ona itiraz eden seslerin de yükseldiği görülmektedir.⁷⁸

II. Meşrutiyet'in ilanından evvel tebarüz eden fakat Meşrutiyetle birlikte belirginleşen Batıcılık düşüncesine dair yapılan sınıflandırmalar, olması arzu edilen Batılı siyasî, sosyal, iktisadî yaklaşım noktasında gösterilen tavra göre yapılmaktadır. Buradan

⁷⁵ Osmanlı'da bahsini ettiğimiz felsefi akımların görünür olmasına ilişkin bkz. Murtaza Korlaelçi, **Pozitivizm Türkiye'ye Girişi**, Ankara 2003; Mehmet Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri**, Ankara 1988; Atilla Doğan, **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**, İstanbul 2012.

⁷⁶ Hasan Bülent Kahraman, "*Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma*", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Modernleşme ve Batıcılık**, 3, İstanbul 2007, s. 125.

⁷⁷ Abdullah Cevdet Cenevre'de bulunduğu dönemde İshak Sukûti ile birlikte İttihat ve Terakki'nin yayın organı olan Osmanlı gazetesinde yazılar kaleme almıştır. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Ankara 1981, s. 34-36.

⁷⁸ Bu duruma en iyi örnek olarak Ahmet Mithat Efendi gösterilebilir. Seyahatler, kitaplar ve batılı seyyahlar üzerinden öğrenilen batının ve dolayısıyla batılılaşmanın nakıs taraflarının olduğuna dair vurgularını ortaya koyması bakımından bkz. Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi**, İstanbul 2008, s. 42-44.

hareketle Batıcılara ilişkin sınıflandırmalar *Kısmi Batıcılar* ve *Tam Batıcılar* şeklinde olmuştur. Kısmi Batıcılar batılılaşmanın teknikle sınırlı olması gerektiğini ve kültürel anlamda belirli değerlerin muhafaza edilmesinin zaruretine inanırken, Tam Batıcılar herhangi bir ayırım yapmaksızın sosyal, kültürel ve teknik anlamda üstünlüğünü kabul ettikleri batılı değerlerin tamamının alınmasının gerekliliğine inanmaktadırlar. Batıcılar arasında II. Meşrutiyet döneminde bu ayırımın en iyi örneği olarak Celâl Nuri ve Abdullah Cevdet gösterilebilir. Celâl Nuri Kısmi Batıcılığı temsil ederken, Abdullah Cevdet Tam Batıcılığın temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Batılılaşmanın çerçevesi hakkında bu iki isim arasında zaman zaman ciddi tartışmaların yaşandığı da görülmektedir. Bu iki isim arasında Osmanlı fikir hayatında Balkan Savaşlarında yaşanan mağlubiyetin bir getirisi olarak ortaya çıkan tartışma, dönemin Batıcılık temsilcisi konumundaki yayın organı olan İttihat mecmuasında karşılıklı olarak kaleme aldıkları metinlerde dikkati çekmektedir. Celâl Nuri “Şîme-i Husûmet” makalesinde Avrupa karşıtı düşünceleri savunurken; Abdullah Cevdet “Şîme-i Muhabbet” başlığıyla yayımladığı makale üzerinden Celâl Nuri’ye itiraz edercesine katı bir Avrupa methiyesi ve savunuculuğu ihtiva eden fikirler ileri sürmüştür.⁷⁹ Nitekim Celal Nuri tarafından İttihat ve Terakkî kongresine verilen muhtıradan da Nuri’nin Batıya ilişkin ihtiyatlı tavrı sergilediğini görmek pekâlâ mümkündür.⁸⁰ Tabi bu tartışma, Avrupalı devletlerin Balkan Savaşlarında takındıkları tutumun onlara ilişkin yaklaşımda ciddi etkisinin olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir.

Cumhuriyet dönemi gerçekleşen inkılapların birçoğunun II. Meşrutiyet dönemi Batıcıları tarafından savunulan ve gerçekleşmesi zarurî görülen meseleler olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bu anlamda örnek olması bakımından Kılıçzade Hakkı’nın “*Timsâl-i Emel*” müstearıyla kaleme aldığı “*Uyanık Bir Uyku*” başlıklı makale, muhtevası itibariyle tamamen Cumhuriyet dönemi yapılan yeniliklerin ana

⁷⁹Tufan Ş. Buzpınar, ““Öteki” Üzerinden Hesaplaşma: Celâl Nuri ve Abdullah Cevdet’in Avrupa Tartışmaları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Divan İlmî Araştırmalar*, 2005, 2/19, s. 153.

⁸⁰ Celal Nuri, **1327 Senesinde Selanik’te Münakid İttihat ve Terakki Kongresine Takdim Olunan Muhtıradır**, İstanbul 1327. Eser genel olarak İttihat ve Terakki’ye ciddi eleştirilerin yöneltildiği bir eserdir. Meşrutiyet’in üzerinden geçen üç yıllık zaman zarfında yapılanlara ve Cemiyet üzerinde birkaç kişinin etkinliğinin olması eserde eleştirilmektedir. Batılı devletlerin güttükleri siyasetin onlarla her türlü münasebette ihtiyatlı ve mesafeli olunmasını zorunlu kıldığı da eserde konu edilmektedir.

çerçevesi niteliğindedir.⁸¹ Bu metin aynı zamanda II. Meşrutiyet dönemi Batıcılığının programını ortaya koymasından da önemlidir.⁸²

Batıcılık düşüncesi, yukarıda değindiğimiz üzere kurtuluş yolu olarak müstakil değerlendirilebilecek bir düşüncedir. Buna ilave olarak Osmanlının son döneminde ortaya çıkan fikir hareketlerinin temel problemi olan Batılılaşma dolayısıyla Türk düşüncesinin aslî meselelerinden biri olmuştur. Bu bakımdan özellikle çalışmaya konu edilen II. Meşrutiyet dönemi Türkçülerinin Batılılaşma-Batıcılık hususundaki kanaatlerine ayrıca değinilecektir.

Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu buhranlı halin nihayet bulmasını arzu ederek ortaya çıkan fikrî tezahürlerin tamamı devleti kurtarmak amacına matuftur. Bu fikrî çabalardan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Batıcılıktan bahsettikten sonra çalışmada temel mesele olarak ele alınan, devleti kurtarmak maksadıyla zuhur eden ve II. Meşrutiyet'in ilanına müteakip siyasî, sosyal, iktisadî, ilmî ve edebî muhtevasıyla daha belirgin hale gelecek olan Türkçülüğün Meşrutiyet öncesi tezahürlerini, mecralarını da dikkate alarak ele almak meseleyi vuzuha kavuşturması açısından önemlidir.

1.4. II. Meşrutiyet Öncesi Dönemde Türkçülük Fikriyatına Genel Bir Bakış

Osmanlı Devletinin 19. yüzyılda idarî, siyasî, iktisadî ve sosyal bakımdan aldığı hal dikkatlerin Batıya yönelmesine sebebiyet vermiştir. Bu yönelmenin beraberinde getirdiği en önemli düşünce hiç kuşkusuz Fransız İhtilali sonrası dönemde yaygınlık kazanan “milliyetçilik” düşüncesi olmuştur. Osmanlıda önceleri daha çok Gayrimüslim tebaa arasında görülen milliyetçilik, beraberinde bu unsurlar arasında örgütlenmeleri ve İmparatorluktan ayrılmaya varan isyanları doğurmuştur. Böylesi bir ortamda meselenin Gayrimüslimlere mahsus olmasının da etkisiyle ilk etapta Müslüman unsurlar nezdinde “milliyetçilik” pek de önem arz etmemiştir. Özellikle 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı toprakları üzerinde muhtelif gayeler güden Batılıların Müslüman unsurlar arasında milliyetçiliğin görünür olmasında katkıları olmuştur. Bunun da bir neticesi olarak; “milliyetin”, “dinden” bağımsız bir mesele olarak telakki edilmesinin yolu açılmış ve Müslüman unsurların kendi kavmî mensubiyetlerine dair bir farkındalıklarının oluşması, “milliyetçiliğin” geneli alakadar eder bir problem haline

⁸¹ İsmail Kara, “Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar”, **Din İle Modernleşme Arasında- Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, İstanbul 2005, s. 358.

⁸² Nazım H. Polat, “İctihad”, **TDV. İslam Ansiklopedisi**, 21, s. 446.

gelmesini sağlamıştır.⁸³ Müslüman unsurlar arasında da görünür olan bu milliyetçilik, söz konusu Türkler olduğunda, İmparatorluk bünyesinde görülen diğer milliyetçi tezahürlere nazaran daha sınırlı alanlarda ifade bulan bir mesele olmuştur. Daha çok; lisân ve lisâna ilişkin meseleler, tarih alanına ve folklorla ilişkin yapılan çalışmalar üzerinden kendini gösteren milliyetçiliğin ilk etapta bütünlüklü bir düşünce olmadığı⁸⁴ pekâlâ söylenebilir. Tam bu noktada; bu çalışmaları Türkçülük fikriyatına yaptıkları katkılar dolayısıyla değerlendirirken, yapıldıkları muhitlere ve bu muhitlerin etkilerine göre belirli başlıklar altında değerlendirmek gerekmektedir.

1.4.1. Batı'da Yapılan Türkoloji Çalışmaları ve Bu Çalışmalarının Türkçülük Fikrine Katkıları

15. ve 16. yüzyıllarda Batıda Reform ve Rönesans hareketlerinin bir neticesi olarak ortaya çıkan durum beraberinde kendinden olmayanı tanıma, bilme isteğini doğurmuştur. Bu da Batı dışı toplumlara ilişkin muhtelif çabaların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu çerçevede Türkçülük fikriyatının tezahüründen evvel Batı'da Türklüğe dair çalışmalarda söz konusu olmuştur. Gökalp; Türkler ya da Türklük üzerine alakanın iki veçhede belirdiği üzerinde durmaktadır. Bunlardan birincisini; daha çok el sanatlarına ilişkin meselelerle ilgilenen ve Avrupalı sanatseverler tarafından el sanatlarına dair koleksiyonlar oluşturmak şeklinde teşekkül eden “Türkperestlik” olarak adlandırmaktadır. Ayrıca Türkler tarafından kaleme alınan bazı kitapların, şiirlerin ve Türk ahlakına ilişkin eserlerin ele alınması da bu çerçevede değerlendirilmektedir. İkincisinin ise; Türkiyat (Türkoloji) namıyla anılan ve Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya,

⁸³Okutan'ın aktardıklarından hareketle; Cemalettin Efganî'nin İslamcı düşüncelerinin takipçileri tarafından kültürel bir boyutta yeniden ele alınarak Hz. Peygamberin Arapların kültürünün yüceltilmesindeki etkisinin hatırlanması ve Muhammed Abduh'un Araplara hususi önem atfetmesinin Efganî, ile başlayan İslamcı akımın milliyetçi bir muhteva kazanmasını sağlamış olması buna örnek gösterilebilir. Bkz. Çağatay Okutan, “*Arap Milliyetçiliği*”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 2001, 56/2, s. 162-163. Osmanlı'nın son dönemlerinde Arap milliyetçiliği ile ilgili olarak bkz. Ali Bilgenoğlu, **II. Meşrutiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.

⁸⁴ II. Meşrutiyet öncesi dönemde tebarüz eden Türkçülüğün bütünlüklü olmadığı dönemin Türkçüleri tarafından da iddia edilmektedir. Akçura, Ahmet Vefik, Mustafa Celalettin Paşa gibi önemli çalışmaları bulunan isimlerle Gaspıralı İsmail arasında yaptığı mukayesede bu meseleye işaret etmekte ve bu isimlerin Gaspıralı gibi bütünlüklü bir fikir oluşturamadıklarını ifade etmektedir. Yusuf Akçura, **Türkçülük**, İstanbul 2006, s. 75. Tabii bu mukayeseyi yapmanın makul olmayan tarafları bulunmaktadır. Nitekim Gaspıralı'nın içinde bulunduğu sosyal ve siyasi durum ile Osmanlı bünyesinde tebarüz eden Türkçülük mümessillerinin bulunduğu durum arasındaki farklılık bu değerlendirmeyi yapmaya manidir.

Macaristan, Danimarka gibi ülkelerde Türklerin tarihlerine ve dillerine ilişkin yapılan çalışmalardır.⁸⁵

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görünür olmaya başlayan Türklüğe ilişkin fikirlerin Batıda Şarkiyatçılığın bir kolu olarak tebarüz eden “*Türkoloji*” çalışmalarından etkilendiğini belirtmek gerekmektedir. Orkun, Türkoloji’yi; Türklerin “ *tarihi, dili, etnografisi, antropolojisi velhasıl her tarafı ile ilmi bir surette*” irdeleyen bir ilim dalı olarak tanımlamaktadır.⁸⁶ Türkoloji’nin; 17. yüzyılda Cizvit papazlarının başlattığı Sinoloji (Çin araştırmaları) çalışmalarının bir neticesi olarak ortaya çıktığını ifade etmek yanlış olmaz. Sinoloji dolayısıyla Orta Asya Türklerine ilişkin birçok bilginin gün yüzüne çıkması, Türkoloji’nin müstakil bir alan halinde belirmesine sebebiyet vermiştir.⁸⁷ Türkoloji, müstakil bir alan haline geldikten sonra birçok ismin bu alanda çalışmalar yapıp eserler kaleme aldıkları görülmektedir. Bu isimlerin tamamına burada değinmenin imkânsızlığından hareketle, belirli hususiyetleri dolayısıyla Türkçülük fikriyatına doğrudan etkilerinin olduğunu düşündüğümüz isimlere bu etkilerinin mahiyetini de göz önünde bulundurarak yer vermenin doğru olacağı kanaatindeyiz.

Sinoloji bünyesinde varlığını teşekkül ettiren Türkoloji; müstakil bir alan olarak Josephe de Guignes tarafından yapılan çalışmalarla belirginlik kazanmaya başlamıştır. Çin, Rus, Arap ve Acem tarihleriyle karışmış bir halde bulunan Türk tarihine⁸⁸ ilişkin çalışma yapmanın zorluğu, Türklere ilişkin müstakil eserlerin ortaya çıkmasının alanını daraltan bir durum olmuştur. Lakin Sinoloji alanında çalışmalar yapan Josephe de Guignes’in Türklerin tarihlerine ilişkin kaleme aldığı umumî tarih kitabı, Türkoloji ilminin Sinoloji’den bağımsız bir hal almasının önünü açmıştır. Orkun’un ifade ettiği şu cümleler Josephe de Guignes’in önemine işaret etmesi bakımından dikkate değerdir:

“Fransa’da Türkologların babası Josephe de Guignes’dir. 1721 birinciteşrin 19 da Pontoise’de doğan bu zat şark ilmi ile uğraşmanın son derece güç olduğu bir devirde ölmez bir eser vücuda getirmeğe muvaffak olmuştur. 1745 de kral kütüphanesinde şark dilleri tercümanı olmuş, 1753 de Akademiye âza seçilmiştir. Vücuda getirdiği “Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların tarihi” (Paris, 1756-1758, 5 cild) adlı eseri bu güne kadar biricik umumî Türk tarihi olarak kalmıştır.”⁸⁹

⁸⁵ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Ankara, 1339, s. 5.

⁸⁶ Hüseyin Namık Orkun, **Türkçülüğün Tarihi**, Ankara 1977, s. 30.

⁸⁷ T. Timur, **Osmanlı Kimliği**, s. 213.

⁸⁸ Hüseyin Namık Orkun, “Türkoloji Bilgisinin Tarihçesi”, **Ülkü Halkevleri Dergisi**, 1936, 7/38, s. 103.

⁸⁹ H. N. Orkun, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 31.

Bu eser; II. Meşrutiyet sonrası dönemde Türkçü fikriyat içerisinde önemli etkilerde bulunmuştur. Türklere ilişkin oluşturulması arzu edilen *Türklük bilinci* için gerekli olan tarihî arka planın oluşmasında önemli yeri olan eser, Ziya Gökalp'in teşvikiyle; Hüseyin Cahit (Yalçın)'ın, *Oğlumun Kütüphanesi* başlığı altında tasarladığı çeviri eserler serisinin ilki olarak 1923 yılında neşredilmiştir.⁹⁰ 1756-1758 yılları arasında yayınlanmasına rağmen 1923 gibi uzak bir tarihte tercüme edilerek Türkçe neşredilmesi; eserin kıymetinin geç anlaşılmasından ziyade, dönemin kültürel ve bilimsel hayatının önceliklerinin farklı olmasıyla alakalıdır. Sinoloji'den bağımsız bir Türkoloji'nin teşekkül etmesinin ardından özellikle Fransa'da bu alanda önemli çalışmalar ortaya konulmuştur.⁹¹

Türkoloji'nin müstakil bir alan olarak belirmesinin ardından Avrupa'da Şarkiyatçılık bağlamında çalışmaların yapıldığı ülkelerde, bu alana ilişkin hususi ilgi ve alaka hızlı bir şekilde kendini göstermiştir. Bu ilgi ve alakanın muhtelif nedenleri olmakla birlikte 16. yüzyılda Batıda tam manasıyla beliren Türklere ilişkin müspet olmayan kanaatin; Batıyı, Türkleri tanımaya ve tanımlamaya yöneltmesi birincil neden olarak gösterilebilir. 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı'nın Batı karşısında mağlubiyetler alması (1571 İnebahtı Deniz Muharebesi gibi) beraberinde Türklerin yenilebileceği inancını Batı düşüncesine sokmuş, bu durum ise; Batıda Türklere ilişkin hasbî olmayan tanımlayıcı bir çabanın hız kazanmasına sebebiyet vermiştir.⁹² Tam bu noktada Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşayan münevverlerin bahsini ettiğimiz hasbî olmayan bu şarkiyatçı çabalara ilişkin belirli bir tavır takındıkları ve bilimsellik ölçütü dâhilinde Batıda yapılan bu çabalara ilişkin seçici davrandıkları görülmektedir.⁹³

⁹⁰ Hilmi Bengi, *Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın*, Ankara 2000, s. 30. Hüseyin Cahit tarafından yapılan bu tercümede eserin bazı bölümleri çıkarılmıştır. H. N. Orkun, *Türkçülüğün Tarihi*, s. 31.

⁹¹ Bu çabalara kısaca değinmesi bakımından bkz. Mustafa Oral, "Türkoloji Tarihinde 1926 Bakû Türkiyat Kongresi", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2004, 17, s. 108-110.

⁹² 16. yüzyılda ve sonrasında Batıdaki Türk algısını ve İnebahtı'da Haçlı donanmasında görev almış olan Batı düşüncesi açısından önemli isimlerin –Cervantes gibi- Türklere ilişkin kanaatleri için bkz. Özlem Kumrular, *Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni-Türk Korkusu*, İstanbul 2008. Kumruların yayına hazırladığı bir diğer eserde dünyada Türk imgesine ilişkin önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu kitabın sunuş kısmında Jorge Luis Borges'ten hareketle dünyada var olan kötü Türk imgesinin Avrupalılar tarafından oluşturulduğu ifade edilmektedir. Özlem Kumrular (Editör), *Dünyada Türk İmgesi*, İstanbul 2005.

⁹³ Daha önceki satırlarda bahsettiğimiz üzere Ziya Gökalp, Hüseyin Cahit'e telkinde bulunarak Josephe de Guignes'in eserini tercüme ederek yayınlamasını isterken, diğer taraftan Ahmet Rıza Bey'in "*Batı'nın Doğu Politikasının Ahlaken İflası*" adlı eserinde özellikle 19. yüzyıl itibarıyla genelde İslam dünyası, özelde ise Osmanlıya ilişkin Batılı çabaların kötü niyetli çabalar olduğunu ifade etmesi, bu seçiciliği

Josephe de Guignes’le müstakil hale gelmeye başlayan bu çaba, antropolojik çalışmalara ayrı bir ihtimam gösteren Almanlar tarafından da dikkatle üzerine durulan bir hal almıştır. Bu bakımdan; Türkoloji çalışmaları bağlamında önemli çalışmaların pekâlâ Alman asıllı bir Rus vatandaşı olan Wilhelm Radloff tarafından yapıldığını söylemek mümkündür. 1837 yılında Berlin’de dünyaya gelen Radloff’un asıl bilimsel çalışmaları 1859 yılında Sibiry’a seyahati ve burada geçirdiği 12 yıllık zaman zarfında olmuştur. Türk boylarının dil, tarih, etnografya ve folklor özelliklerine yoğunlaşan Radloff, kış aylarında öğretmenlik mesleğiyle uğraşırken, diğer zamanlarında Sibiry ve Türkistan’da dolaşarak buralardaki farklı halklar arasında dil ve kültürle alakalı kaynaklar toplamıştır. Uzun yıllar devam eden çalışmaları neticesinde ortaya koyduğu eserleri 4 grupta sınıflandırılmaktadır: 1- Derlemeler. 2- Sözlük. 3- Karşılaştırmalı Gramer. 4- Seyahatnameler ve Gezi Raporları.⁹⁴

Radloff’la ilgili yapılmış önemli çalışmalardan birinin sahibi olan Temir onun önemini anlatmak için şu ifadeleri kullanmaktadır:

“...eserlerinde, yerine göre az veya çok hata ve eksikliklerin bulunduğu bilinmektedir. Fakat bütün bunlara karşı yöneltilen eleştiriler, Türkoloji tarihinin aşağı yukarı 1860’tan 1918’lere kadar devam eden bölümüne “Radloff devri” dememiz için bir engel oluşturmayacaktır.”⁹⁵

Radloff’un Türkçe ve Türklerle ilgili yaptığı çalışmaların gerek yaşadığı gerekse kendisinden sonraki dönemde önemli etkiler bıraktığı muhakkaktır. Nitekim; Türkçenin Arabî ve Farisî lisânıyla münasebetinin sebep olduğunu söylediği değişim ve dönüşümün Türklerin kültürel seviyelerini düşürdüğü iddiasını ilk olarak ileri süren ve bundan ötürü de Türk lisânının kendi sahip olduğu biçime dönmesinin bir zaruret olduğu Radloff’a ait bir düşünce olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hususu Radloff:

“Yeryüzünde hiçbir dil ailesi Türkçe kadar geniş sahalara yayılmış değildir. Afrika’nın kuzey-doğu bölgesinden Türkiye’ye ve Rusya’nın güneydoğusundan Sibiry’nın güneyine ve Gobi Çölü’nün

göstermesi bakımından dikkate değerdir. Ahmet Rıza Bey, **Batı’nın Doğu Politikasının Ahlâken İflası**, Çev. Ziyad Ebûzziya, Ankara 1988.

⁹⁴ Oya Akdeniz, “*Wilhelm Radloff*”, **Ana Dili Dergisi**, 1998, (7), s. 45-46. Radloff’un bahsini ettiğimiz seyahatine ilişkin kaleme aldığı eseri 4 cilt halinde Ahmet Temir tarafından neşredilmiştir. Wilhelm Radloff, **Sibiryadan 1-4**, Çev. Ahmet Temir, İstanbul 1957. Doktora tezi olarak “Asya Halklarında Dinin Etkisi” başlıklı çalışmayı yapan Radloff, *Sibiryadan* adlı eserinin II. cildinin bir bölümünde bulunan Şamanlık meselesini daha sonra genişleterek müstakil kitap haline getirmiştir. Wilhelm Radloff, **Türklük ve Şamanlık**, (Çev. A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu), İstanbul 2012.

⁹⁵ Wilhelm Radloff, **Türkler**, Çev. A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu, İstanbul 2008, s.142. Bu kitabın içerisinde çeviri yapanlardan biri olan Prof. Dr. Ahmet Temir tarafından *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Dönemi* başlığıyla Radloff’un hayatını anlatan uzunca bir bölüm kaleme alınmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla bu bölüm daha önce Türk Dil Kurumu Yayınları tarafından müstakil bir eser olarak yayınlanan kitaptan mülhemdir. Ahmet Temir, **Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri Hayatı-İlmi Kişiliği-Eserleri**, Ankara 1991.

içlerine kadar Türkçe konuşan kavimler yaşamaktadır. Onların büyük bir kısmı, İslamiyet'i kabul ettikten sonra diğer milletlerin ve özellikle din kardeşi olan Arap ve Farslar'ın etkisi altında kalmışlardır. Bu etkiyi özellikle edebi eserlerde görmek mümkündür. Onlar, yalnız, dillerine uymayan Arap yazısını almakla kalmamış, yazı dillerinden binlerce kelimeyi de alarak öyle bir yazı dili meydana getirmişlerdir ki, bu üzerinde rengârenk her türlü yamalar bulunan bir elbiseye benzetilebilir. Bu yazı dili, doğal olarak Türk halkı için anlaşılamayan bir halkadan ibaret olup, halkın kültür seviyesini yükseltmek yerine, halk kültürünün taze yeşilliği ile beslenemediği için kendi kendini köreltmekteydi.”⁹⁶ cümleleriyle açıklamaktadır.

Radloff'un Orhun Abideleri okuma teşebbüsü, kendisine kadar olan dönemde daha çok nazariyat üzerinden gelişen Türkoloji çalışmalarını başka bir boyuta taşımıştır. Bu durum ise; Radloff'u Türkoloji sahasında önemli bir yer edinmesini sağlamıştır. Halaçoğlu Radloff'un Türkoloji açısından önemini;

“Radloff'a gelinceye kadar eski Türk Tarihi ve diliyle ilgili çalışmalar neredeyse yok denecek sayıda olması sebebiyle daha çok nazariyata bağlı kalmış, Finlandiyalı M. A. Castrén'in ve Macar H. Vambéry'nin araştırmaları ışığında yürütülmüştür. Radloff tarafından doldurulan bu boşluk, haklı olarak Onun Türkoloji'nin kurucusu unvanını kazanmasına yol açmış, Türkoloji bir ilim dalı olarak Onunla bugünkü ilerlemesine ulaşabilmiştir.”⁹⁷

ifadeleriyle belirtmektedir. Radloff'un gerek çalışmaları gerekse Tatarları ilme teşvik etmesi Türkler arasında hürmet edilen bir isim olmasına imkân sağlamıştır.⁹⁸ Fakat Radloff'un o dönemde memur olduğunu ve özellikle yaptığı seyahatler esnasında belirli raporlar tutarak hükümete sunduğu da bilinmektedir. Bu seyahatler esnasında ilmî bilgilerin dışında karşılaştığı bazı meseleleri raporlar halinde Rus hükümetine sunmuştur.⁹⁹ Bunun dışında eserleri Almancaya tercüme edilmiştir. Karakaş, Radloff'un eserlerinin Almancaya neşredilmesine sebep olarak; *Almanya'nın Türkoloji konusunda çekim alanı oluşturabilecek bir merkez haline gelmesi ve bu çalışmaların prim yapmasını*¹⁰⁰ işaret etmektedir.

Özellikle lisân hususunda ismi Radloff'la birlikte anılan bir diğer isim Vilhelm Thomsen'dir. Kopenhag'da 1842 yılında dünyaya gelen Vilhelm Ludvig Peter Thomsen 1859 yılında ilk olarak İlahiyat okumaya başlamıştır. Sonraları kendi isteğiyle Filoloji okumaya başlayan Thomsen, Filoloji Fakültesi'nde dönemin önemli bilim adamlarından

⁹⁶ Aktaran; O. Akdeniz, s. 47.

⁹⁷ Yusuf Halaçoğlu, “*Türk Tarihi Üzerinde Çalışmalar*”, **Türkler**, (Edt. Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Salim Koca, Prof. Dr. Kemal Çiçek), I, Ankara 2002, s. 55.

⁹⁸ Vladimir Gordlevski, “*Radloff*”, **Türk Derneği**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 3, İstanbul 1326, s. 76-80. 1909 yılına tesadüf eden bu dönemde kaleme alınan makalede Radloff'un hayatına ve Türkler nezdindeki konumuna ilişkin bilgiler bulunmaktadır.

⁹⁹ Bu raporların gizli sayılmayacak bir kısmı kendisi tarafından, bir kısmı ise sonraları başkaları tarafından neşredilmiştir. Bu raporların muhtevasına bakıldığında istihbarat raporları mahiyetinde olduğu görülmektedir. A. Temir, s. 22-24. Ayrıca bkz. Ahmet Temir, “*Fr. W. Radloff'un Kazan Raporları*”, **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara 1966, s. 418-423.

¹⁰⁰ Mehmet Karakaş, **Türk Ulusçuluğunun İnşası**, Ankara 2000, s. 116.

filoloji, dil, dil bilimi dersleri almıştır. Yaklaşık 16 dil bilen Thomsen; Sanskritçe, İspanyolca, Latince, Arapça, Rusça, Fince, Macarca, Grekçe dillerini bu dillere ilişkin bilimsel çalışmalara yapacak düzeyde bilmektedir. Fin diline ilişkin yaptığı doktora tezinin ardından, bu tezin Almanca tercümesiyle Berlin Bilimler Akademisi Sever Bopp ödülüne layık görülen Thomsen, bir süre Avrupa ülkelerini gezmiş ve 1871’de Kopenhag Üniversitesi’nde karşılaştırmalı dil bilimi dersleri vermeye başlamıştır. 1875’de doçent, 1887’de profesör olmuş ve 1913 yılında emekli olmuştur. Emekliliğinin ardından çalışmalarına devam eden Thomsen 12 Mayıs 1927 yılında Kopenhag yakınlarındaki Valby’de vefat etmiştir.¹⁰¹ Hayatı boyunca birçok eserler kaleme almış olan Thomsen, Türklerin dillerine ilişkin eserler kaleme almakla birlikte diğer birçok lisâna dair çalışmalar da yapmıştır. Hiç şüphesiz Thomsen’i Türkoloji açısından önemli kılan temel neden; Orhun Kitabelerini okumuş olmasıdır.

II. Meşrutiyet döneminde de Radloff’la Thomsen’in isimlerinin birlikte anılmasının anlaşılabilir tarafları bulunmaktadır. Orhun Kitabelerine ilişkin Radloff’un yaptığı çalışmaların Thomsen tarafından geliştirildiği ve nihaî olarak kitabelerin Thomsen’in çabaları neticesinde okunabildiğini belirtmek gerekir. Thomsen’in yaptığı çalışmalar etkisini II. Meşrutiyet döneminde daha belirgin bir şekilde göstermiştir. II. Meşrutiyet döneminde Türkçülük fikriyatı mahfillerinin, bahsini ettiğimiz her iki isme ilişkin müspet yaklaşımlarının olduğunu görülmektedir.¹⁰² Tabi bu iki ismin ortaya koyduğu çabalar II. Meşrutiyet sonrası dönemde yapılan çalışmalara da ciddi manada tesirlerde bulunmuştur.¹⁰³ Necip Asım’ın Orhun Abideleri adlı çalışması varlığını Radloff ve Thomsen’in bu meseleye dair yapmış oldukları çalışmalara borçludur.¹⁰⁴

¹⁰¹ A. Azmi Bilgin, “*Vilhelm Thomsen*”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 41, İstanbul 2012, s. 84.

¹⁰² Aynı ay içerisinde doğmuş olan bu iki müsteşrike 1911 yılında öğrencileri, dostları ve kendilerinden istifade eden diğer müsteşrikler tarafından tertip edilen organizasyona Türkiye’den kimsenin katılmamış olması Türk Yurdu’nda sitemkâr bir üslupla ifade edilirken, Türk Derneği ve Türk Yurdu’nun birlikte gönderdikleri tebrik telgrafının olduğu görülmektedir. “*Türk Yurdu ve Türk Derneği Türklere büyük dedelerinin unutulmuş yazılarını okumayı öğreten ve eski medeniyetlerinin hayalini canlandıran muallimin doğuşunun yetmişinci yılını tebrik eder.*” “*Türkolog W. Radloff ve Wilhelm Thomsen Hazeratının Jübileleri*”, **Türk Yurdu**, 26 Kanun-i Sani 1327, 1/6, s. 173.

¹⁰³ 14 Mayıs 1909’da 14 Radloff’un Türklüğe hizmetleri dolayısıyla program tertip edildiği ve bu program münasebetiyle Türkçülük fikriyatının ilk müstakil mecmualarından biri olan Türk Derneği mecmuasında Radloff’un biyografisine ilişkin bir metin kaleme alındığı görülmektedir. Viladimir Gurulevsky, “*Radloff*”, **Türk Derneği**, 1327, 3, s. 76-80.

¹⁰⁴ Necip Asım’ın bu çalışması Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Neşriyatı serlevhası ile 1924 yılında yayınlanmıştır. Necip Asım, **Orhun Abideleri**, Matbaa-i Amire, İstanbul 1340. Necip Asım’ın bu çalışmasının ve dile ilişkin yayınladığı diğer çalışmalarının mahiyetine dair Tuncay Böler’in çalışması dikkate değerdir. Bu çalışmada; Faruk Kadri Timurtaş’ın çalışmasından hareketle Necip Asım’ın bu eseri,

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Thomsen'in Türkoloji alanında Orhun Kitabelerini okumuş olması ona hususî bir yer kazandırmıştır. Bu durum, 20.yüzyılın ilk çeyreğinde beliren Türklük bilincinin mahiyet itibariyle kendisini bir yere dayandırmasını sağlamıştır. Devlet, hükümdar gibi mefhumlara ilişkin Türklük bilinci dâhilinde bir kanaatin teşekkül etmesini ve bu mefhumların halkla olan münasebetinin ne şekilde olması gerektiğine dair bir fikrin oluşmasını sağlaması dolayısıyla Türkçülük fikriyatı açısından ayrıca önem arz etmektedir. Bu bakımdan Radloff ve Thomsen tarafından yapılan çalışmaların, milliyete ilişkin bilincin oluşmasında etkin rolü olan lisânla alakalı olması, kendilerine 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Türklüğe dair ortaya konulan fikirlerde önemli yer verilmesini sağlamıştır.

De Guignes, Radloff ve Thomsen'in dışında 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı münevverleri üzerinde ciddi etkisi bulunan bir diğer isim Yahudi bir Fransız vatandaşı olan David Léon Cahun'dur. 23 Haziran 1841 yılında Haguenau'da (Fransa'da bir bölge) dünyaya gelen Cahun, ailesinin isteği olan asker olmak yerine tarih ve coğrafya çalışmaları yapmayı tercih etmiştir. Fransa'da birçok gazetede makaleler yayınlayan Cahun, 1870 yılında Fransa- Prusya arasındaki savaşta muhabirlik yapmış ve aynı yıl gönüllü olarak asker olmuştur. Savaş, barışla neticelenince çalışmalarına tekrar dönmüş, Türkler ve Tatarlara ilişkin çalışmalar üzerine yoğunlaşmıştır. Türklerin askerî ve sosyal yaşamlarını anlatan kitaplar kaleme almıştır. Haçlı Seferleri esnasında bir Hristiyan, Müslüman ve paganın hikâyesini anlattığı *Gök Bayrak* ve Osmanlı askerî yaşamından bahsettiği *Yeniçeri Hasan* gibi. Asya içlerine gerçekleştirdiği seyahatler esnasında topladığı materyallerle oluşturduğu Asya'nın tarihi ve coğrafyasına ilişkin *Introduction Générale à l'Histoire de l'Asie* (Asya'nın Genel Tarihine Giriş) adlı eseri 1896 yılında yayınlamıştır.¹⁰⁵ Bu eser sonraki yıllarda Necip Asım tarafından tercüme edilmiş ve ilaveler yapılarak *Türk Tarihi* namıyla neşredilmiştir. Togan; bu eserin ilmî bir eser olarak ele alınamayacağını Yusuf Akçura'nın eseri ilmî olarak nitelemesine eleştiri olarak belirtmektedir.¹⁰⁶ 30 Mart 1900 yılında Paris'te ölen Cahun'un 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı münevverleriyle irtibatının olduğunu da söylemekte fayda var.

Şemseddin Sami'nin Orhun Abidelerine ilişkin aldığı müsveddelerden yararlanarak kaleme aldığı ifade edilmektedir. Tuncay Böler, "*Necip Asım Yazıksız ve Türk Diline Katkıları*", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2009, 25, s. 200.

¹⁰⁵ Isidore Singer- Zadoc Kahn, "*David Léon Cahun*", **The Jewish Encyclopedia**, 3, p. 492-493. <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/3902-cahun-david-leon>, Erişim Tarihi 26.04.2017.

¹⁰⁶ A. Zeki Velidî Togan, **Tarihte Usûl**, İstanbul 1985, s. 173.

Cahun'un Namık Kemal'le tanışıklığının olduğu bilinmektedir. Copeaux'un, Namık Kemal'i etkileyenlerden biri olarak onu göstermesine itiraz eden Şirin; aralarındaki mektuplaşmalardan hareketle Namık Kemal'in Türk algısına Cahun'un istihzayla yaklaştığını belirtmekte ve aralarında bir münasebet olduğunu, fakat bunun Türklük bağlamında bir etkilenme olarak ele alınamayacağını ifade etmektedir. Şirin, Namık Kemal üzerinde doğrudan tesiri olmadığı iddiasına, Kemal'den sonra gelen Jön Türkler (özellikle Gökâl ve Necip Asım¹⁰⁷) üzerinde Cahun'un ciddi tesirlerinin olduğunu da ilave etmektedir.¹⁰⁸ Copeaux ayrıca "*Adriyatik'ten Çin Denizine kadar uzanan*" şeklinde tanımlanan Türklerin coğrafyaya ilişkin tasavvurlarının Cahun üzerinden şekillendiği iddiasında bulunmaktadır.¹⁰⁹ Bundan dolayı olsa gerek Timur; Türkçülük fikriyatını en fazla etkileyenlerden biri olarak Cahun'u ve eserini işaret etmektedir. Cahun'un gerçek manada bir Türkolog olmadığını, Fransız biyografik kaynaklarının da kendisini "edebiyatçı" olarak tanımladıklarını ifade edip; "*eserin etkisinin büyüklüğünde, herhalde araştırmanın özgünlüğünden çok üslubu ve yayınlanma zamanı rol oynamıştır*" cümleleriyle onun ehemmiyetinin kaynağına vurgu yapmaktadır.¹¹⁰

Osmanlı Devleti'nde Türkçülük fikriyatının önemli etkileyicilerinden biri de şüphesiz Macar asıllı bir Yahudi olan Vambéry olmuştur. 19 Mart 1832 yılında Petersburg yakınlarında (bu günkü Slovakya) dünyaya gelen ve 1913 yılında vefat eden Vambéry, özel olarak Türk kültürü ve edebiyatıyla uğraşmıştır. Uzun yıllar İstanbul'da da kalmış olan Vambéry, sahip olduğu donanımın bir getirisi olarak İstanbul'da bulunduğu vakitler önemli devlet adamlarıyla irtibat kurmuş, hatta Fuat Paşa'nın himayesinde çalışmıştır. Sultan II. Abdülhamid'le hususî meseleler üzerine mütalaaları olduğu bilinmektedir. 1861 yılında Budapeşte'ye dönen Vambéry daha sonra Raşid Efendi adıyla Sünnî bir derviş kılığında Asya'nın içlerine kadar seyahat düzenlemiş ve bu seyahati esnasında notlar alarak özellikle bu bölgede Rus politikasının karşısında,

¹⁰⁷ Necip Asım'ın Târîh-i Osmânî Encümeni üyesi olduğu dönemde Mehmet Arif ile birlikte kaleme aldığı ve Osmanlı öncesi Türk tarihini de içine alan Osmanlı Tarihi adlı eserde ciddi anlamda Cahun'un Introduction Générale à l'Histoire de l'Asie (Asya'nın Genel Tarihine Giriş) adlı eserinden etkilendiği ve bu eserden yararlandığı bilinmektedir. Abdullah Uçman, "*Necip Asım Yazıksız*", TDV. **İslam Ansiklopedisi**, 32, İstanbul 2006, s. 493. Namık Kemal İle Cahun arasındaki ilişki için ayrıca bkz. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul 2005, s. 284.

¹⁰⁸ İbrahim Şirin, "*Osmanlı'da Tarihin Anlam Arayışı*", OTAM, 2000, 11, s. 573.

¹⁰⁹ Etienne Copeaux, **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine**, Çev. Ali Bertay, İstanbul 2006, s. 33.

¹¹⁰ T. Timur, s. 214-215.

İngiliz politikasının yanında yer almıştır.¹¹¹ Tabi bu seyahati; kendi deyimiyle bilmek-tanımak maksatlı bir seyahat olmakla birlikte seyahatin somut nüveleri olan eserleri, dönemin İngiliz siyasetini belirler mahiyette olmuştur.¹¹² Akçura'nın aktardığına göre biyografisini yazan öğrencisi Doktor Mesaroş onun İngilizlerle olan münasebetini şu şekilde aktarmaktadır: “Doğu dillerini ve yönetim biçimlerini tanınmasından dolayı İngiltere’ye büyük hizmetlerde bulundu. Büyük çabası ve zekâsı sayesinde çok zengin oldu. Ve bu sayede ömrünün sonunda maddi bir bağımsızlık sağladı...”¹¹³ Türk Yurdu mecmuasında Vambéry'nin vefatına müteakip yazılmış olan makale genel olarak ele alındığı vakit Vambéry'nin İngilizlerle doğrudan bir ilişkisinin olmadığı ifade edilmektedir. Hatta makalede Vambéry'nin yaptığı çalışmalar dolayısıyla İngilizlerin teklif ettikleri memuriyetlerde bulunmayı reddettiği ve memleketine avdet ettiği özellikle belirtilmektedir.¹¹⁴

Tüm bunlarla beraber Vanberý'e ilişkin şunu belirtmek gerekmektedir: Vambery ortaya koyduğu eserlerle; 20. yüzyılın başlarında Türkçülük fikriyatını doğrudan beslememekle birlikte, geniş bir coğrafyada dağınık olan Türklerin farklıymış gibi algılanan unsurlarının müşterekliğine yapmış olduğu katkıyla oldukça önemli bir vazife görmüştür. Bu anlamda onun dil ve toplumsal müştereklere ilişkin eserleri dikkate değerdir. Karakalpaklarla ilgili yaptığı değerlendirmede vurguladığı *Türk kanının üstünlüğü* Türklerin irkî manada kendilerini muhafaza edebildiklerine ilişkin bir

¹¹¹ Isidore Singer- Louis H. Gray, “Arminius Vambéry”, *The Jewish Encyclopedia*, 12, p. 399-400. <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14637-vambery-arminius> Erişim Tarihi: 27. 04. 2017.

¹¹² 1878 yılında Türkiye’de de yayınlanan *Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustada Seyahati* adlı eser bu bakımdan dikkate değer bir eserdir. Bu eseri yeniden yayına hazırlayan Özalp; seyahat neticesinde elde ettiği bilgileri Rusların rahat bir gelecek karşılığında almak istediğini, ancak Vambéry'nin Ruslara olan düşmanlığı sebebiyle onlarla bu bilgileri paylaşmadığını ifade etmektedir. Daha sonra bu bilgileri İngiltere’de İngiliz Coğrafya Kurumu’na teslim ettiğini ilave etmektedir. Arminius Vambéry, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, Yay. Haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul 2017, s. 18-19.

¹¹³ Y. Akçura, **Türkçülük**, s.38.

¹¹⁴ Julius Mesaroş, “Vambery Armin 1831-1913”, **Türk Yurdu**, 17 Teşrin-i Evvel 1329, 5/4, s. 968-975. Burada değinilmesi gereken hususların başında Vambéry’ye ilişkin onun İngilizlerin ajanı olduğu meselesidir. Mim Kemal Öke tarafından hazırlanan çalışmada Vambéry’in İngiliz ajanı olduğu iddia edilmekte, kendisinin II. Abdülhamid ile görüşmelerinde Sultanın bu şüphesini dillendirdiğini ve Sultan’a verdiği cevaplarla onu ajan olmadığına ikna ettiği görülmektedir. Ayrıca İngilizlerin doğrudan memuriyet tekliflerini reddedip ülkesine yerleşen Vambéry’de ajanlık meselesinin tek taraflı olmadığı ve II. Abdülhamid’e de ajanlık yaptığı görülmektedir. Öke’nin bu çalışmasının muhtevası belgelerden oluşturulmuştur. Genel olarak değerlendirildiğinde Vambéry’nin ajanlığı meselesi kanaatimizce tek taraflı bir mesele değildir. Mim Kemâl Öke, **Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery - Saraydaki Casus**, İstanbul 1998.

değerlendirme olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁵ Bu çalışmalarının o dönemde Macar topraklarında yaşayan Türkleri büyük ölçüde etkilediği ve payitahtta Türklüğe ilişkin yapılan çalışmalara bu insanların yoğunlaşmasını sağladığını söylemek mümkündür. Nitekim Budapeşte Şark Ticaret Akademisi Müdavimi ve Macar Şark Gençleri Maarif Cemiyeti Reisi Hersekli Bakamoviç Salih'in Genç Kalemler dergisine tebriklerini iletmek amacıyla gönderdiği metinde bunu görmek mümkündür.¹¹⁶ Bunun dışında Vambery'nin kurumsal anlamda giriştiği teşebbüslerin gerek düşünsel bakımdan gerekse düşüncenin fikrî mecraları bakımından önemli katkıları olmuştur. Nitekim 1910 yılında kurulan ve tüzüğünde amacı;

“Asyalı ve Macarlarla akraba Avrupalı halkların bilimsel, kültürel ve ekonomik açılardan incelenmesi, tanıtılması ve geliştirilmesi, Macar çıkarlarıyla uyumlu hale getirilmesidir. Politika, din ve mezhep sorunları ile kişisel çıkarlar Cemiyet'in etkinlik alanı dışarıdadır. Uğraş alanı öncelikle bilimsel olacak, ticaretle uğraşılmayacaktır.”¹¹⁷

şeklinde yorumlanabilecek olan Turan Cemiyeti'nin kuruluşunda önemli etkisi olmuştur.

Şimdiye kadar ismini zikrettiğimiz isimlere ilave olarak; Türklere ilişkin her türlü meseleyi irdelemiş olan ve bu bakımdan tam bir Türkolog olarak adlandırılabilir olan Vasiliy Viladimiroviç Barthold'dan¹¹⁸ bahsetmek gerekmektedir. Barthold ortaya koyduğu çalışmalarla yaşadığı dönemde Avrupa'da şarkiyatçılık alanında yapılan çalışmalara önemli katkılar sunmuştur. Muhtelif makaleleri, yayınlanmasının hemen ardından çeşitli dillere çevrilmiştir.¹¹⁹ Şunu da belirtmek gerekir ki; Barthold'un Osmanlı münevverleri üzerindeki etkisi Cihan Harbinin akabindeki yıllara tesadüf etmektedir. Hem ilmî çalışmalarıyla hem de Türkçülük fikriyatı açısından ortaya koyduğu çabalarla

¹¹⁵ Salih Yılmaz, “Armin Vambery'nin Türkistan Seyahatnamesi Ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar”, **Bellekten**, 2005, LXIX/255, , s. 599-628.

¹¹⁶ **Genç Kalemler Dergisi**, TDK Yay., Ankara 2014, s.363.

¹¹⁷ Nizam Önen, **Turan Hareketleri: Macaristan ve Türkiye**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 59. 1913 yılında Turani Cemiyetin maksadı şu cümlelerle izah edilmektedir: “Bizlerle karâbet-i irkiyyesi olan Avrupalı ve Asyalı akvamın ulûm ve fûnûn ve umûr-ı iktisadiyesini öğrenmekle beraber bunu feyz ve tekemmüle isâl etmek ve Macar menâfiyle yek ahenk bir dereceye getirmektir. ” Tarık Demirkan, **Macar Turancıları**, İstanbul 2000, s. 95.

¹¹⁸ 15 Kasım 1865 Petersburg'da dünyaya gelen Barthold 19 Ağustos 1930'da Leningrad'da vefat etmiştir... 1891'de Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesini bitirmiş, 1893-1894'te Türkistan'a İlmî seyahat yapmış, sonra bu seyahatleri birkaç defa daha tekrar etmiştir. 1896'ta Petersburg Üniversitesinde profesör olarak Doğu tarihine ilişkin dersler vermiştir. 1900'de tez olarak hazırladığı “Moğol İstilasına Kadar Türkistan” adlı eseri ile Doktor unvanını almıştır. Hayatı ve eserleri için bkz. Barthold, V. V., **Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-**, Yay. Haz. Hüseyin Dağ, Ankara 2004. Semavi Eyice, “Vasili Viladimiroviç Barthold”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 5, İstanbul 1992.

¹¹⁹ S. Eyice, s. 86.

adından söz ettiren ve Türkiye’de Türkolog namına matuf isimlerin başında gelen Fuat Köprülü üzerinden bu tesirin gerçekleştiğini belirtmek pekâlâ yanlış olmaz.¹²⁰

II. Meşrutiyet döneminde de Batı’da yapılan çalışmalara ilişkin ilginin devam ettiği rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Tanzimat döneminde gayri Türklerin tarih ve dil hususunda Türkler hakkında ortaya koydukları çalışmalara bu dönem aydınlarının ilgi gösterdikleri ve zaman zaman gerek verdikleri konferanslarla gerekse yazdıkları metinlerle dikkatlerini bu çalışmalara yönlendirdikleri görülmektedir. Bu çalışmaların dışında II. Meşrutiyet döneminde, Osmanlı dışında yapılan Türklere ilişkin çalışmalardan ve ortaya koyulan yaklaşımlardan haberdar olduğu bilinmektedir. Örneğin “Turan” kavramının coğrafi adlandırmadan ziyade siyasî, etnik ve kültürel bir adlandırmaya dönüşmesinde önemli katkısı olan ve 1910 yılında Macaristan’da kurulan Turan Cemiyeti’nin yaptığı etkinlikler Türkçüler tarafından takip edilmekte ve bunlara ilişkin haberlere ya da yayınlara Türkçü neşriyatta yer verilmektedir.¹²¹

Buraya kadar bahsini ettiğimiz Şarkiyatçılar tarafından kaleme alınan eserlerle, son dönem Osmanlı münevverlerinin münasebetinin ne şekilde olduğu da özellikle üzerinde durulması gereken bir meseledir. Son dönem Osmanlı münevverlerinin devleti kurtarmak endişesinden yola çıkarak *siyaset merkezli bir düşünceyle*¹²² hareket etmeleri, onları zorunlu olarak gündelik olana ilişkin çözümler üretmeye yöneltmiştir. Bu da fikri olarak daha faydacı hareket etmelerini sağlamıştır. Bu bakımdan şarkiyatçılar tarafından ortaya konulan metinlerde Türklere ilişkin tahkir edici ifadeler¹²³ son dönem Osmanlı

¹²⁰ Bu duruma örneklik teşkil etmesi bakımından Köprülü’nün Barthold’un *İslam Medeniyeti Tarihi* başlıklı çalışmasına ilaveler yaparak yayınlamış olması gösterilebilir. Eserin *Başlangıç* adlı kısmında Köprülü, Barthold’un ve eserinin önemine değinmektedir. W. Barthold-M. Fuat Köprülü, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Ankara 1984.

¹²¹ İskender Marki, “*Asya Tarihinde Turaniler*”, **Türk Yurdu**, 17 Mayıs 1328, 2/14, s. 415-423. Turan Cemiyeti’nde Doktor İskender Marki tarafından verilen bir konferansın metni Rum Bey Oğlu (Rumbeyoğlu Fahrettin bey mi?) tarafından tercüme edilerek yayımlanmıştır. Metinde dikkat çeken hususlardan biri de İskender Marki’nin Macarlar için vazife olarak işaret ettiği bazı hususların dipnot ile Türkler için de vazife olarak algılanması gerektiğinin çeviren tarafından not düşülmüş olmasıdır. Yine bu ilgi ve alakayı göstermesi bakımından bkz. “*Türklük Şuunu: Mühim Bir Ziya; Macaristan Cemiyet-i Turaniyesi*”, **Türk Yurdu**, 28 Haziran 1328, 2/17, s. 535-536.

¹²² İhsan Fazlıoğlu’nun Bisav’da yaptığı “*Ben’in Tarihi*” ile “*Tarihteki Ben*” *Çatışmasında Ahmet Cevdet Paşa Okulu Başarısız mı Oldu?* başlıklı konuşma Ahmet Cevdet Paşa’nın farklılığını ortaya koyarak son dönem Osmanlı münevverlerinin siyaset merkezli bir düşünceye sahip olmasını anlatması bakımından dikkate değerdir. İhsan Fazlıoğlu, “*Ben’in Tarihi*” ile “*Tarihteki Ben*” *Çatışmasında Ahmet Cevdet Paşa Okulu Başarısız mı Oldu?*” **Babasının Kızı: 70. Ölüm Yıldönümünde Fatma Aliye Hanım Notlar-9**, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul 2006, s. 36.

¹²³ Bu duruma örnek olması bakımından Vambéry’nin kullandığı; *haydutluğu kendilerine ilke edinen bu vahşi oymaklar* tanımlaması gösterilebilir. Arminius Vambéry, s. 71

münevverlerinin görmezden geldiği bir mesele olmuş, faydacı tutumlarını şarkiyatçıların eserlerine ilişkin de sergilemişlerdir. Bu eserlerde, dönemin siyasî ve fikrî ortamında müspet olarak gördükleri fikirleri almışlardır. Dolayısıyla söz konusu şarkiyatçıların siyaseten ne tür ilişkiler içinde oldukları Osmanlı münevverlerinin dikkate almadıkları bir durum olmuş ve sadece faydacı bir yaklaşımla istifade edebilecekleri hususları almayı yeğlemişlerdir. Tüm bunlar dikkate alındığı zaman Batıda ortaya çıkan Türkolojiye ilişkin çalışmaları siyasî temellerinin olduğunu¹²⁴ da dikkate alırsak, Batı'nın kendi dışındaki toplumlara ilişkin tahakküm etme arzusunun bir tezahürü olarak değerlendirmek pekâlâ mümkündür.

1.4.2. Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti'nde Türkçülük Temayülü

18. ve 19. yüzyıllarda Batıda yapılan Türklere ilişkin çalışmaların ve dönemin siyasî-sosyal düşünce ortamının da etkisiyle Osmanlı Devleti'nde de Türkçülük fikriyatı bağlamında belirli çaba ve çalışmalar kendini göstermeye başlamıştır. Bu meyanda II. Meşrutiyet dönemine kadar geçen süre zarfında Türkçülük fikriyatını belirli dönemlere ayırmak pekâlâ mümkündür. Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarının aktif oldukları dönem olan 1865-1871(Cemiyetin kurulduğu tarih-Yeni Osmanlılar muhalefetinin merkezinde olan Âli Paşa'nın vefatı ve Türkistan'da Rus İşgallerinin yoğun olarak yaşandığı dönem) yılları arası birinci dönem olarak zikredilebilir. Bu dönemi, Türkçülüğün bütüncül bir fikir olmadığı ve siyasî hadiselerle Batı'dan tevarüs ettirilen fikirlerin etkisiyle oluşan romantik bir dönem olarak görmek mümkündür. Süleyman Paşa, Ahmet Cevdet Paşa ve Ahmet Vefik Paşa gibi isimlerin ilmî, edebî eserleriyle ön planda oldukları 1870 ila 1890 yılları arası dönem ikinci dönem olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde özellikle tarih ve dil alanlarında bahsi geçen isimlerin Türkçülük fikriyatı dâhilinde önemli eserler ortaya koyduklarını belirtmekte fayda bulunmaktadır. Tabi bu ikinci dönemin tetikleyici unsurları arasında 1870'li yıllarda imparatorluğun muhtelif bölgelerinde mukim Gayrimüslim unsurlar arasında görülmeye başlanan ayrılıkçı tavır ve ayaklanmaların (1876 Bulgar İsyanlarıyla, 1878 Makedonya Rum Ayaklanması gibi) Türkçülük fikriyatına alan açtığını zikretmek gerekmektedir. Burada; isyanlarda muhatap olarak Müslüman-Türk unsurların hedef alınmasının, bahsini ettiğimiz isimler üzerinden

¹²⁴ Batı'da *Doğu sorunu* olarak ele alınan meselenin giderek *Türk sorunu* haline gelmesi dahilinde gelişen Türkoloji'nin siyasî temellerine ilişkin derli toplu bir değerlendirme için bkz. M. Karakaş, s. 105-116.

yürüyen Türkçülük çabalarına siyasî bir muhteva kazandırmamış olması ayrıca dikkat çekmektedir.

Üçüncü dönem ise; daha çok bir arayışın söz konusu olduğu, basın ve neşriyatlar üzerinden tarih, lisân gibi meselelerin yoğun bir şekilde ele alındığı 1890’la II. Meşrutiyet’in ilan edildiği tarih olan 1908 tarihleri arası olarak belirlemek mümkündür. Bu dönem içerisinde; 1904 yılında Yusuf Akçura tarafından kaleme alınan meşhur *Üç Tarzı Siyaset* başlıklı makalede olduğu gibi Türkçülük fikriyatının siyasî muhtevasına ilişkin emarelerin oluşmaya başladığı da muhakkaktır. Ayrıca, bahsini ettiğimiz zaman aralığında Osmanlı sınırları dâhilinde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devleti kurtarmak maksatlı görünür olmaya başlayan eklektik fikirler berraklaşmaya başlamıştır. İlave olarak, II. Abdülhamid muhaliflerinin kendilerini yurt dışında ifade ettikleri bir dönem olması bakımından birçok fikir adamının ülke dışında olmalarının duygusallığıyla düşüncelerinde Türkçü emareler kendini göstermektedir. Bunun dışında yurt içinde çıkan gazete ve mecmualarda doğrudan Türkçülük fikriyatının savunuculuğu söz konusu edilmese de Osmanlı sınırları dışında kalan bölgelerde bulunan Türklere ilişkin ilgi ve alakanın olduğunu da ifade etmek gerekir. Yayınlanan makalelerde ya da haber metinlerinde Kafkasya, Türkistan, Hive gibi bölgelerde kültürel, siyasî ve sosyal duruma değinilmekte ve buralarda ne tür çabaların söz konusu olduğu üzerinde durulmaktadır.¹²⁵ Dikkatlerin bu bölgelere yönelişi hissi bir tavır olsa da; bu, fikriyatın mecrasını etkileyen bir durum olarak okunmaya müsait bir muhtevadadır.

19. Yüzyılda Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan Türk olmayan unsurlar arasında ve Batı’da milliyetçilik cereyanlarının ortaya çıkmasına rağmen, söz konusu olan Türk, dolayısıyla Türk Milliyetçiliği olduğunda bunun bir cereyan, fikriyat olarak kendini göstermemesi üzerine muhtelif değerlendirmeler yapmak mümkündür. Devletin doğrudan Türklere ilişkilendirilmesi dolayısıyla Türklük üzerinden yapılacak bir vurgunun Gayrimüslim unsurlar arasında belirmiş olan ayrılıkçı çabaların hız kazanmasını sağlayacağı ve beraberinde devlete hanel geleceği endişesi önemli bir gerekçe olarak sunulabilir. II. Meşrutiyet döneminin Türkçülük bağlamında önemli

¹²⁵ “Hive’de Darüülûm”, **İkdam**, 4 Eylül 1897, Nu: 1125, s. 3. Necip Asım, “Makale-i Mahsusâ: Kazan’da Maarif-i İslâmiye ve Türkiye”, **İkdam**, 10 Sefer 1319, Nu: 2488, s.3-4. “Kazan İslâmları”, **İkdam**, 1 Sefer 1313, Nu: 356, s.2. Bu metinlerin dışında zikredilecek bir çok metin bulunmaktadır. Fakat biz maksadımızın hâsıl olduğu düşüncesi ile bunlardan sadece bir kaçına işaret etmeyi uygun bulduk.

simalarından biri olan Ahmet Agayef, Darülfünûn'da verdiği Türk Medeniyeti Tarihi başlıklı derslerin ilkinde (Bu dersler muntazam bir şekilde Türk Yurdu mecmuasında yayınlanmıştır.) Türkler arasında kavmiyet ve ırka ilişkin atfedilmesi gereken önemin gerçekleşmemiş olmasını iki nedene bağlamaktadır:

“Türk’e has olan mahviyet ve tevazu... filhakika mahviyet bir fazîlettir. Lâkin hudûd-ı makûle ve makhbûlesi dâiresinde... Bu dâ’ireyi geçti mi artık fazîlet değil, nakısa ve kabahat mahiyetini iktisâb eder. Ve biz Türkler, fıtraten haiz bulunduğumuz fazileti nakısa derecesine kadar getirdik...”¹²⁶

cümleleriyle bunun birinci sebebi izah edilirken, ikinci sebep olarak da

“...Türk’e has olan muhite kapılmak nakısasıdır! Türk hiçbir zaman, hatta hâkim, galip, galib-i mutlak olduğu, yani irade ve isteğini tenfiz ettirmek için karşısında hiçbir mania görmediği halde bile diğerinin şahsiyetini ezerek, kırarak kendi şahsiyetini imposer etmek, yani cebren kabul ettirmek istemez... Başkasının şahsiyetine riâyet ve hürmet düşüncesi bizi kendimizi unutmak, içinde bulunduğumuz muhitin esîri olmak derekesine vardır. ”¹²⁷ gösterilmektedir.

Akçura; Osmanlı’da öğrenilen bazı Batılı fikirlerin pratik sonuçlarının yukarıdan ve aşağıdan; yönetimi elinde tutan devlet kadrolarıyla hükümeti beğenmeyen aydınlar tarafından uygulamaya kalkışıldığını ifade etmektedir. Bunu yukarıdan başlayanın Tanzimat olarak adlandırıldığını, aşağıdan olanının ise Yeni Osmanlılar olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Buna ilave olarak Osmanlı için Batılılaşmanın bir zorunluluk olduğunun dönemin devlet adamları tarafından içselleştirilmiş olduğunu da ifade etmektedir.¹²⁸ Tabi Akçura’nın da Yeni Osmanlıların halkçı tavırları ve vatanperverliklerine yapmış olduğu vurgu haliyle Yeni Osmanlıları Türkçülük bağlamında ele almayı bir zorunluluk olarak karşımıza çıkarmaktadır. *Millet*’in gerek Tanzimatçılar gerekse Yeni Osmanlılar tarafından teorik düzeyde tanımlanmamış olması Osmanlı toplum yapısının bozulacağı endişesiyle açıklanabilir. Fakat Akçura, Yeni Osmanlıların *gerçekte var olmayan milleti, düşünce alanında, varmış gibi tasarlayarak ve bu varsayımın gerçekleşmesi ümidi ile, millet kelimesinin araştırılması ve tarifinden kaçınmış olmaları daha üstün olasılık*¹²⁹ olarak izah etmektedir. Tabi burada belirtmesi gereken husus ise; gelişmekte olan millî edebiyat söyleminin sadece lisân ve siyasî hadiseler dolayısıyla sarahate kavuşmamış bir “vatan” mefhumu üzerinden yürüdüğüdür.

¹²⁶ Ahmet Agayef, “*Türk Medeniyeti Tarihi-Mukaddime*”, **Türk Yurdu**, 16 Mayıs 1329, 4/16, s. 532.

¹²⁷ Ahmet Agayef, “*Türk Medeniyeti Tarihi-Mukaddime*”, s. 532-533.

¹²⁸ Y. Akçura, **Türkçülük**, s. 17-20.

¹²⁹ Y. Akçura, **Türkçülük**, s. 21. Şirin’in yaptığı değerlendirme Namık Kemal’in *Türk* algısını göstermesi bakımından dikkate değerdir: “*Namık Kemal’in Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Türkleri, Müslüman ülkelerine zarar verdiklerine inandığı Tatarlar olarak görmesi, onun Türkleri sevmemesine sebep olmuştur.*” İ. Şirin, s. 573.

Buradan hareketle genelde Yeni Osmanlıların özelde ise Namık Kemal'in ırk ve millet kavramlarına ilişkin muayyen, tartışması bitmiş yada olgunlaşmış bir fikre sahip olmadıklarını belirtmek gerekmektedir. Ahmet Hikmet yelpazeyi biraz daha geniş tutarak Namık Kemal, Abdülhak Hamid ve Recaizade Mahmut Ekrem gibi lisân üzerinden sadeliği önceleyen edipler hakkında “*Bunların ırk hakkında hiçbir muayyen fikirleri yoktu. Hatta Kemal, Celaleddin Harzemşah faciasında ve Cezmi romanında Cengiz Han'a ve İran Türklerine (belki Şii olmalarından) taarruz etmeyi nasılsa reva görüyordu.*” cümlelerini zikrederek bu belirsizliğe işaret etmektedir.¹³⁰

19. yüzyılda Osmanlı aydın-bürokratlarının şarkiyatçılar tarafından yapılan çalışmalardan haberdar olmalarının beraberinde muhtelif metinlerde Türklere ilişkin değerlendirmeleri doğurduğu müşahede edilebilir bir durumdur. Bunların başında hiç şüphesiz son dönem Osmanlı fikir hayatında aksiyoner yönüyle de ön plana çıkmış olan Ali Suavi¹³¹ gelir. Şerif Mardin; Ali Suavi'nin 19. yüzyılın ikinci yarısında batıda yapılan Türkoloji çalışmalarından büyük ölçüde etkilendiğini belirterek dil ve özellikle İslam hukukunun sistemli bir şekilde toplanması ve Türkçe tercümesinin yapılması gerektiğini savunduğunu belirtir. Suavi'nin bu tavrının onun Türkçülüğünden ziyade, bilginin daha kolay ve hızlı yayılmasını sağlamak, medrese eğitimini kolaylaştırmak maksadıyla olduğunu ifade eder. Ali Suavi'nin Türkçe ve Orta Asya'daki dönemin siyasal koşulları dolayısıyla önem atfettiği Orta Asya, ondaki Türkçü emarelere işaret etmekle birlikte, başka metinlerinde “*kavmiyet vurgusuna*” yaptığı eleştiriler üzerinden *İslam kardeşliği* kaygısı da onda baskın bir şekilde görülmektedir.¹³² Mardin, Suavi'nin Türk kelimesini sıkça kullanmasının ve Orta Asya vurgusunun onun ilk *Türkçü* olarak adlandırılmasını sağlamayacağı ve bunun bir kandırmaca olduğunu da belirtmektedir. Bu yönüyle ele alındığında Mardin'in, Suavi'nin Türkçülüğüne ilişkin yaptığı bu değerlendirmenin nakıs

¹³⁰ Ahmet Hikmet, “*Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütaalalar*”, **Türk Yurdu**, 19 Nisan 1328, 1/12, s. 350.

¹³¹ Suavi'nin yapıp ettikleri, çıkardığı gazeteler ve yurt dışında geçirdiği dönemlere ilişkin anı-biyografi niteliğindeki Mithat Cemal'in çalışmasına bakılabilir. Mithat Cemal Kuntay, **Sarıklı İhtilalci Ali Suavi**, İstanbul 2014. Vatandaş, doğrudan ulusçu düşüncenin Genç Osmanlılar arasındaki en güçlü savunucusu olarak Ali Suavi'ye işaret eder. C. Vatandaş, s. 121.

¹³² Şerif Mardin o dönemde Ali Suavi'nin yakın arkadaşı olduğunu söylediği Charles Willis'den etkilendiği ve onun Osmanlı okullarında yegâne eğitim dilinin Türkçe olması gerektiği fikrini hassaten desteklediğini belirtmektedir. Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İstanbul 1998, s. 411. Bununla birlikte Ali Suavi tarafından kaleme alınan bazı metinlerde; Avrupa siyaseti irdelenirken, “şark meselesi” adlandırmasının İslam düşmanlığı olarak izah edildiğini görmek mümkündür. Bir anlamda temel mesele “İslam ve öteki” olarak çerçevelendirilmektedir. Bu yaklaşımı göstermesi bakımından bkz. Ali Suavi, “*Mes'eley-i Şarkîye*”, **Ulûm Gazetesi Muvakkaten**, 9 Recep 1287, s. 29-31.

taraflarının olduğu da görülmektedir. Nitekim Yeni Osmanlıların geneli için rahatlıkla söylenebilecek olan sistemli bir düşünce modelinin söz konusu olmadığı meselesi Ali Suavi için de geçerlidir. Yeni Osmanlılarda görülen eklektik düşünce Suâvi’de de görülmektedir. Onda; Türkçü, İslamcı, Batıcı ya da Osmanlıcı emareler bulmak mümkündür.¹³³ Türköne’nin ifade ettiği Suavi’in *Muhbir’de* “*Sair devletlerde millet var, biz de yok*” derken iradesini yönetime aktaran, milli menfaatlerini savunan modern “millet”i kastettiği değerlendirilmesi de bu bakımdan önemlidir.¹³⁴ Dolayısıyla; fikriyatın bütünlüklü hale gelmesinin, tekâmül etmesiyle mümkün olacağı dikkate alınır, Suavi’yi Türkçülük fikrî bağlamında ilkler arasında zikretmenin mahsurlu olmadığını ifade etmek gerekmektedir. Nitekim kaleme aldığı *Hive*¹³⁵ adlı eseri yazma gerekçesi Suavi’nin Türklük bağlamında bir mensubiyeti öncelediğinin ifadesi olarak değerlendirilebilir. Çelik ise Suavi’nin fikrî farklılıklarını şu cümlelerle izah etmektedir:

“Osmanlı Devleti’nin bütünlüğünden söz ettiği zaman "Osmanlıcı", 'Şark Meselesi' adı altında Avrupa’nın ve Rusya’nın Müslümanları ezme gayretleriyle muhatab olduğu zaman ittihad-ı islamcı, kendisinin de mensubu bulunduğu Türk milletinin değerleri ve varlığı inkâr edildiği zaman da bu haksızlığın karşısında idi ve Türk’ün ne olduğunu, kim olduğunu izah etme durumunda idi .”

Çelik ayrıca Suavi’deki Türk vurgusunun, *Muhbir*’in İstanbul’da çıkan sayılarından ziyade Avrupa’da çıkan nüshalarında söz konusu edildiğini ilave etmektedir.¹³⁶ Bu durum Suavi’nin; Avrupa’da bulunduğu dönem öteki üzerinden kendini tanımlama zaruretinin oluşturduğu tedafüi bir hal olarak ele alma imkânını sunmaktadır.

Osmanlı’da düşüncenin, fikrî tezahürlerin görünür olduğu en önemli mecra hiç kuşkusuz edebiyat alanıdır. Yeni Osmanlıların çıkardıkları gazetelerde yayınladıkları makaleler ve edebi metinlerde -çoğunlukla şiirde- Türkçülük fikriyatıyla doğrudan irtibatlı meselelerin ele alındığı, bir takım telkinlerde bulunulduğu ve bazı istikametlerin

¹³³ İsmet Özel, Tanzimat ile birlikte kendini göstermeye başlayan aydın tipinin ihtiyaca dayalı tartışmaların yarattığı bir tip olduğunu belirtmektedir. Bundan ötürü de bu dönem aydınlarında sistemli bir düşünce bütünlüğünün olmadığını ifade etmektedir. Konu ile ilgili bkz. İ. Özel, s. 61-67.

¹³⁴ M. Türköne, **Siyasî İdeoloji Olarak...**, s. 267.

¹³⁵ 1873 yılında neşredilen bu eserin yazıldığı tarih Rusların Orta Asya’daki işgallerine tesadüf eden bir tarihtir. Suavi bu eserinde; *Hive*’nin tarihinden hareketle Osmanlı ile olan münasebetlerinden bahsetmekte ve müşterek mensubiyetler (din-cinsiyet) üzerinden Osmanlı’nın *Hive*’ye yardımında bulunmasını tarihi bir yükümlülük olduğunu anlatmaya çabalamaktadır. Nitekim eserin hatime kısmında ifade ettiği şu cümleler bu bakımdan manidardır: “...yalnız bir *Hive Hanlığı* kalmıştı ona da Rusya asker gönderdi bizim dinimizden ve kavmimizden ve familyamızdan olan Türk Müslümanlar acaba ne haldeler... kimse işitmek bile istemiyor”. Suavi bu serzenişin ardından elinden gelen yegâne şeyin *Hive* ile ilgili bu kitabı kaleme almak olduğunu da özellikle belirtir. Ali Suavi, **Hive**, Fi Muharrem 1290, s. 129. (Eserin üzerinde yayınlanan yer bulunmamaktadır. Ancak Suavi’nin eserini Paris’te kaleme aldığı bilinmektedir.)

¹³⁶ Hüseyin Çelik, **Ali Suavî**, Ankara 1993, s. 85.

işaret edildiğine şahitlik etmek mümkündür.¹³⁷ Şinasi'nin ve Ziya Paşa'nın bu hususta ortaya koydukları çalışmalar ve ifade ettikleri dikkate değerdir. Şinasi'nin dönemin yaygın edebî dilini konuşulan dile yakınlaştırma çabaları ve Ziya Paşa'nın gerek edebî metinlerindeki tercihleri ve gerekse teorik düzeyde kaleme aldığı metinlerde ileri sürdüğü görüşler Türkçülük fikriyatına temel olabilecek mahiyette fikirler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ziya Paşa'nın sonraları bir çokları tarafından Türkçecilik hareketinin ilkleri arasında zikredilmesine sebep olan “*Şiir ve İnşa*” başlıklı makalesinde özellikle şiirdeki Arap ve Fars etkisine vurgu yaptıktan sonra “*Acaba bizim milletimizin bir dili ve şiiri var mıdır?*” sualiyle bariz bir şekilde buna işaret ettiği görülür.¹³⁸

Burada özellikle Niyazi Berkes'in Yeni Osmanlılar ve Yeni Türklerle alakalı olarak söylediklerine göz atmakta fayda vardır. Berkes; Yeni Osmanlılar ve Yeni Türklerin ortaya koydukları çalışmalara ve siyasî pozisyon alma biçimlerine ilişkin yaptığı temel değerlendirmede, bunların modern manada bir Türk ulusu teşekkül ettirmeyi kendilerine gaye edindiklerini belirtmektedir. Fakat bu gayeye ulaşamadıkları ve hatta onların çeyrek yüzyıl boyunca yapmayı arzulayıp da yapamadıkları Türk halkı içinde ulusal bir birlik olma bilincinin 1908 devrimin birkaç ay gibi kısa bir sürede en ilkel haliyle bunu ortaya çıkardığını ifade etmektedir.¹³⁹ Berkes'in bu değerlendirmesine şu şerhi düşmekte fayda vardır: Yeni Osmanlılarda bulunan ve Türklükle doğrudan ya da dolaylı olarak irtibatlandırılacak söylemlerin, Tanzimat'la birlikte görünür hale gelen Osmanlı milleti oluşturma çabasının daha sivil bir kanadı içerisinde ele alınması gerekmektedir. Yeni Osmanlılarla birlikte tebarüz eden *millet*, *milliyet* ve *vatan* mefhumları devletin selameti açısından ileri sürülen Osmanlıcı söylem içerisinde ele alınmalıdır. Bu bakımdan Yeni Osmanlılar tarafından ileri sürülen bu fikirleri doğrudan ulusa ilişkin bir birliktelik oluşturma gayreti olarak değerlendirmek mahsurlu görünmektedir. Berkes'in 1908 sonrası dönemde vuku bulan duruma ilişkin söylediklerine dair ise; Yeni Osmanlılar üzerinden bahsi geçen mefhûmların bu dönemde kendi mecrasına oturduğunu söylemek daha yerinde bir yaklaşımdır.

¹³⁷ Y. Akçura, **Türkçülük**, s. 23.

¹³⁸ Ziya Paşa, “*Şiir ve İnşa*”, **Hürriyet**, 20 Cemâziyelevvel 1285, Nu: 11, s. 4-5.

¹³⁹ N. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 405.

Türk milliyetçiliği bağlamında Yeni Osmanlıları; mahiyet itibariyle nakıs bırakılmış bir söylem olarak belirli mefhumların ortaya çıkmasında ve kullanılmasında etkin rol oynamış bir hareket olarak ele almak daha doğru olacaktır.¹⁴⁰

Yeni Osmanlılar üzerinden beliren dile ilişkin bu yaklaşımlar Türkçülük fikriyatı bağlamında değerlendirildiğinde bu çabaların bütünlüklü çabalar olmadığını söylemek hata olmaz. Dil hususunda bütünlüklü bir Türkçülük teşebbüsünün devletin muhtelif kademelerinde üst düzey görevlerde bulunmuş olan Ahmet Vefik Paşa'nın çalışmalarında görmek mümkündür. Kendine mahsus diplomatik üslubuyla da dikkatleri çeken Ahmet Vefik Paşa neşrettiği tercüme ve telif eserlerde oldukça sade bir dil kullanmayı tercih etmiş, kaleme aldığı telif eserlerde Türkçe'nin, birçok lehçenin bütününden ibaret ve geniş bir coğrafyaya yayılmış bir dil olduğu üzerinde durmuştur. Genel olarak hayatı irdelendiği vakit, Mustafa Reşid Paşa gibi Türk modernleşmesi açısından önemli bir ismin kısmen tedrisatından geçmiş olmasının ve devlet kademelerinde bulunduğu görevler dolayısıyla yurt dışında geçirdiği zamanların üzerinde ciddi tesirlerinin olduğunu söylemek gerekir. Lehçe-i Osmanî (1876-1888) adlı sözlük çalışması, atasözlerine ilişkin Müntehebat-ı Durub-ı Emsal (1852), Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türkî (1864) adlı eserinin tercümesi ve telif-tercüme tiyatro eserleri muhtevaları itibariyle onun Türklüğe önem attığını göstermesi bakımından kıymetlidirler. Bu eserlerinin dışında Ahmet Vefik'in, tarih alanında Fezleke-i Tarih-i Osmanî (1870) adlı çalışmasıyla tarih felsefesine ilişkin Darülfünun da verdiği derslerden ibaret olan ve Tasvir-i Efkâr gazetesinde tefrika edildikten sonra risale olarak neşredilen Hikmet-i Tarih (1863) adlı çalışması Türkçülük açısından oldukça önemli çalışmalardır.¹⁴¹

Türkçülük fikriyatı açısından Tanzimat döneminde dikkati çeken isimlerden biri hiç şüphesiz Süleyman Paşa'dır. Süleyman Paşa; tarih ve dil hususlarında çıkardığı eserler ve bu eserlerde ortaya koyduğu yaklaşımlarla Ahmet Vefik Paşa'yla birlikte, Akçura ve Gökalp tarafından Türkçülük fikriyatının başlatıcıları arasında gösterilmektedir. 1838 yılında dünya gelen Süleyman Paşa Sultan Abdülaziz döneminde Askerî Okullar Nazırı

¹⁴⁰ Yahya Kemal Taştan'ın çalışmasında bu durumu görmek mümkündür. Çalışmanın adı dahi Türk milliyetçiliği dahilinde Yeni Osmanlılara ilişkin bir kanaat vermektedir. Yahya Kemal Taştan, **Türk Milliyetçiliğinin Sembolik Kaynakları (Yeni Osmanlıların Siyasal Söylemleri 1860-1876)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

¹⁴¹ Ahmet Vefik Paşa'nın bu husustaki önemine ilişkin bkz. Bahattin Çatma, **Türk Düşünce Tarihinde Ahmet Vefik Paşa'nın Yeri ve Önemi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2012.

olarak görev yapmakta iken bu okullarda okutulmak maksadıyla eserler kaleme almıştır. Bu eserler Mebâniü'l-İnşa (Düzyazının Temeli- 2 Cilt), Kebîr İlmihâl, Sağir İlmihâl, Sarf-ı Türkî (Türk Dilbilgisi) ve Tarih-i Alem'dir.¹⁴² Süleyman Paşa'nın tarih, dil ve ilmihâl gibi alanlarda eserler yazmış olması dikkate değerdir. Tarih ve dil hususunda eserler kaleme almış olması onun Türkçülük bağlamında bir tavır geliştirdiğinin işareti olarak görülürken, ilmihâl kitabıyla da bu Türkçü tavrının o dönem Batı'da yaygın olan seküler ve dinden ari nasyonalizmden farklı olması gerektiğinin bir işareti olarak görülebilir. Fakat Yusuf Akçura'nın; Süleyman Paşa'nın *Sağir İlmihâl* adlı eseriyle ilgili söyledikleri bu meseleyi başka bir bağlamda düşünmemizi de zorunlu hale getirmektedir. Akçura, Sağir İlmihâl için;

“ben Askerî Rüşdiyede iken ders kitabı olarak okumuş ve ezberlemiştim. Bu küçük ilmihal, çok açık ve sade bir Türkçe ile yazılmıştır. Bu kitapçıkta Arapça ve Acemce kelimelerden, tamlamalardan kaçınılmıştır. Meselâ Allah-ü teâlâ'yı tarif ederken: Birdir; kendisinin hiç ortağı, yardımcısı ve benzeri yoktur; dünyada gördüğümüz ve bildiğimiz şeylerden hiçbir şey ona benzemez... Anadan, babadan, oğuldan, kızdan, karıdan, uykudan, yemeden, içmeden, gülmeden, ağlamadan, sevinmeden, yerinmeden uzaktır.”¹⁴³

değerlendirmesini yapmaktadır. Bu değerlendirmeden hareketle Süleyman Paşa'nın dini kültürün değişmez bir unsuru gördüğünü bu bakımdan sadeleşmeye esas unsurların din söz konusu olduğunda da geçerli olması gerektiğini düşündüğünü ifade edebiliriz.

Süleyman Paşa'nın Türkçülük fikriyatı açısından belki de en önemli eseri hiç şüphesiz “*Tarihî Âlem*” adlı eseridir. Bu eser de diğer eserleri gibi askeri okullarda okutulmak maksadıyla kaleme alınan bir eser olmakla birlikte, eseri önemli kılan temel mesele, eserde; Türklerin ilk çağlarına ilişkin yapmış olduğu vurgulardır. Süleyman Paşa; *Tarihî Âlem*'in İlk çağ bölümünü 1876'da V. Murad zamanında yayınlatabilmiş, Ortaçağ ve Yeniçağ bölümlerini ömrü vefa etmediği için yazamamıştır. Eserde Türk kavimleri önemli bir yer tutmuştur. *Tarihî Âlem*'in Sultan II. Abdülhamid zamanında yasaklanmış ve 1911 yılına kadar baskısı yapılmamıştır. *Tarihî Âlem*'in hemen başlangıç kısmında istifade edilen kaynaklara ilişkin bilgiler verilmekte ve bu bilgilerden Süleyman Paşa'nın o dönemde dünya tarihi açısından yabancı ve İslam dünyasında o güne kadar yazılmış olan eserlerden istifade ettiği görülmektedir.¹⁴⁴ Ziya Gökalp, Süleyman Paşa'ya ilişkin

¹⁴² Y. Akçura, **Türkçülük**, s. 43-44.

¹⁴³ Y. Akçura, **Türkçülük**, s. 44.

¹⁴⁴ Süleyman Paşa, **Tarih-i Âlem**, Mekteb-i Harbiye Matbaası, 20 Temmuz 1327, s. 6. Bu kaynaklar arasında De Guignes'in Hunlar Tarihi, Raimond'un Tatar Tarihi, Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türki'si, İbn-i Haldun, İbnü'l Esir, Ebu'lFarac vd. eserlerinden istifade edildiği belirtilmektedir. Akçura; kitabın ilk baskısında eserlerin zikredilmediğini, bu eserlerin ve yazarlarının isimlerinin ikinci baskıda yer

yaptığı değerlendirmede onun Türkçülüğünün De Guignes'in etkisiyle başladığını ve kendisinin Askeri Mektepler Nazırlığı'na geçtiğinde maksadının Türklüğü bu okullarda yaymak olduğunu ifade etmektedir. Bu çerçeveye özellikle okutulacak kitaplar hususunda özen gösterdiğini ve Tarih-i Âlem adlı tarih kitabını yazmaktaki maksadının da bu özenle alakalı olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁵ Ziya Gökalp'in de işaret ettiği üzere Süleyman Paşa; kitabının yazılma maksadını, o döneme kadar yazılmış olan tarih kitaplarının birçoğunda Türkler ve İslamiyet'e ilişkin tahkir edici, yanlışlarla dolu bilgiler olması dolayısıyla bunları sarahate kavuşturmak olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁶ Togan'ın ifade ettiği üzere Süleyman Paşa'yı önemli kılan hususlardan biri de; onun tarih ilmine ilişkin sınıflandırmalar yapmış olmasıdır.¹⁴⁷

Bu noktada *Eski Türkler* adlı eseri kaleme alarak yaşadığı dönemde de dikkatleri üzerine çeken Mustafa Celaleddin Paşa'ya¹⁴⁸ dikkat çekmekte fayda var. Aslı adı Kont Kostantı Borjecki olan Paşa, bu eserinde; Türklerin Moğollar ve Hunlarla bir akrabalığının olmadığını belirtmekte ve aryan bir ırka mensup olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁹ Yunan ve Latin kaynaklarına dayanarak İlkçağ kavimleri arasında Türklerin önemli bir yeri olduğunu belirtmekte ve ilkçağın kökleri bilinmeyen birçok kavminin Türk olduğunu iddia etmektedir. Yayınladığı dönem çokları tarafından istihza ile yaklaşılacak eserin önemi; Türklerin kendi kendilerini küçük görmemeleri ve önemli bir kavim olduklarına işaret etmesidir.¹⁵⁰ Mustafa Celaleddin Paşa'nın bu tezlerine sonraları Armenius Vambéry tarafından karşı çıktığı bilinmektedir.¹⁵¹

aldığını ifade etmektedir. Bunun da Süleyman Paşa'dan ziyade ikinci baskıya hazırlayanlar tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Y. Akçura, **Türkçülük**, s.44.

¹⁴⁵ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s. 7.

¹⁴⁶ Süleyman Paşa, **Tarih-i Alem**, s. 8. *İfade-i Mahsusa* başlığıyla maksadın anlatıldığı bu kısım başlık altında anlatılanlardan ve kullanılan üsluptan anlaşıldığı kadarıyla 1911'e kadar yasaklı olan bu kitabı ikinci defa yayına hazırlayan yayıncı tarafından yazılmıştır. Çok yüksek bir ihtimalle Süleyman Paşa'nın öğrencilerinden biri olan ve II. Meşrutiyet döneminde Askeri Okullar Nazırlığı görevini yerine getiren Tefik Paşa tarafından yazılmıştır. Çünkü kitabın yayınlanmasını sağlayan kişi Tefik Paşa'dır.

¹⁴⁷ Togan'ın ifade ettiğine göre Süleyman Paşa tarihi; *1. Siyasî ve medenî tarih*, *2. Ulûm ve edebiyat tarihi*, *3. Tarihi tabii* olarak 3 kısma ayırmakta ve siyasî ve medenî tarihi de *1. Cihan tarihi*, *2. Ayrı devletlerin ve milletlerin tarihi*, *3. Hususî tarih* olarak sınıflandırmaktadır. Togan, **Tarihte**, s. 116.

¹⁴⁸ Mustafa Celaleddin Paşa'nın Osmanlı'da ki görevleri için bkz. Musa Gümüş, "*Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne Sığınması Beyin Göçü Olarak Değerlendirilebilir Mi?*", **Tarih Okulu Dergisi**, 2015, XXIII, s. 371.

¹⁴⁹ Süleyman Seyfi Öğün, **Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik**, İstanbul 2000, s. 108.

¹⁵⁰ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul 1992. s.77

¹⁵¹ S. S. Öğün, **Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih....**, s. 108.

Gayrimüslim unsurlar arasında görünür olan milliyetçiliğe ilave olarak Yeni Osmanlılarda kısmen görülen Türkistan, Orta Asya vurgularının Rus işgalleri dolayısıyla daha güçlü bir şekilde gündeme getirildiği de ayrı bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki Yeni Osmanlılar (özellikle Ali Suavi) tarafından bir mekân ve yurt olarak zikredilen “Orta Asya-Türkistan” adlandırmaları “Türkiye” adlandırmasıyla dilbilim açısından karşılaştırılmakta ve buradan bir müştereklik çıkarılmaktadır. Şemseddin Sami tarafından kaleme alınan *Lisân-ı Türki* başlıklı makalede Türkiye ve Türkistan kelimelerinin aynılığına işaret edildiği (-iye ekiyle –istan ekinin aynı manaya geldiği üzerinden bunu dillendirmekte) ve Türkistan’da yaşayan Türklerle münasebetin zorunluluğuna vurgu yapılmaktadır.¹⁵² Kamus-i Türki gibi bir sözlüğün yazarı olması Şemsettin Sami’yi ayrıca önemli kılmaktadır. Ancak Şemsettin Sami’ye ilişkin belirtilmesi gereken hususların başında, onun Türkçe dışında Osmanlı unsurlarının lisânlarına dair çalışmalar yapmış olması gelmektedir. Kendisi de bir Arnavut olan Sami’nin “*Arnavutça Alfabe*” adlı eseri ilk olarak 1879’da İstanbul’da, daha sonra 1886 yılında ise Bükreş’te yayınlanmıştır.¹⁵³ 1899 yılında kaleme alınmaya başlanıp 1901 yılında tamamlanan ve birçok bakımdan önemli olan –Türk adının bir sözlükte ilk defa kullanılması gibi- Kamus-i Türki¹⁵⁴, İfade-i Meram kısmı Türkçeye ilişkin yapılan değerlendirmeler dolayısıyla da Türkçülük bağlamında ele alınabilecek bir manifesto niteliğindedir. Mukaddime mahiyetindeki bu bölümde; şark Türkçesi-garp Türkçesi ayırımına ilişkin yapılan değerlendirmelerden hareketle ifade bulan lisân üzerinden aynılık meselesi, dağınık halde bulunan ama köken itibarıyla aynı olan unsurların aynı olduğuna dair bir yaklaşımı sergilenmesi açısından da ayrıca önemlidir.¹⁵⁵ Bu bakımdan Şemseddin Sami’yi; ortaya koyduğu düşüncelerle Ahmet Vefik’in bir devamcısı olarak

¹⁵² “*Memalik-i Osmaniyenin Avrupa umumu indinde ismi “Türkiya” olub, bu kelimenin ahirindeki (ya) edatı da tamamıyla (stan) edatının müteradifi olduğundan bu kelime “Türkistan” manasına gelir...bizden hayli uzak olan o Türkistan ile bizim Türkiye beyninde, ve oranın Türkleri ile bizim aramızda acaba bir münasebet ve irtibat var mıdır?...liâanca olan iştirâk ve târihin verdiği malûmât ... şüphe ve tereddüde mahal bırakmıyor.*” Şemseddin Sami, “*Lisân-ı Türki*”, **Hafta**, 10 Zilhicce 1298, Nu: 12, s. 178. Bu dönemde Sami’nin lisân üzerine kaleme aldığı bu metinlere ilave olarak dünya edebiyatında tercüme yapılarak neşrettiğini de görülmektedir. Bu eserlerin dönemin neşriyatlarında tanıtımlarının yapıldığı ve böylelikle bir farkındalığın oluşturulmak istendiği dikkatleri çeken bir husustur. *Frederic Soulie’nin Şeytanın Yadigarları* ve *Victor Hügo’nun Sefiller* adlı eserleri için bkz., “*Sefiller*”, “*Şeytanın Yadigarları*”, **Hafta**, 17 Zilhicce 1298, Nu: 13, s. 209.

¹⁵³ Eri Syzo, **Şemsettin Sami’nin Milliyetçilik Anlayışı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 31.

¹⁵⁴ Abdullah Uçman, “*Şemseddin Sâmî*”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 38, İstanbul 2010, s. 521.

¹⁵⁵ Şemseddin Sâmî, “*İfade-i Meram*”, **Kamus-i Türki**, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317.

görmek mümkünken, kendisinden sonra gelenler için de bir öncü olarak değerlendirmek yanlış olmaz.

Şemseddin Sami, her ne kadar Arnavut Milliyetçiliği çerçevesinde ele alınan bir isim olarak da değerlendirilse bile, II. Abdülhamid’le münasebeti dolayısıyla Arnavutluğa ilişkin ortaya koyduğu çalışmaları Osmanlılık bağlamında değerlendirmek daha doğru olur. Nitekim gazete ve mecmualarda Türkçeye dair “*Lisânımız, Kamus-u Millî, Lisân-ı millîmiz olan Türkçe*” gibi tanımlamaların yapılması bunu destekler mahiyettedir.¹⁵⁶ Elbette Şemseddin Sami’nin *millî, millîyet, kavim, cinsiyet-ırk* gibi mefhumlara ne türden anlamlar yüklediği de önemlidir. Kavmi; “*cemaat-i beşeriyye, beynerinde münâsebet olub bir hey’eti temsil eden insânlar, küçük ümmet veya bir büyük ümmetin bir şubesi*”¹⁵⁷ olarak tanımlarken, cinsiyeti-ırkı ise; “*kabileye mensûbiyet, mensûb bulunulan kavim ve kabile*”¹⁵⁸ olarak tanımlamaktadır. Bu çerçevede kavmi; cinsiyetten müteşekkil bir birliklilik olarak değerlendirmektedir. Cinsiyet ve kavmin belirleyici unsuru olarak da lisânı göstermektedir: “*Kavmiyet ve cinsiyetin birinci alâmeti, esâsı, bütün efradın beyninde mütesaviyen müterek malı, söylediği lisândır. Bir lisân söyleyen halk bir kavim ve bir cinsiyet tekil eder*”.¹⁵⁹ Millet kavramının tanımını ise; “*din, mezheb, kiş: millet-i İbrahim; din ve millet ikisi birdir...*” şeklinde tanımlamaktan maada, ümmet ile milletin aynı anlamda kullanıldığını ifade ederek, doğru kullanım olarak “*millet-i İslamiye*” ve “*Türk ümmeti*” tamlamalarına işaret etmektedir.¹⁶⁰ Ayrıca yukarıda da bahsetmiş olduğumuz *Lisân-ı Türkî* başlıklı makalesinin hemen girişinde *Lisân-ı Osmanî* adlandırmasına itiraz edip, söz konusu dilin Türkçeden başka bir dil olmadığını belirtmektedir. Osmanlıların Türk, kullandıkları dilin de Türkçe olduğunu ifade ederek *Lisân-ı Osmanî* kullanımının yerine *Lisân-ı Türkî* kullanımının doğruluğuna işaret etmektedir.¹⁶¹ Şemseddin Sami’yi, gerek lisân üzerinden ortaya koyduğu düşünceleri gerekse 19. yüzyılın sonlarında yukarıda da işaret ettiğimiz mefhumlara ilişkin

¹⁵⁶ Syzo Şemseddin Sami’nin milliyetçilik anlayışına ilişkin hazırlanmış olduğu tezinde Sami’nin *millî* kavramını bu günkü manada bir kullanım olarak değerlendirmektedir. Ancak Sami’nin yaşadığı dönemdeki ilişkileri ile birlikte kaleme aldığı kamus da bu mefhumların manalarına bakıldığında bu değerlendirmenin doğru olmadığı görülmektedir. E. Syzo, s. 107.

¹⁵⁷ Şemseddin Sâmî, “*Kavm*”, **Kamus-i Türkî**, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, s. 1113.

¹⁵⁸ Şemseddin Sâmî, “*Cinsiyet*”, **Kamus-i Türkî**, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, s. 484.

¹⁵⁹ Şemseddin Sâmî, “*Lisân ve Edebiyatımız*”, **Sabah**, 20 Rebiülevvel 1316 / 8 Ağustos 1878, Nu: 3132, s. 3. Aktaran: E. Syzo, s. 108.

¹⁶⁰ Şemseddin Sâmî, “*Millet*”, **Kamus-i Türkî**, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, s. 1400.

¹⁶¹ Ş. Sami, “*Lisân-ı Türkî*”, s. 177.

tanımlamalar yapması dolayısıyla Türkçülük bağlamında önem atfedilmesi gereken bir isim olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Şemsettin Sami tarafından lisân ve lisân dolayısıyla belirli müşterekliklere ilişkin yapılan bu çalışmaların yanı sıra Türkçüler açısından önemli olan iki isimden daha bahsetmek gerekir: Necip Asım ve Veled Çelebi. Akçuraoğlu Yusuf tarafından kaleme alınan ve Kahire’de neşredilen Üç Tarz-ı Siyaset başlıklı risalede Türklük söz konusu olduğunda bunun, 20. Yüzyılın başlarında görünür olmaya başladığına işaret edilmektedir. Tanzimat aydınlarında ve Yeni Osmanlılarda ırk merkezli bir milliyet arzusunun söz konusu olmadığını, fakat Ahmet Vefik Paşa için bunun kısmen söylenebileceğini düşünen Akçuraoğlu, 20. yüzyılın başlarında İstanbul’da siyasî olmaktan ziyade ilmî bir mahfilin teşekkül ettiğini belirtmektedir. Necip Asım, Veled Çelebi ve Hasan Tahsin gibi isimler üzerinden teşekkül eden bu mahfilin ortaya çıkmasını ise; o dönemde Osmanlı Devleti’ndeki Alman etkisiyle izah etmektedir.¹⁶² Özellikle Askerî Okullarda Alman subayların varlığı ve Alman şarkiyatçıların çalışmaları neticesinde Ön Asya’ya ilişkin müstakil cemiyet kurmalarının¹⁶³ neticelerinden bu dönemde Osmanlı münevverlerinin haberdar olmuş olmasının Akçura’nın bahsini ettiği etkinin ortaya çıkmasını sağladığı söylenebilir. Bu etki 20. yüzyılın ilk çeyreğinde de devam etmiş ve bu dönemde sadece ilmî alanda değil siyasî ve sosyal alanda da varlığını hissettirmiştir. Bu durum; netice itibarıyla, daha önceleri etkinliği her alanda hissedilen Fransızların, Türkçü neşriyatlarda Fransızlara ilişkin yayınlanan metinlerden anladığımız kadarıyla, matbuatlarında Osmanlı aleyhine yayınladıkları metinlerin Fransızlar aleyhine, Almanlar lehine bir durum doğuracağı Türkçüler tarafından ifade edilmektedir.¹⁶⁴ Tabi bahsi geçen bu Alman etkisinin II. Meşrutiyet döneminde de kendini göstermeye devam ettiğini belirtmek gerekmektedir. Nitekim Meşrutiyet’in akabinde Osmanlı siyasî ve askerî hayatına istikamet tayin eden önemli isimlerden biri olan Enver Paşa’nın

¹⁶²Akçuraoğlu Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 11.

¹⁶³ II. Abdülhamid döneminde Almanların kültürel manada etkileri için bkz. İlber Ortaylı, **II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara 1981, s. 49-51.

¹⁶⁴ Rumeli Sermuharriri (Kazım Nami), “*Siyasî Notlar*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 1-2.

Almanlara ilişkin kanaati¹⁶⁵, ya da I. Cihan Harbi yıllarında beliren millî iktisat söyleminin Almanlar kökenli¹⁶⁶ olması bunun kanıtı olarak ileri sürülebilir.

1893 yılında *Türk Gazetesidir* ilanıyla yayın hayatına başlayan *İkdâm* gazetesinde Necip Asım ve Veled Çelebi'nin Türkçülük bağlamında bilimsel ve kültürel yazılar kaleme almaları Türkçülük fikriyatının kültürel bir hareket olarak belirmesine ve ön plana çıkmaya başlamasına imkân sağlayan bir durum olmuştur.¹⁶⁷ Necip Asım ve Veled Çelebi kendilerinden önce Türklük meyanında çalışmalar serdedenlerden farklı olarak; Türk'ü merkeze alıp, bunu beyan ve fiiliyatla tebarüz ettirerek Türklük üzerinde bilimsel teşebbüslere girişmiş olmaları dolayısıyla dikkati çeken isimler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Necip Asım'ın; Osmanlı öncesi dönemi de içine alan tarih çalışmasının dışında, belki de en önemli eserlerinin başında büyük oranda Cahun'un *Asya Tarihine Giriş* adlı eserinden istifade ederek kaleme aldığı *Türk Tarihi* (1318-1902) adlı eseri gelir. Tabii tarih ve tarihçilik açısından Necip Asım'ın bu çalışması Türk tarihinin bütünlüklü olarak kaleme alınmasının Osmanlı'daki ilk örnekleri arasında yer almış olması bakımından ayrıca kıymetlidir. Eserini ciddi kaynak taramaları neticesinde kaleme aldığını belirten Necip Asım,¹⁶⁸ Osmanlı'da tarih ve dil çalışmalarını ilmi düzeyde müştereken yürütme çabası dolayısıyla da önemli bir isimdir.

Necip Asım'ın tarih alanında yapmış olduğu bu çalışmalara ek olarak onun belki de en önemli çalışmaları dil-lisân hususuna ilişkindir. Bu çalışmaları onun, dünya üzerinde Türklerin tarih ve lisânlarına ilişkin çalışmalar yapan isimlerle irtibatlı olmasını sağlamıştır. Bu da beraberinde, Türklere dair ortaya koyulan yeni bilgilerden Necip Asım üzerinden tevarüs ettirilmesi imkânını doğurmuştur. Şemsettin Sami tarafından ortaya koyulan dil bilimi incelemelerinin devamcısı olarak değerlendirilebilecek olan Necip

¹⁶⁵ Hanoğlu, Enver Paşa'nın 1909 yılında Berlin'e askerî ataşe olarak atanmasının ardından orada geçirdiği süre zarfında Almanların sosyal ve askerî yapısına hayranlık duyduğunu belirtmektedir. M. Şükrü Hanoğlu, "Enver Paşa" **TDV İslam Ansiklopedisi**, 11, İstanbul 1995, s. 262.

¹⁶⁶ Osmanlı'da millî iktisat söyleminin hangi koşullarda tebarüz ettiğine ilişkin derli toplu bir değerlendirme için bkz. İrfan Davut Çam, "Bir Millî İktisat Projesi: İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi", **JASSS**, 2012, 5/5, s. 47-50.

¹⁶⁷ Ş. Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, s.53.

¹⁶⁸ "Şu tarihi vücuda getirmek için bir kütüphane dolduracak kadar me haz tedarik edilmiş ve her birisinden edilen iktibaslar yerli yerince gösterilmiştir. Fakat en ziyade işimize yarayan eser Paris'te (Mazarin) Kütüphanesi Muhafız Muavini Mösyö Leon Kahun cenablarının Introduction Générale à l'Histoire de l'Asie adlı eser-i güzindir." Necip Asım, **Türk Tarihi**, Feridiye Matbaası, Dersaadet 1318, s. z.

Asım¹⁶⁹; II. Meşrutiyet dönemine kadar bu alandaki çalışmalarını içerde ve dışarda gazetelerde-mecmualarda neşretmiş ve müstakil çalışmalar ortaya koymuştur. Şemsettin Sami'nin çalışmalarına eleştiriler yönelttiğini de belirtmekte fayda vardır. Necip Asım'ı II. Meşrutiyet öncesi dönemde farklı kılan özelliklerden birisi de çalışmalarını ilmî olarak yürütüyor olmakla birlikte bu çalışmalarının muhtevasının kendisinden sonra teşekkül eden Türklük söyleminin siyasî mefhumlarının anlam dünyasını şekillendirmiş olmasıdır. İzmir'de bulunduğu dönem *Hizmet*'te yayınladığı çalışmalarıyla dilde sadeleşmeyi esas tutması¹⁷⁰, bazı mefhumların manalarına ilişkin gösterdiği yaklaşımı –Türklerde vatan tahayyülü gibi- onu dikkate değer kılmaktadır. Türklerde vatan sevgisinin gelişmemiş olmasını göçebe olmalarıyla izah etmiş ve bu duygunun yerleşip gelişmesinin temel etkeni olarak dini göstermiştir.¹⁷¹ II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında (1909) Darülfünuna hoca olarak atanmış ve burada *İlm-i Lisân* derslerinin yanı sıra *Türk Lisânı* ve *Türk Lisânı Tarihi* dersleri de vermiştir.¹⁷² Bu bakımdan Necip Asım'a ilişkin söylenmesi gereken önemli hususlardan biri; kendini siyasî arenadan ziyade ilmî sahada tutmayı başarmış olmasıdır. Bu çerçevede kaleme aldığı metinlerde Türklerin hususî özelliklerine ilişkin çalışmalar ortaya koymuştur.¹⁷³ Necip Asım tarafından Orhun abidelerinin "*Pek Eski Türk Yazısı*" adıyla Türkçeye çevrilip ilave olarak Türk medeniyetine dair esere ilave ettiği kısımlar *Türkçü tarih tasavvuru açısından oldukça temsil edici* olmuştur.¹⁷⁴

Necip Asım'la birlikte ismi zikredilen bir diğer isim Veled Çelebi'dir. 1869 yılında Konya'da dünyaya gelen Veled Çelebi; küçük yaşlardan itibaren bulunduğu şehrin kendisine sağladığı imkânlar sayesinde Arapça ve Farsça öğrenmiştir.¹⁷⁵ Konya'dan İstanbul'a avdetinin ardından İstanbul'da lisân ve edebiyata olan merakı dolayısıyla

¹⁶⁹ İsmail Hakkı Baltacıoğlu Necip Asım ile görüşmesine ilişkin Yeni Adam'da kaleme aldığı metinde Necip Asım'ın Türk ve Turan kelimelerine dair ilk malumatları Şemsettin Sami'nin Kâmûsu'l Alâm'dan edindiğini belirtmekte ve burada Türklere ilişkin verilen bilgileri defalarca derin bir alaka ile okuduğunu beyan etmektedir. Aktaran: Faruk Huyugüzel, **Necip Türkçü**, Ankara 1988, s. 15. Şemseddin Sami dışında Necip Asım'ı etkileyen bir diğer isim ise Ali Suavi olmuştur.

¹⁷⁰ F. Huyugüzel, s. 89.

¹⁷¹ Necip Asım'ın vatan mefhumuna ve Türklerde vatan tahayyülüne dair yaklaşımına ilişkin bkz. F. Huyugüzel, s. 56-58.

¹⁷² T. Böler, s. 199.

¹⁷³ Necip Asım'ın II. Meşrutiyet döneminde Türkçülük bağlamında ortaya koyduğu düşüncelere ilerleyen bölümlerde değinilmiştir.

¹⁷⁴ Mehmet Kaan Çalen, **Osmanlılık ve İslamcılık Karşısında Türkçülük**, İstanbul 2017, s. 37.

¹⁷⁵ Konya'da bulunduğu dönemde İstanbul edebiyat çevreleriyle irtibat kurduğunu belirten Veled Çelebi ; Muallim Naci ve Memduh Paşa'dan oldukça istifade ettiğini belirtmektedir. Bu irtibatının, "*Arap, Acem ve bilhassa Türk diline edebiyatına ve bunların tarihine, eski ve yeni şivelerine tamamıyla vukuf hasil...*" eylemesine imkân sağladığını belirtmektedir. Veled Çelebi İzbudak, **Hatıralarım**, Ankara 1946, s. 67.

çalışmalarını daha çok lisân üzerine yoğunlaştırmıştır. Kendi ifadesiyle ilk yaptığı şeylerden biri Ahmet Vefik tarafından kaleme alınan Lehçe-i Osmanî adlı eseri tetkik ederek bazı lügatler ilave etmesidir. Lisân hususuna eğilmesinin nedenini hatıralarında o dönemde Türk muharrirlerinin Türk diline ilişkin lakayt davranmaları olarak açıklayan Veled Çelebi; İstanbul’da bulunduğu dönemde *Bahai* mahlasıyla şiirler kaleme almış ve birçok gazetede makaleler neşretmiştir.¹⁷⁶ Tabi Veled Çelebi’yi Türkçülük bağlamında önemli kılan eserlerinin başında hiç şüphesiz *Türk Dili* adlı 12 ciltlik lügatiyle *Türk Diline Medhal*¹⁷⁷ adlı eseri gelir.¹⁷⁸ Necip Asım ve Ahmet Mithat’ın gayretleriyle kaleme aldığını söylediği *Türk Dili* adlı eserinin 30 yıllık bir çabanın neticesi olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁹

Necip Asım ve Veled Çelebi’nin yaptıkları çalışmaların lisâna ilişkin çalışmalar olduğunu ve dilde sadeleşmeyi murad ettiklerini belirtmek gerekmektedir. Her ikisinin de Türkçeye gösterdiği ihtimamın temel sebebi Türkçülük bağlamında sahip oldukları fikirlerdir. Necip Asım ve Veled Çelebi’nin lakap olarak “*Vavlı Türkler*” olarak adlandırılmalarına sebep olan hadise de bunun bir göstergesi olarak ele alınabilir. Türklere dair müspet olmayan kanaatlerin yanlışlığını tashih etmek maksadıyla Türk’ü “vav” harfini kullanarak yazmaları bu şekilde anılmalarına vesile olmuştur. Veled Çelebi hatıralarında bu hadiseyi şu cümlelerle anlatmaktadır: “*İlk defa Türk lafzını (vav) ile yazdım. Babiâli caddesinde adım Vavlı Türk oldu. Übeda benimle alay ederlerdi. Türkçülük davasını ilk kuranlardan birisi oldum, bununla iftihar ederim.*”¹⁸⁰ Türk’ün yazılış biçimine ilişkin bu yaklaşımlarının dışında, Türk adlandırmasının mana itibarıyla neye karşılık geldiği ve ne tür bir dönüşüm neticesinde bu son halini aldığı da ayrıca üzerinde durulan bir meseledir.¹⁸¹ Yeni Osmanlılar için söz konusu edilen mefhumların

¹⁷⁶ Nevin Korucuoğlu, **Veled Çelebi İzbudak**, Ankara 1994, s. 3-9.

¹⁷⁷ Bu eserin muhtevasına ilişkin bir çalışma için bkz. Süleyman Efendioğlu, “*Veled Çelebi İzbudak’ın “Türk Diline Medhal” Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme*”, **A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** 2004, 26, s. 23-41. Efendioğlu, bu eserin ilmî değerini kısmen yitirdiğini ancak yazıldığı dönem koşullarında değerlendirildiğinde oldukça kıymetli bir eser olduğunu ifade etmektedir.

¹⁷⁸ Bu eserlerinin dışında Türkçe İtikat, Elidrak Haşiyesi, Oğuz Ata ve Orhun Abidesi, Divan-i Türkî Sultan Veled, Letaifi Hoca Nasreddin, Çocuklara Mahsus Letaifi Hoca Nasreddin, Aynulhayat, Farsî Lisânı, Nakşi Cebin ve 6 ciltlik Mesnevi Tercümesi ile şiirlerini topladığı Mecmua-i Eş’arım adlı eserleri bulunmaktadır. V. Ç. İzbudak, s. 71.

¹⁷⁹ V. Ç. İzbudak, s. 68.

¹⁸⁰ V. Ç. İzbudak, s. 69.

¹⁸¹ “*Bu kış yazdığım makalelerim (1897)... “Türk” lafzının, Türkçede “türemek” kelimesinden zuhûra gelmiş ve toplanmış halk ve icat olunmuş manasına “türük”ten me’huz olduğunu, delilleri ve şahitleri ile isbatım idi.*” Veled Çelebi İzbudak, **Tekke’den Meclis’e Sıra Dışı Bir Çelebi’nin Anıları**, İstanbul 2009, s. 89.

manalarına ilişkin belirsizliğin 19. yüzyılın sonları itibariyle bu isimler üzerinden sarahate kavuşturulmak istendiği ifade edilebilir.

Buraya kadar ele almayı çalıştığımız isimlerin siyasî veya ilmî sahada ortaya koydukları çalışmalarla doğrudan ya da dolaylı olarak Türklük fikriyatına katkıları olmuştur. Türkçülük fikriyatının belirgin vasıflarından biri olarak gösterilebilecek olan hissiyat yoğunluğunun, mensubiyete sağladığı katkı ve bunun ifade bulduğu alan olarak edebiyat –özelde şiir- bu bakımdan sağladığı dinamizm dolayısıyla bir üçüncü alan olarak işaret edilebilir. Hiç şüphesiz etkisini ve etkinliğini II. Meşrutiyet döneminde de sürdürmüş olan Mehmet Emin (Yurdakul) bu bakımdan ismi zikredilmesi gereken önemli bir isimdir.

1869 yılında dünyaya gelen Mehmet Emin, daha önce bahsettiğimiz isimlerden farklı olarak Akçura'nın tabiriyle *tam halk içinden* yetişmiş bir isimdir. Kendisini etkileyenlerin başında Namık Kemal gelir. Her ne kadar Akçura; Mehmet Emin'in, Türkçü olmadığını söylediği Namık Kemal'den halkçı olması dolayısıyla etkilendiğini belirtse de bu etkilenmenin salt bu yönüyle olmadığı kanaatindeyiz. Mehmet Emin'in gençlik yıllarında, Türkçülük bağlamında bazı mefhumların dönemin siyasî hadiseleri paralelinde muhteva kazandığı muhakkaktır. Hiç şüphe yok ki bunda da Namık Kemal'in, genel anlamda vatan tahayyülünün şekillenmesinde ve fikrî olarak yaygınlık kazanmasında önemli etkisinin olduğunu belirtmek gerekir. Bu bakımdan Mehmet Emin'in de ondan etkilenmesi olağandır. Mehmet Emin'i etkileyenlerden bir diğer kişi son dönem Osmanlı aydınlarının birçoğunun üzerinde ciddi tesirleri bulunan Cemaleddin Efganî olmuştur.¹⁸² Mehmet Emin, Efganî'nin kendisi üzerindeki tesirini şu cümlelerle anlatmaktadır:

““ Cemaleddîn, şüphe yok ki, bu son asrin en büyük inkılâpçılarından biridir. Bu büyük adamın ideali, İslam milletlerini yeni yolda, hurafesiz tedarislerle manevi bir kudret vererek yeni hayata doğru götürmek ve Garp'in emperyalizmi altında esir ve mahkûm milletleri ayaklandırarak isyan sayhalarıyla hürriyet ve istiklâllerine kavuşturmak ve bunlardan bir Islâm Birliği yaratmaktır. Nitekim bu idealinin birinci kısmını Mısır'da tehakkuk ettirmeğe çalışarak, Mısır Müftüsü Şeyh Muhammed Abdûh gibi büyük ve yeni ruhlu âlimleri yetistirdiği gibi, ikinci kısmını da tahakkuk için Paris'te Seyh Muhammed Abdûh ile birlikte çıkardığı El-Urvetu'l-Vuska adlı gazetesıyla çalışmıştı. Cemâleddîn yanında bulunanların ruhlarını hürriyet aşkı ile tutuşturur, her çeşit zulüm ve istibdada karşı kalplere kin ve husumet koyardı. O, dünyayı bir malikâne yapmak isteyenlerin amansız

¹⁸² Efganî, İstanbul'da bulunduğu dönemde Mehmet Emin'in dışında farklı fikrî temayülleri olan birçok kişiyi etkilemiştir.. Mardin'in deyiimiyle; “Cemaleddin'in Mehmet Emin üzerindeki etkisi Mehmet Emin'in kendini Türklük bilincini işlemeye vermesi şeklinde” görülmüştür. Ş. Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, s. 55. Efganî ile arasındaki münasebetin Mehmet Emin'in anlam dünyasına olan tesirinden ilerleyen bölümlerde bahsedilmiştir.

düşmanı olduğu gibi, milletlere kahr ve şiddetleri altında can çekisme hayatını yasatan zalim hükümdarların da affetmez bir hasmı idi. O, herhangi bir yolda bir zulüm ve kahr haberi alacak olursa, dişlerini gıcırdatır ve ellerini sıkardı, gözlerinde şimşekler çakardı; ayaga kalkıp gezinmeğe başlar, birdenbire durarak güliyor gibi bir sesle, “ Allah ’ım, biliyorum ve inanıyorum ki her yerde Hâzır ve Nâzır’sin; lâkin zulmün bulunduğu yerde de varsın!’ derdi”. Kendisinin inkılâbcı ruhundan alev alanlar, onu, susamış bir yolda derin bir vecd ile dinlerler ve bu ruhun esrarlı te’siri altında bulunurlardı. Bi’ttabî bunlardan birisi de benim; lâkin ben, yukarıda da söylediğim gibi, kendi Tür’umda kendi ideal Tanrı ’mdan vahy ve ilhamımı almış ve vahy’lerimi şiirlerime geçirmiştım.”¹⁸³

Mehmet Emin’i II. Meşrutiyet’in ilanı öncesi dönemde önemli kılan husus ise; bir itirazın ve haykırışın simgesi haline gelmesidir. Bu itiraz ve haykırış; 1897-1898 Osmanlı-Yunan Savaşı öncesi ve sonrasında savaşa gerekçe olan bölgelerdeki Müslüman halkın Yunanlıların desteğini alan Rumlar tarafından (Epitropi Cemiyeti) zulme, asimilasyona maruz bırakılmaları (özellikle Teselya bölgesindeki halk) ve bunlara istinaden yaşanan nüfus hareketliliği dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Mehmet Emin’in, *Anadolu’dan Bir Ses -yahud- Cenge Giderken* adlı Asır gazetesinde yayınlanan şiiri bu bakımdan kıymetlidir. Muhtevası itibariyle henüz daha tebarüz etmemiş olan Türkçülük fikriyatında görünür olmayan bir yaklaşımın ifade bulması ayrıca şiire ve şairine Türkçülük bağlamında önem atfetmeyi gerektirmektedir.¹⁸⁴

Mehmet Emin’e ilişkin yukarıda bahsi edilen şiirinin dışında Türkçülük bağlamında ele alınması gerekli en kıymetli eseri *Türkçe Şiirler* adıyla 1316 (1899) yılında yayınladığı eserdir. Bu eser Türkçülük bağlamında iki bakımdan kıymetli bir eserdir: Birincisi; isminin *Türkçe Şiirler* olarak belirlenmiş olmasının eserin yayınlandığı tarihlerde Türkçe vurgusu dolayısıyla bir tavır alma biçimi olarak belirmesidir. İkincisi ise; esere ve şairine ilişkin kaleme alınan metinlerde *lisân, vatan ve Türklük* bağlamında kıymet atfedilmesi eserin bu mefhumların muhtevasına ve dönemin fikrî ortamına kattıklarıdır.¹⁸⁵

¹⁸³ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, “*Mehmet Emin Yurdakul İle Konuştum*”, **Yeni Adam**, 26 Ağustos 1943, Nu: 452. Aktaran: Cengiz Karataş, **II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Hareketleri ve Türk Edebiyatına Yansımaları**, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 254.

¹⁸⁴ Bu savaş dolayısıyla birçok şiir kaleme alınmış olmasına rağmen Mehmet Emin’i ve şiirini önemli kılan husus, oldukça sade bir dille yazılmış olması dolayısıyla şiirin uyandırdığı etkidir. Mehmet Emin, Türklüğe ve vatana ilişkin yaptığı vurgularla mensubiyeti kuvvetlendirmesi dolayısıyla şiirini; “*Türk edebiyatı için dönüm, Türkçülük için bir başlangıç*” olarak değerlendirmektedir. C. Karataş, s. 254.

¹⁸⁵ Eserin ilk kısmı eser hakkında kaleme alınan metinleri ihtiva etmektedir. Dönemin birçok kalem erbabının- Şemsettin Sami, Tevfik Fikret, Recaizade Ekrem, Abdülhak Hamit, Doktor Rıza Tevfik, Fazlı Necip gibi isimler- eserin muhtevasına ilişkin metinler kaleme aldığı müşahede edilmektedir. Rüşumat Emni Evrak Müdürü Mehmet Emin, **Türkçe Şiirler**, Matbaa-i Ebu ziya, Konstantiniye 1316.

Aslında genel olarak ele alındığında 19. yüzyılın son çeyreğiyle 20. yüzyılın başlarında Osmanlı münevverlerinin siyasî tavır alma biçimleri ve yenileşmenin halkçı taraflarının olması gerektiği inancı; onları, bu meselede başat rolü olan lisân meselesine eğilmeye itmiştir. Birçok münevver lisânın belirli çerçeveler dâhilinde tashih edilerek tahkim edilmesinin ve anlaşılma durumunun kolaylaştırılmasının zorunlu olduğuna inanmaktadır. Elifba da dâhil olmak üzere birçok konu üzerinden yapılan bu tartışmalarda arzu edilen büyük oranda müşterekler üzerinden bir birlikteliğin tesisine dönüktür. İbrahim Temo'nun 1902-1903 yılları arasında altı aylık süre boyunca Paris'te bulunduğu dönemde eğitim hususunda kaleme aldığı 8 maddelik tasarının 6. ve 8. Maddeleri, mensubiyeti ifade eden Türklüğe ilişkin bahsini ettiğimiz tavrı göstermesi bakımından önemlidir:

- “6- Türk iptidai mekteplerini bitirmeyen veyahut ilk Türk mektepleri programına denk derslerden özel imtihan vermeyenler, Türkiye'nin resmî ve maaşlı hizmetlerine kabul olunamaz.
8- Türk lisâni, hali hazırdaki Arap harfleriyle hakkıyla, anlatıma uygun olmayıp, yazım sırasında kelimeler çeşitli anlamlara meydan vererek, Türk edebiyatını güçlüklerle uğrattığı için ve Türk eserlerini Avrupalılara tanıtmak üzere, fakat hurufatının Türk diline uygun şekillerinden bazılarının değiştirilerek resmî olarak kabulü. (Daha o vakit bu hususta ısrar ediyordum. Bundan ötürü bana Lâtinci ismini vermişlerdi.)”¹⁸⁶

Ayrıca II. Abdülhamid döneminde zorunlu olarak yurt dışına gitmiş olan Jön Türklerin, Avrupa basınında Türklerin ırki hususiyetlerine ilişkin çıkan metinlerde tahkir edici yaklaşımlar sergilenmesinin etkisiyle Türklük bağlamında tavırlar geliştirdiklerini de ifade etmek gerekmektedir. Mardin'in *tedafüi*¹⁸⁷ olarak adlandırdığı bu duruma Jön Türklerin önemli yayın organlarından biri olan Şuray-ı Ümmet'te çıkan yazılarda rastlanmaktadır.¹⁸⁸ Daha önceki sayfalarda bahsettiğimiz şarkiyatçılar tarafından ortaya konulan ve Türklerin hususiyetlerine ilişkin müspet olmayan yaklaşımların bu savunmacı tavırda etkisi yadsınamaz. Nitekim kültür hareketi olarak belirmesindeki çabukluk kötü ve nakıs gösterilen Türklüğün; bilim, sanat, edebiyat ve tarih bakımdan zannedildiğinin aksine iyi durumda olduğu üzerinden ispatının gerekliliğiyle alakalı bir durum olmuştur.

Buraya kadar üzerinde durmaya çalıştığımız isimlerin Türklük bağlamında ortaya koydukları çalışmalar, II. Meşrutiyet döneminde siyasî bir muhteva kazanan Türkçülük

¹⁸⁶ İbrahim Temo, s.157-158.

¹⁸⁷ Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, s. 198.

¹⁸⁸ “Avrupa’da Türkler”, *Şuray-ı Ümmet*, 1 Şevval 1322, Nu: 65, s. 2. Daha önce Mehmet Emin’in Türkçe Şiirler adlı eserine birçok ismin Türklüğe ilişkin mefhumlar bağlamında metinler kaleme aldıklarını ifade etmiştik. Dünya görüşü anlamında farklılıklar gösteren bu isimlerin bu mefhumlara müşterek yaklaşımlarının olması da bu şekilde izah edilebilir.

fikriyatının fikrî ve hissî taraflarını ciddi manada beslemiş olmaları dolayısıyla oldukça kıymetlidirler. Bir bakıma Akçura'nın *taazzu devresi*¹⁸⁹ olarak adlandırdığı Meşrutiyet sonrası dönemde, önceki dönemde ele alınan hususların daha bütünlüklü ve fikrî bakımdan tebarüz eder bir hale doğru gittiğini belirtmek gerekmektedir. Konumuzun ana çerçevesini ihlal etmemek adına önemlerine vurgu yapmaya çalıştığımız isimlere ilave birçok isme belirli meseleler üzerinden değinilebilir. Ancak müstakil bir çalışmanın konusu edilebilecek bu hususu II. Meşrutiyet dönemi Türkçülük fikriyatının ana çerçevesini çizmenin imkânını zorlaştıracığı düşüncesiyle burada hitama erdirmenin doğru olacağı kanaatindeyiz.

1.4.3. Avrasya'da Ortaya Çıkan Millî Birlik Fikri ve Osmanlı Aydınları

Osmanlı Devleti dışında Türkçülük bağlamında çabaların söz konusu olduğu yerlerin başında hiç kuşkusuz Orta Asya ve Kafkaslar bölgesi gelmektedir. Altın Orda Türk Devleti'nin hâkimiyeti altında uzun yıllar varlıklarını devam ettiren Ruslar; devletin hanlıklara ayrılıp parçalanması neticesinde bölgede kültürel ve siyasî olarak bağımsız hareket etmeye ve yayılmacı bir politika yürütmeye başladılar. 1552'de Kazan'ı, 1556'da Astrahan'ı işgal etmeleri uzun süre devam edecek olan Orta Asya hâkimiyetlerinin de başlangıcı niteliğindedir. 19. yüzyılın sonlarında Buhara, Hokand ve Hive'yi işgal eden Ruslar buraları alarak Orta Asya işgalini tamamlamışlardır.¹⁹⁰ 1867 yılında Orta Asya'nın büyük bölümünün Türkistan Eyaleti adı altında Rus Çarlığına topraklarına katılmasının ardından İngilizler bölgedeki Türk Hanlıklarının Hanlarıyla irtibata geçip onlar üzerinde nüfuz kurmaya çalışmışlardır. Bu nüfuz kurmanın tetikleyici bir yolu olarak Batı Türklerinin İngilizler tarafından uyarılması ve harekete geçirilmesi söz konusu olmuştur.¹⁹¹ Tarihî süreç içerisinde Ruslar tarafından düzenli ve planlı olarak ırkî ve kültürel bir kıyıma maruz bırakılmalarının bunda önemli katkısı olmuştur. Türkistan ve havalisinin Türklerin çoğunluklu olarak yaşadığı bölgelerden biri olması ve siyaseten dönemin büyük devletlerinin önemli mücadelelerinin yaşandığı bir yer olmasının buralarda Türklüğe dair bilincin gelişmesini sağladığı söylenebilir. Tabi bu bilinçlenmede

¹⁸⁹ Bu durumu Akçuraoğlu şu cümlelerle izah etmektedir: “1908 Osmanlı inkılabını müteakip Türk milliyetçiliği hareketi çok genişlemiş, derinleşmiş ve dal budak salmıştır.” Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, Yeni Matbaa, İstanbul 1928, s. 434.

¹⁹⁰ Halim Nezihoğlu, “Bağımsızlıktan Günümüze Rusya Türk Cumhuriyetleri İlişkileri”, **Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri**, Edt. Mim Kemal Öke, İstanbul 1999, s. 11-12.

¹⁹¹ Y. Akçura, **Türkçülük**, s.35-36. İngiliz- Rus münasebetinin Türkçülük fikri üzerindeki tesir için bkz. Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, s. 311-312.

asıl meselenin kültürel olduğunu; lisân, eğitim gibi kültürel hususlar dolayısıyla buralarda yaşayan Türklerin kültürel hegemonya neticesinde tard edilmek istenmesine karşılık geliştirilen bir tavır üzerinden ortaya çıktığı da bir gerçektir. Nitekim bölgede Türkçülük bağlamında etkinlik gösteren çoğu ismin daha çok kültürel meselelerle ilgilenmeleri bununla alakalı bir durumdur.

Bu çerçevede; Rus işgali altında ve İngiliz siyasetinin etkinlik göstermek istediği bir coğrafyada meskün unsurlar arasında ilk etapta kültürel muhafazayı ve canlanmayı hedefleyen teşebbüsler belirmiştir. Nitekim birçok ismin dönem itibariyle çalışmalar yaptığı ve muhtelif öneriler sunduğu görülmektedir.

Burada bahsi edilen işgaller neticesinde ortaya konulan siyasetin oluşturduğu ortamda ve 19. yüzyılın başından itibaren varlık kazanan cedîd-kadim tartışması üzerinden ortaya çıkan *Cedîdcilik* hareketinden bahsetmek gerekmektedir. Cedîdcilik; 19. yüzyılın başlarından itibaren Kazan, Azerbaycan ve Türkistan bölgelerinde eski-yeni tartışmaları üzerinden *aydınlanma felsefesinin İslam dünyasına yansımaları ve "usul-i cedîd" adlı eğitim hareketinin etkisiyle ortaya çıkmış*¹⁹² olan; dil, eğitim, tarih ve edebiyat gibi alanlarda görülen yenilikçi teşebbüslerin bütününe verilen ad olarak tanımlanabilir. 19. yüzyılın başlarından sonlarına kadar gerek Kazan'da gerekse Azerbaycan ve Türkistan bölgelerinden Cedîdcilik hareketi içerisinde bulunan birçok yenilikçi münevver ve âlim bulunmaktadır. 19. yüzyılın başlarında Abdurrahman Kursavî'yle başlatılabilecek olan hareket içerisinde, Şehâbeddîn Mercânî, Kadı Rızâeddin Fahreddinoğlu, Hüseyin Feyizhan, Abdülkayyûm Nasîrî, Mûsâ Cârullah, Feth Ali Ahundzade, Hasan Zerdabî, Abdullah Tukayef, İsmail Gaspıralı gibi isimlerin yanı sıra birçok isim zikredilebilir. Burada bu isimlerin tamamından bahsetmenin imkânsızlığından dolayı Türkçülük fikriyatına muhtelif mecralarda katkılar sağlamış olmaları dolayısıyla Feth Ali Ahundzade, Şehâbeddîn Mercânî, Hasan Zerdabî, İsmail Gaspıralı'dan bahsetmekle yetinilecektir. Bunun yanı sıra Osmanlı'da beliren Türkçülük fikriyatıyla doğrudan temasları dolayısıyla kısmen Hüseyinzâde Ali ve Yusuf Akçura'dan bahsetmekle iktifa edilecektir.

Ziya Gökalp *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde 19. yüzyılın sonlarında Rusya'da iki büyük Türkçünün ileri sürdükleri fikirlerle dikkatleri üzerlerine çektiğini ifade

¹⁹² Taha Akyol, "*Cedîdcilik*", **TDV İslam Ansiklopedisi**, 7, İstanbul 1993, s. 211.

etmektedir. Bunlar İsmail Gaspıralı ve Feth Ali Ahundzade'dir.¹⁹³ Gökalp'in Feth Ali'yi Gaspıralı'yla eşdeğer kıymette görmesi ve aynı oranda değer atfetmesi ilginçtir. Çünkü Feth Ali daha çok dile ilişkin çabaları ve tercümeleriyle ön plana çıkmışken, Gaspıralı daha bütünlüklü düşünce geliştirmeyi başarabilmiştir. Bu konuda Yusuf Akçura, Gökalp'in Feth Ali'ye ilişkin abartılı değerlendirmeler yaptığını ifade etmektedir.¹⁹⁴ Feth Ali daha çok yazdığı tiyatro eserleriyle ön plana çıkmaktadır. Bu eserlerinin bir kısmı Farsçaya tercüme edilerek İran'da sahnelenmiştir. Feth Ali; 1850'li yıllarda genel olarak toplumunun mahsurlu taraflarını, mollaların nitelik olarak kötü durumunu, çok evliliği yericî, devlet yönetimini ve tüccarları mizahî tarzda eleştiren komediler yazmıştır.¹⁹⁵

Buna ilave olarak Feth Ali'yle ilgili olarak belirtilmesi gereken belki de en önemli husus, 1860'lı yıllar gibi erken bir dönemde elifba yerine Latin harflerinin kullanılması gerektiğine ilişkin söyledikleridir. Şark kavimlerinin terakkisi için elifbaların ıslahının önem arz ettiğini inanan Feth Ali, Tahran hükümetine mufassal bir layiha göndermiş ve aynı gayeyle 1863 yılında İstanbul'a gelmiştir. Burada dönemin Osmanlı Sadrazamı Fuat Paşa'ya harflerin ıslahına ilişkin rapor sunmuştur. Tasarı niteliğindeki bu rapor Cemiyet-i İlmîyeyi Osmaniye'de iki defa görüşülmüştür. Tabi Feth Ali bu görüşmelerden bir netice alamamıştır.¹⁹⁶ Hatıratında konuyla alakalı olarak; "*1857'nci milâdî yılda ben Müslüman elifbasının ıslâhı fikrine düştüm. Bunun için İstanbul ve Tahran'a gitmek lâzım oldu. Birçok müzâkereler ettik. Heyhat, Müslüman rüesâsı elifbalarını değiştirecek gibi*

¹⁹³ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Matbuat Ve İstihbarat Matbaası, Ankara 1339, s. 8. Bazı kaynaklar doğum yılı olarak 1811 ve 1814'ü göstermekle beraber otobiyografisine göre 1812'de, Azerbaycan'ın 1828'de Rusya'ya ilhak edilen bölgesindeki Şeki (Nuha) kasabasında dünyaya gelen Ahundzade'nin babası Tebriz'in 50 km. kadar batısında küçük bir kasaba olan Hamine'nin kethüdası (muhtar) iken ticarete başlayarak Şeki'ye yerleşen ve burada 1811'de ikinci eşiyle evlenen Mirza Muhammed Taki'dir. Feth Ali'nin annesi, Nadir Şah'ın hizmetindeki bir Afrikalı'nın soyundandı. Feth Ali birçok devlet kademesinde görev almış, elçilik görevinde bulunmuş ve bu görevleri dolayısıyla İstanbul ve Kafkasya'nın bir çok yerini görme fırsatı edinmiştir. Ateist olan Feth Ali 1878 yılında kalp rahatsızlığı neticesinde vefat etmiş ve Müslüman kabristanına defnedilmiştir. Hamit Algar, "*Ahundzade Mirza Feth Ali*", **TDV İslam Ansiklopedisi**, 2, s. 188.

¹⁹⁴ Akçura, Feth Ali'nin Türk fikir ve edebiyat alanında en büyük öneminin Türkçe tiyatro yazan ilk yazar olmasıyla izah eder. Y. Akçura, **Türkçülük**, s. 40.

¹⁹⁵ Ahmet Kanlıdere, "*Islah-D. Tataristan, Azerbaycan ve Orta Asya* ", **TDV İslam Ansiklopedisi**, 19, s. 164.

¹⁹⁶Feth Ali'nin bu teşebbüsü için bkz. Bilâl N. Şimşir, **Azerbaycan'da Türk Alfabeti Tarihçe**, Ankara 1991, s. 2. Aynı yerde Osmanlılar tarafından Feth Ali'nin teşebbüslerinin neticesi şu cümlelerle anlatılmaktadır: "*Sonunda Osmanlı Hükümeti, Mirza Fethali'ye çalışmalarından dolayı bir takdirname ile bir de Mecidiye nişanı vermiş. Ayrıca, piyeslerinin Türkiye Türkçesiyle basılması kararlaştırılmış. Arna MirzaFethali'nin önerdiği alfabe reformu o gün için kabul edilememiştir.*" Feth Ali'nin bu raporuna Ögün'de değinmektedir. S.S. Ögün, **Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih...**, s. 118.

değiller; hâlbuki her şeyden daha vacip ve daha mukaddemdir.”¹⁹⁷ cümlelerini sarf etmektedir. Feth Ali'nin erken bir dönemde elifbanın değişmesi meselesine eğilmiş olması önemlidir. Onu; bu değişikliğin zaruri olduğu inancına iten şeyin, yukarıda da söz konusu edilen kültürel yok oluşa karşın tedafû bir yaklaşımdır.

Feth Ali tarafından ortaya konulan bu çabalara ilave olarak 19. yüzyılda neşriyatlar üzerinden beliren teşebbüslere de tanıklık edilmektedir. Yüzyılın sonlarına doğru Kafkasya'da bir mensubiyetin tebarüz etmesine önemli katkısı olan yayınların başında hiç şüphesiz “*Ekinci*” gazetesi gelir. İkinci gazetesi 1875 yılında Azerbaycanlı Melezkade Hasan Bey Zerdabî¹⁹⁸ tarafından çıkarılan ilk Türkçe gazetedir. Melezkade'nin Moskova Üniversitesi Tabii Bilimler Fakültesi mezunu olması gazetenin muhteviyatının şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu açıdan gazetede Melezkade'nin; ağırlıklı olarak tarım ve ekonomiye ilişkin metinlere yer verdiği ve dönemin hâkim düşüncesi olan Darwin'in “*Strugglefor life*” (hayat için savaş) düsturunu “*zindegânlık savaşı*” diye tercüme ederek neredeyse bütün makalelerinde bu şiarı dillendirdiği görülmektedir. Akçura; dönemin sansür şartlarının gazetede siyasî metinler kaleme alınmasının önünde bir engel olduğunu ifade etmektedir. Osmanlı-Rus harbi başladığı dönemde harbe ilişkin çok fazla değiniye İkinci'de rastlanmamasının sebebi olarak maruz kalınan sansür dolayısıyla yayın konusunda özgür davranamamaları gösterilmektedir.¹⁹⁹

“*Ekinci*” yayın hayatını ağırlıklı olarak ziraat ve ekonomiye ilişkin makalelerle yer vererek devam ettirmekle birlikte, siyasî meselelere ve özellikle de dil meselelerine (Türk dillerinin birleştirilmesi) ilişkin yayınlar da yapmıştır. İkinci'nin siyasî meselelere mesafeli durması -dil meselesine yaptığı vurgunun nihaî olarak aslında siyasî bir teşebbüs

¹⁹⁷ T.Y. “*Mirza Feth Ali Ahundof*”, **Türk Yurdu**, 12 Kanun-i Sani 1327, 1/5, s. 130.

¹⁹⁸ Göyçay'ın, Zerdab köyünde doğan Melezkade Hasan Bey Zerdabî (1837-1909), 1852'de önce Şamahı'da Rusça eğitim veren şehir mektebini, ardından Tiflis Gimnaziyası'nı (Tiflis Lisesi) bitirmiş, yüksek öğrenimini 1861'de Moskova Üniversitesi Fizika-Riyaziyyat (Fizik-Matematik) bölümünde tamamlamıştır. Buradaki öğrenimi sırasında, yönetim karşıtı aydınlarla tanışma imkânı bulmuş ve ülkedeki siyasî gelişmeleri yakından takip ederek ileride uygulamaya koyacağı idealleri konusunda ilk birikimlerini oluşturmaya başlamıştır. Üniversiteden mezun olup Tiflis'e döndüğünde “MejevoyaPalata (Sınır Komisyonu)” da çalışacak olan Zerdabî, ardından bir süre Kuba mahkemesinde kâtiplik yapmıştır. Ancak bazı haksız uygulamalara karşı çıktığı için her iki işten de el çektirilmiş, bunun üzerine 1869'da Bakü'ye giderek Rus Lisesi'nde öğretmenlik yapmaya başlamıştır. Bu yıllardan itibaren bilimsel çalışmalarına başlayacak olan yazar, vefat yılı olan 1907'ye kadar Şark-i Rus, Hayat, Debistan, Mekteb, Füyuzat gibi dergi ve gazetelerde ana dili, halk dili, edebî dil, eğitim, demokrasi, hürriyet, kadın hukuku gibi konularda yazılar kaleme almıştır. Ali Erol, “*Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi*”, **Bilgi**, 2006, 39, s. 57.

¹⁹⁹ Y. Akçura, **Türkçülük**, s.62-64.

olduğunu belirtmek gerekir- dönemin siyasî atmosferinin bir neticesi olarak okunabilir.²⁰⁰ Nitekim eğitim dilinin Türkçe olması gerekliliği Zerdabî'nin önemle üzerinde durduğu bir mesele olmuştur. Üç yıllık yayın hayatı olan Ekinci, muhtevası itibarıyla beş ana bölümden müteşekkil olarak yayınlanmıştır: Dâhiliye, Ekin ve Ziraat Haberleri, İlîm Haberleri, Mektubât ve Taze Haberler. Toplumsal bilinçlenmede önemli bir yere sahip olan Ekinci 1877 yılında uğradığı sansür neticesinde kapanmıştır.²⁰¹

Ayda iki defa yayınlanan Ekinci dolayısıyla Melekzade Hasan Bey Zerdabî, “*Kafkasya Müslümanlarının muallimi ve manevi atası*” olarak adlandırılmıştır. Zerdabî'nin vatan sevgisine ciddi ehemmiyet verdiği ve bu sevginin görev-vazife üzerinden yürüyen bir sevgi olduğuna dair yaklaşımı dikkati çeken bir diğer husustur. Vatani sevmenin; uğruna fedakârlık yapmakla mümkün olduğunu ve türkülerine, diline, milletinin tarihine, örfüne ve âdetine, inancına sahip çıkmak ve sevgi duymaktan geçtiğine inanmaktadır. Rus hâkimiyeti altında bulunan farklı unsurlarla Türkler arasındaki problemlere de yer yer değinmektedir. Örneğin, Türk-Ermeni husumetinin sebebi olarak Çarlığın rolüne işaret etmekte ve ikinci sebep olarak da cehaletin varlığını göstermektedir. Bu yönüyle özellikle gençlere ilmi hedeflemeleri gerektiğinin telkininde bulunmaktadır.²⁰²

Feth Ali ve Zerdabî dışında dikkatleri çeken bir diğer isim Orta Asya ve Kafkaslardaki münevverlerinin birçoğunun üzerinde önemli tesiri bulunan Şehâbeddîn Mercânî'dir. Cedid Hareketinin öncülerinden biri olarak kabul edilen ve 1818 yılında Kazan'da dünyaya gelmiş olan Mercânî, Akçuraoğlu'nun deyimiyle “*kuzey Türklüğünün en ünlü ulemasından ve kuzeyde dini teceddüt (yenilik) ve milli intibah (uyanış) hareketinin ilk öncülerinden...*” biri olarak görülmektedir.²⁰³ Mercânî; kişinin dinî mensubiyetlerinin dışında mensubiyetlerinin olduğunu ve bu mensubiyetlerin

²⁰⁰ Faiq Husiyev, *Xarici Ölkələrdə Azərbaycan Mətbuatı:1990-2005-Ci İllər (Postsovet Məkanında)*, Bakı 2014, s. 16.

²⁰¹ Zerdabî ve Ekinci Gazetesi'ne ilişkin bkz. Okan Yeşilot, *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*, İstanbul 2012; Aynur Askerova, *Ekinci Gazetesi ve Rusya Müslümanlarının Fikir Hayatındaki Rolü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2000.

²⁰² Okan Yeşilot, “*Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri*”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, 2009, 4/7, s. 97-121.

²⁰³ Y. Akçura, *Hatıralarım*, s. 102.

önemsenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu mensubiyet ise; kavmiyete ilişkin bir mensubiyettir.²⁰⁴

Kazan Türklüğünün merkezi konumunda olan Kazan'da milliyet fikrine ilişkin çalışmalarının ağırlıklı olarak tarih ve etnografya üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çerçevede de önemli tarih eserleri kaleme alanların başında hiç şüphesiz Şehâbeddîn Mercânî gelmektedir. Eserlerinde yer yer milliyete önem atfetmekte, oldukça sert ve açık sözlerle okuyucularını bu hususta uyarmaktadır. Kazan tarihini Kazan Türkçesiyle yazdığı *Kitab-ı Müstefâdü'l-Ahbar, fi Ahvâl-i Kazan* adlı eserde milliyetin varlığını şu cümlelerle izah etmektedir:

“Bazıları Tatar olmayı ayıp sayarak, o isimden nefret ederler ve biz Tatar değil, Müslümanız diye bağırışıp mücadele ederler. Ey miskin! Diyelim ki senin Müslümandan başka bir niteliğin olduğunu, dininin ve milliyetinin düşmanları bilmeselerdi, elbette seni Müslüman diye ayırdederdi. Tatar olmazsan; Arap, Tacik, Nogay, Hitay, veya Rus, Avrupalı, Prusyalı ve Avusturyalı da değilsin, öyleyse sen kimsin?”²⁰⁵

Mercânî'nin bu yaklaşımı onun mensubu olduğu cemiyet içerisinde bir farkındalık oluşturma çabası olarak okunabilir. Zeki Velidi'nin hatıralarında Mercânî'ye ilişkin söylediklerini de burada zikretmek gerekir. Zeki Velidi'nin çocukluk yıllarından bahsederken anlattığı hadise, Mercânî'ye dair yukarıda aktardıklarımızla birlikte değerlendirildiğinde dönem itibarıyla Türklük özelinde bir müşterekliğin teşekkül etmemiş olduğu anlaşılmaktadır:

“...İslâmî akidelere ait serbest fikirleri... mollalar arasında dahi hoş karşılanmış ise de, tarihe ait eserleri Kazak ve Başkurtlar hakkında, bu kavimleri küçümseyen ibareleri ihtiva ettiğinden hiç sevilmezdi... Mercânî, Arap seyyahı ibn-i Fadlan'ın bir şamani “tös” denilen put (fetiş)lara ait bir sözünü yanlış izah etmiş ve Başkurtlar da “Phallus” kültü olduğuna dair yazılar yazmış olduğundan arapça çok iyi bilen Mollakay Abdullah Hazret, babamın huzurunda Mercânî'nin “Müstefâd al-Akhbar” ismindeki eserini ateşte yakmıştır.”²⁰⁶

Mercânî'nin nazarında Tatar olmakla Başkurt ya da Kazak olmak farklı farklı şeylerdir. Bu da aslında onun arzuladığı Türklük hususundaki bilincin, teşekküllü ve kapsamlı bir mensubiyeti içermekten ziyade; sınırlı ve nakıs olan bir duruma işaret etmektedir.

²⁰⁴ Mercânî Yusuf Akçura için önemli bir isimdir. Nitekim Akçuraoğlu'nun yazdığı ilk makale Şehâbeddîn Mercânî'nin biyografisidir ve İstanbul 'da “Malumat” mecmuasında yayınlanmıştır. Mercânî'nin Tatar uyanışındaki etkisi, İslam'ın modern bilimle uyumsuzluğunun olmayacağına ilişkin kanaatleri ve Akçura üzerindeki tesiri için bkz. F. Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri...**, s. 24-25.

²⁰⁵ Şehabettin ibn Bahaeddin'ül- Mercânî, **El Kısmü'l-evvel MinKitab-ı Müstefâdü'l-Ahbar, fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar**, Kazan Devlet Matbaası, 1885, s. 6. Aktaran; Y. Akçura, **Türkçülük**, s. 77.

²⁰⁶ Bu hadisenin Zeki Velidi'nin çocukluk yıllarına ait olması ve onun da 1890 yılında doğmuş olması hadisenin gerçekleştiği tarih olarak 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarına işaret etmektedir. Bu tarihlerde özellikle Kafkaslardaki tasavvuru anlamamız bakımından önemli bir hadisedir. A. Zeki Velidi Togan, **Hâtıralar**, Ankara 2015, s. 10.

Mercânî'ye ilişkin belirtilmesi gereken önemli bir diğer husus da; birçok şarkiyatçıyla münasebet halinde olmasıdır. Bunlardan en önemlisi Wilhelm Radloff'tur. Radloff'la oldukça iyi münasebetler kurmuştur. Hatta 1877 yılında Kazan'da toplanan 4. Arkeoloji Kongresi'ne Mercânî de katılmış ve burada Radloff, Mercânî'nin *Gilât'üz-Zaman fi Tarih-i Bulgar ve Kazan* adlı eseri üzerine bir tebliğ sunmuştur.²⁰⁷ Ayrıca Mercânî'nin Kazan'da Radloff'un öncülüğünde açılan Darülmualimin'in din dersi hocalığını yapmasında Radloff'un isteği önemli rol oynamıştır. Bu bakımdan çalışmaları şarkiyatçılar tarafından önemsenmekle birlikte üzerinde şarkiyatçıların tesiri olduğunu belirtmek gerekmektedir.²⁰⁸

Osmanlı toprakları dışında gelişen Türkçülük fikriyatının ve Cedîdçilik hareketinin belki de dikkate değer isimlerin başında hiç şüphesiz Gaspıralı İsmail ve onun adıyla özdeş olan *Tercüman* gazetesi gelir. 8 Mart 1851 yılında Kırım'ın Bahçesaray şehrine oldukça yakın bir yerde dünyaya gelen Gaspıralı, alfabeyi Bahçesaray'da öğrendikten sonra, on yaşlarındayken iki yıl Akmescit Jimnasında okumuş, daha sonra Varonej Askeri Okuluna gitmiş ve oradan da Moskova Askeri İdadisine geçmiştir. Moskova'da kaldığı yıllar Slavist ve Liberal hareketlerin yoğun olarak görüldüğü yıllardı ve bu durum Gaspıralı'nın bu hareketlerden haberdar olmasını sağlamıştır.²⁰⁹ Moskova'da bulunduğu bu dönemde Türk-Tatar milliyetperverliğine olan merbutiyeti dolayısıyla o dönem Osmanlılar için ciddi bir sorun olarak görülen Girit'te savaşabilmek maksadıyla Moskova İdadisinden kaçarak İstanbul'a gelmek istemiş ancak bunu başaramamıştır. Daha sonra ilk olarak eğimini tamamlamak maksadıyla İstanbul üzerinden Avrupa'ya gitmiştir.²¹⁰ Paris'te bulunduğu dönem ona; Batı medeniyetini görme ve tetkik etme imkânını vermiştir. 1874 yılında İstanbul'a geri dönen Gaspıralı 1876 yılına kadar burada kalmış ve askerî okula giremeyince Kırım'a geri dönmek zorunda kalmıştır. İstanbul'da

²⁰⁷ V. Radloff, *Türkler*, s.74. Bu eserin 68-76 sayfa aralığında Mercânî ile Radloff arasındaki münasebet anlatılmaktadır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla birbirlerine karşı oldukça hürmetkâr olan iki ismin arası ricalarını geri çevirmeyecek kadar iyidir.

²⁰⁸ "...Radloff Darülmualiminin açılmasına karar verilince, hemen kendisini iyi tanıdığı, sevdiği, bilhassa Kazan'da ve etrafında iyi itibarı olan Mercânî hazretlerine şu Darülmualliminde din muallimliği vazifesini teklif etti. Elbette Radloff, Şehab Hazreti Darülmuallimine sokmakla Tatarlar arasında şolanın itibarını yükseltmeyi göz önünde tutmuş olacak..." Aktaran: Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri Hayatı-İlmi Kişiliği-Eserleri*, s. 27.

²⁰⁹ Berrin Kalsın, "İsmail Gaspıralı ve *Tercüman Gazetesi*", *İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2/2, 2014, s. 99.

²¹⁰ Akçuraoğlu Yusuf, "Türklerin Büyük Muallim ve Muharriri İsmail Bey Gasprinski", *Türk Yurdu*, 2/22, 6 Eylül 1328, s. 691.

bulduğu zaman zarfında Jön Türklerle münasebet kurmuş, bu da doğrudan Osmanlı münevverlerinin gündemlerinden haberdar olma imkânını kendisine sağlamıştır.²¹¹

Memleketine döndükten sonraki döneminde Gaspıralı'ya ilişkin iki önemli hususun belirdiği görülmektedir. Bunlardan birincisi; 19. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya'da Türkçülük fikriyatı açısından beliren hiç şüphesiz en önemli teşebbüs olan *Tercüman* (10 Nisan 1883) gazetesidir. “*Siyasete ve politikaya ve maarife ve edebiyata müteallik haftalık millî gazetedir*” sloganıyla çıkan *Tercüman*, yayımlandığı günden itibaren sadece Kafkasya'da değil İstanbul'da ve Türklerin meskûn oldukları diğer bölgelerde takip edilmeye başlanmış ve bazı dönemler II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a girişi yasaklanmıştır. *Tercüman* muhtevası itibariyle ele alındığında, batılılaşma-modernleşme anlamında önemli meselelerin irdelendiği bir gazete olmuştur. Kadın meselesinden giyim kuşama, İngiliz siyasetini eleştirmekten Osmanlı'nın ahvaline kadar siyasî, sosyal ve kültürel birçok konunun ele alındığı zengin muhtevaya sahip bir gazetedir.²¹² Dünyada olup biten hadiselerden karilerini haberdar etmeyi kendine bir vazife olarak görmüş, muhtelif ülkelere ilişkin *Ahbar-ı Hariciye* adı altında malumatlar vermeye çabalamıştır.²¹³ *Tercüman* özelinde Gaspıralı'nın nazarında, dönemin yegâne Türk devleti olarak gördükleri Osmanlı hususî bir öneme haizdir. Bu önemi Osmanlı da beliren siyasî olaylar karşısında gösterilen tavırda da görmek mümkündür.²¹⁴

Gaspıralı'ya ilişkin ikinci husus ise “*dilde, fikirde, işte birlik*” düsturundan hareketle giriştiği eğitim hamlesinin katkısıyla daha önce de var olan Cedîdçiliğe farklı ve bütünlüklü bir boyut kazandırmasıdır. Usul-i cedîd ile eğitim veren okulların Türklerin meskûn oldukları bütün bölgelerde açılma gayretiyle birlikte kültürel, sosyal ve siyasî bakımdan ortaya koydukları Rus egemenliği altında yaşayan Müslümanların hürriyetlerini kazanmalarının yolunu açmıştır.

²¹¹ Ertuğrul Yaman, **Gaspıralı İsmail ve Türkçede Birlik**, Ankara 2015, s.51-52.

²¹² *Tercüman* gazetesinin genel olarak muhtevasına ilişkin bkz. Nadir Devlet, **İsmail Bey (Gaspıralı)**, Ankara 1988, s. 32-43.

²¹³ **Tercüman**, 16 Eylül 1890, Nu: 26. Osmanlı dışında Japonya, Mısır, Fas, İngiltere, Habeş gibi yerleri müstakil başlıklarla ele almıştır.

²¹⁴ II. Meşrutiyet'in ilanının hemen akabinde Balkanlar bölgesinde beliren huzursuzluğun muhtemel savaşa dönüşmesi durumunda; haftalık yayınlanan *Tercüman*'ın, haftada üç-dört özel sayıyla karilerini durumdan haberdar edeceğini bildirmesi Osmanlı'ya olan alakalarının nişanesi olması bakımından dikkate değerdir. **Tercüman**, 17 Ramazan 1326, Nu: 69.

Gaspıralı; kaleme aldığı ilk eser olan “*Rusya’da Müslümanlar*” adlı küçük risalede, Rusya sınırları dâhilinde yaşayan Müslümanların diğer milletlere nispetle ilmen, fikren ve iktisaden ne derecede geride kaldıkları ve böyle gitmesi durumunda diğer milletler arasında yenilip yutulacakları üzerinde durmaktadır. Bundan hareketle Türk unsurun bu denli geri kalmasındaki amiller üzerinde durmakta ve Türklerin bu inkıraz ve kötü halden kurtulmasının imkânlarına değinmektedir.²¹⁵

Gaspıralı için dikkati çeken hususlardan birisi hiç şüphesiz onun; Avrupa medeniyetperverliğinin yoğun olduğu bir dönemde bu yaklaşıma getirdiği eleştiridir. 19. yüzyılın genel atmosferi içerisinde Batı medeniyetine atfedilen önem Gaspıralı tarafından ciddi manada eleştirilmiştir. Batıdan aktarılan kurum ve telakkilerin muvazene edilmeksizin alınmasının doğru olmayacağı ve bunun vicdan ve hakkaniyet haricinde bir durum olacağını özellikle ifade etmektedir.²¹⁶ 1885 yılında yayınlanan bu eserin İstanbul’da yayınlanmış olması dikkate değer olan bir diğer husustur. Buna sebep olarak; Rus egemenliği altında neşriyat yayınlamanın zorluğuyla İstanbul’un kültürel anlamda önem atfedilen bir yer olması gösterilebilir.

II. Meşrutiyet döneminde, bu dönem öncesinde olduğu gibi Osmanlı münevverlerinin özellikle de Türkçü fikriyata sahip münevverlerin dikkatlerini imparatorluk haricindeki yerlere çevirdikleri görülmektedir. İmparatorluk haricinde kalan yerlerde bulunan Müslüman-Türk unsurların fikrî faaliyetleri takip edilmekte, bu yerlerle irtibat sürekli diri tutulmaya çalışılmaktadır. Dönem itibariyle yayın hayatını devam ettiren birçok mecmua, şimalî Kafkasya’da çıkan neşriyata olan alakasını devam ettirmiştir.²¹⁷ Tabi bu ilgi ve alakadan büyük oranda nasiplenen Gaspıralı olmuştur. Türkçü neşriyatta Gaspıralı’dan hem doğrudan iktibaslar yapılmış hem de fikirlerinden

²¹⁵ İbrahim Sarı, **Türk Dünyası ve İsmail Gaspıralı**, Nokta E-Kitap, Antalya 2016, s. 197.

²¹⁶ İsmail Gaspıralı, **Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene**, Matbaa-i Ebuuzziya, İstanbul 1302 (1885). 19. yüzyılda benzer bir şekilde yurt dışına gidip orada Batı’ya ilişkin gözlemlerini aktaran metinlere rastlanmaktadır. Fakat bu metinlerin çoğunluğunda Batı’nın müspet taraflarına atıfların yapıldığı görülmektedir. Özellikle Yeni Osmanlıların metinlerinde Batı’nın medenilik vurgusu özellikle dikkati çeken bir husustur. Yeni Osmanlılar dışında İkdamcı Cevdet lakaplı Ahmet Cevdet (Oran)’ın İsviçre’de bulunduğu dönem kaleme aldığı ve İkdam gazetesinde yazı dizisi olarak yayınlanan metinlerinde İsviçre üzerinden Batı olumlamasının yapıldığı bariz bir şekilde kendini göstermektedir. Ahmet Cevdet, *İstanbul’dan İsviçre’ye 1-6*, **Yeni İkdâm**, Nu: 479, 481,483, 487,488, **İkhtiham**, Nu: 129.

²¹⁷ “*Türklük Şuûnu-İmparatorluk Haricindeki Türklerde Türklük Hamiyeti*”, **Türk Yurdu**, 29 Teşrinisani 1328, 3/4, s. 128. Bahsi geçen bu metinde dönem itibariyle Türklüğe büyük hizmetleri olduğu iddiasıyla özellikle Rusya’da çıkan mecmualardan “Şûra” isimli mecmuadan bahsedilmektedir.

hareketle çağdaş Türk düşüncesindeki önemine değinilmiştir.²¹⁸ Gaspıralı'nın o dönem yapıp ettikleriyle alakalı olarak kendisine atfedilen önemi göstermesi bakımından Akçuraoğlu'nun şu ifadeleri dikkate değerdir:

“Gaspıralı İsmail Beyin otuz seneden fazla bıkmadan, usanmadan, yorulmadan ettiği sa'y, Rusların temin-i asâyişe ve umûr-ı nafîâyâ müteallık faaliyetleri ile teshil olunup, Türklerin ihtiyacât-ı maddiyelerine de tevafûk eylediğinden ciddî ve mühîm neticeler verdi. Şimdi, müteferrik olmayan bir “Rusya Türklerinden” bahsolunabilir; hatta Garbın namdâr müsteşriklerinden birisi üç dört yıl akdem “Şarkta yeni bir milletin doğuşunu” selâmlamıştı. Bu millet vücûdunu, mütezayîd nüfûsu ve serveti, matbu'âtı, mekteb ve medreseleri, millî kongreleri, Rusya Meclis-i Mebûsanı'nda müttehid ve muntazam hareket eden millî fırkasıyla âleme izhâr ve isbât etmektedir.”²¹⁹

Nihaî olarak Gaspıralı, çağdaş Türk düşüncesi içerisinde kültürel, siyasî, sosyal ve iktisadî meseleler üzerinden fikirler serdetmeye çabalamış olması dolayısıyla, Türkçülük bağlamında bütünlüklü bir düşünür olarak değerlendirilmektedir.²²⁰

Şimdiye kadar bahsedilen isimlere ilave olarak Hüseyinzâde Ali, Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu'ndan da Osmanlı'da fikir hayatına olan tesirleri dolayısıyla bahsetmek gerekmektedir. Hüseyinzâde dışındaki diğer iki isimden, II. Meşrutiyet dönemi Türkçülük mahfillerinde etkili olmaları dolayısıyla sonraki bölümlerde bu mahfillerdeki etkinlikleri ve çeşitli mefhumlara dair yaklaşımlarından hareketle yeri geldikçe bahsetmek daha doğru olacaktır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yeni Osmanlılar, Ahmet Vefik ve Süleyman Paşaların Türkçülük bağlamında ortaya koydukları çalışma ve çabaların ardından Mekteb-i Tıbbiye'de gerek okutulan kitaplar dolayısıyla gerekse Orta Asya ve Kafkaslar bölgesinden gelenlerin tesiriyle oluşan bir bilinçlenme gerçekleşmiştir. Bu tesir sadece Türkçülük bağlamında tebarüz etmiş bir tesir değildir. O dönem Osmanlı'da pek de görünür olmayan düşünme biçimlerinin burada kendine mecrâ bulduğunu ifade etmek yanlış olmaz. Bu dönemde ismi en fazla ön plana çıkan hiç şüphesiz Hüseyinzâde Ali Bey olmuştur.

Hüseyinzâde Ali'nin İstanbul'a ilk gelişi 1889 yılında olmuştur. Mekteb-i Tıbbiyede geçen bu yılları; Rusya'da bulunduğu dönemde edindiği fikirleri Osmanlı gençlerine aktardığı bir dönem olması bakımından da önemlidir. Sonraları Osmanlı siyasî

²¹⁸Akçuraoğlu Yusuf, *“Türklerin Büyük Muallim ve Muharriri İsmail Bey Gasprinski”*, **Türk Yurdu** , 6 Eylül 1328, 2/22, s. 690-695. Ağaoğlu Ahmed, *“İsmail Bey Gasprinski”*, **Türk Yurdu**, 27 Teşrin-i Sani 1330, 12 , s. 2405-2409. Hasan Sabri Ayvazof, *“İsmail Bey Gasprinski'nin Hayat-ı Hususiyesi”*, **Türk Yurdu**, 11 Kanun-i Evvel 1330, 13, s. 2418-2420. Akçuraoğlu Yusuf, *“Türklük”*, **Musavver Salnâme-i Servet-i Fünûn**, Üçüncü Sene, İstanbul 1328, s. 187-199.

²¹⁹Akçuraoğlu Yusuf, *“Türklük”*, **Musavver Salnâme-i Servet-i Fünûn**, s. 196.

²²⁰ Y. Akçura, **Türkçülük**, s. 75.

ve kültürel hayatında aktif rol oynayan birçok kişi üzerinde önemli tesirleri olmuştur. Osmanlı'da Batıcılık düşüncesinin önemli isimlerinden olan Abdullah Cevdet'in Hüseyinzâde'yle ilgili söyledikleri bu bakımdan manidardır:

“Doktor Hüseyinzade Ali Bey 1889 tarihlerinde İstanbul'a geldiği ve Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyeye kaydolduğu zaman ulûm ve funun-u aliyeyi Petersburg Darülfünununda görmüş tam bir sâhib-i ilm-ü kemâl idi. Biz Ali Bey'i Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyenin ilk sınıfında tanıdık... Ali Bey sâkit, mütefekkir haliyle, esrârengiz vaz-ı uzletperverisiyle üzerimizde bir resûl tesiri ederd. Evet o resûlullah değildi, fakat bir resûl-ül-hak idi. Hakka, hakikate perestîş ve merbutiyet hiss-i bülení onu Türkiye'ye mürsel kılmıştı...”²²¹

Hüseyinzâde'nin, Mekteb-i Tıbbiyede bulunan öğrenciler üzerinde etkinliğinin farklı tezahürleri olmuştur. Türkçülük düşüncesi bağlamında tesirleri bulunmakla birlikte halkçılık bağlamında da etkilerinin olduğu ifade edilmesi gereken bir diğer husustur. Gökalp Yeni Mecmuada; Hüseyinzâde'nin, Rusya'da bulunduğu dönemde Panslavizm'den Türkçülüğe, sosyalizmden ise halkçılığa vardığını ifade etmektedir. Mekteb-i Tıbbiyede bulunduğu dönemde yaptığı tesirin büyük oranda *halkçılık* üzerinden olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Ancak ileride de bahsedileceği üzere Hüseyinzâde'nin *Turan* şiiri dolayısıyla Türkçülüğü bölgesellikten çıkararak onu ayrıca değerli kılmaktadır.

Hüseyinzâde'nin 1889-1903 yılları arasında İstanbul'da geçirdiği dönem aktif siyasî faaliyetlerinin olduğu bir dönem olarak adlandırılabilir. Nitekim İttihat Terakki'yle olan münasebeti bu bakımdan dikkate değerdir.²²² Hüseyinzâde'nin 1903 yılında ülkesine dönmesine sebep olarak Osmanlı'da haksız tayine maruz bırakılması ve ülkesinde Türkçülük namına teşebbüslerde bulunmak maksadıyla İttihatçıların telkinde bulunması gösterilmektedir.²²³ Azerbaycan'a gittikten sonra 1911 yılında İstanbul'a geldiği vakte kadar burada birçok gazete ve neşriyatta Türklüğün muhtevası ve sınırlarına ilişkin yazılar kaleme almış ve siyaseten çeşitli teşebbüslerde bulunmuştur. Hayat (1905-1906), Fuyuzat (1906-1907), İrşad (1908), Terakki (1908), Hakikat (1909) gibi gazetelerde

²²¹ Abdullah Cevdet, *“İhya-i Lâyemut: Hakim-i Edip Ali Bey Hüseyinzade”*, **İctihad**, Kanun-i Sani 1908, Nu: 5, s. 294. Hüseyinzâde Ali'nin Mekteb-i Tıbbiyedeki etkinliği için ayrıca bkz. Ziya Gökalp, *“Türkçülük Nasıl Doğdu?”*, **Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliği**, Yay. Haz. Hikmet Tanyu, Ankara 2006, s. 51.

²²² Hüseyinzade İttihat ve Terakki'nin kurucuları arasında zikredilmektedir. Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve İttihat Terakki**, s. 45. Hüseyinzâde her ne kadar İttihat ve Terakki'nin kurucuları arasında zikredilse dahi, Ubeydullah Efendi ve İshak Sukuî ile arasında geçen diyalogundan anlaşıldığı kadarıyla kurucularından biri olmadığı ancak ilk üyeleri arasında olduğu anlaşılmaktadır. Ali Bey Hüseyinzade, *“İttihat Terakki Nasıl Kuruldu? Ubeydullah Efendi'nin Oynadığı Roller”*, **Tan**, 4-7 Mart 1938. Aktaran: Alaattin Uca, **Ali Bey Hüseyinzade (Turan)**, Konya 2017, s. 75-78.

²²³ A. Uca, s. 88.

yazılar kaleme almıştır.²²⁴ Hüseyinzâde, neşriyatlarda yazılar kaleme almanın yanı sıra çeşitli cemiyetlerde ve teşebbüslerde de görünür olmuştur.²²⁵ Bu makalelerde; Türklük vurgusunu, Türklüğün ne olduğu ve sınırlarının çerçevesi üzerinden değerlendirmeye çalışmıştır. Hüseyinzâde'nin dikkati çeken makalelerinin başında Akçuraoğlu tarafından Türk gazetesinde neşredilen *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı makaleye ilişkin yazdığı A. Turanî mahlasıyla yine *Türk* gazetesinde yayınlattığı *Mektûb-ı Mahsûs* adlı makalesi gelmektedir.²²⁶ Bu makalede Akçura'nın bazı görüşlerine katılmakla birlikte İslamîliğe ve Türklüğe vurgu yapmakla her ikisine de taraftar olduğunu belirtmektedir. Bu yönüyle Gökalp'le belirli bir biçim haline gelen *Muasır İslâm Türklüğü* özdeyişinin ilk nüveleri bu metinde görülmektedir.

1911 yılında Rusların baskıları neticesinde ve II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte hürriyet ortamının tesis edildiği Osmanlı'ya, fikirlerini serdedebilmek maksadıyla birçok münevverle birlikte Hüseyinzâde de geri gelmiştir. Bundan sonraki dönemde Türkçü mahfillerin tamamında etkin olarak faaliyet yürütmüştür.

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı sınırları içerisinde yayın yapan Türkçü neşriyatın, Türklerin meskûn oldukları mahallerle temaslarını yoğunlaştırdıklarını söylemek yanlış olmaz. Nitekim yukarıda da bahsedilen isimlerin bir kısmı bu dönemde Türkçü neşriyatlarda ya kendi yazılarıyla ya da fikirlerine dair kaleme alınan yazılarla bahsedilir konumda olmuşlardır. Abdullah Tukayef bu bakımdan iyi bir örnek olarak gösterilebilir.²²⁷ Tukayef'in kaleme aldığı metinlerin tamamı tercüme edilmemiş olmakla birlikte, vefatının ardından hakkında Türkçü neşriyatta yapılan yayınlar ve ocaklarda düzenlenen anma etkinlikleri dönemin fikir odakları tarafından bilinen ve takip edilen biri olduğunu göstermektedir. Türk Yurdu mecmuasında Abdullah Tukayef'in vefatının ardından hakkında Köprülüzade Mehmed Fuat tarafından geniş bir yazı kaleme alınmış ve bu yazıda Tukayef'in fikrî tekâmülü üzerinde etkili olan amiller üzerinde durulmuştur. Ayrıca dönemin basınının bu vefata karşı umarsız davranmış olması ciddi

²²⁴ A. Uca, s. 92-108.

²²⁵ Müslümanların sorunlarını Çar'a iletmek maksadıyla teşekkül ettirilen I. Rusya Müslümanları Kongresi (1905) ve Müslümanlara çeşitli yardımlarda bulunmak maksadıyla kurulmuş olan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nde (1905) aktif olarak bulunmuştur. A. Uca, s. 110-115.

²²⁶ Makalenin muhtevası için bkz. A. Uca, s. 90-91.

²²⁷ Abdullah Tukayef'in hayatı ve fikirleri hakkında bak. Mustafa Akbaş, **Tatar Şair ve Yazarı Abdullah Tukay'ın Eserlerinden Seçmeler ve Bunlardaki Dil Özellikleri**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 1996. Fikret Türkmen, "*Abdullah Tukay'ın (1886-1913) Yetiştirdiği Çevre ve Halk Kültürü*", **Millî Folklor**, 2012, 93, s. 35-41.

manada eleştirilmiştir.²²⁸ Genç yaşta vefat eden bu şaire ilişkin ortaya konulan değini münasebetin sınırlarını göstermesi bakımından önemlidir.²²⁹ Tukayef'e ilişkin bu ilgi ve alakala vefatının ardından da devam etmiştir. Lisân ve halkçılık bağlamında ifade ettikleriyle dikkatleri çeken *Türk Sözü* mecmuasının Tukayef'e ilişkin ilgi ve alakası bu bakımdan dikkate değerdir.²³⁰

Tüm bunlarla birlikte bu bölgelerden gelen aydınların ya da fikirlerin Osmanlı münevverleri -özellikle Türkçü münevverleri tarafından- ihtiyatla karşılandığını ifade etmek gerekmektedir. Bu ihtiyati tavrın nedeni olarak içinde bulunulan sosyal ve siyasî koşulların farklılığı ileri sürülebilir. Nitekim bunun en güzel örneği olarak Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın düşünceleri arasındaki farklılıklar gösterilebilir. Türk milliyetçiliğinin köklerine ilişkin farklılıktan sosyal hadiseler karşısında müracaat ettikleri alanlara kadar bir dizine farklılık bu bakımdan dikkati çekmektedir. Gökalp içtimaîyât üzerinden hareketle bir şeyler tesis etmenin imkânını kollarken, Akçura'nın tarihi önemsemekle birlikte meseleleri iktisadî nazarla tetkik etmek istemesi buna bir örnek olarak gösterilebilir. Tabi ki bu farklılığın ortaya çıkmasında; içinde buldukları toplumsal koşullar ve siyasî ortamın farklılıklar göstermesinin yanı sıra almış oldukları eğitim ve buldukları düşünce ortamının farklılığının da ciddi etkisi vardır.²³¹ Bunun dışında Gökalp'in Osmanlı Türklerinin kendi geleceklerine ilişkin karşılaştıkları sorunların kendileri tarafından çözülmesi gerektiğine ilişkin kanaati de bu ihtiyatlı tavrı göstermesi bakımından önemlidir.²³² Ziya Gökalp'la Yusuf Akçura'nın Türkçülüğe ilişkin kaleme aldıkları metinlerde bir birlerinden neredeyse hiç bahsetmiyor olmalarında da bu durum kendini göstermektedir.²³³ Her ne kadar bu ihtiyatlı tavır söz konusu olsa

²²⁸ Köprülüzade Mehmed Fuat, "*Abdullah Tukayef*", **Türk Yurdu**, 16 Mayıs 1329, 4/16, s. 497-515.

²²⁹ Yukarıda Köprülüzade'nin Tukayef'in vefatına ilişkin umarsızlıktan şikâyet etmesinin aksine; 1913 yılında yayınlanan *Türk Duygusu* mecmuasında, Tukayef, büyük bir şair olarak lanse edilmekte ve ona karşı büyük bir ilgi alaka gösterilmesine karşılık *inkılab-ı azîm kahramanı* olarak lanse edilen Resneli Niyazi'ye dönemin aydınlarının umarsızlığı üzerinde durulmaktadır. Kazım Nami, "*Büyük Niyazi*", **Türk Duygusu**, 1 Cemâziyelâhir 1331, 1, s. 3-5.

²³⁰ Ömer Seyfeddin, "*Umumî ve Hususî Türkçe*", **Türk Sözü**, 3, 24 Nisan 1330, s. 18-19.

²³¹ Gökalp ile Akçura arasında Türkçülük bağlamında meseleleri ele alırken sergilenen farklılıkları göstermesi bakımından bkz. François Geogron, **Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900-1930 (Seçilmiş Makaleler)**, Çev. Ali Bertay, İstanbul 2006, s. 91-101.

²³² Köseoğlu, Gökalp'in İstanbul'da Yusuf Akçura ile tanıştıktan sonra Akçura'nın bir sohbetine müteakip şu cümleleri ifade ettiğini nakletmektedir: "*Osmanlı Türk'ü, kendi memleketinin milli siyasetine kendisi karar vermelidir.*" Nevzat Köseoğlu, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp**, İstanbul 2009, s. 85.

²³³ Rafael Muhammetdin'in bu meseleye ilişkin söyledikleri dikkate değerdir: "*Akçura ile Gökalp'in ilişkilerinin soğuk olmasının temelinde gerek kişisel gerekse objektif nedenler yatmakta idi. Münasebetlerinin dış, yani görünen sebepleri içinde Türkiye Türkleri ile asılları Kazan Türkü (Tatar*

da; daha önceki sayfalarda bahsi geçen kişilerin belirli meselelere ilişkin serdettikleri fikirleriyle II. Meşrutiyet dönemi Türkçülerinin fikirlerinin benzerlikler gösterdiği de bir gerçektir. Bu noktada Osmanlı'da beliren Türk milliyetçiliğiyle Türklerin meskûn oldukları yerlerde ortaya çıkan milliyetçi temayüller arasında bir etkileşim olduğu doğrudur ve bu etkileşim doğaldır. Bu irtibat Meşrutiyet yıllarında da yoğunluklu bir şekilde devam etmiştir.²³⁴ Ancak Osmanlı'da Türkçülük fikriyatının belirmesinde temel belirleyici olarak dış Türklerin olduğu iddiası makul bir iddia değildir. Çünkü Gaspıralı'da dâhil olmak üzere birçok isim İstanbul'la temas ettikten sonra memleketlerine dönüp mücadelelerinin hüviyetini belirlemişlerdir. Türkçülük bağlamında bu insanların siyasî bir söyleme sahip olmaları onların yaşadıkları bölgelerin siyasî şartları ve Rus esareti altında olmalarıyla alakalı bir durum olarak okunmalıdır. Türkçülük söz konusu olduğunda farklı temayüllerin olduğu ve hatta bu temayüllerin Cihan Harbi yıllarında belirli odaklar halinde kümelendiği de bir gerçektir.

Buraya kadar; 19. yüzyılda batıda Türklüğe ilişkin yapılan çalışmalar, Osmanlı'da Türklük bağlamında değerlendirilebilecek olan çabalar ve Türklerin meskûn oldukları yerlerde Türkçülük bağlamında gayretleri olan münevverlerin muhtelif çabalarıyla ön plana çıkanlardan bahsetmeye gayret edildi. Tevarüs eden bu birikimden ve tarihî arka plandan sonra II. Meşrutiyet döneminde Türkçülük fikriyatının bütünlüklü bir hal almasında önemli etkisinin olduğu düşünülen siyasî meseleler ve bu siyasî meseleler dâhilinde teşekkül eden mahfillerden bahsedilmesi zarurîdir.

olanlar) arasındaki görüş ayrılığı olmuştur. Tatarlar Türklerle yaptıkları münakaşalarda çoğu defa kendilerini üstün ve haklı görmüşlerdir. Buna mukabil bu meselede gerek Halide Edip ve gerekse Ziya Gökalp kendi tutumlarını açık ve kesin olarak belirlemişlerdir.” R. Muhammetdin, s. 141.

²³⁴ Kendisi de Osmanlıya dışarıdan gelmiş biri olan Ahmet Ağayef'in meşrutiyetin hemen akabinde Kafkasya'da mukim Müslümanların ahvaline ilişkin makaleler kaleme alması bu duruma örneklik göstermesi bakımında dikkate değerdir. Ahmet Ağayef, “Kafkasya Müslümanları”, **Hikmet**, 8 Nisan 1326, Nu:1, s. 3-4. Ahmet Ağayef, “Kafkasya Müslümanları”, **Hikmet**, 15 Nisan 1326, Nu:2, s. 7. Ahmet Ağayef, “Kafkasya Müslümanları”, **Hikmet**, 29 Nisan 1326, Nu:4, s. 6-7.

2. BÖLÜM

1908-1913 TÜRKÇÜLÜK: HADİSELER- MAHFİLLER

2.1. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Siyasî Hadiseler ve Türkçülük

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı için selamete ermenin imkânlarını arayan çabalar sahip oldukları muhtevanın da icbar etmesi dolayısıyla belirli siyasî hadiseler karşısında muhtelif tepkiler ortaya koymuşlardır. Bu tepkilerin sınırları ve mahiyeti sahip oldukları kanaatler çerçevesinde gelişirken; hadiselerin aksülamelleri de söz konusu çabaların hem muhtevasını etkileyip şekillenmesine katkı sunmuş, hem de belirli tepkilerin gelişmesini sağlayarak bir takım mefhumların istikametlerine yön vermiştir. II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip yönetim biçimine ilişkin gelişmelerle, Trablusgarp ve Balkan Savaşları gibi toplum hayatına her bakımdan tesirleri olan hadiseler Türkçülük fikriyatı müntesiplerinin hem üzerinde durdukları meseleler olarak fikrî mecralarının şekillenmesinde önemli ölçüde etkili olmuştur.

2.1.1. II. Meşrutiyet, Kanun-i Esasi ve Türkçüler

II. Meşrutiyet ilan edilmeden evvel Osmanlı Devleti içerisinde hiç şüphesiz Meşrutiyetin ilanını sağlayan belli başlı amiller tezahür etmişti. Bu amillerin, dönemin siyasî ortamından kaynaklı olmakla birlikte, bu siyasî ortamdan büyük oranda nasiplenmiş olan fikrî ortam sayesinde zuhur ettiğini ifade etmekte fayda vardır. Haliyle bu ortamda, Meşrutiyetin ilanı farklı fikrî tezahürlerde müşterek karşılıklar bulmuştur.²³⁵ Bu müşterek tepkilerin oluşmasında, *hürriyet*, *adalet*, *müsavat* gibi Meşrutiyetle anılan kavramların farklı mensubiyetlerin II. Abdülhamid'e olan muhalefetlerinde talep ettikleri müşterek mefhumlar olmasının önemli rolü vardır.²³⁶ Nitekim *Neyyir-i Hakikât*

²³⁵ Said Paşazade Şerif Paşa *Meşrutiyet'e Doğru Ben ve Hayatım* adlı eserinin giriş kısmında Meşrutiyetin genel anlamda müspet yansımaları olduğuna değinmektedir. Şerif, **Meşrutiyet'e Doğru Ben ve Hayatım**, Paris 1912, s. 4-5. Tabi mesele Meşrutiyet sonrasında menfi muamelelere maruz kalmış olanların nazarında çok farklı bir boyutta işlenmiştir. Kimilerine göre hürriyet vaadiyle gelen Meşrutiyet kendi istibdadını da beraberinde getirmiştir. Mizancı Murad "*Hürriyet Vadesinde Bir Pençe-i İstibdad*" adlı esrinde bu meseleye etraflıca değinmektedir. Ancak ifade edilmesi gerekene bir diğer husus ise; Mizancı Murad'ın İttihatçılar dolayısıyla maruz kaldığı muameleyi İttihatçıların kötülüğünden ziyade tecrübesizliklerine bağlamasıdır: "*Ğaib edemez, çünkü hatalarından hiç biri kasdî değil cümlesinin sebebi siyasî vukuşuzluk, tecrübesizliktir...*" Mehmed Murad, **Hürriyet Vadesinde Bir Pençe-i İstibdad**, Mahmud Beg Matbaası, Dersaadet 1326, s. 25. Rıza Nur; Mizancı Murad'ın bu kitabı kendisine okuduğunu ve İttihatçılarla ilgili ithamlarına itiraz etmesine rağmen Mizancı'yı ikna edemediğini aktarmaktadır. Rıza Nur, s. 297.

²³⁶ Halil Halid'in hatıralarında II. Abdülhamid'e ilişkin gösterdiği tepki bu bakımdan dikkate çekicidir. Halid; II. Abdülhamid'in Tanzimatçı Paşalar refakatinde gerçekleşen ve memleketi selamete erdirecek teşebbüsleri ortadan kaldıran ve *felaket idaresi* getiren biri olduğunu ifade etmektedir. Halil Halid, **Bir**

gazetesinin II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ertesi günü çıkan nüshasında Manastır havalisinde mukim unsurlar arasında meşrutiyete ilişkin beliren tepkiler, bu duruma işaret etmesi bakımından önemlidir.²³⁷ Yukarıda da bahsedildiği üzere Osmanlılık merkeze alınarak Müslim-Gayrimüslim ayrımı olmaksızın hürriyetin tesis edileceği, istibdadın nihayet bulacağı inancı ve beklentisi müşterek bir yaklaşım olarak tebarüz etmiştir. Bu durum Meşrutiyet'in ilanına ilişkin yurt içinde ve yurt dışında yayımlanan kartpostallara da yansımıştır.²³⁸ Elbette bu noktada “meşrutiyet”le “padişah” arasındaki münasebetin halk nezdinde nasıl olduğu ayrıca üzerinde durulması gereken bir husustur. İstibdadın sorumlusu olarak görülen padişahın, hürriyeti ilan eden kişi olarak da belirmesi ve kabul görmesi oldukça dikkatleri çekmektedir.²³⁹ Bu yaklaşımın İkdam gazetesinde sergilenmiş olması; gazetenin “...siyasî, ilmî, ticarî Türk gazetesidir” sloganıyla yayınlanmasına rağmen, Osmanlılık söyleminin baskın durumuyla alakalıdır. Aynı günlere tesadüf eden yayınlarında *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahit'in; vesayetten bahsederek, Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte milletin bu vesayetten kurtulduğunu ifade etmesi ve *idare-i hükümetin* tesisinin önemine vurgu yapması ayrıca önemlidir.²⁴⁰ Bunun yanı sıra idare-i hükümetin tesis ve devamının sağlanmasının, “*Yaşasın Hürriyet*” nidalarıyla ifadesini bulan nümayişlerden daha mühim olduğu da bir gerçektir.²⁴¹ Hüseyin Cahit'e ilişkin vurgulamakta fayda gördüğümüz bir husus ise; Meşrutiyet'in ilanını, *Türkün mutluluk ve*

Türk'ün Ruznamesi, Trc. Refik Bürüngüz, İstanbul 2008, s. 68-69. Muhtevası farklı olmakla birlikte II. Abdülhamid ve dönemine ilişkin müşterek bir tavrı göstermesi bakımından Yahya Kemal'in aktardıkları da dikkate değerdir: “...Ancak bunu da söylemek lazım gelir ki Sultan Abdülhamid idâresi aman ve zaman vermeyen o evhamlı taziyekîyle havayı öyle sarmıştı ki o vaktin Osmanlıları etraflarında dolaşan her sestem ve her nefesten bir casus kokusu alarak titriyorlardı.” Yahya Kemal, s.76-77.

²³⁷ Gazetenin bu sayısının geneli adeta Meşrutiyet'e ayrılmıştır. Gazetenin 4 sayfasında Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girdiğine dair Sadrazam Said Paşa tarafından gönderilen telgrafta da yer verilmiştir. **Neyyir-i Hakikât**, 11 Temmuz 1324, Nu: 10. İttihat ve Terakki yayını olarak yayın hayatını devam ettirmiş olan bu gazetenin muhtevası ve yayın politikasına ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Yüksel Nizamoğlu, “10 Temmuz İnkılâbının Birinci Yıldönümünde Neyyir-i Hakikat Gazetesinin Yayınladığı Mecmua Üzerine”, **OTAM**, 2011, (30), s. 99-126. Nizamoğlu'nun aktardığına göre gazetenin 24 Temmuz 1324 günü çıkan nüshası da tamamıyla İlan-ı hürriyet üzerine çıkmıştır.

²³⁸ Meşrutiyete ilişkin kartpostallar ek olarak son kısımda verilmiştir.

²³⁹ İkdam gazetesinin meşrutiyetin ilanına müteakip çıkan sayısında padişaha ilişkin anlatılanlar bu duruma örnek olması bakımından dikkate değerdir: “Padişah efendimiz hazretlerinin saray-ı Hümayun kapısından çıkmalarını müteakip... kalbinden kopup gelen (padişahım çok yaşa), (yaşasın hürriyetperver padişahımız) nidaları semavâta kadar yükseldi.” **İkdam**, 1 Ağustos 1908, Nu:5095, s.1.

²⁴⁰ “Bir Kanun-i Esasiye, hürriyete nail olan millet sin rüşde vasıl olmuş demektir. Milletimiz otuz senelik bir devr-i zulüm ve itisâf içinde yetişerek, kurbanlar vererek ve nihayet hakkını, hürriyetini istihsal ederek sin rüşde geldiğimizi isbat etti. Bunun mükâfatı olarak elimize kıymetdar bir vedia teslim edildi: idare-i hükümet... Şimdiye kadar vesayet altında yaşıyorduk.” Hüseyin Cahid, “İslahata Nereden Başlamalı”, **Tanin**, 1 Ağustos 1324, Nu: 14, s. 1.

²⁴¹ Hüseyin Cahid, “Vezâif-i Hükümete Müdahale”, **Tanin**, 2 Ağustos 1324, Nu: 15, s. 1.

yaşamını sağlamak için açılmış bir kucak, uzanmış bir kanattı²⁴² cümleleri ile buradan Türklüğe pay çıkarıyor olmasıdır. Tabii burada *Türk* kullanımının o dönemde milliyetçilik bağlamında kullanılmadığını da belirtmek gerekir. Bir kavram olarak “*Meşrutiyet*”in ne ifade ettiği de ayrıca üzerinde durulması gereken bir husustur. Dönemin fikrî temayüllerinin neredeyse tamamının kanaatini yansıttığı dolayısıyla yapılan şu tanımlama dikkate değerdir: “*Meşrutiyet-i idâreden maksad ahâlinin hükûmete ve hükümdâra tabiiyyetini bir takım kuyûd ve şurûta merbût olmaktır.*”²⁴³

Meşrutiyet’in ilanına ilişkin genel olarak müspet bir yaklaşım söz konusu olmuştur. Ancak bu müspet yaklaşıma ilave olarak Meşrutiyet’e itirazların olduğu da bir gerçektir. Bu itirazlar münferiden yapılmış olmakla birlikte küçük çaplı toplu girişimler de söz konusu olmuştur.²⁴⁴

Meşrutiyet’e ilişkin Abdülhamid’in şahsı üzerinden kendini gösteren ikircikli durumun aslında 31 Mart sonrası II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesinin ardından daha berrak bir hal almaya başladığını söylemek yanlış olmaz. Meşrutiyet’in neredeyse yıl dönümüne tesadüf eden günlerde *Servet-i Fünun* mecmuasında II. Abdülhamid ve Meşrutiyet’e dair kaleme alınan metinde bunu görmek mümkündür. 10 Temmuz günü ya da Meşrutiyet;

“...Osmanlılar için muazzam bir yevm-i medenî ve tarihî, adl ile, zaferle, hürriyetle mücehhez bir yevm-i mesûde” ve “bu büyük ve necip gün “fazilet” ile “fezahât” beyninde otuz senedir vuku bulan muhârebenin neticelendiği, fazilet lehine mu’âhedenin zaferle, şân ve şerefle akd edildiği bir yevm-i celil-i feth” olarak tanımlanmaktadır.²⁴⁵

Aslında bir bütün olarak ele alındığında Meşrutiyet’in ilanının, II. Abdülhamid zamanından itibaren belirmeye başlayan fikrî ve siyasî çabaların çoğunda benzer tezahürlerinin olduğunu söylemek yanlış olmaz: İstibdadın nihayet bulması, hürriyetin tahkim edilmiş bir şekilde gelmesi ve 31 Mart Hadisesine müteakip *Hükümdar-ı Hunhar* olarak adlandırdıkları Abdülhamid’in yönetiminin son bulması.²⁴⁶ Aynı şekilde

²⁴² Aktaran: H. Bengi, s. 108.

²⁴³ Mahmud Esad, “*Din-i İslam Meşrutiyeti Emreder*”, **Tearüf-i Müslimin**, 9 Eylül 1326, Nu: 15, s. 136.

²⁴⁴ Bu teşebbüslere ilişkin bkz. Serkan Yazıcı, **Osmanlı’da Siyasi Muhalefetin Kurumsallaşma Süreci (1902-1909)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011, s. 264-268.

²⁴⁵ Burada II. Abdülhamid’e ilişkin *hükümdar-ı hunhâr* tanımlaması yapılmış olması da ayrıca dikkati çeken bir durum. “*Hükümdar-ı hunhâr otuz üç sene şiddetle, zaferle, muvaffakiyetle yaşadı.*” Raif Necdet, “*Büyük Gün*”, **Servet-i Fünun**, 9 Temmuz 1325, Nu: 946, s. 147.

²⁴⁶ Dönemin farklı istikametlerinde bu yaklaşım görülmektedir. *Servet-i Fünun*’unda sergilenen tavra yukarıda değinilmişti. Ayrıca örnek olması bakımından Musa Kazım’ın yazdıkları bu durumu göstermesi bakımından dikkate değerdir: “*târih-i Osmanîyyemizin en şanlı sahîfelerini tez-yîn edecek gayret-i*

Meşrutiyet'in ilk yılları belirli mefhumlar üzerinden –hürriyet, adalet gibi- sonuçlar elde edilmiş olması bakımından müspet olarak değerlendirilen yıllar olmuştur.²⁴⁷ Meşrutiyet'in ilanının ardından müstakil ve bütünlüklü bir fikrî çaba olarak belirmeye başlayan Türkçülük fikriyatı müntesipleri istibdat, meşrutiyet ve meşrutiyete ilişkin mefhumlara dair belirli kanaatler ileri sürmüşlerdir.

Nitekim dönemin Türkçü tezahürlerinde de II. Abdülhamid'in şahsına ve yönetim biçimine ilişkin müspet olmayan bir tavır vardır. Bu tavır Meşrutiyet'in ilanına ilişkin yayınlanan kartpostallara da sirayet etmiştir.²⁴⁸ Ancak yönetimin bu şekilde olmasının temel sebebi olarak da insanların hürriyete gereken ehemmiyeti vermemeleri gösterilmektedir. Bu bakımdan meşrutiyet öncesi dönemde Türkçülerin istibdat ve hürriyete dair kanaatlerini göstermesi açısından Necip Asım'ın söyledikleri önemlidir:

*“istibdât veya müstebid bir idare ne şekilde olursa olsun fikren, vicdânen, tab'an; fakat bil cümle şerâit-i lâzime ile beraber esîr bir kavmin hükümetidir. Çünkü “Bir millet lâayk olduğu hükûmete mâliktir.” Biz ferdin hürriyetimizi takdir edemediğimizden, istiklâli fikrimizi kaybettiğimizden itibâren istibdât ta'azzûva başlamıştır.”*²⁴⁹

İstibdat yönetiminin hürriyet tahayyülünün sınırlılığı ya da “hürriyete” olan umarsızlığın bir neticesi olduğuna inanan Türkçülerin, meşrutiyete ilişkin tasavvurları hürriyet özlemi üzerinden şekillenmektedir. Hürriyet tasavvurunun kaynağı olarak Namık Kemal'in işaret ediliyor olması da Türkçülerin fikrî olarak bir süreklilik içerisinde olduklarını göstermesi dolayısıyla ayrıca kıymetlidir. Nitekim Hüseyinzâde'nin kaleme aldığı *Özgürlük* başlıklı makalede bunun izlerine rastlanmaktadır.²⁵⁰ Ayrıca bu durum; Türklerin meskûn oldukları bölgelerden gelenlerin, çağdaş Türk düşüncesinin kendisine

kahramâne ve hamîyyet-i dindârânesi sâyesinde zincîr-i esâretten tahlîs-i giribân ettik. Berât-ı hürriyet ve burhân-ı musâvâtımız olan Kânûn-ı Esâsî'mizi istirdâd ettik. Ve bunun bütün mevâd-ı münderecesi ahkâmına harfîyyen riayet edeceğimize cümlemiz yemin eyledik.” Musa Kazım, “*Hürriyet-Müsâvât*”, **Sırâtımüstakîm**, 14 Ağustos 1324, 1, (1), s. 1.

²⁴⁷ Ahmed Muhtar, “*Meşrutiyetin Meyveleri*”, **Muhibban**, 22 Ağustos 1325, Nu:1, s. 7. “*Ayd-ı Millî*”, **Beyanülhak**, 12 Temmuz 1326, Aded 70.

²⁴⁸ II. Abdülhamid döneminde uzun yıllar Seraskerlik yapmış olan Rıza Paşa'dan hesap sorulmasıyla ilgili kartpostal bu bakımdan dikkate değerdir. Bu kartpostal Ek'te verilmiştir.

²⁴⁹ “*Mektub-ı Mahsus- Hüseyin Fehmi Bey Kardeşime*”, **Hizmet**, 12 Şubat 1909, Nu: 2569,. Aktaran: Ö. F. Huyugüzel, s. 68.

²⁵⁰ “*Namık Kemal, o sana âşık olan büyük şair seni, ey özgürlük, ey afet-i devrâ, güzel, pek güzel, melek gibi fakat zincirlenmiş bir kız biçiminde tasavvur etmiştir... Zavallı edip, o kollara ve ayaklara vurulan zincirlerin kırılıp düştüğünü ancak rüya âleminde görebilmiştir!.. Biz ne mutlu ve bahtiyarız ki, çaba içerisinde olduğumuz halde o zincirlerin gerçekten kırıldığını ve parça parça olup döküldüğünü görmeye nail olduk!..*” Ali Bey Hüseyinzâde, “*Özgürlük*”, **Hayat**, Bakü 1905 Nu: 95,. Aktaran: Ömer Faruk Süleymanoğlu, **Ali Bey Hüseyinzâde'nin Makaleleri Üzerine Bir Araştırma**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2004, s. 169.

temel mesele olarak belirlediği mefhumlar hususunda Osmanlı-Türk düşüncesinden beslendiklerini göstermektedir.

II. Meşrutiyet'in ilanının Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan farklı unsurlar nezdinde mutlulukla karşılandığı muhakkaktır. Dönemin siyasî ortamında henüz siyaseten belirginlik kazanmamış olan Türklük cereyanı içerisinde bulunanların da Meşrutiyet'e ilişkin müspet tepkilerinin olduğu ve onların da muhtelif beklentiler içerisine girdikleri görülmektedir. P. Risal'in (Tekin Alp):

“Sokaklarda, meydanlarda herkes birbirini kucaklayıp öpüşüyorlardı... İtimâd ve sa'âdetle taştan halkın çılğın alkışları önünde her balkondan hürriyet, müsâvat, ittihad ve uhuvvet tebçil olunuyordu... Yalnız Osmanlılar, tekrar bulunmuş vatânın derin aşkında birleşerek, kardeş olmuş Osmanlılar vardı... Şehirlerde ve köylerde sevinç bayramı devâm edip gidiyordu...”²⁵¹

ifadeleri bunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Tabi bu yaklaşım aynı zamanda Meşrutiyet'in ilan edilmesinin Türkçüler nazarında da Osmanlılığın bir zaferi olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Buna ilave olarak, Türkçüler; istibdat dönemi olarak adlandırdıkları II. Abdülhamid dönemine ilişkin oldukça sert ve tahkir edici ifadeler kullanmakla birlikte, Meşrutiyet'in ilanının bu kötü döneme vurulmuş bir darbe olduğunu özellikle belirtmektedirler. Edhem Hidayet'in söyledikleri bunu göstermesi bakımından önemlidir: *“...ihtilâl-i siyâsîmiz milleti köreltmeye çalışan devr-i le'im-i istibdâda son darbe-i iskât ve indirâsını indirdiği zaman...”²⁵²*

II. Meşrutiyet'e ilişkin bu müspet karşılamaya ilave olarak, Türkçüler tarafından inkılab-ı azîmin gerçekleşmesinin Tanzimat Fermanı'nın ilanının ardından başlayan sürecin doğal bir sonucu olarak görüldüğünü pekâlâ ifade edilebilir.²⁵³ Esaret altında olduklarına inanılan Doğu halklarının Meşrutiyet'in ilanının ardından hürriyet özlemiyle harekete geçeceği ve Osmanlıların hür olmasının bütün Müslüman coğrafyaya hür olma imkânını kazandıracığı düşüncesi de Türkçülerin Meşrutiyet bağlamından sahip oldukları bir inanç olarak tezahür etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanının yıl dönümüne müteakip kaleme alınan “tahassüsât” başlıklı metinler bu bakımdan dikkate değerdir. Ahmet Hikmet tarafından kaleme alınan “10 Temmuz ve Şark” başlıklı makalede

²⁵¹ P. Risal, “Türkler Bir Ruh-u Millî Arıyorlar-2”, **Türk Yurdu**, 6 Eylül 1328, 2/22, s.684-685.

²⁵² Edhem Hidayet, “Cereyân-ı Umûmî”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 57.

²⁵³ Ali Canip, “Edebiyât-ı Müstakbelemiz”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 3.

Meşrutiyet'in ilan edilmesine İstanbul'un fethinden daha fazla önem atfedilmektedir. Ayrıca Meşrutiyet'in ortaya çıkardığı hürriyet ortamının bütün bir coğrafyaya yayılacağı:

“On Temmuzun feyzi yalnız memâlik-i Osmâniyeye yalnız otuz milyon Osmanlı'ya ait olmayacaktır. Bundan sonra sıra ile Asya bizi ta'kîb edecek, Afrika bizi ta'kîb edecektir. Biz hür iken İrân esir kalmaz, oradan fikr-i hürriyet, fikr-i i'tilâ, hâkimiyet-i milliye Asya'nın içlerine yayılacaktır... İşte “Resne” tepelerinden fırlayan sayha-yı hürriyet Himalaya dağlarını sarsarak “Çad” gölünde fırtınalar çıkarıp “Nehr-i Nil”in menbâ'ını değiştirecektir.”²⁵⁴ şeklinde belirtilmektedir.

II. Meşrutiyet'in ilanının ilk günlerinde, yukarıda bahsedildiği üzere imparatorluk bünyesinde etnik ve dinî mensubiyetlerin neredeyse tamamının meşrutiyet hususunda mutabık oldukları iddia edilebilir. Ayrılıklar daha çok meşrutiyetin algılanma biçimi ve pratiğe aktarılması noktasında yaşanan farklılıklar üzerinden gerçekleşmektedir. Belirli siyasî hadiseler esnasında ve sonrasında yaşananların –Trablusgarp ve Balkan Savaşları gibi- meşrutiyetin kimler tarafından nasıl ele alındığı ve aslında nasıl olması gerektiği bağlamında değerlendirmelerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda Türkçülük düşüncesi müntesiplerinin II. Abdülhamid yönetiminin gadrine uğrayanların başında Türklerin geldiği inancı; yürürlüğe giren meşrutiyetin, Türklerin özgürlük alanını genişlettiği ya da genişleteceği inancını beraberinde getirmiştir. İmparatorluk bünyesinde yaşayan diğer unsurların bilhassa neşriyat hususunda sahip oldukları özgürlük alanının Türkler söz konusu olduğunda II. Abdülhamid tarafından ciddi kısıtlamalarla daraltıldığı, Türkçülük mahfillerinde söz konusu edilen bir mesele olmuştur: *“Abdülhamid'in en büyük düşmanlığı Türklere, Türk kavmiyetine olduğundan diğer vatandaşlarımıza edebiyatta verdiği nesebi müsaadeyi bizden esirgedi, istibdadına bir maneviyyet ve ruhaniyet süsü verir, bütün gazeteler ona “Dünyada Allah'ın gölgesi!” derlerdi.”²⁵⁵* Benzer bir yaklaşım sonraki yıllarda Hüseyin Cahit'in kaleme aldığı metinlerde de görülmektedir: *Türk Unsurunun Kabiliyeti* başlıklı makalesinde istibdadî idarenin vatan ve milliyet fikirlerini uyuşturduğuna dikkat çektiği görülmektedir.²⁵⁶ Fakat II. Meşrutiyet'in ilanının *“Osmanlıların bir inkılabı”* olarak görülmesinin Türklere ilişkin

²⁵⁴ Ahmet Hikmet, *“On Temmuz ve Şark”*, **Musavver Muhit**, 10 Temmuz 1325, Nu: 36-37, s. 403. Musavver Muhit'in bu sayısında bunun dışında birçok tahassüsât bulunmaktadır. Bunun dışından da II. Meşrutiyet'in ilanına müteakip oldukça ciddi bir tahassüsât literatürü oluşmuştur. Bunların çoğunluğu Hatem Türk tarafından yayına hazırlanarak neşredilmiştir. Bu metinler için bkz. Hatem Türk, **10 Temmuz Meşrutiyet Bayramı**, İstanbul 2014.

²⁵⁵ ?(Ömer Seyfettin), *“Yeni Lisan ve Hüseyin Cahid”*, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 146.

²⁵⁶ Hüseyin Cahid, *“Türk Unsurunun Kabiliyeti”*, **Senin**, 9 Mayıs 1327, Nu: 1-977, s. 1.

müspet olmayan neticeler doğurduğu inancı da hâkimdir. Bu duruma işaret etmesi bakımından Ömer Seyfettin'in kullandığı şu ifadeler manidardır:

“Meşrûtiyet nâmi altında feci dramlar oynanıyordu. Hâlbuki Rumların, Bulgarların, Sırpların, Ermenilerin, Arnavutların millî mefkûreleri, millî edebiyâtları, millî lisânları, millî gayeleri millî teşkilâtları vardı... Türkleri kandırıyorlar... hatta coğrafya ve târîh kitâblarında “Türk ve Türkiye” kelimelerini sildiriyorlardı.”²⁵⁷

Bu bakımdan Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük, hürriyet ve ittihat söylemlerinin (birliktelik- Osmanlılık) ortaya çıkan neticeler dolayısıyla gayri sahici olduğuna inanılmaktadır. Tabi bu kanaatin özellikle Balkan Savaşları esnasına ve sonrasına tesadüf eden dönemde hâsıl olması ayrıca önemlidir. Savaşların milliyetin teşekkülünde önemli etkisinin olması, beraberinde ötekine ilişkin muhasebeyi getirmiş ve bu muhasebe nihaî olarak Türkçülük fikriyatının bütünlüklü bir şekilde tebarüz etmesinin alanını açmıştır.

Osmanlı İnkılabı olarak da adlandırılan II. Meşrutiyet, ilan edildikten sonra kimi Türkçü neşriyatlarda Fransız İhtilali'yle mukayese edilmiştir. Bu mukayese o dönemde Türkçüler tarafından çıkarılan yayınlarda da söz konusu edilmiştir. Dönemin daha çok edebi yayınlarıyla ön plana çıkan mecmualarından Genç Kalemler; Fransız İhtilali'nin kalem erbabları tarafından gerçekleştirildiğini, Meşrutiyet'in ilanında da *kaleme ayrılacak hisse-i şân ve mefhâretin* söz konusu olduğunu düşünmektedir. Gerçekleşen inkılabın fiili olarak etkin unsuru askerler olmasına karşın Meşrutiyetin varlığı; *inkılâb-ı hazırımıza irfân-ı millî mahsûlü* şeklinde ifade edilmektedir.²⁵⁸ II. Meşrutiyet'in ilanına giden sürecin entelektüel tarafı göz önünde bulundurulduğunda Meşrutiyet'in ilanı ihtilalci bir sürecin mahsulü olarak görülebilir. Türkçülerin Fransız İhtilali üzerinden yaptıkları mukayeseyle iddia ettikleri benzerlik bir yönüyle makul bir benzetme iken, diğer taraftan meşrutiyet isteyenlerin anayasadan ve padişahıtan vazgeçmemeleri bu benzetmeye paradoksal bir hüviyet kazandırmaktadır.²⁵⁹

II. Meşrutiyet'in ilanının müspet manada karşılığı İmparatorluk sınırları dışında da söz konusu olmuştur. İslam dünyasının ve Türklerin yaşadıkları coğrafyanın ciddi manada etkileyeni konumunda bulunan Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi, II.

²⁵⁷ Ömer Seyfettin, **Millî Tecrübelerden Çıkarılacak Amelî Siyaset**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1330, s. 5.

²⁵⁸ Yunus Nadi, “*Rumeli'nin Genç Kalemlerine*”, **Genç Kalemler**, Nu: 11-3, s. 118-119.

²⁵⁹ II. Meşrutiyet'e ilişkin muhtevasının devrimciliğine dair dikkat çekici bir çalışma olması bakımından bkz. Cenk Reyhan, “*Jön Türk Hareketi- Türk Devrim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çözümleme*”, **Doğu-Batı Dergisi-II. Meşrutiyet 100. Yıl**, 2008, 1/45, s. 105-131.

Meşrutiyet'in ilanına ilişkin duygularını ve Meşrutiyet'ten beklentilerini şu cümlelerle ifade etmektedir:

*“Osmanlı Meşrûtiyeti ve tecdidât-ı hayriyesi bi taraf bütün insânları memnûn ettiği halde Rusya Müslümanlarını daha ziyâde memnûn ve şâd ettiği inkâr olunamaz... bundan böyle cümle Osmanlıları tebrik ederiz ve anâsır-ı Gayrimüslimenin Müslümanlar ile el ele verip sa'âdeti vatâniyelerine çalıştıklarını işitmek isteriz.”*²⁶⁰

Tabi bu durumun iki farklı veçhesi vardır. Bunlardan birincisi; Meşrutiyet'in ilanının Osmanlı dışında yaşayan Türkler nezdinde aksülamel bulmasıdır. İkincisi ise; Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllarda bir birleriyle münasebet içerisinde olan Osmanlı Türkleriyle, Osmanlı sınırları haricinde yaşayan Türklerin meşrutiyet üzerinden Osmanlılığa ilişkin mutabık halleridir. Müslümanlarla Gayrimüslimlerin Osmanlı vatanının saadeti ve selameti merkeze alınarak müştereken hareket etmelerinin temenni ediliyor olması bunun bir nişanesidir. Bu durum ise; bütünlüğünü henüz teşekkül ettirmemiş olan Türkçülüğün Meşrutiyete ilişkin atfettiği Osmanlılık tavrıyla alakalı bir durumdur.

Meşrutiyet'in ilanına ve II. Abdülhamid istibdadının nihayet bulmasına ilişkin belirtilenlerin dışında Meşrutiyet sonrası dönemde yapılması gerekenlere de önem atfedilmektedir. Ziya Gökalp'in kaleme aldığı “Yeni Hayat” başlıklı makale dolayısıyla ifade ettikleri bu bakımdan dikkate değerdir. Meşrutiyet'in ilanını sadece siyasî bir inkılap olarak gören Gökalp, asıl işin siyasî inkılaptan ziyade *İçtimaî İnkılap* olduğunu ifade etmektedir. *Hürriyet, uhuvvet, müsavat* gibi fikirlerin gelişmesiyle mümkün olan siyasî inkılabın, *kuvvet hislerin inkişâf ve teâlisine bağlı* olan içtimaî inkılaptan daha kolay olduğunu belirtmektedir. Siyasî meşguliyetlerinden ötürü iktisadî ve içtimaî bakımdan geri kalmış olan Müslüman unsurun bundan sonraki gayesinin makul bir seviye tutturmalarının bir gaye olarak telakki edilmesinin zarurî olduğuna işaret eden Gökalp; “Yeni Hayat”ı, “... bu günkü insâniyeti milliyet mefhûmunda mütecelli gördüğü için bu düstûru “her tekâmül ilimledir ve vatan içindir” suretine kalbediyor.” ifadeleriyle belirli mefhumlar üzerinden millete doğru giden bir gaye olarak tasarlamaktadır.²⁶¹ Tabi “Yeni

²⁶⁰ **Tercüman**, 3 Recep 1327, nu:28, s.1. Bu ifadelerin altında parantez içinde yazılanlardan anlaşıldığı kadarıyla metin II. Meşrutiyet'in ilan edildiği ilk günlerde yayınlanmış bir metindir.

²⁶¹ Demirtaş (Ziya Gökalp), “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler”, **Genç Kalemler Dergisi**, TDK Yay., Ankara 2014, s. 238. Benzer bir makalenin o dönemde *Yeni Felsefe Mecmuası*'nda da yayınlandığı görülmektedir. Muhteviyatı itibarıyla “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler” makalesine benzerlik gösteren bu makalenin isimsiz yayınlandığı görülmektedir. Mecmuanın Ziya Gökalp ve Genç Kalemler ekibine yakınlığı bilinmektedir. Bu makalede içtimaî inkılabın gerçekleşmesinin yegâne yolu olarak “*fikrî terbiye*” gösterilmektedir. “*İctimaî İnkılâb*”, **Yeni Felsefe Mecmuası**, 15 Teşrin-i Sani (Yıl yok), Nu: 7, s. 25-30. Ayrıca burada *Yeni*

Hayat’a ilişkin serdedilen düşüncelerin tamamının hizmet ettiği mecra, *bir ırk olarak Türklüğü* işaret eden bir anlama sahiptir. *Yeni Hayat* ve *bir ırk olarak Türklük*, metinlerde doğrudan birlikte ifade edilen adlandırmalardır. Bir başka yerde ise “*Yeni Hayat*”ı önemseyenlerin dikkat etmeleri gereken hususlar: “...*eski ve yanlış mefkûrelerden uzaklaşmak, (2) Bu günkü ictimâ’î vicdândan doğacak mefkûreye sarılmak.*” olarak belirlenmektedir.²⁶² Aynı duruma benzer şekilde yaklaşanlardan biri de Mustafa Nermi’dir. Nermi, “*Ertuğrul’a Mektuplarım*” başlığıyla Genç Kalemlerde kaleme alınan yazıda Ertuğrul’a Meşrutiyet’le birlikte hürriyetin ilan edilmesinin bir kurtuluşa delalet etmediği, aksine kurtulmanın çalışmakla, bir medeniyet göstermekle mümkün olduğunu belirterek, bunun yolunun da fenle halledilebileceğine işaret etmektedir.²⁶³ Ahmet Ferit (Tek) ise; Mülkiye hocalığı yaptığı dönemde birinci sınıf talebelerinin istifade etmesi için kaleme aldığı *Tarih-i Siyasî* başlıklı eserinin girişinde Meşrutiyet’in getirdiği sorumlulukların önemine şu ifadelerle işaret etmektedir: “*Hürriyet ve Meşrutiyet ile birlikte herkes daha çok çalışıp vatan ve milletin istikbali için ter dökmelidir. Tarih bir milletin en önemli hazinesidir. Bu günü ve geleceği anlayabilmek ve aydınlatabilmek için onun üzerinde çok iyi çalışmak gerekir*”²⁶⁴ Bu durum ise meşrutiyetin tesis ve tahkim edilmesinin belirli sorumlulukları yerine getirmekle mümkün olacağı inancının Türkçüler nezdinde ifade bulduğunu göstermektedir.

Genel de Osmanlı fikrî temayüllerini ve farklı unsurları, özel de ise Türkçülük fikriyatı mensupları nezdinde meşrutiyetin ne tür bir aksülamel bulduğuna ilave olarak II. Meşrutiyet’in ilanına takaddüm eden dönemlerde Türkçülerin ordu siyaset ilişkisi bakımından ileri sürdükleri düşüncelere de değinmek gerekmektedir. Meşrutiyet’in ilanını takip eden günlerde ordu-siyaset ilişkisi üzerinde hususiyetle durulan bir mesele olmuştur. Tabi bu durumun bir mesele olarak ele alınmasındaki temel neden meşrutiyetin ilanında önemli etkinliği olan askerî unsurların bir kısmının münferit tavırlarının menfi

Hayat’a ilişkin belirtilmesi gereken önemli hususlardan biri, Türkçülerin dönem itibariyle bunu kendi düşüncelerinin sistematize edilmiş bir adlandırması olarak gördükleridir. *Yeni Hayat* söylemi ileri sürüldüğü dönemde çeşitli eleştirilere maruz kalmış ve bu eleştiriler bazen istihzaya varır bir nitelikte olmuştur. O dönemde bu konuda en fazla tavır takınanlardan biri Türkçü neşriyatlarda kaleme alınan cevabî yazılardan anladığımız kadarıyla Yakup Kadri olmuştur. Tahrir Heyeti, “*Yenilik Düşmanlarına*”, **Yeni Felsefe Mecmuası**, 15 Mart (Yıl yok), Nu: 15, s. 29.

²⁶² Tahrir Heyeti, “*Yeni Hayat*”, **Yeni Felsefe Mecmuası**, 30 Kanun-i evvel (Yıl yok), Nu: 10, s. 6.

²⁶³ M. Nermi, “*Ertuğrul’a Mektuplarım-Aile-Vatan- İnsaniyet*”, **Genç Kalemler Dergisi**, Ankara 2014, s. 351.

²⁶⁴ Aktaran: Yenal Ünal, **Ahmet Ferit Tek**, İstanbul 2009, s. 72-74.

sonuçlar doğurmuş olmasıdır. Bu bakımından Ahmet İzzet Paşa'nın Beyrut'ta tesadüf ettiği bir subaya ilişkin anlattıkları dikkate değerdir.²⁶⁵ Devam eden yıllarda da bu mesele tartışılan ve hatta Meclis-i Mebusan'da üzerinde önemle durulan meseleler arasında yer almıştır. Balkan Savaşları esnasında askerin siyasetten tard edilmesi hususu gündeme getirilmiş ve bu mesele; hem Mecliste hem de dönem basınında önemli yer tutmuştur.²⁶⁶

Ordu-siyaset ilişkisine dair Türkçülerin sahip oldukları tavır önceki dönemlerde Akçuraoğlu Yusuf tarafından kaleme alınan metinlerde de görülmektedir. Tercüman gazetesinde kaleme aldığı “*Türkiye’de Meşrutiyet*” başlıklı makalede Akçuraoğlu; ordunun siyasete müdahalesinin olmaması gerektiğini ifade etmekte ve bu durumun anarşi ve karmaşaya sebebiyet vereceği üzerinde durmaktadır: “*Osmanlı Hükûmeti, İngiliz- Rus notasıyla sıkıldığı köşeden kurtulmaya çâre-i selâmet ararken Ordu-yı Osmânî, vazîfe-i mukaddese-i aslîyesi olan müdâfa’a-i vatanı, muhâfaza-i hukûk-ı milliyeyi nâ-ehil addettiği hükûmetten kendi eline almak istedi... Binâenaleyh Devlet-i Meşrûte-i Osmâniyye’de ordunun siyâsetine müdâhalesine katiyyen meydân verilmemelidir.*” Meşrutiyet’in ilanına takaddüm eden dönemlerde serdettiği bu fikirleri sonraki dönemlerde kaleme aldığı metinlerde benzer yaklaşımlar sergileyerek devam ettirmiştir. Olağanüstü dönemlerde askerin vazifesinin dışında işlerle uğraşmasının anlaşılır bir şey olduğu, fakat bu durumun sürekli olmaması ve askerin siyasetten uzak durması gerektiği; “*...fevk’âlade zamanlarda fevk’âlade hareketler câ’iz görülebilir... Binâenaleyh “Ordu ve Siyâset” hakkındaki fikrim yeni hâsıl olmuş değildir ve pek kat’idir. Asker asla ve kat’a siyâsetle uğraşmamalıdır. Ordunun siyâsete karışması mutlaka zarardır.*”²⁶⁷ cümleleriyle kesin bir dille ifade etmektedir. Dönem itibarıyla

²⁶⁵ “*Meşrutiyet’ten birbuçuk ay evvel...Beyrut’a geldiğim zaman ...bir subay, Meşrutiyet ile beraber bu belde bir diktatör kesilmiş, valiyi tevkif, kendisinden yüksek rütbede bir subayın halkın önünde nişanlarını sökmek suretiyle tard ve nihayet bir ziyafette Cünye liman ve şehrini Lübnan sancağına bağışlayıp katmaya kadar cinnet ve cüret göstermiş...*” Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, s. 44. Yine aynı eserde; Goltz Paşa’nın üçüncü ordusu “*Askerî Cumhuriyet*” olarak tanımlaması da II. Meşrutiyet’in ilanının ardından askerî unsurların ne tür bir psikolojiyle hareket ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, s. 45.

²⁶⁶ Asker-siyaset ilişkisinin mesafeli olması gerektiğinin dönemin müşterek kanaati olduğunu söylemek yanlış olmaz. Tabii Balkan Savaşları esnasında siyasetin askerlere yasaklanmasına dair kanun teklifinin İttihat ve Terakki mensuplarınca getirilmiş olması da ayrıca üzerinde durulması gereken bir husustur. Gerek Meclis-i Mebusan’da gerekse basında asker-siyaset ilişkisine dair yaşanan tartışmaların mahiyeti için bkz. Salim Aydın, **Osmanlı Basınında Balkan Savaşları**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 161-186.

²⁶⁷ Akçuraoğlu Yusuf, “*Türk Âleminde*”, **Türk Yurdu**, 2/17, 28 Haziran 1328, s. 532. Akçura bu makalede Tercüman gazetesinde meseleye değindiğinin altını çizmektedir. Yazının künyesini ise; Akçuraoğlu Yusuf, “*Türkiye’de Meşrutiyet*”, **Tercüman**, 18 Temmuz 1324 şeklinde vermektedir.

Akçuraoğlu'nun ordu-siyaset ilişkisine dair böylesi bir yaklaşım sergilemesine gerekçe olarak yukarıda bahsedilen hususun dışında, İttihat ve Terakki mensuplarının çoğunluğunun asker olmasının ordu-siyaset ilişkisini zorunlu kılması gösterilebilir. 31 Mart hadisesine müteakip, mecliste Abdülhamid'in hal edilmesi meselesi görüşüldüğü esnada askerlerin meclisi doldurup mebuslar üzerinde tahakküm kurmak istemeleri de ordu ve siyasetin mündemiç olduğunun nişanesi olarak görülebilir. Buna karşılık ordu ve siyaset arasındaki bu ilişkinin dönemin basınında eleştirilmesi beraberinde askerlerin siyasî organizasyonlarda yer almasının engellenmesiyle sonuçlanmıştır.²⁶⁸ Bu aynı zamanda II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında basının ifade alanının genişliğini ve kamuoyu oluşturup siyaset üzerinde de belirleyici olma imkânına sahip olmasını göstermesi bakımından da ayrıca önemli bir durumdur.

II. Meşrutiyetin ilanının ardından İttihat ve Terakki bünyesinde Türklük namına farklı istikametlerin belirlediğini ifade eden Akçura, bunları tarihi merkeze alan yaklaşım olan "*hakk-ı târîhiye müstenîd Türklük 'amâli...*" ve hâkîm unsûr üzerinden te'sîs edilen "*menbâi hâkimîyyet-i ahaliden mütevellid milliyet-i esasi*" olarak tanımlamaktadır.²⁶⁹ II. Meşrutiyet'in bir neticesi olarak ortaya çıkan bu yaklaşımların doğmasında bazı kavram ve mefhumların kullanımındaki salahiyet ve serbestiyetin de etkisi olmuştur. Buna örnek olarak gösterilecek en temel kavramlardan birisi hiç şüphesiz "*vatan*" kavramıdır. Dönemin Türkçüleri; istibdat dolayısıyla adeta telaffuz edilemeyen bu kavrama, kullanım hürriyetini kazandıranın Meşrutiyet'in ilanı olduğunu ifade etmektedirler: "*10 Temmuz bütûn o kara günleri, o müzlim ve korkunç ufukları hürriyet ve serbestî nuruyla aydınlatınca gizli gizli kalp ve rumuzda beslenen vatan his ve fikrî meydana, aleniyyet meydanına çıkıverdi.*"²⁷⁰

II. Meşrutiyet'in ilanının *hürriyet, müsavat, meşrutî yönetim* gibi mefhumlar üzerinden ilan edildiği ve bu mefhumlara ilişkin meşrutiyetin ilanının ardından da çeşitli beklentilerin söz konusu olduğu daha önce ifade edilmişti. Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus ise istibdat yönetiminin dönemin Türkçüleri nazarında II. Abdülhamid'in

²⁶⁸ Mehmet Ali Kahraman, **II. Meşrutiyet Dönemi Askeri Matbuatı ve Siyasi Hayattaki Rolü**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2014, s. 256.

²⁶⁹ Akçuraoğlu, "*Türk Âleminde*", s. 664.

²⁷⁰ Kaya Alp, "*Vatan*", **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 526.

şahsıyla alakalı bir yönetim olduğu kanaatidir. Nitekim II. Meşrutiyetin ilanının ardından 31 Mart Vakası bahane edilerek II. Abdülhamid'in tahttan tarđ edilmesi ve yerine V. Mehmed'in getirilmesiyle padişahlık makamının da istibdattan kurtulduğuna inanılmaktadır. Bu bakımdan Sultan V. Mehmed'in Rumeli seyahati öncesinde, seyahatin Türkçü neşriyatlardaki akisleri bu bakımdan manidardır: "...bütün Türklerin hakanı olan büyük sultanımız, yıllarca istibdadın katı tırnakları altında meyus ve bîzâr yaşadıktan; yüzlerce, binlerce elemeler gördükten sonra Meşrutiyet'in yüksek ve altın kanatları üstünde milletine kavuştun ve hepsini bahtiyar ettin;".²⁷¹ Rumeli ise taşıdığı sembolik anlamıyla bu dönemde dikkatleri çekmektedir. ...şimdi de hürriyetin en saf, en hayat verici havasını teneffüs için buraları, Rumeli'nin pak ve bakir sahalarını şereflendiriyorsun."²⁷²

Meşrutiyet'in ilanının ardından ortaya çıkan değişikliklerin merkezle sınırlı kalmaması da önemlidir. Ahalide Meşrutiyet algısının yönetime katılımcılık üzerinden teşekkül edeceğine inanan Türkçüler, vilayetlerin sadece *ta'bîr-i idâre* olarak var olduğunu, bundan ötürü Meşrutiyet sonrasında vilayet idaresinin de değişmesinin bir zaruret olarak ortaya çıktığını düşünmektedirler. Nitekim Ahmet Ferit (Tek) tarafından hazırlanan *İdâre-i Husûsiye-i Vilâyet* adlı kanun bu bakımdan manidardır. Bu kanunla *Encümen-i Vilâyet* teşekkül ettirilmesi ve bu şekilde vilayetlerde nafia, maarif, ticaret, zanaat, ziraat, orman gibi hususların halkın dahliyle çözüme kavuşturulması arzu edilmektedir.²⁷³

II. Meşrutiyet döneminde gerek fikrî cereyanlar arasında gerekse siyasî ortamlarda gerçekleşen tartışmaların usul ve üslubunun nasıl olması gerektiği de önemli bir konudur. Genel olarak fikrî mahfillerde yapılan tartışmalarda eleştirinin sağlam ve üslubun seviyeli olduğu görülmektedir. Bunu daha önce de bahsi edilen Babanzâde'yle Ağaoğlu arasında geçen tartışmalarda mütalaa etmek mümkündür. Fakat aynı şeyi dönemin siyaset merkezlerinde görmek zordur. Dolayısıyla Türkçü neşriyatlarda Meclis-i Mebusan'da yaşanan tartışmaların mahiyeti ve bu tartışmalar esnasında mebusların ortaya koydukları yaklaşımlar Genç Kalemler ekibi tarafından tartışma konusu edilmiştir. Bunun bir

²⁷¹ Genç Kalemler Tahrir Heyeti, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 145.

²⁷² Genç Kalemler Tahrir Heyeti, s. 145.

²⁷³ Ahmet Ferit, "*Kanun-ı Esasî-i Vilâyât*", **Türk Yurdu**, 31 Mayıs 1328, 2/15, s. 464-470.

neticesi olarak millete fayda temin edebilecek meseleler üzerinde durmanın bir zorunluluk olduğuna inanan ve genç okuyucularını müstakbel mebus olarak gören Genç Kalemler ekibi, gençlere “*münâkaşât-ı bi-fâideden ziyâde ihtiyâcât-ı milleti tatmîn etmeyi* telkin etmeyi de kendine vazife bilmiştir. II. Meşrutiyet’in ilanından kısa bir süre sonra meşrutiyetin oluşturduğu görece hürriyet, birlikte yaşama ve farklılıklar önemsizleşmesinin temin edilmesi arzu edilen Osmanlılık meselesi, Balkanlarda yaşayan Gayrimüslim unsurlar nezdinde sahici bir mesele olarak görülmemiş ve bu unsurların kendileri lehine giriştikleri çabalar neticesinde özellikle o bölgede bir takım sıkıntılar belirlemeye başlamıştır. Balkan Savaşları öncesinde özellikle Bulgarlar tarafından çıkarılan hadiseler Türkçü neşriyatta Meclis-i Meb’usan’da bulunan mebusların birbirleriyle olan münasebetleri üzerinden ele alınmaya çalışılmıştır.²⁷⁴

Şimdiye kadar ifade edilenlerden anlaşılacağı üzere 10 Temmuz 1324 (24 Temmuz 1908) yılında ilan edilen Meşrutiyet’e ilişkin Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan bütün unsurların aslında müşterek tepkileri olmuştur. Türklük özelinde tavırlar sergileyen isimlerin de meşrutiyete dair benzer yaklaşımları olmakla birlikte bu yaklaşımların sonraki dönemlerde belirli hadiseler dolayısıyla değiştiğini söylemek yanlış olmaz. Bir anlamda II. Abdülhamid muhalefeti müşteregi üzerinden benzer söylem ve tepkiler dâhilinde sağlanan birlikteliğin II. Abdülhamid tahttan indirilince herkesin aslı meselelerine dönmüş olmalarının ortaya çıkardığı bir değişikliktir. Bu bakımdan Türkçüler; *hürriyet, uhuvvet, adalet, müsavat* gibi mefhumlara ilişkin tam bir inanç içerisindedirler denilebilir. Ancak gayr-i Türk unsurun bu mefhumlar dâhilinde varlığını muhafaza etmiş olmalarının siyaseten tercih edilmiş bir yol olduğu, sonraları ortaya çıkan durumun onların bu mefhumlar sayesinde aslında kendi milliyetçiliklerini tahkim ettikleri kanaatinin Türkçülerde hâsıl olmasını sağlamıştır. Bu kanaatin oluşmasında yukarıda da bahsedildiği üzere Meşrutiyet’in ilanında var olan müşterek tavrın, belirli hadiseler neticesinde ortadan kalması ve Türkler haricindeki unsurların Osmanlılık dahilinde serdettikleri müspet fikirlerin aslında kendileri adına o günkü siyasî ortamın bir gereği olarak ileri sürülmüş olmasının anlaşılmasının önemli oranda etkisi vardır.

²⁷⁴ Kazım Nami, “*Siyasî Notlar*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 13-14.

2.1.2 II. Meşrutiyet'in İlanına Müteakip Siyasî Hadiselerin Türkçülük Üzerindeki Etkileri

II. Meşrutiyet'in ilanının beraberinde getirdiği ortam farklı etnik ve dinî-mezhebî yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nde bu unsurlara kendi geleceklerine ve Osmanlı'nın akıbetine ilişkin kanaatlerini ve muradlarını belirginleştirme, belirgin olanlara ise bunu ifşa etme imkânını vermiştir. Dolayısıyla II. Meşrutiyet öncesinde daha eklektik ve iç içe halleriyle varlıklarını berrak olmayan bir şekilde sürdüren fikrî çabalar berrak ve sınırları tahkim edilmeye doğru bir hal almışlardır. Tabii işin bu raddeye varmasında II. Meşrutiyet dolayısıyla görece de olsa ortaya çıkan hürriyet ortamının oldukça etkili olduğu muhakkaktır.

Rumî 10 Temmuz 1324 yılından 31 Mart 1325 yılına kadar geçen sürede Meşrutiyet'i ilan edip Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koyan ve tahtta kalan II. Abdülhamid için iktidarının nihayet bulması, tarihe 31 Mart Ayaklanması olarak geçen olayla olmuştur. İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyet'in ilanına müteakip iktidarı tam manasıyla ele geçirememiş olması, II. Abdülhamid'in hala hayatta ve padişah olarak iktidarda olmasının dönemin bütün unsurları açısından mahsurlu görüldüğü de bir gerçektir. Böylesi bir ortamda meşrutiyete muhalif ve eski nizama dönmek maksadıyla ortaya çıkmış küçük çaplı teşebbüsler söz konusu olmakla birlikte doğrudan siyasî iktidarı hedef alan bütünlüklü bir teşebbüs ya da kalkışma gerçekleşmemiştir.²⁷⁵ Ancak Meşrutiyet'in ilanının ardından Ekim ayında Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan'a dâhil olması ve Girit'in Yunanistan'la birleşme kararı aldığını duyurması yeni rejim muhaliflerinin meşrutiyete karşı teşebbüslerde bulunmalarına alan açmıştır. Daha çok münferit boyutta söz konusu olan karşı çıkışlara ilave olarak, kimileri tarafından 31 Mart hadisesinin ilk kıvılcımları olarak değerlendirilen toplu hadiseler de gerçekleşmiş -Ekim Olayları gibi- ve bu hadiseler alınan tedbirlerle büyümeden önlenmiştir.²⁷⁶

²⁷⁵ II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Meşrutiyete ilişkin karşıt teşebbüsler genel olarak münferit boyutta olmuştur. Bu münferit teşebbüsler idama varan cezalandırılmalarla büyük bir boyut kazanmaksızın ortadan kaldırılmışlardır. Bunların dışında nümayiş tarzında küçük çaplı da olsa muhtelif kalkışmaların olduğu da görülmektedir. Yazıcı tarafından kaleme alınan doktora tezinde bu münferit girişimlerde bulunanların isimleri ve aldıkları cezalar tablo halinde belirtilmektedir. S. Yazıcı, s. 260-262.

²⁷⁶ 31 Mart'a temel teşkil edebilecek olan bu hadiseler için bkz. Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, İstanbul 2010, s. 42-45. S. Yazıcı, s. 264-268.

Tarihe 31 Mart Ayaklanması olarak geçen hadise; muhtevası ve neticelerinden ötürü, kimler tarafından ve kime karşı tertip edildiğine ilişkin hakkında muhtelif yargılar ileri sürülen bir hadise olmuştur. Kimileri, II. Abdülhamid'in iktidarını sağlamlaştırmak maksadıyla tertip ettiği bir kalkışma olarak değerlendirirken, kimileri ise İttihat ve Terakki'nin yönetimi tamamıyla ele geçirmek için organize ettiği bir hadise olarak değerlendirmektedir. Bunların dışında; Sabahattin Bey'in öncülüğünde İttihat ve Terakki muhaliflerinin cemiyete karşı tertip ettiğini iddia edenlerle, İngilizlerin dahliyle gerçekleşen bir hadise olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır.²⁷⁷ Neticeleri de dikkate alındığında ayaklanmanın kimler tarafından tertip edildiği sorusuna verilecek cevabın sağlıklı olmayacağı da başka bir gerçektir. 31 Mart Ayaklanması taşıdığı dinî muhtevaya rağmen İmparatorluk bünyesinde bulunan Gayrimüslim unsurlar ve dönemin İngiliz liberalizmine yakın kişiler²⁷⁸ tarafından da desteklenmiştir. Tabi bunda II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden dönemde Gayrimüslim unsurlarla -özellikle Rum siyâsî seçkinleri- İttihat Terakki Cemiyeti arasındaki ilişkinin kötü olmasının etkisi büyüktür.²⁷⁹ Her ne kadar ayaklanmanın muhtemel neticelerinden istifade edebilme imkânına sahip olsalar dahi Birinci'nin ifade ettiği üzere; hadisenin, *II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki ve İngilizlerin tertibi olmadığı şeklindeki yorumlar her geçen gün biraz daha ağırlık kazanmaktadır.*²⁸⁰ Tüm bunlardan hareketle hadisenin dönemin mevcut koşullarında kalkışmada *Avcı taburundan bazı askerlerle bazı muhalif unsurların münasebetinin*²⁸¹ etkili olduğunu söylemek yanlış olmaz.

²⁷⁷ 1967 yılında doktora tezi olarak hazırladığı çalışmasının nihaî kısmında Sina Akşin, 31 Mart'ın İttihat ve Terakki muhaliflerince tertip edilen bir hadise olduğu ve bu muhaliflerin İngiliz siyasetine meyyal olmalarından hareketle İngilizlerin de dahlinin söz konusu olabileceğini ifade etmektedir. Sina Akşin, **31 Mart Olayı**, Ankara 2015, s. 311-313.

²⁷⁸ Kamil Paşa'nın 31 Mart Hadisesinin baş aktörü olan Derviş Vahdeti ile ilişkisi olduğu ifade edilmektedir. Hadisenin ortaya çıkmasında dönemi İngiliz siyâsî tavrına meyyal olan Kamil Paşa'nın adının geçiyor olması dahi İngiliz siyaseti ile 31 Mart'ı ilişkilendirmeye kâfidir. Dönemin İttihatçıların Kamil Paşa'yı İngilizci olmakla itham etmeleri, Kamil Paşa'nın ise onları Alman yanlısı olmakla suçlaması bu bakımdan bize bir bilgi vermektedir. Ayrıca Ali Kemal'in Kamil Paşa'nın sadarete gelmesine müteakip bu durumu "*Gerdune-i sadaretle (sadaret arabasıyla), beraber, İngiliz dostluğu Babiali ye girmiştir*" cümleleriyle açıklamaktadır. Doğan Avcıoğlu, **31 Mart'ta Yabancı Parmağı**, Cumhuriyet Gazetesi Armağanı, Ankara 1998, s. 30.

²⁷⁹ Feroz Ahmad, **Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler**, İstanbul 2017, s. 20. Ali Birinci, "*31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu*", **Türkler**, (Edt. Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Salim Koca, Prof. Dr. Kemal Çiçek), 13, Ankara 2002, s. 207.

²⁸⁰ A. Birinci, "*31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu*", s. 207. Bu durumu Süleyman Şefik Paşa'nın hatıralarında da müşahede etmek mümkündür. İsyân eden askerlerin başında kimin bulunduğunu ve olayın kimler tarafından tertip edildiğinin belli olmadığını kendisiyle birlikte arkadaşlarının da bilmediğini anlatmaktadır. Süleyman Şefik Paşa, s. 168-169.

²⁸¹ A. Birinci, "*31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu*" s. 207.

31 Mart Ayaklanması'nı bastırmak maksadıyla Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelişinin de yansımaları olmuştur. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelişinin o dönemde özellikle millî duygularla Meşrutiyet'e bağlılık duyanlar nezdinde müspet karşılığı olmuştur. Necmettin Sahir; 12-13 yaşlarındaki çocukluk dönemine tesadüf eden bu hadiseyi hatıralarında "...*Hareket Ordusu'nun hürriyeti, Meşrutiyet'i koruyucu hamleleri, vatansever duyguların uyanışını sağlayan söz ve fikir hürriyetini kayıtlayıcı bazı kararlara ve tedbirlere rağmen hürriyet sevgisini aşıl原因 ve milliyetçilik hislerini uyandıran... bir merhale*²⁸²" olarak anlatmaktadır. Ancak bu milliyet hissini dönemin koşullarında Osmanlılık ile irtibatlı bir hissiyat olduğu da bir gerçektir. Her ne kadar çeşitli ocaklar halinde milliyeti önemseyen oluşumlar varlık göstermeye başlamışsa da, bu oluşumlarda II. Abdülhamid muhalefeti üzerinden ve Meclis-i Mebusan ile temayüz eden Osmanlılık merkezli millilik söylemi 31 Mart esnasında ve akabinde de görülmektedir.²⁸³ Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus ise; hadisenin memleketin genelinde nasıl bir karşılık bulduğu meselesidir. Dönemin Meclis-i Mebusan zabıt ceridelerinde olayın hemen akabinde özellikle İttihat ve Terakki'nin taşra yapılanmalarının gönderdikleri telgraflar dikkati çekmektedir. Bu telgraflarda, genel olarak meşrutiyete sahip çıkılacağı ifade edilmekte ve hadiseye oldukça sert tepki gösterilmektedir. Bu telgrafların cemiyetin kamuoyu oluşturmak maksadıyla tertip ettiği bir organizasyon olabileceğini de dikkate alarak; gönderilen diğer telgraflardan hareketle, devlet sınırları içerisinde yaşayan unsurlardan gerek Müslim gerekse Gayrimüslim unsurların genel olarak meşrutiyeti sahiplenici bir tavır takındıklarını belirtmek gerekir.²⁸⁴

31 Mart Ayaklanması'nın muhtevası ve kimler tarafından tertip edilmiş olmasından ziyade neticeleri itibariyle Osmanlı düşünce ortamına yapmış olduğu etki dolayısıyla ele almak çalışmanın genel muhtevası açısından daha doğru olacaktır. 31 Mart Ayaklanması

²⁸² Necmeddin Sahir Sılan, **II. Meşrutiyet ve Sonrası Hatıralarım**, Haz. İsmail Dervişoğlu, İstanbul 2010, s.19.

²⁸³ Sonradan Kürt milliyetçiliğinin isimlerinden biri olan ve Serbestî gazetesini haftalık olarak yayınlayan Mevlânzâde Rıfat 31 Mart Ayaklanması'nın bir neticesi olarak II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi söz konusu olduğunda, II. Abdülhamid'e ilişkin oldukça ağır ithamlarda bulunup, onun hâlli için toplanan meclisi *Millî Meclisimiz* olarak tanımlaması bunun bir nişanesi olarak değerlendirilebilir. Mevlânzâde Rıfat, **31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi**, Sadeleştiren: Berire Ülgenci, İstanbul 2010, s.159.

²⁸⁴ Gönderilen bu telgrafların birçoğu İttihat ve Terakki taşra teşkilatlarından gönderilmekle birlikte, muhtelif bölgelerin Müslim, Gayrimüslim eşrafları tarafından gönderilen telgraflarda bulunmaktadır. **Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi**, D. 1, İS. 2, C. 3, s. 89-95.

netice olarak İttihat ve Terakki'nin iktidara nüfuz etme imkânını doğurmuştur. Ayaklanmanın bastırılmasının ardından kısa süre içerisinde matbuat kanunundan, emniyete ilişkin kanuna varana kadar birçok kanun çıkarılmış²⁸⁵ ve siyasî şube, irtica gibi bir takım kavramlar siyasî literatüre bu hadisenin akabinde girmiştir.

31 Mart'ın ardından farklı unsurlar Osmanlılık üzerinden kendi etnik hususiyetlerini önceleyerek İttihat ve Terakki bünyesinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Aslında II. Meşrutiyet öncesi dönemden tevarüs eden bu ilişki biçimini Türkler haricindeki unsurların siyasî tercihlerinde sonraki dönemlerde de etkili olmuştur. Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin 1912 seçimlerinden önce Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile seçim ittifakı için imzaladıkları metnin bazı maddeleri bunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.²⁸⁶ Ayaklanmanın bir neticesi olarak padişahın yetkilerinin kısıtlanması ve hükümetin padişaha değil de Meclis-i Mebusana karşı sorumlu olması farklı unsurları bünyesinde barındıran meclise güç katmış, üyelerine ise bir özgürlük alanı açmıştır. Bu özgürlük alanının topluma yansması ise her türlü fikrî çabanın kendini ifade edebilme imkânına sahip olması şeklinde olmuştur. Nitekim yukarıda da bahsedildiği üzere özellikle Gayrimüslim unsurların kendi varlıklarını tahkim etmek ya da garantiye almak maksadıyla giriştikleri teşebbüsler, 31 Mart sonrası söz konusu olan siyasî ve sosyal ortamın bir neticesi olarak ele alınabilir. Gayrimüslimler için durum bu şekilde iken tam manasıyla olmasa da Türkçülük bağlamında değerlendirilebilecek Ahmet Cevdet (Oran) gibi isimlerin ise 31 Mart hadisesine müteakip İttihat ve Terakki'nin gadrine uğramaktan korkmaları dolayısıyla yurt dışına gitmek durumunda olduklarını da belirtmekte fayda var.

31 Mart'ın Türk siyasî literatürüne kattığı en önemli tartışma ilerici-gerici tartışmalarıdır. 31 Mart dolayısıyla oluşan ortamda bu tartışma ya da nitelendirme dolayısıyla fikrî tezahürlerin batılılaşma ile olan mesafelerinde de ciddi daralmalara sebebiyet vermiştir. Bu bakımdan meşrutî yönetimin temsil ettiği yenilik ortamına getirilecek olan

²⁸⁵ A. Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", s. 207.

²⁸⁶ "Madde 4. Ermeni Patrikhanesi'nin mine'l kadim haiz olduğu imtiyâzâtın temai-i muhafazası mukarrerdir. Ermeni milleti idâre olunan mektepler kemâ-kân Patrikhâne ve ona merbût heyetler cânibinden idare olunacak ve bu ahvalin temami-i muhafaza-i ahkâmıyla beraber işbu mektepler tarafından verilen şahadetnâmeler mezkûr mekteplere muadil mekâtib-i resmîye canibinden verilen şahadetnâmelere muadil tutulacaktır", "Madde 6. Arazi ve emlâki mağsûbe magsube dâvaları kanunen tetkik edilerek sahibi hakikîyelerine iade olunacaktır." A. Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası- II. Meşrutiyet...**, s. 309.

itirazın gerıcılık ile itham edilme ihtimali doğuracağı ve bunun da beraberinde temkinli davranmayı zorunlu kıldığını söylemek yanlış olmaz. Bu bakımdan görünür olan muhalif tavır ve söylemler irticaî olarak nitelenmeye başlanmıştır.²⁸⁷

31 Mart sonrasında II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi İttihat ve Terakki'ye iktidara malik olma imkânının alanını açmıştır. II. Abdülhamid sonrası oluşan ortam, İttihat ve Terakki'nin sahip olduğu karmaşık ve heterojen yapının kendi içinde farklı siyasî ve sosyal tavırların farklılıkları ile tebarüz etmelerini sağlamıştır. Farklılıkların tebarüz etmesi ve alenen ifade imkânına erişmeleri, kendilerini aslî unsur olarak telakki edip, Osmanlılık içerisinde varlığını devam ettiren Türkçülük fikriyatının da kendine mahsus bir mahiyete bürünüp kendi mecrasına oturmasına zemin hazırlamıştır. Bu ortamın dönemin koşullarında hürriyetin bir gereği olarak düşünüldüğü de bir gerçektir. Nitekim peşi sıra gelen hadiseler Türkçülük düşüncesinin muhtevasında önemli yer tutan *vatan, milliyet, Osmanlılık, Türklük* gibi mefhumların sarahat bulmalarının alanını açmıştır. Hülasa Meşrutiyet'in ilanının akabinde oluşan sosyal ve kültürel ortam gerçekleşen siyasî hadiselerin muhtevasının ve neticesinin etkisiyle Türkçülük fikriyatının kendi istikametini yakalamasında önemli rol oynamıştır.

19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı için önemli bir problem halini almış olan Girit meselesi kısmî etkisi ile dahi olsa zikredilmesi gereken önemli hadiselerden biridir. Girit meselesini önemli kılan husus meşrutiyet ile arzu edilen birlikte yaşama iradesinin aslında gerçek bir zemine sahip olmadığına anlaşılmasıdır. 1866 yılında milliyetçi bir teşebbüs halinde Girit'in Yunanistan'a dâhil olmasını arzu ederek ortaya çıkan isyan ve isyan karşısında dönemin devlet adamlarının ortaya koydukları çabalar²⁸⁸, Yeni Osmanlılar tarafından ciddi manada muhalefet malzemesi olarak kullanılmıştır.²⁸⁹ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem dış hem de iç siyasette önemli bir gündem meselesi olarak varlığını sürdüren ve II. Meşrutiyet'in ilanının sonrasında da farklı bir hal

²⁸⁷ A. Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", s. 206.

²⁸⁸ 19. Yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Girit İsyanı ve bu isyan karşısında özellikle Âli Paşa üzerinden beliren Osmanlı siyaseti için bkz. Hayrettin Pınar, "Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Âli Paşa", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, 18, s.1-22.

²⁸⁹ Namık Kemal tarafından Londra'da çıkarılan ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti yayın organı olarak yayın hayatını devam ettiren Hürriyet gazetesinde bu tavrın örneklerini görmek mümkündür. "Yine Girid Meselesi Tazelendi" başlığıyla yayınlanan metinde Girit'e ilişkin Âli Paşa'nın ortaya koyduğu siyaset ironi içeren ifadelerle eleştirilmekte ve Âli Paşa'nın padişahı ve herkesi aldattığı ve sadareti kaybetmemek maksadıyla yalana müracaat ettiği gibi ağır ithamlarla eleştirilmektedir. "Yine Girid Meselesi Tazelendi", *Hürriyet*, 23 Şaban 1285, Nu: 24, s. 2-4.

alan ve uluslararası arenada hâkimiyet meselesi bir muammaya bürünen Girit meselesi, II. Meşrutiyet döneminde fikrî temayüllerin müşterek tepki gösterdikleri bir mesele olmuştur. 1910-1911 yılları arasında Girit'e ilişkin belirsizlik hali dönemin bütün neşriyatlarında yer bulduğu gibi Türkçü neşriyatta da yer bulmuş ve bu yayınlarda *Girit Meclis-i Millisi*'nin Yunan kralı adına toplanıyor olmasına verilen tepkilerin sonuçsuz kaldığı ifade edilmiştir. Hikmet gazetesinin bu bakımdan gösterdiği tepki dikkate değerdir. Hatta öyle ki Hikmet gazetesi Girit meselesine istinaden *nüsha-i fevkalade* (özel sayı) çıkarmıştır. Bu özel sayıda düvel-i muazzamadan bazı devletlerin (İngiltere- Fransa- Rusya) müdahil olmasına rağmen *Girit Meclis-i Millisi*'nde bulunan Hristiyan mebusların Yunanistan'ın lehinde tavır sergilemeleri doğrudan Osmanlı Devletine ve orada yaşayan Türklere bir hakaret olarak telakki edilmiştir.²⁹⁰ Bahsi geçen tarih aralığında Dâhiliye Nazırı olan (Mehmed) Talat Paşa'nın yapıp ettikleri dolayısıyla, mecliste galiz ifadelerle eleştirilmesinin Türkçüler tarafından tepki ile karşılandığını da ifade etmekte fayda vardır.²⁹¹

Girit'te mukim Müslümanların içinde bulunduğu kötü durum ve vatan toprağı olarak görülen Girit'in yönetiminde Yunanlıların aktif rol oynuyor olmasından dönemin Türkçülerinin rahatsızlık duydukları edebî metinlerine de yansımıştır. Girit için hikâyeler, şiirler neşredilmiş ve bu şiirlerde Girit'e ilişkin ne tür hisler beslendiği ve Osmanlı'nın ahvali hakkında açık beyanlarda bulunulmuştur. Âkil Koyuncu tarafından kaleme alınan şu mısralar o dönem Girit hadisesinin edebi neşriyatlara yansımaları göstermesi bakımından dikkate değerdir: “*Elbet inanma, çünkü varım ben; ve ey Yunan / Dikkat! Salıp makber-i İslâmî kirletir / Dinimle dikkat! Oynama artık; biraz uyan, / Tâcın da çünkü re'sine benden hediyedir.*”²⁹² Bunlardan da anlaşılacağı üzere Türkçülerin Meşrutiyet'in ilanına müteakip dönemlerde çıkan hadiseler dolayısıyla Gayrimüslim unsurun meşrutiyet üzerinden ifade ettikleri Osmanlılık merkezli birlikte yaşama söyleminin aslında kendi milliyetçiliklerini tahkim etme aracı olduğu düşüncesi Girit meselesi dolayısıyla aşikâr olan bir durumdur.

²⁹⁰ Ahmed Hilmi, “*Osmanlılar! Girit Tehlikede*”, **Hikmet**, 21 Nisan 1326, **Nüsha-i Fevkalade**, s. 1-2.

²⁹¹ Kazım Nami, “*Siyasî Notlar*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 25-26.

²⁹² Âkil Koyuncu, “*Girit İçin*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 135.

Girit meselesi dışında II. Meşrutiyet döneminde öncelikli olarak Trablusgarp Savaşı'nda yaşananlar ve savaşın neticeleri dinî ve millî bir takım söylemleri belirginleştirmesi bakımından önemlidir. Nitekim savaşın muhtelif fikrî çabalarda benzer aksülameller bulması dikkate değer bir durumdur. Tabii tepkiler benzer olmakla birlikte fikrî tezahürlerin genel yapılarının farklı olması, bu fikrî çabalarının istikametlerini de kendi veçheleri üzerinden şekillendirmelerine sebebiyet vermiştir.

Benzer bir durum Balkan Savaşları için de söz konusu olmuştur. Ancak Balkan Savaşları'nın; savaştaki unsurların çeşitliliği ve savaşın neticeleri dolayısıyla Türklük bağlamında oldukça önemli bir konununun olduğunu belirtmekte fayda vardır. Savaşın neticesinde Osmanlı devlet adamlarının ve münevverlerinin, 19. asrın ilk çeyreğinden itibaren devletin bünyesinde barındırdığı unsurları Batı'da gelişen "*milliyetçilik*"in sebebiyet vereceği ayrılık düşüncesinden uzak tutarak, bunları bir arada tutmanın imkânı olarak gördükleri "Osmanlılık-Osmanlı milleti oluşturma" çabalarının imkânsız olduğunun ortaya çıkması bakımından da ayrıca kıymetlidir. Nitekim Balkan Savaşları'nın akabinde Osmanlı'da, Osmanlılık söyleminin yerini İslamcılık ve bundan daha etkili olmak üzere Türkçülük fikriyatına bırakması bunun bir neticesidir.²⁹³ Dolayısıyla Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları'nın Türkçülük fikriyatının tebarüz etmesindeki etkisi üzerinde hususî olarak durmak gerekmektedir.

2.1.2.1. Trablusgarp Savaşı ve Türkçülük

İtalya'da 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan sosyal değişim ve hareketlenmeler (1848 ihtilalleri) İtalyan millî birliğinin teşekkülü gayesinin benimsenmesini bir netice olarak ortaya çıkarmıştır. Bu gaye, İtalyanların muhtelif ittifaklarla millî birliği teşekkül ettirmenin imkânlarını kovalamalarına sebebiyet vermiştir.²⁹⁴ Önceleri Fransız bayrağı altında bir araya gelmiş olan krallıkların bu birlikteliği uzun sürmemiş ve Piyomente Krallığı, Toskana, Modena, Parma Dükâlıkları, Lukas Prensligi, Kilise Devleti ve Napoli Krallığı gibi küçük teşekküller haline geri dönmüşlerdir. İtalyanlar, Roma İmparatorluğundan sonra Napolyon'un sağladığı kısa süren bu birlikteliğin dışında bir

²⁹³ Daha önceki sayfalarda bu meseleye Osmanlılık özelinde değinilmişti. Sıkı bir Osmanlıcı olan İsmail Kemal Bey'in Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan eden kişi olması ve Satı el-Husri'nin mecliste Osmanlılık savunucusu iken Arap milliyetçiliğinin öncülerinden biri haline gelmesi gibi durumlar ya da tavır alma biçimleri Balkan Savaşlarına tesadüf eden günlerde söz konusu olmuştur.

²⁹⁴ Armaoğlu, İtalya'da 1848 ihtilalinin liberal bir hareket olarak başladığını fakat sonraları millî birlik hareketine dönüştüğünü belirtmektedir. Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, Ankara 1997, s. 140.

araya gelememişlerdir.²⁹⁵ Bu küçük siyasî organizasyonlar 19. yüzyılın sonlarına doğru gerek savaşlarla gerekse iradî dâhil olmalarla İtalyan millî birliği ve devletini teşekkül ettirmişlerdir. Millî birliğini diğer Avrupalı devletlere nazaran geç sağlamış olan İtalya, sömürgeci faaliyetlerin yoğun olduğu bu dönemde kendi sömürgelerine sahip olma zarureti duymuş ve muhtelif çabalara girişmiştir. Bu çerçevede İtalya'nın ilk sömürgecilik mücadelesi Fransızlarla Tunus üzerinden olmuş ve İtalyanlar Tunus'u kendi sömürgeleri yapmaya muvaffak olamamışlardır. İtalyanların Fransızlara karşı muvaffak olamayıp Tunus'u alamamaları zorunlu olarak onları Trablusgarp üzerine yoğunlaşmaya itmiştir. Trablusgarp ve Bingazi'nin Avrupalı devletlerce henüz paylaşılmamış Osmanlı toprakları olması İtalya için buraların cazip yerler olarak görülmesini sağlamıştır.²⁹⁶

Trablusgarp ve Bingazi üzerinde sömürgeci tasarruflarda bulunmak isteyen İtalya ile oraların hâkimi olan Osmanlılar arasında geçen mücadelenin Osmanlı basınında, dolayısıyla da Osmanlı'daki fikrî tezahürler üzerinde muhtelif karşılıkları olmuştur. Aslında kabaca değerlendirildiğinde, devleti kurtarmak merkezli ortaya çıkan çabaların müşteregi konumunda olan Osmanlılık söyleminin hem tezahürü hem de nihâî sonuçları itibariyle belki de son tecrübesinin bu savaş olduğunu söylemek yanlış olmaz. Nitekim; Meclis-i Mebusan'a gönderilen "*Muhâfaza-i Vatan Uğrunda Ahd-ü Misâk*" şeklinde hülâsa edilen telgrafların muhtelif bölgelerden ve Müslim-Gayrimüslim unsurlarca gönderilmiş olması Trablusgarp dolayısıyla takınılan tavrın Osmanlılık merkezli olmasına örneklik teşkil etmesi bakımından kıymetlidir.²⁹⁷ Ayrıca Meclis-i Mebusan'ın Rum mebuslarından biri olan Kozmîdi Pandelâki Efendi'nin İtalyanların Trablusgarp'ta yaptıklarını protesto etmek için Beynelmilel Sulh Cemiyeti'ne gönderilmesi planlanan protesto metninin görüşmeleri esnasında, metinde geçen "*bir vilâyetimize tecâvüz ile iktifâ etmeyerek*" ibaresine getirdiği itiraz dikkate değerdir: "*Bendeniz bu "iktifâ etmeyerek" sözünü münâsip görmüyorum. Bu sözden sanki bu feca'âtleri irtikâp etmeseydi tecâvüz-ü meşrû olacakmış gibi bir mana çıkıyor.*"²⁹⁸

²⁹⁵ Toktamış Ateş, **Siyasal Tarih**, İstanbul 2004, s. 244.

²⁹⁶ İsrâfil Kurtcephe, **Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)**, Ankara 1995, s. 9-12.

²⁹⁷ **Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi**, D. 1, İS. 4, C. 1, s. 364. Buna örnek olarak Trablusgarp'tan savaşa ilişkin Osmanlılar lehine gelen haberlerin çok unsurlu olan Meclis-i Mebûsan'da okunmasının sevinçle karşılanıp alkışlanması da örnek olarak gösterilebilir. Bu bakımdan Trablusgarp mebusu ve Cebel Gönüllü Taburları Kumandanı olan Süleyman El-Barunî tarafından gönderilen telgrafların okunmasının ardından alkışlanması bu duruma örnek olarak gösterilebilir. **Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi**, D.1, İS. 4, C. 1, s. 204.

²⁹⁸ **Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi**, D.1, İS.; 4, C. 1, s. 335.

İtalya'nın bu teşebbüslerine ilişkin söz konusu çabalarının olduğuna ilave olarak belirtilmesi gereken bir diğer husus ise bu mesele cereyan etmeden evvel Osmanlı'nın devlet olarak ileri görüşlü davranmadığıdır. Bu bakımdan Hüseyin Kâzım Kadri tarafından nakledilen Dâhiliye Nezaretine ait şifreli telgrafın gönderildiği tarih Trablusgarp Savaşı'nın hemen öncesine tesadüf etmesi dolayısıyla oldukça manidardır.²⁹⁹ Rıza Nur hatıralarında Trablusgarp'ta olan bitenlere ilişkin feraset yoksunluğunu şu cümlelerle izah eder: “İtalyanlar çoktan beri koloni peşinde idiler. Avrupa devletlerinin muvaffakiyeti ile Trablusgarp’i istilaya hazırlanmışlar. Ordu hazırlanmış... Bizim sefaret uyku uyumuş, hükümetin haberi yok.”³⁰⁰

Trablusgarp Savaşı esnasında İtalyanların menfur teşebbüslerinin Osmanlı basınında ve siyasî atmosferinde ciddi etkileri olmuştur. Bu etkilerin muhtevası farklı olmakla birlikte mutabık olunan şeyin Trablusgarp'ın Osmanlı toprağı olduğu ve İtalyanların sergilediği yaklaşımın doğru olmadığıdır.³⁰¹ Haliyle Osmanlılık bağlamında, ötekine ilişkin müspet olmayan yaklaşımın Osmanlı tebaasında aksülamel bulunduğunu ifade etmek yersiz olmaz. Bir diğer husus ise; İtalyanların Trablusgarp üzerindeki bu teşebbüsünün ve bu teşebbüs karşısında Avrupalı Devletlerin takındıkları tutuma ilişkin gösterilen yaklaşımdır. Avrupalılarca sergilenen tavırdan hareketle Osmanlı dış politikasının ne şekilde olması gerektiği gündeme gelen tartışmalardan birisidir. Haliyle dönemin Türkçü münevverleri de bu bakımdan fikirler ileri sürmüşlerdir. Onlar nezdinde Trablusgarp üzerinde İtalya ve Avrupalı Devletlerin takındıkları tavır Osmanlı-Rus yakınlaşmasını gündeme getirmelidir. Türk Yurdu mecmuasında *Türk- Rus Mukareneti Hakkında* başlığıyla yayınlanan ve içeriğinde *Türklüğün büyük hâdimlerinden biri* olarak adlandırılan İsmail Bey Gasprinski'ye ait olan metinlerden bölümler sunulmaktadır.

²⁹⁹ “İtalya'nın Trablusgarp hakkındaki niyetlerine ve düşüncelerine ve bu düşüncelerini uygulamaya koymak için aldığı konumlara ve hareketlere dair vukubulan söylentiler şimdiye kadar fiili bir şekil almamış olduğu gibi bunun fiilen gerçekleşeceğine dair görülen belirtiler dahi hükümet-i seniyyece başvurulmuş siyasî tedbirler sayesinde ilk tesirini kaybetmiş ve büsbütün kaybolması umulmaktadır.” Hüseyin Kâzım Kadri, **Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi 10 Temmuz İnkılabı ve Netayici**, İstanbul 2011, s. 125.

³⁰⁰ Rıza Nur, s. 350.

³⁰¹ Dönemin gazetelerinde bu meseleye yer verilmesinin yanı sıra mecmualarında da Trablusgarp'taki hadiseler ve buranın akıbetine ilişkin çokça metinler kaleme alınmıştır. Bunların tamamına burada değinmek mümkün olmamakla birlikte, muhtelif mecraları mecmualarından örnekler vermekle iktifa etmek Trablusgarp hadisesinin müşterek bir mesele olarak ele alındığını göstermesi bakımından yeterli olacaktır. M. Nuri, “İtalya'dan Mektup: Trablusgarp Türkiye'mi İtalya mı?”, **Hikmet**, 5 Eylül 1327, 1, (9), s. 2. “Trablusgarp İlan-ı Harp ve Kabinenin Sükûtu”, **Beyanülhak**, 19 Eylül 1327, 5, (129), s. 2326-2328. Arnavudzade Mehmed Nuri, “Trablusgarp Etrafında”, **İctihad**, 1 Teşrin-i Evvel 1327, Nu:32, s. 864-867.

yayınlanan metinde bunu açık bir şekilde görmekteyiz. İsmail Bey; “Rusya’nın samimi dostluğundan hazret-i halife ve İrân hükûmetinin müstefid olacakları uzun bahislere, isbâtlara muhtâc değildir. Eğer Osmanlılar Rusya’ya emniyet ederek arka verebilirlerse sâir hükûmetlerin birçok tasallutuna mukâbeleleri daha müessir olabilir.”³⁰² değerlendirmesi ile bu yakınlaşmanın fayda getirecek bir yakınlaşma olduğuna işaret etmektedir. Tabi bu birliktelikte, Rusya sınırları dâhilinde bulunan Türk unsurun fazla olmasının önemli yerinin olacağı üzerinde durulan bir diğer mesele olarak ele alınmaktadır. Trablusgarp meselesinin Osmanlı’yı Ruslara yakınlaştırmasının Rus egemenliği altında yaşayan Türklere hem Osmanlı Türkleri ile irtibat kurma imkânı sağlayacağı hem de Rus tasallutu altında rahat hareket edebilme iradesine alan açma ihtimali bu değerlendirmeye sebebiyet vermiştir. Bu siyasî münasebetlere ilişkin yaklaşımlara ek olarak Trablusgarp’ta olan bitenlerin edebi metinlerdeki karşılıkları da Türkçülük fikriyatının belirginleşmesinde önemli katkılar sağlamıştır. M. Salahaddîn’in “Trablustakilere” isimli şiirinde geçen mısralar Türklüğün azametine olan inancı sergilemesi dolayısıyla oldukça dikkate değerdir: “Türklük o gölgelerle ölür zanneder misin?/Türklük o yıldırımla, o tûfânla çenkleşir.”³⁰³ Türklüğe ilişkin savaş dolayısıyla atfedilen bu önem, sonraki yıllarda Türklük hususunda bir bilinçlenmenin alanını da açmıştır. Nitekim Trablusgarp Savaşı’na ilişkin aksülameller Türkçülük fikriyatının belirginlik kazandığı Balkan Savaşları sonrasında da Trablusgarp Savaşı üzerinden Türklüğe dair bilinçlenme bağlamında muhtelif atıflar ve değinilerde de kendini göstermiştir.³⁰⁴

Trablusgarp Savaşı’nın mecmualarda ele alınış biçimi tarafların siyasî ve askerî olarak nasıl bir şekilde pozisyon aldıkları üzerinden de yürümektedir. Siyaset söz konusu olduğunda Türkçü neşriyatta beliren kalemlerden biri olan Ahmet Ferit Trablusgarp Savaşı’nı değerlendirirken temas ettiği noktaların başında, siyasetin makul bir şekilde tebarüz etmesinin koşulu olarak iyi bir ordu ve iyi bir diplomasiyi işaret eder. Bu savaş bağlamında İtalyanların iyi bir ordudan, Osmanlıların da iyi diplomasiiden mahrum olduklarını ifade etmektedir. Osmanlıların siyasetten gereği gibi istifade

³⁰² “Matbûat-Türk- Rus Mukareneti Hakkında”, **Türk Yurdu**, 1 Kânunuevvel 1327, 2, s. 55.

³⁰³ M. Salahaddîn, “Trablustakilere”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 409.

³⁰⁴ “İtalyanlar Trablus’ta toprağımızı eziyordu. Biz burada ahlaksızlığın envaından gerdanlıklar takıp takıştırıyorduk... fakat ölmüyorduk ve işte ölmedik” Aka Gündüz, “Türk’ün Beyaz Katili”, **Türk Sözü**, 12, 26 Haziran 1330, s. 90.

edebilmeleri durumunda İtalyanların Trablusgarp'a girmelerinin önlenebileceği de belirtilmektedir. Tabii üzerinde durulan mesele Trablusgarp Savaşı olmakla birlikte meselenin çok boyutlu, Ruslar ve Avrupalıların her iki ülke ile olan münasebetleri üzerinden ele alınmaya çalışıldığını da söylemek gerekir.³⁰⁵

Yukarıda da ifade dildiği üzere Trablusgarp Savaşı Osmanlılık açısından ayrıca bir kıymete haizdir. Bu nedenle dönemin Türkçülerinin de bu hususa ihtimam gösterdiklerini belirtmek gerekmektedir. Ahmet Ferit'in savaş esnasında Meclis-i Mebusanda gösterdiği yaklaşım bu bakımdan oldukça manidardır. Ahmet Ferit; savaş söz konusu olduğu anlarda meclis bünyesinde münakaşa ve mücadelenin *tahfifinin* kendi veçhesinden zorunlu addedildiğini ifade etmektedir.³⁰⁶ Bu yaklaşım; Türkçülerin Meclis-i Mebusan gibi çok unsurlu bir yapının muhafazasını öncelemeleri ve ihtilafların savaş esnasında gündeme getirilmemesine olan inançlarının bir göstergesi olarak ele alınabilir. Haliyle bu durum; Trablusgarp Savaşı'nın Osmanlılık söyleminin ya da pratiğinin son imtihanlarından biri olduğu iddiasını pekiştiren bir vaziyettir. Savaş söz konusudur ve aslolan unsurların ve fikirlerin bütün farklılıklarına rağmen Osmanlı'yı muhafaza etmektir.

Savaşın muhtevasının ve savaşanların tasvirinin milliyetin teşekkülünde önemli etkisinin olduğu yadsınamaz. Savaşta belli idealler dâhilinde mücadele sergileyen insanların kahramanlıkları ve düşmanı püskürtme kabiliyetleri üzerinden yapılan müspet ve yer yer mübalağaya varan tasvirler bir mensubiyeti pekiştirip, tahkim etme gayreti gütmesi dolayısıyla oldukça kıymetlidir. Bu bakımdan; Trablusgarp Savaşı'na ilişkin yayınlanan fotoğraflar ve resimlerde bu durum müşahede edilmektedir. Trablusgarp Savaşı'nın böylesine bir aksülamel bulmasına; atının üzerinde bütün heybetiyle duran Trablusgarp mücahidi, savaş esnasında düşmanın püskürtülmesini resmeden ve bayrak sembolünün ön planda olduğu resim ve yine bayrak sembolünün ön planda olduğu, nizamî kıyafetleri ve rahat tavırları ile dikkatleri çeken Trablusgarp'taki Osmanlı askerlerine ait olan fotoğraf örnek olarak gösterilebilir.³⁰⁷ Bu örneklerin tamamında bir mensubiyetin mağlubiyetinin söz konusu olamayacağını telkininin yapılmak istendiği

³⁰⁵ Ahmet Ferit, “*Siyâsiyât- Kuvvet ve Siyâset Mühârebesi*”, **Türk Yurdu**, 3 Mayıs 1328, 2/13, s. 388-394.

³⁰⁶ “...müstakil rüfekanız, bilhassa şu esnada gerek bunu müteakip gelecek zamanlarda yani bir devlet-i ecnebiyye ile muharebede bulunduğumuz bir sırada daima münakaşatın izalesi, daima mücadelatın tahfifi, her halde arada bir itilafın cereyan etmesini ve bunun için de arada bir takım vesile-i münakaşatın men edilmesini arzu ederler...” **Melis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi**, C. 1, 5 Kânunuevvel 1327, D. 1, s. 224.

³⁰⁷ Söz konusu resimlere ilişkin örnekler Ekler kısmında Trablusgarp Savaşı'na İlişkin Ek'ler başlığı altında verilmiştir.

müşahede edilebilir. Tabi bu noktada bahsi geçen bu mensubiyetin ne tür bir mensubiyet olduğu üzerinde de durmakta fayda var. Trablusgarp Savaşı'nın gerçekleştiği dönem Meşrutiyet'in ilanı dolayısıyla önem atfedilen *Osmanlılık* aidiyetinin ciddi kırılma yaşadığı, sadece Gayrimüslim için değil Müslüman unsurlar arasında da milliyetçi teşebbüslerin belirlediği bir dönem olmuştur.³⁰⁸ Bu durum haliyle Türklük kaygısı güdenlerin Osmanlılıktan vazgeçmeden, ona ihtiyatlı yaklaşımlarını zarurî hale getirmiş ve bu zaruret doğrudan Türklük vurgusu yapmaktan ziyade, Osmanlılık içerisinde aslı unsur olma söylemi ile ifade bulan bir Türklük şeklinde tezahür etmiştir.

Trablusgarp Savaşı'nın ortaya çıkmasında birliğini geç tamamlamış olan İtalyanların geç kalınmış sömürge arayışının olduğuna değinilmişti. Söz konusu olanın sömürge arayışı ve bunun alanının ise Osmanlı toprakları olması, sömürgeci Avrupalı devletlerin meseleye ilişkin siyaset üretmelerini zorunlu kılmıştır. Elbette bu durum, 19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarından itibaren yurt dışına gitmiş ve orada mukim halde bulunan Türkler üzerinde tesirlerin uyanmasının alanını açmıştır. II. Meşrutiyet döneminde özellikle yurt dışına bir vesile ile gitmiş olan bu Türkler kurmuş oldukları dernekler vasıtasıyla bir araya gelmişler ve yine bu dernekler aracılığıyla yurt içindeki Türkçü yayınlar ve kurumlarla irtibatlı olmuşlardır. Trablusgarp Savaşı esnasında yurt dışındaki bu Türklerin meseleye yaklaşma biçimleri dikkate değerdir. Hristiyan unsurlar arasında hayatlarını devam ettirmeleri onlara, meselelere yaklaşırken din perspektifinin önemli olduğu anlayışını kazandırmıştır. Trablusgarp hadisesini Hristiyanların Müslümanlara karşı bir teşebbüsü olarak görmüşler ve bu hadise üzerinden Müslümanların içtimaî bünyelerini sağlamlaştırılmalarının gerekliliğine işaret etmişlerdir:

*“Evet, Müslümân unsûrlar, bu gün İtalya'yı Trablus'da Hristiyanlığın Müslümânlığa, medeniyetin vahşete karşı pehlivânı addeden, kuvvece bir Müslümân heyetini boğmak, öldürmek husûsunda isticâl gösteren, asabileşen Avrupa'ya, Hristiyanlık âlemine karşı yekvücut olmalıdırlar...”*³⁰⁹

Dolayısıyla bu durum; savaşın nüksettiği dönemde meselelerin ele alınış tarzı Türklük bağlamında dinî mensubiyete atfedilen kıymeti göstermesi bakımından önemli olmakla

³⁰⁸ Bahsi edilen kırılmaya “*Müşterekler Oluşturarak Parçalanmaya Mani Olma İsteğinin Tezahürü: Osmanlılık Düşüncesi*” başlığı altında değinilmiştir. Bunun dışında belirtmekte fayda gördüğümüz bir diğer husus ise; Gayrimüslim unsurların özellikle de Ermenilerin Türkler nezdinde birçok defalar iyiliğe mazhar olduklarını ve bu duruma aynıyle mukabele etmekten ziyade Osmanlılığın gereği olan hususlara ehemmiyet göstermedikleri Meşrutiyet öncesi döneme dair hatıralara da yansımaktadır. Halil Halid, s. 74.

³⁰⁹ Nezihî Cevdet, “*Cenevre Türk Yurdu ve Müslümanlık- Türklük*”, **Yeni Felsefe Mecmuası**, 30 Mart (Yıl yok), Nu: 16, s. 12.

birlikte Türkçüler nezdinde Gayrimüslim unsurlarla aralarına mesafe koymaya olan inançlarının ifade bulması olarak da okunabilir.

Trablusgarp Savaşı'nın Osmanlı kamuoyunda makes bulma biçimlerinden birisi de İtalyanların menfur girişimlerine karşılık müşterek tepkiler ortaya koyabilmek adına cemiyetler kurarak çeşitli tepkiler geliştirmek olmuştur. Bu duruma en güzel örnek olarak Tanin gazetesinin başlatmış olduğu “*İtalya Aleyhinde İttihâd-ı Husûmet*” başlıklı ve “*Bütün Osmanlıları Bir Vazîfe-i Vataniyyeye Davet*” serlevhalı teşebbüstür. Bu teşebbüs ile murad edilen şey bir cemiyet kurmaktır. Ancak; bu teşebbüs, bir cemiyet kurmanın ötesinde *vesâit-i resmîyeden başka efrâd-ı milletin teşebbüs edeceği vesâit*³¹⁰ hüviyetine sahiptir. Tabi bu kampanya metninde dikkati çeken husus ise *milletin teşebbüs edeceği vesâit* olarak gösterilen tavrıdır. Bu ise; bir bütün olarak İtalya ve İtalyanlara ilişkin oldukça katı, net ve husumet besler mahiyettedir.³¹¹ Benzer bir tavrı Genç Kalemler dergisinde Mehmet Ali Tevfik tarafından *İntikâm Şiirleri* üst başlığıyla kaleme alınan şiirlerde de görülmektedir.³¹² Tabi bu tavrın Osmanlılık üzerinden yürüyen bir tavır olduğu, bütün Osmanlıların vazifesi olarak duyurulmasından anlaşılmaktadır. Ancak öteki olarak sınırları belirlenen ile olan münasebetin, milliyetçilik üzerindeki önemli etkisi düşünüldüğünde bu kampanyanın İtalya ve İtalyanlara dair yaklaşımının Osmanlılık içerisinde belirginlik kazanmaya başlayan Türklüğe ciddi bir alan açtığını söylemek yanlış olmaz. Bunda yukarıda da bahsedildiği üzere meselenin dini bir muhtevada ele alınıp Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında geçen bir mücadele olarak algılanmasının da etkisi vardır. Savaşın dinî bir muhteva taşıdığına olan inanç, Osmanlı

³¹⁰ “*İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husûmet*”, **Tanin**, 30 Eylül 1327, Nu: 1118, s.1.

³¹¹ İtalyanların menfur teşebbüsleri karşısında Osmanlı vatandaşlarından vatani bir vazife olarak beklenenler; “*bir İtalyalı ile zerre kadar alışveriş etmemek, bir İtalya ma'mûlâtına ve mahsulâtına hiçbir zaman râğbet etmemek. İtalya vapurlarına binmemek, İtalyanca tekellüm etmemek, İtalyan mekteplerine çocuk göndermemek, İtalyan postasına mektup vermemek, İtalyan hizmetçi ve amele kullanmamak, hiçbir İtalyalıya kavâid-i ahlakiye ve insaniye haricinde muavenet etmemek, ahlâkın men etmediği hususatta İtalyanları mümkün olduğu kadar ızrâr etmek, çocuklarını İtalyanlara karşı husumet hissiyle büyütme*” olarak sıralanmaktadır. Bu kampanyanın genel olarak bir değerlendirmesi için bkz. Demet İlbahar, **1911-1912 Trablusgarp Savaşı ve Osmanlı Kamuoyu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 62-67.

³¹² Mehmet Ali Tevfik, “*İntikam Şiirleri*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 397-401.

sınırları dışında yaşayan Müslümanların verdikleri tepkilerde de kendini göstermektedir.³¹³

Bir fikriyatın belirgin hale gelmesinin ya da taşıyıcılığının en önemli vasıtalarından birinin edebî eserler olduğuna yer yer vurgu yapılmıştı. Bu bakımdan Trablusgarp hadisesinin aksülamellerinin dönemin edebî eserlerinde eseri kaleme alanın fikrî temayülünü ne şekilde etkilediğini gösterir mahiyette olduğu da bir gerçektir. Haliyle; Trablusgarp Savaşı'nın Türkçülük fikriyatı üzerindeki tesirleri Genç Kalemler dergisinde Ömer Seyfettin tarafından kaleme alınan *Primo Türk Çocuğu*³¹⁴ başlıklı hikâyede tebarüz etmiştir. Hikâye bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Trablusgarp Savaşı dolayısıyla yaşananların bir uyanışa ve kendi özüne dönmeye nasıl sebebiyet verdiği müşahede edilmektedir: Primo'nun babası olan Kenan'ın İtalyan olan karısına gösterdiği tavır ve Türklüğü hususunda ısrarcı olması ve hatta evliliğini Türklüğüne feda edebileceğini ifade etmesi bu bakımdan dikkate değerdir. Tabi hikâyede Kenan, Avrupaî bir tarzda eğitim almış ve aslında Türklük diye bir kaygısı yokken bu savaş dolayısıyla bir dönüşüm yaşamış biridir. Öyle ki karısı ve onun babası, Kenan'ın Türk olmadığına ve Bizans kalıntısı bir Rum olduğuna kendilerini ikna etmişlerdir. Bunların dışında hikâyede dikkati çeken bir diğer husus ise Türklerin sahip oldukları meziyetlere ilişkin de değinilerin yapılıyor olmasıdır:

*“Türkler dünyânın en cesûr, en asîl, en kavî bir milleti idi. Krallar, hükümdârlar, hakanlar, beyler, emîrler nesliydî... medeniyet yollarını açmış, her yere kahramanlık, temiz kan, saf ahlâk, teceddüt ve istifâ götürmüşlerdi... Türkler hiç bir vakit, hiç bir yerde, hiçbir şeyden korkmazlar.”*³¹⁵

Aslında Trablusgarp Savaşı dolayısıyla Kenan üzerinden tebarüz eden uyanışın bir ifadesi, hikâyede çocuk Primo'nun bir İtalyan olmadığını ve Türk olduğunu ifade ederek *varlığını idrâk ve ilân* etmesinde açıkça görülmektedir.³¹⁶ Trablusgarp Savaşı'nın hikâyelerde ifade bulmuş hali savaşta yaşananlar üzerinden bir farkındalığa ve bilince ulaştırma isteği havasındadır. Savaşta yaşanan acıların bütün hüznü ile anlatılması, hem vatan toprağı olarak telakki edilen Trablusgarp'a dair aidiyetin hem de Türk tahakkümünün ortadan kalkmasıyla oradaki mukim halkın yaşaması muhtemel acıların

³¹³ “Osmanlı-İtalyan Harbî- Bombay Müslümanları”, **Tanin**, 30 Eylül 1327, Nu: 1118, s.1. “Trablusgarp-İtalya- Londra Mesâil-i Şârkîyye Cemiyeti'nin Âlemi Medeniyete Beyannâmesi”, **Tanin**, 28 Eylül 1327, Nu: 1116, s. 1.

³¹⁴ Ömer Seyfettin, “Primo Türk Çocuğu”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 316-330.

³¹⁵ Ömer Seyfettin, “Primo Türk Çocuğu”, s. 326-327.

³¹⁶ Ömer Seyfettin, “Primo Türk Çocuğu”, s. 330.

nasıl olacağı üzerinden verilen bir mesaj havasında mensubiyeti pekiştirmenin gaye edildiği tarzdadır.³¹⁷ *Bayrakçının Aşkı* adlı hikâyede de Osmanlılık içerisinde bayrağın Türk'ün bayrağı olmasına ve Trablusgarp'ın elden çıkması halinde bayrağın düşeceğine ve bundan ötürü aslında Türk'ün düşeceğine ilişkin yapılan anlatı bu bakımdan önemlidir. Ayrıca savaş dolayısıyla Trablusgarp'ın Osmanlı toprağı olmaktan ziyade *Türk yurdu* olarak adlandırılması da vatan tahayyülünü göstermesi bakımından kıymetlidir.³¹⁸ Bazı gazetelerde de savaş dolayısıyla vazife olarak addedilmesi gerekli hususlar üzerinde durulurken meselenin vatanî ve millî bir vazife olarak telakki edilmesi zaruretine vurgu yapılması da bu bağlamda ele alınmalıdır.³¹⁹

Trablusgarp Savaşı'nın muhtelif aksülamellerinin Türkçülük fikriyatı özelinde karşılık bulma biçimlerine ilave olarak savaş esnasında yürütülen siyasete ilişkin Türkçülerin ortaya koydukları tavırlara değinmekte de fayda vardır. Ahmet Agayef tarafından kaleme alınan yazıda, İtalyanların Trablusgarp üzerindeki emelleri yıllardan beri belli iken Osmanlı hükümetinin bu meseleye bigâne kalmış olması eleştirilmekte ve bunun sebebi olarak ise; kendinden emin olmayan, hükümeti kaybetme korkusundan mühim meselelere eğilmekten ziyade daha basit meselelerle uğraşmayla iktifa etmelerine işaret etmektedir. Tabi şu da var ki bu metinde milliyetçilik bağlamında zikredilmesi gereken önemli hususların başında *Tanin* gazetesinin yapılması gerekenler olarak sıraladığı tepkilere Ahmet Agayef'in de iştirak ediyor olmasıdır. Bu yapılması gerekenleri, öteki ile münasebetin milliyetçilik bağlamında önemli yer tutuyor olması dolayısıyla burada aynıyle aktarmakta fayda var: “(1) *İtalya resmen ilân-ı harb eder etmez heman memâlik-i Osmâniyede bulunan bütün İtalyanları taht-ı tevkîfe alarak esîr sıfâtı ile rehin addetmek* (2) *İtalyanların memâlik-i Osmâniyede mâlik oldukları bütün müessesât-ı mâliyyeyi, emlâkı, arâziyi müsâdere etmek* (3) *İtalyanlar ile her nevi mu'âmelât-ı ticâriye ve iktisadîyeyi kesmek*”³²⁰ Milliyetçilik ve öteki üzerinden bu hususa

³¹⁷ Aka Gündüz tarafından kaleme alınan *Kayıkcı* isimli hikâyede bunu görmek mümkündür. Aka Gündüz, **Türk Kalbi**, Matbaa-i Hukukiye, İstanbul 1327, s. 64-77. Bu hikâyeye; Nesime Ceyhan tarafından *Trablusgarp Hikâyeleri* başlığıyla yayına hazırlanan kitapta da bulunmaktadır. Bu kitap Trablusgarp Savaşına ilişkin kaleme alınan hikâyelerin bir araya getirilerek oluşturulmuştur. Hikâyelerde Trablusgarp hadisesine nasıl yaklaşıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Nesime Ceyhan, **Trablusgarp Hikâyeleri**, İstanbul 2006.

³¹⁸ Hemedanizâde Ali Naci, “*Bayrakçının Aşkı*”, **Trablusgarp Hikâyeleri**, Yay. Haz. Nesime Ceyhan, İstanbul 2006, s. 114-124.

³¹⁹ “*Bir Hesab*”, **Tercümân-ı Hakikât**, 19 Haziran 1328, Nu: 1224, s. 1.

³²⁰ Ahmet Agayef, “*Tecavüz ve Gaflet*”, **Tercümân-ı Hakikât**, 13 Eylül 1327, Nu: 10948, s. 1.

değınmekle birlikte üzerinde durulması gereken bir diğler husus ise daha önce de ifade edildiği üzere her ne kadar Trablusgarp Savaşı Türklük özelinde millî bilinçlenmenin alanını açsa da, Türklüğün Osmanlılık ile birlikte yürüdüğü meselesidir. Hatta yer yer İslamlık dolayısıyla *halife-i ru-yi zemin* olan Osmanlı padişahının İslam toprakları ile olan münasebetinin devam etmesine ayrıca bir ehemmiyet verildiğini söylemek yanlış olmaz.³²¹ Nitekim Trablusgarp Savaşı'nın nihayet bulması için barış söz konusu olduğunda Trablusgarp'ın İtalyanlara bırakılması durumunda Ahmet Agayef'in gösterdiği tavır bu bakımdan dikkate değerdir. Agayef, Trablusgarp'ın Osmanlı'nın *kıt'â-i İslâmiye* olarak bilinen Afrika'ya açılan yegâne kapısı olduğu için İtalyanlara bırakılmasının halife ile 200 milyonluk bir Müslüman kütlenin irtibatının kesilmesi anlamına geleceği üzerinden Trablusgarp'ın İtalyanlara bırakılamayacak kadar kıymetli olduğunu ifade etmektedir.³²²

Tüm bunlardan hareketle; taşıdığı anlam itibariyle Trablusgarp hadisesi; her ne kadar Osmanlı bünyesinde bulunan unsurlar nezdinde müşterek bir tepkiyle karşılanırsa da hadisenin dönemin fikrî çabalarında farklı aksülamellerinin olduğu görülmektedir. Bu hadise karşısında genel olarak Türkçülerin ortaya koydukları tavırlar ele alındığında, bu tavrın siyaseten Osmanlılık içerisinde ve İslamlığı da önemseyen ancak kendi müstakil mecrasına doğru kayan bir hal taşıdığını söylemek yanlış olmaz. Savunulan ve ön plana çıkarılan "*Osmanlı vatani*" olsa da savaşın aksülamellerin belirgin olanları arasında Türklük ve Türklüğe ilişkin hususların ağırlıkta olduğu açıkça gözlemlenir. Bu bakımdan Trablusgarp Savaşı'nın Türkçülük fikriyatı üzerindeki etkisini kendinden bihaber Türk olarak öze dönmek ve kendini fark etmek üzerinde yaptığı etki dolayısıyla zikretmek gerekmektedir.

2.1.2.2. Balkan Savaşları ve Türkçülük

Balkan Savaşları; Fransız İhtilali sonrasında gelişen milliyetçiliğın neticesi olarak ortaya çıkan bağımsız devletlerin Osmanlı topraklarına ilişkin tasarrufla bulunma

³²¹ Trablusgarp meselesinin Müslümanların müşterek bir meselesi olarak telakki edilmesine örnek olması bakımından Müslümanları yaşadıkları bölgelerden gelen boykotaj haberleri gösterilebilir. 1 Ekim 1911 tarihli Tanin gazetesinde verilen haber bu bakımdan dikkat çekicidir: "*Teşkil eden bir İslâm kongresinde verilen karara göre İtalya'ya karşı Mısır'da, Tunus'ta, Hindistan'da, Kıırım'da Kafkasya'da boykotaj ilân edilecektir.*" Tanin, 18 Eylül 1327, Nu: 1106, s.1. Yine Trablusgarp'ta verilen mücadeleye cihat hüviyetinin verilmesi ve oradaki mücahitlere dair kahramanlık hikâyelerinin anlatılma biçimi buna örneklik teşkil edebilecek niteliktedir. "*Cihâd Nasıl Olur*", Tanin, 17 Teşrinievvel 1327, Nu: 1135, s. 1.

³²² Ahmet Agayef, "*Tavassûtun Yeni Devreleri*", Tercümân-ı Hakikât, 5 Mart 1328, Nu: 11119, s. 1.

isteğinin tezahürü olarak gerçekleşmiş bir hadisedir denilebilir. 1821 yılında başlayan Yunan İsyanı'nın 1832 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması üzerinden bağımsız Yunanistan'ın tanınmasıyla neticelenmesi, aynı yüzyılın sonlarına doğru önce Karadağ'ın ardından Sırbistan (1878 Berlin Antlaşması) ve Bulgaristan'ın (1908) bağımsızlıklarını elde etmeleri söz konusu devletlerin Osmanlı topraklarına ilişkin hak iddia etmelerinin alanını açmıştır. 19. ve 20. Yüzyılın başlarında beliren bu devletlerin Osmanlı üzerindeki bu yaklaşımına, 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı'yı "Şark Meselesi" bağlamında el alan Avrupalı devletlerin destekleri de eklenince kendi aralarında ihtilafli olan bu devletler Osmanlı özelinde müttefik hale gelmişlerdir. Emir Şekip Arslan Balkan devletlerinin o günkü halini şu cümlelerle izah etmektedir:

*"Balkan Devletleri (Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan) çoğu zaman ihtilaf halindeydiler. Bunun sebebi de Bulgarlar Makedonya'nın kendilerinin olması gerektiğini iddia ederlerken, Yunanlıların Selanik ve çevresi ile Trakya'nın çoğunun Rum olmasını delil getirerek Makedonya'yı istemesi, Sırpların da Makedonya'nın kuzeyinde Sırpların çok olmasından dolayı o bölgeyi istemeleriydi."*³²³

31 Mart Ayaklanması'na müteakip bir kısım Arnavut askerinin asılmasının Arnavut aydınlar nezdinde bulunduğu aksülamelin Arnavut isyanı şeklinde olması Balkanlarda bir dizi siyasî ittifakın kurulmasına imkân tanımıştır.³²⁴ II. Meşrutiyet sonrasında zaman zaman Bulgarlar ve Yunanlılar arasında ittifak arayışları söz konusu olsa da bu arayışlar akim kalmıştır. Ancak Trablusgarp hadisesinin oluşturduğu ortam bu ittifakın gerçekleşmesi hususunda taraflara ciddi mana da cesaret vermiştir.³²⁵ Bu cesaretle bir araya gelen Balkan Devletleri ile Osmanlı arasında yaşanan hadiseler doğal olarak dönemin fikrî tezahürleri üzerinde tesirler bırakmıştır.

Hüseyin Kâzım Kadri; Balkan Savaşları öncesinde Osmanlı sınırları dâhilinde bulunan unsurlar arasında canlanan milliyetçi cereyanlara, Osmanlı hükümetlerinin yanlış politikaları eklenince Meşrutiyet ile tehlike olmaktan çıkan Osmanlı topraklarının bölünme-ayrılma ihtimallerinin tekrardan ortaya çıktığını iddia eder. Buna ilave olarak memleketin parçalanmasına sebebiyet veren durumların Hristiyan tebaanın Osmanlı'dan şikâyeti ile başladığını ve birçok aşamadan geçtikten sonra yabancı devletlerin

³²³ Emir Şekip Arslan, **Bir Arap Aydınının Gözüyle Osmanlı Tarihi ve 1. Dünya Savaşı**, İstanbul 2005, s. 374.

³²⁴ Bu noktada belirtilmesi gereken hususlardan birisi de Arnavut aydınları bu isyan için organize eden kişinin önceleri sıkı bir Osmanlıcı olan İsmail Kemal Bey olmasıdır. Arnavutluk İsyanına ilişkin bkz. Öner Buçukçu, **1908-1913 Osmanlı Dış Politikası-Buhran-ı Meşrutiyet**, 239-250. A. T. Alkan, s. 157-163.

³²⁵ Ö. Buçukçu, s. 261-265. Bu ittifakların oluşma sürecine ilişkin geniş bir bilgi için bkz. F. Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî...**, s. 654-662.

müdahalesiyle ilk fırsatta Osmanlı için korkulanın olduğunu belirtir.³²⁶ Elbette bu durum; Osmanlı'da devleti kurtarmak merkezli ortaya çıkan fikrî çabaların Balkan Savaşları dolayısıyla yaşananlara kayıtsız kalmamalarını zorunlu kılmıştır. Varlığını sürdürme imkânını devam ettiren her bir fikrî çaba, istidadı mucibince bu hadiselere karşı değerlendirmelerde bulunmuş ve mecrasına bu çerçevede şekil vermeye çabalamıştır.

Balkan Savaşları cereyan etmezden evvel Türkçülük fikriyatı mensuplarının kaçınılmaz olarak gördükleri bu savaşın, Osmanlı Devleti açısından öneminin farkında olduklarını söylemek pekâlâ mümkündür. 1910 yılında Venizeélos'un Yunanistan'da kabineyi teşkil etmesinin Türkçü neşriyattaki yansımalarından savaşın kaçınılmaz olarak çıkacağına olan inançları kendini göstermektedir.³²⁷ Tabii aslında savaşın çıkma ihtimali ve ne şekilde neticeleneceğine dair farklı farklı yaklaşımlar olduğu da bir gerçektir. Türkçülerde dâhil olmak üzere bütün fikrî temayüllerin kaçınılmaz olarak gördükleri Balkan Savaşları'nın muhtemel neticelerinin ne olacağı hususunda da çeşitli yaklaşımlar olmuştur. Cemil Topuzlu hatıralarında, kendisinin Balkan Savaşları'nın çıkması durumunda devletin ciddi sıkıntılarla karşı karşıya geleceğini Sultan Reşad'a belirttiğini ifade etmekte ve Sultan'ın Abdullah Paşa ile görüştüğünden sonra onunda aynı kanaate sahip olduğunu belirtmektedir. Fakat Sultan ile bu diyaloglardan sonra Nazım Paşa ile görüşen Sultan'ın görüşlerinin değiştiği ve savaştan Osmanlı'nın galip çıkacağını teminatını Nazım Paşa'dan aldığını da ilave etmektedir.³²⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere çıkması muhtemel bir savaşta Osmanlı'nın gücüne ilişkin tereddütler ve savaşın kimin lehine sonuçlanacağına ilişkin kararsızlık vardır.

Savaşın çıkacağını artık herkesçe malum olmaya başladığı vakitlerde Türkçüler nazarında Osmanlılığı bağlılığın esas tutulduğunu söylemek yanlış olmaz. Nitekim savaşın hemen arifesinde Ahmet Agayef'in Tercüman-ı Hakikat gazetesinde kaleme aldığı yazıda bu durumu müşahede edilmektedir. *Millet ve dîn için fedâ-yı cân* istek ve arzusunun Osmanlılarda *yeni bir neşe, bir ümîd, bir imân-ı nevin peydâ* eylediğinin beyanını bu şekilde okumak mümkündür.³²⁹ Aynı günlerde kaleme alınan şiirlere benzer şekilde yansıyan bu durum muhtevasında Türklük namına önem arz eden hususları da

³²⁶ Hüseyin Kâzım Kadri, s. 90-99.

³²⁷ Rumeli Sermuharriri (Kâzım Nami), "Siyâsî Notlar", s. 83.

³²⁸ Cemil Topuzlu, s. 159-164.

³²⁹ Ahmet Agayef, "Yine Şekler! Yine Şüpheler!", **Tercümân-ı Hakikât**, 28 Eylül 1328, Nu: 11318, s. 1.

yoğunlukla barındırmıştır.³³⁰ Bu duruma örneklik teşkil etmesi bakımından Ahmet Agayef'in harbin başlamasına tesadüf eden vakitlerdeki şu feryadı da dikkate değerdir: "...Yaşasın hilâfet-i muazzama-i İslâmiye! Yaşasın saltanat-ı seniyye-i Osmâniye! Yaşasın Harb! Lanet olsun bundan sonra aġrâz-ı nefsâniye, infi'âlât-ı şahsiye, ihtirâsâtı gözetenlere!!"³³¹ Tabi bu ifadelerin iki bakımdan değerlendirilmesi gerektiğini belirtmek gerekir. Bunlardan birincisi; meselenin Osmanlı ve Osmanlılık bağlamında ele alınıyor olmasıdır. İkincisi ise; harbin çıkıyor olmasına ilişkin gösterilen tavidir. Genel olarak dönemin gazetelerinin müşterek tavrının Osmanlılık üzere olduğu bir gerçektir.³³² Bu tavır; Trablusgarp Savaşı'nda da değinildiği üzere, millî hafızanın tahkim edilmesinin imkânını barındırıyor olması dolayısıyla önemlidir. Vatan, millet gibi mefhumlar her ne kadar bu bağlamda ifade edilen mefhumlar olsalar da bunları ifade edenin bundan muradının farklı olduğunu söylemek gerekir. Nitekim Osmanlılık vurgusu üzerinden bir takım uyarı, ikaz ve çağrılar yapılırken, *babaların kanına, toprağın kutsiyetine ve tarihe* atıf yapılıyor olması biraz da bununla alakalı bir durumdur.³³³ Benzer durum savaş dolayısıyla gerçekleştirilen mitinglerde de görülmektedir. Yinelemek gerekirse; her ne kadar Osmanlılık vurgusu baskın bir şekilde görülse de, dönemin gayr-i Türk unsurları arasında yaygın fikriyatın milliyetçilik olması Osmanlılık vurgusunu gerçekçilikten ziyade devleti kurtarma isteğinin son çarpınmaları olarak görmeyi zorunlu kılmaktadır. Hal böyle olunca düzenlenen mitinglerin³³⁴ ve ortaya konulan beyanların hissiyatı pekiştirdiği alanın Türkçülük olduğu muhakkaktır. Bu nümayişlerde yapılan

³³⁰ Mithat Cemal tarafından kaleme alınan ve Tercüman-ı Hakikat gazetesinde Balkan savaşlarının başlayacağı günlere tesadüf eden günlerde yayınlanan *Vatan Hisleri* başlıklı şiir bu bakımdan dikkat çekicidir. Şiirde geçen vatan, damarlarındaki kan, cihat, mücahit, vatanın her yerinin kabir olarak telakki edilmesi gibi ifade ve yaklaşımlar millî bir his ve heyecan için önemli unsurlardır. Midhat Cemal, "*Vatan Hisleri*", **Tercümân-ı Hakikât**, 29 Eylül 1328, Nu: 11319, s. 1.

³³¹ Ahmet Agayef, "*Yaşasın Hilâfet-i Muazzâma-i İslâmiye! Yaşasın Hükümet-i Osmâniye!*", **Tercümân-ı Hakikât**, 26 Eylül 1328, Nu: 11316, s. 1.

³³² Balkan Savaşları sırasında Osmanlı basınının genel tutumunun ne şekilde olduğunu göstermesi bakımından bkz. Nilüfer Uğraş, **Osmanlı Basımında Balkan Savaşları Sırasında Osmanlı Devletinde Yaşanan Siyasal Gelişmeler (İkdam, Sabah, Tanin, Tercüman-ı Hakikat)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008. Tez genel olarak İkdam, Sabah, Tanin, Tercüman-ı Hakikat gazetelerinin *Siyasîyat* başlıklı, başyazarların kaleme aldıkları kısımlarından hareketle kaleme alınmış bir tez olması bakımından dikkate değerdir. Osmanlı siyasî düşüncesinin Balkan savaşları esnasında sahip olduğu muhteva için bakılması gerekmektedir.

³³³ Bu duruma iyi bir örnek olması bakımından bkz. "*İcmâl-i Ahvâl- Çanın Borusu Çalıyor*", **Tercümân-ı Hakikât**, 26 Eylül 1328, Nu: 11316, s. 1.

³³⁴ Balkan savaşlarına tesadüf eden vakitlere gerçekleştirilen mitingler de dikkati çeken husus hiç kuşkusuz Osmanlılık üzerinden yürüten bir mahiyete sahiptir. Ancak ifade edilen söylemler genel olarak değerlendirildiğinde kullanılan mefhumlar genel olarak Türkçülük fikriyatını besler mahiyettedir. Bu nümayişlere ilişkin bkz. Yücel Aktar, **İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)**, Ankara 1999.

konuşmaların farklı cemaat mensuplarınca yapılması ve muhteva itibariyle Osmanlılık özelinde yekvücut olunmasının gerekliliği üzerinde durulması dikkat çekicidir.³³⁵ Ancak dönemin Türkçü mahfillerinin adeta sözcüsü sıfatıyla konuşma yapan Akçuraoğlu Yusuf Bey'in ifade ettikleri ve kullandığı ifadeler bahsini ettiğimiz tereddüdün bir nişanesi olarak değerlendirilebilir:

“... ve bütün Türklerin hissiyat-ı milliyeleri icâbı olarak vakar (ile) düşmanlarına müdâfa'a ve haklarına tecâvüz olduğu halde bütün manasıyla kanlarının son damlasına kadar meydân-ı cidâl ve mücâhedeye atılacaklar...”³³⁶

Bundan ötürü alenen olmasa da; ihtiyatlı bir tavırla dillendirilen bir Osmanlılıktan bahsetmek gerekirken, vatan ve milliyet tahayyülünün Türkçülük bağlamında sarahate kavuşmaya yüz tuttuğu da görülmektedir. Hatta yer yer, Balkan Savaşları'nın hemen öncesi dönemde sarahate kavuşma isteğinin bir tezahürü olarak çeşitli serzenişler de söz konusu edilmektedir. Bu bakımdan; İsmail Hakkı tarafından Sırat-ı Müstakim mecmuasında kaleme alınan *Türklük Gayreti* başlıklı makale dikkate değerdir. Bu makalede İsmail Hakkı; Tanin gazetesinde yayınlanan *Altın Ordu* başlıklı makalenin, kendisi üzerindeki Türklüğe ilişkin aksülamelin benzerinin çok az kimsede oluşmuş olmasından şikâyet etmektedir. Ardından cümlelerini şu şekilde sıralamaktadır: “...Yazık hâlâ Türklük duygusu uykuda...Allah aşkına kıymetimizi bilelim. Türklük... O ayağıyla yerleri sarsan bayrağıyla gökleri tutan taşkın alay. İlk yürüyüşüyle illere şân, gövdelere can vermiştir.”³³⁷

Bunlardan da anlaşılacağı üzere dönemin genel atmosferi içerisinde belirginlik kazanmaya başlayan Türklüğün, Osmanlılıktan dönemin siyasî hadiselerinin mücbir bırakması dolayısıyla sıyrılmadığını ancak sıyrılmak istediğini söylemek mümkündür. Benzer bir durum serzeniş düzeyinde olmasa da Tercüman-ı Hakikat gazetesinde de müşahede edilmektedir. Savaş dolayısıyla oluşturulan Müdafaa-i Milliye cemiyetinin

³³⁵ Bu konuşmaların muhtevasını ne şekilde olduğunu Tanin gazetesinde bu nümayişlere ilişkin verilen haberde görmek mümkündür. Hatta bu nümayişleri tertip eden heyetin ortak deklare ettikleri metin de bu bakımdan dikkate değerdir: “1- Ğaile-i hariciye karşısında umum Osmanlılar müttehiddir. 2- Herhangi unsura ve fırkaya mensup olursa olsunlar umum Osmanlılar Ğaile-i harb karşısında hukuk-u vatani müdafaa eden hükümete mezhirdir. 3- Vatanımızın tamame-i mülkiyesini milletimizin şeref ve namusunu muhafaza için her türlü fedakarlığı ifaya...”. “Dünkü Büyük Nümayişler: Harb! Harb!”, **Tanin**, 12 Eylül 1328, Nu: 1461, s. 3.

³³⁶ Akçuraoğlu Tanin gazetesinin ifade etmesiyle Türk Ocakları ve Türk Yurdu mecmuasının sözcüsü sıfatıyla konuşma yapmıştır. Tertip edilen nümayiş her ne kadar Osmanlılık müstereği dâhilinde tertip edilmişse de Akçuraoğlu'nun konuşmasında yaptığı Türk vurgusu dikkat çekicidir. “Dünkü Büyük Nümayişler: Harb! Harb!”, **Tanin**, 12 Eylül 1328, Nu: 1461, s. 3.

³³⁷ İsmail Hakkı, “Türklük Gayreti”, **Sırat-ı Müstakim**, 5 Mayıs 1327, 6, (141), s. 166. (165-166)

ortaya çıkma gerekçesi millî gayeleri güdenlerin azlığıyla izah edilmekte ve herkes vazife başına davet edilmektedir.³³⁸ Elbette bu noktada belirtilmesi gereken belki de en önemli husus, savaştan Balkan devletlerinin buldukları yerlerde Müslüman halka reva gördükleri zulmün aksülamellerinin ne şekilde olduğudur. Türklerin maruz kaldıkları zulüm ve yaşadıkları acılar, dönemin gazete-mecmualarında tahassüsât şeklinde ifade bulmuştur. Bu durum ise; *Türk, Türklük, millet, vatan* gibi Türkçü düşünce için önemli olan mefhumların zihinlerde pekişmesini sağlamıştır.³³⁹ Balkan Savaşları dolayısıyla kaleme alınan şiirlerde de benzer aksülamellere rastlanabilmektedir.³⁴⁰

Balkan Savaşları'na Avrupa devletlerinin alakadar olmaları ve savaşın aksülamelleri; *vatan, bayrak, millet* gibi mefhumlara dair toplumun büyük bir kısmında belirli tezahürlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yunus Nadi'nin oğlu Nadir Nadi ile aralarında geçen bayrağa ilişkin diyalog bu bakımdan dikkat çekicidir. Müdire Hanım'ın kendisine hediye ettiği bayrağı bir türlü elinden bırakmayan Nadir Nadi ile babası arasında geçen diyalog:

“(bayrağı elinden bırakmayınca) – Yorulmuyor musun oğlum? – Neden yorulacakmışım? Memleketimizde biz bu bayrak ile duracağız. Bak bizim Selanik'imizi Yunanlılar almışlar. Orada bu Osmanlı bayrağını böylece tutacak yok mu imiş acaba?... Ama biz Selanik'imizi geri alacağız değil mi Bey Baba?”³⁴¹ şeklindedir.

Balkan Savaşları esnasında şehirlerde seferberlik faaliyetleri ve düzenlenen mitinglerin genel muhtevasında da vatan topraklarının elden gidiyor olması üzerinden Osmanlılık söyleminin varlığını görmek mümkündür. Ancak bu defa değişen Osmanlılığın Türklüğe ilişkin taraflarının hâkim unsur olarak kullanılmış olmasıdır. Nitekim halk tarafından her türlü yardımdan kaçınmayacaklarına ilişkin mektuplarda ve dönemin gazetelerinde bu seferberlik halinin ecdada olan sadakat ve vatana olan merbutiyet üzerinden yürüyor olması bu bakımdan manidardır.³⁴²

³³⁸ Ahmet Agayef, “*Vazife Başına*”, **Tercümân-ı Hakikât**, 2 Mart 1329, Nu:11470, s. 1.

³³⁹ Bu duruma örnek olması bakımından *Senin* gazetesinde Bulgarların işledikleri vahşetin haber olarak verilmesi gösterilebilir. “*Bulgar Vahşeti*”, **Senin**, 15 Teşrinievvel 1328, Nu: 55-1484, s. 3. Buna benzer haberler savaş esnasında sıklıkla yapılmaktadır.

³⁴⁰ Ercümen Ekrem, “*Harb Şarkısı*”, **Senin**, 16 Teşrinievvel 1328, Nu: 56-1485, s. 4. Bu şiirin Viyolonist Zeki Bey Efendi tarafından Hilal-i Ahmer Cemiyeti için besteleneceğinin duyurulması, bahsini ettiğimiz hissin toplum kademelerinde tebarüz etmesi isteğini göstermesi bakımından önemlidir.

³⁴¹ Metinde Nadir Nadi'nin iki- üç yaşlarında olduğu bir dönemden bahsedildiği zikredilmektedir. Nadir Nadi'nin 1908 yılında dünyaya geldiği dikkate alındığında bahsi geçen hadisenin Trablusgarp Savaşına tesadüf eden günlerde yaşandığını söylemek yanlış olmaz. Yunus Nadi, “*Hakikî İnkılap*”, **Nevsal-i Millî**, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, Dersaadet 1330, s. 46. (45-47)

³⁴² Osmanlı şehirlerinde Balkan Savaşlarının aksülamellerini göstermesi bakımından yapılmış önemli bir çalışma için bkz. Nurten Çetin, “*Balkan Savaşlarında İzmit'te Seferberlik Uygulamaları*”, **Uluslararası**

Akçura; II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Osmanlı Devleti'nde siyaseten tebarüz eden belli başlı fikrî temayüllerin olduğunu belirtmektedir. Bunları; Türk'e özel bir yer tahsis eden ve tarihi önceleyen yaklaşım, devlet bünyesinde bulunan farklılıkları dini farklılıkları gözetilerek teşekkül ettirilen sınıflardan ibaret olarak gören anlayış ve adem-i merkeziyetçiliği hatta yer yer unsurların tam bağımsızlığını ön gören yaklaşım olarak sınıflandırmaktadır.³⁴³ Tabi bu yaklaşımların her üçü de dönemin Türkçüleri tarafından İttihat ve Terakki bünyesinde sergilenen ve üzerinde önemle durulan yaklaşımlar olarak lanse edilmektedir. Fakat 1912 yılının sonlarına doğru İttihat ve Terakki bünyesinde bulunan unsurlar arasında Türk yoğunluğu ve siyaseten ortaya çıkan durum "*hakk-ı târîhi*" olarak adlandırılan yaklaşımın diğerlerine nazaran ön plana çıkmasını sağlamıştır.³⁴⁴ Elbette 1912 yılının Balkan Savaşları ile anılır bir tarih olması ve savaşların neticesinde yaşananların İttihat Terakki yönetimini böylesi bir temayüle yönlendirdiğini de söylemek gerekmektedir. Bu bakımdan her ne kadar savaşın neticeleri Türkçüleri böylesine bir alana doğru gitmeye mecbur bıraksa da, Balkan Savaşları'nın Osmanlıların Avrupa'da var olma savaşı olarak değerlendirildiği de bir gerçektir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da ve Balkanlarda varoluş mücadelesi olarak gördükleri bu savaşın herkese farz-ı ayn olduğuna inanılmasının altında yatan temel gerekçe de budur. Bu bakımdan aynı tarihlerde Türk Yurdu mecmuasında kaleme alınan şu satırlar bu durumu işaret etmesi bakımından dikkate değerdir:

*"İtikadımca harb-i hâzır hattâ tamamıyla ilân olunmadan herkese cihâdın farz-ı ayn olduğu harblerdendir. Çünkü bu harb Osmanlıların Avrupa'da edecekleri son harb yahut ilk harbtir. Son harbtir, çünkü mâzallah harb-i hâzırda mağlubiyet Osmanlıları Avrupa'dan çıkaracaktır. İlk harbtir, çünkü inâyet-i ilâhiye ile harb-i hâzırda muvaffakiyet Osmanlıların Avrupa'da sabit kadem olmağla haklarını isbât edecek ve Osmanlılara istiklâllerini kazandıracaktır."*³⁴⁵

Balkan Savaşları esnasında özellikle geçler tarafından gösterilen cesaret ve fedakârlığı ifade etme biçiminde de vatan ve millete dair bir bilinçlenmenin söz konusu

Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu,
www.kocaelitarihsempozyumu.com/bildiriler2/74.pdf, Erişim Tarihi: 14.07.2017. Çetin, bu makalesinde; birçok gazete, mecmua ve arşiv malzemesinden istifade etmiştir. Bu malzemelerin birçoğunda yukarıda bahsi edilen *ecdada olan sadakat ve vatana merbutiyet* sıklıkla tesadüf edilen bir durum olmuştur.

³⁴³ "...hakk-ı tarihi, esasat-ı diniye, hakimiyet-i ahali denilen muhtelif kaynaklardan nebean ederler. Hakk-ı tarihi, Devlet-i Osmaniyye'de Türk'e hususi bir mevki verir. Esasat-ı diniye, bir devlet-i İslamiyyede tebaayı, dinlerine nazaran tabakalara ayırır. Hakimiyet-i ahali bir fikir yahut bir menfaat etrafında birikmiş kümelere yalnız muhtariyet değil hatta istiklal-i tam hakkını kazandıracak kadar ileri gidebilir." Akçuraoğlu, "*Türk Âleminde*", **Türk Yurdu**, 23 Ağustos 1328, 2/21, s. 664.

³⁴⁴ Akçuraoğlu, "*Türk Âleminde*", s. 664.

³⁴⁵ Mehmed Ubeydullah, "*İslâm Kadınları*", **Türk Yurdu**, 5 Teşrin-i Evvel 1328, 2/24, s. 765-766.

olduğuna işaret edilmesi dikkat çekicidir. Savaş esnasında genç zabitlerden yüzde elli *şehit verilmesi, bu zabitlerin fedakârlıklarıyla vatanî ve millî ideal sahibi olduklarının bir göstergesi* olarak sunulmaktadır. Bu sunma biçiminin, vatanî ve millî bir vazife olarak telakki edilerek gerçekleşiyor olması, Müslüman ahalinin maruz bırakıldığı kötü muamelenin Balkanlarda Gayrimüslimler nezdinde gelişen milliyetçiliğin dışlayıcı-ötekileştirici tavrı ilave olunca bundan Türklüğün ön plana çıkarılmasının imkânı doğmuştur.³⁴⁶ Bu bakımdan aslında II. Meşrutiyet sonrasında görünür olan Türklüğün maşerî vicdanın bir tezahürü olduğunu belirtmek gerekmektedir. Nitekim o dönemde her ne kadar propaganda ihtiva etse dahi millî bir şuur ve hafıza inşası olarak da görülebilecek eserlerin kaleme alınmış olması bunu destekler niteliktedir.³⁴⁷

Balkan Savaşları'nın ötekinin belirlenmesinde ya da dost-düşman ayrımının yapılmasında önemli katkısının olduğu Türkçüler tarafından ele alınmış bir diğer meseledir. Savaşın, Osmanlı'nın aleyhine devam ettiğine işaretle bu aleyhte durumun müspet sonuçlar doğurabilme ihtimaline vurgu yapılmıştır. Dost gibi görünen Batılı devletlerin asıl niyetlerinin ne olduğunun savaş vesilesiyle ortaya çıktığı, mecmualarda sarf edilen şu cümlelerle izah edilmektedir:

*“Harb, şiddetle çakan şimşek gibidir. Karanlıkta kalan insânlara serî bir ziyâ içinde eşyanın hakikî çehrelerini, renklerini gösterir. Üç seneden beri ayırt edemediğimiz haricî ve dâhilî dost ve düşmanlarımızı üç hafta içinde derhâl seçebildik.”*³⁴⁸

Savaşın almış olduğu hal ve bu hal karşısında Osmanlı dışındaki devletlerin takındıkları tavır karşısında memleketteki ediplerin mevcut koşullar altında meselelere duyarlı olmadıkları siteminin, fikrî tezahürler arasındaki mesafenin açılmasında önemli katkısının olduğunu da söylemekte fayda vardır. Öyle ki; bu durum karşısında Türkçüler ciddi sitemlerde bulunmuşlar ve umarsızlığa işaret etmek için feryat ve figanların temsil

³⁴⁶ Balkanlarda gelişen milliyetçi tezahürlerin muhtevası ve tavrına ilişkin bkz. Serap Toprak, **XIX. Yüzyılda Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri ve Avrupalı Devletlerin Balkan Politikası**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011. İlber Ortaylı, *“Balkanlarda Milliyetçilik”*, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 4, Ankara 1985, s. 1026-1031.

³⁴⁷ Ahmet Cevad tarafından kaleme alınan Balkan Savaşlarına ilişkin eser bu bakımdan dikkate değerdir. Eserin ihtiva ettiği hususlar arasında intikam almanın yollarının farklılıkları üzerinden bir gayeni hedeflenmiş olması önemlidir. Eserde dikkati çeken bir diğer husus ise ihtiva ettiği görsellerdir. Dönemin yabancı basınında Balkan Savaşlarına ilişkin verilen resimler Balkan Devletleri ve Avrupa Devletlerinin Türk tahayyülüne ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Ahmet Cevad, **Balkan Savaşları (1912-1913)**, Yay. Haz. Fatma Ürekli- Ebul Faruk Önal, İstanbul 2013.

³⁴⁸ Akçuraoğlu Yusuf, *“Türklük Şuûnu”*, **Türk Yurdu**, 2 Teşrinisanî 1328, 3/2, s. 62-64.

edildiği edebî eserlerdeki noksanlığa değinmişlerdir.³⁴⁹ Tabi her ne kadar fikrî tezahür ayrımı yapılmaksızın ortaya konulmuş bir eleştiri olsa da eleştiriye konu edilen muhteva fikrî bakımdan Türklüğe ilişkin olması hasebiyle bu eleştirinin muhatabı olarak yine Türkçüleri işaret etmek yanlış olmaz.³⁵⁰

Yukarıda ifade edilen eleştiri aynı zamanda atalete yöneltilmiş bir eleştiridir. Bu bakımdan savaşta verilen kayıplara ve yaşanan menfur hadiselere takılıp kalmaktan ziyade memleketin geneline hâkim olan sorunlarla uğraşma zarureti üzerinde durulması maşerî vicdanın bir tezahürü olarak beliren Türklük fikriyatının millete (Türk) doğru gitme isteğinin bir ifadesi olarak ele alınabilir. Nitekim Kâzım Nâmi tarafından Türk Yurdu mecmuasında *Yeni Hayata Doğru* başlığıyla yayımlanan yazıda üzerinde durulması gereken asıl meselelerin başında cehalet örtüsü içinde boğulan Türklüğü yaşatmanın geldiğini belirtmesi bu çerçevede önemlidir. Ayrıca, dikkat çekilen diğer bir mesele ise; Türklerin bağınazlık ve taassuptan arındırılmış bir din anlayışı ile *mümin, mu'tekid ve mütedeyyin* olmaları gerekliliğidir. Savaş sonrası sosyal ve kültürel sorunlara ilişkin atıflarla birlikte memleketin arzî ve ictimâî kabiliyetlerinin olduğunu da belirterek asıl odaklanılması gerekenin bu hususiyetler olduğu üzerinde durulmaktadır.³⁵¹

Balkan Savaşları'na ilişkin II. Meşrutiyet döneminde Türkçülük fikriyatı çerçevesinde yayın yapan mecmualar, savaşın muhtelif bölgelerde ne şekilde karşılık bulduğunun ifade ediliş tarzının Türkçülük ve Balkan Savaşları arasındaki münasebete önemli katkılarının olduğunu söylemek yanlış olmaz. Balkan Harbi'nin Rusya'daki Müslümanlar tarafından dikkatle takip edildiği ve Rusya'da çıkan mecmuaların mağlubiyete sebebiyet veren hususiyetler üzerinde özellikle durdukları ifade edilmektedir. Şöyle ki;

“Ama siyâsî ve içtimaî muharrirler bu büyük vakanın sebebini şöyle beyân ediyorlar; çünkü memlekette gürbüz asker bulmak mümkün değil. Halk hükûmetten razı olmadığı için düşmanla muharebede umûmî fedakârlık mümkün değil... Türk'ün yıkılması muharebeden değil

³⁴⁹ “*Anadolu'da Edebi Hayat*” başlığıyla yayımlanan yazısında İzzet Ulvi, Trabzonlu Zihnî'ye ait olan ve içerisinde memleketinin maruz kaldığı istilalara ilişkin feryadı bulunan dizeleri örnek verdikten sonra, memleketin mevcut durumda istila ve işgale uğradığını, fakat bunun feryat ve figanını haykıran şair ve ediplerin olmamasına dikkat çektiği görülmektedir. “*Yine bir istilâ' içindeyiz. Hani feryâd eden şairler? Hani milletin yaralarının derinliğini inleyen şiiirler?*” İzzet Ulvi, “*Anadolu'da Edebi Hayat*”, **Türk Yurdu**, 30 Mayıs 1329, 4/17, s. 549-550.

³⁵⁰ Burada bir şeyi zikretmekte fayda var: Aslında dönemin siyâsî hadiselerinin makes bulunduğu edebî eserler hiç kuşkusuz vardır. Gerek Girit hadisesi ve Trablusgarp Savaşı'nda gerekse Balkan Savaşları'nda yaşananlar edebî eserlerde önemli yer tutmuştur. Burada sitem edilenin millî hissin oluşması ve hafızanın inşa edilmesi için kaleme alınanların yeterli görülmemesi olmalıdır.

³⁵¹ Kâzım Nâmi, “*Yeni Hayata Doğru –I*”, **Türk Yurdu**, 2 Teşrin-i Sani 1328, 3/2, s. 40-45.

idâresizlikten oldu... Bulgar kralı Türk padişahını yenmedi, Bulgar muallimi Türk muallimini yendi... Balkan milletleri Türk milletini yendi; Türkiye'nin eski asker tabi'âtı buna mânî olamadı."³⁵²

cümleleriyle Rusya'daki Müslümanlar tarafından savaşın kötü gidişatına ilişkin değerlendirmelere yer verilmektedir. Elbette bu kötü gidişatın müsebbibi olarak Türklüğün üzerinde taşıdığı atalete işaret edilmesi ayrıca önemlidir. Çünkü bu duruma neden olan husus ilanihaye Türk'ün içinde bulunduğu idaresizlik ve muallimlerin başarısızlığı olarak gösterilmektedir.³⁵³

Balkan Savaşları gerçekleştiği dönemde Osmanlı münevverleri arasında tartışma konusu edilen meseleler arasında tekâmül, terakkî, din-siyaset ilişkisi, din tasavvuru üzerinden içtimaî yapının nasıl olması gerektiği gibi konular önemli yer tutmuştur. Haliyle Türkçülerin de bu konulara ilişkin fikirler serdettiklerine tanıklık etmek mümkündür. Köprülüzâde Mehmet Fuad tarafından *Türk Gençlerine* hitabıyla kaleme alınan "*Ümîd ve Azîm*" başlıklı makalede bahsedilen konular arasında din ve tekâmül meseleleri etraflıca ele alınmıştır. Köprülüzâde; Müslümanlar arasında var olan ve doğruluğu bazı aydınlar tarafından da özellikle telkin edilen Allah'ın *dünyâyı Hristiyanlara, ahireti İslâmlara verdiği* görüşünü şiddetle eleştirmekte ve bunu *eblehâne mantık* olarak adlandırmaktadır. Makalenin devamında ise tekâmül nazariyelerini Darwin, Spencer, Marx isimleri üzerinden ele alıp, Türk gençlerinin bunlar yerine daha dinamik bir tekâmülcülüğü savunan De Vries, Bergson, Sorel çizgisinden hareketle bir dinamizme kavuşması gerektiği ifade edilmektedir. Bu dinamizmi ise; yorgunluk ve umutsuzluğa kapılmadan, intikam hissiyle ecdadın Asya sahralarından, Altay bozkırlarından gelen sedalarda aramak gerektiği ifade edilmektedir. Bunu da Bilge Kağan'ın "*Türk milleti için gece uyumadım, gündüz rahat etmedim, ölünceye kadar çalıştım*" sözlerinde aramak gerektiğini ifade etmektedir.³⁵⁴

³⁵² K.N., "*Türklük Şuunu: Rusya'da Hilal-i Ahmer ve Matbuat*", **Türk Yurdu**, 15 Teşrinisani 1328, 3/3, s. 96.

³⁵³ Burada belirtmekte fayda gördüğümüz husus; meselenin muallimlerin başarısızlığı olarak ele alınmasında millî bir mensubiyet hissini teşekkül etmemiş olmasında eğitim erbaplarının gerekli ehemmiyeti göstermemiş olmalarının yerinin büyük olduğuna olan inancın geldiğini belirtmektir.

³⁵⁴ Köprülüzâde Mehmed Fuad, "*Ümîd ve Azîm*", **Türk Yurdu**, 24 Kânunusani 1328, 3/8, s. 240-247. Batı düşüncesinde önemli mevkileri olan bu düşünörlere Türkçülerin alakalarının olması dikkate değerdir. Nitekim diğere neşriyatlarda da Batı düşüncesinden simalara ilişkin metinler kaleme alındığını görmek mümkündür. Rasim Haşmet, "*Filozof Bergson*", **Yeni Felsefe Mecmuası**, 15 Nisan (Yıl yok), Nu: 17, s. 26-30.

Balkan Savaşları'nın Osmanlı aleyhinde seyir etmesinin gerek içerde gerekse dışarda yankıları olmuş ve dışardaki akisler Osmanlı'da da ciddi bir şekilde takip edilmiştir. Nitekim Rusya'da yayınlanan gazete ve mecmualarda Balkan Savaşları esnasında özellikle Bulgarların millî duygularla gerçekleştirdikleri birlikteliğe vurgu yapan makaleler tercüme edilerek Bulgarların sahip oldukları millî duygu ve tavırların Osmanlılarda olmamasına atıf yapılmak istenmiştir.³⁵⁵ Bununla birlikte içerde yaşananların ve Türk'e ilişkin oluşan telakkinin yanlışlığı üzerinde durulduğu ve bu bakımdan bir mensubiyetin ifadesi olarak Türk'e dair bir feryadın "*Zavallı Türk! Sen Her Vakit Tahkîr Olunacak mısın?*" şeklinde karşılık bulduğu da bir gerçektir. Bu metinde dikkat çeken önemli husus ise; Meşrutiyet sonrası ortamda her kavme ilişkin methodici bir tavır sergilenirken, söz konusu Türk olduğunda bu durumun yerini tahkire bıraktığı üzerinde durulmasıdır.³⁵⁶

Dönemin siyasî koşullarında Türklerin kendi milliyetperverliklerini ortaya koymaları diğer unsurlardan sonra başlamıştır. Balkan Savaşları'nın sonrasına denk düşen bu durumun tesadüfi olmadığını belirtmekte fayda vardır. Nitekim Balkan Savaşları'nın doğurduğu romantik atmosfere Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan gayri Türk ve Gayrimüslim unsurların Osmanlılığa ilişkin gösterdiği müspet olmayan yaklaşımların Türkleri böylesi bir duruma icbar ettiğini söylemek mahsurlu olmaz. Risal (Tekin Alp):

"Artık Türk de dar bir milliyetperverliğe ilticâ mecbûriyetinde kalmıştı. Ona da kendini bulmak, başını dinlemek vakti gelmişti. Hristiyanlar samimi bir ittihâd arzu etmiyorlardı; Türk olmayan Müslümanlar da birleşemediler. Böylece Türk'ün yalnız kendini düşünmeye başlaması bir zaruret haline gelmişti. Ve bu zarûret, birkaç yerde birden tezâhür etti. Türk kavmi ataletinden kurtulur gibi oldu... Yeni bir hayat ihdâs etmek istedi, hem de şiddetle istedi. Kavmin güzîdeleri ecdâdın

³⁵⁵ Bu metin Moskova'da çıkan OtoroRussi gazetesinde yayınlanan bir makalenin bazı parçalarının tercümesinden ibarettir. Bu makalede dikkat çeken hususlardan biri de Bulgarların "Hürriyet, milliyet için ölen ölmez" şiarıyla hareket ettiklerine vurgu yapılırken, Osmanlıların niçin harp ettiklerinin farkında olmadıkları esir düşen bir Osmanlı askerine ilişkin şu diyalog ile anlatılmaktadır:

- *Niçin harb ediyorsunuz?*
- *Niçin olduğunı bilmiyorum, ben Konyalıyım.*
- *Nasıl esîr oldunuz?*
- *Tesîim olduk.*
- *Niçin?*
- *Öldürülmek için. "Acı Bir Hakîkât", Türk Yurdu, 13 Kânunievvel 1328, 3/5, s. 153-157.*

³⁵⁶ Bahsi edilen mesele şu cümlelerle ifade bulmaktadır: "...Türklerin... beslediği, mevcûdiyelerini muhafâzâ ettiği kavimlerden bile tahkîr görmek mi? Bu memlekette her kavîm medh olunur, necip diye tavsîf edilir, yalnız Türk ihmâl edilir. Buna da tahâmül edeceğiz. Fakat başka kavimleri medh etmek için mutlaka Türk'ü tahkîr ve tezyîf mi etmeli?... anlıyor musun zavallı Türk? Sen her muâmeleye her ağır söze katlanır dururmuşsun, öyle mi? İşte senin sabır ve tahammülüne yegâne mükâfat!". "*Zavallı Türk! Sen Her Vakit Tahkîr Olunacak mısın?*", **Senin**, 25 Ağustos 1328, Nu: 1435-42.

anânesinden bir ide'âlin unsûrlarını bulup çıkarmaya ve o ide'âli ırkın saf rûhuna yavaş yavaş infâz etmeye karar verdiler. Bu adamlar, millete taze hayat vermek büyük işi için teşkilât-ı lâzimeyi de yaptılar."³⁵⁷

ifadeleri ile Türk unsurun hangi koşullarda kendi milliyetinin peşine düşmeye başladığını anlatmaya çalışmaktadır.

Zorluk zamanlarında toplumlarda kendini gösteren birlik-beraberlik söylemi Balkan Savaşları'nın olduğu dönemde düşüncenin belirli mecralarında tebarüz etmiştir. Döneme ilişkin hatıratlarda Balkan Savaşları dolayısıyla ortaya çıkan durum resmedilirken ne denli büyük acıların söz konusu olduğu müşahede edilebilir.³⁵⁸ Türkçü mecmualarda kaleme alınan şiirlerde bu söyleme ilişkin düşünceler ifade edilmiş ve biraz da romantik bir yaklaşımla bir coşku, birliktelik teşekkül ettirmeye çabalanmıştır. Sirozlu Sadî tarafından kaleme alınan şu dizeler bu durumu göstermesi bakımından dikkate değerdir:

*"Türk'ün evet en değerli pırlantası yürektir
Bu yürekle biz baş başa versek bu gün başımız
Göğe erer altın saçar toprağımız taşımız
Demek bize el birliği söz birliği gerektir*

...
*Kara günler gönlünüzü karartmasın bir bakın
Bilgiçliği ilerletin, bilgi sarar yarayı
Hep bilgidir kuşattıran denizleri, karayı
Aydınlığa doğru koşun üzgünlüğü bırakın"*³⁵⁹

Bu dizelerle her ne kadar Türklük üzerinden bir birliktelik arzu edilse de dönem itibarıyla tam manasıyla Osmanlılıktan sıyrılmış bir Türklüğün ifade bulduğunu söylemek zordur. Ancak bir mecra arayışı da dikkatlerden kaçmamaktadır. Bunun en güzel örneği, tam da bu yıllarda Türkçülük ile Osmanlılığın mukayesesinin ve gerçekçiliğinin tartışıldığı Halide Edip tarafından kaleme alınan *Yeni Turan* romanının

³⁵⁷ P. Risal, "*Türkler Bir Ruh-u Millî Arıyorlar-2*", **Türk Yurdu**, 5 Teşrin-i Evvel 1328, 2/24, s. 775.

³⁵⁸ Yaşanan acıların derecesini göstermesi bakımından Stephanie Lauzanne'nin şahit olduğu ve 1913 yılında kale aldığı eserinde aktardığı hadise oldukça manidardır: Hastanede görevli Nihat Bey adlı bir genç Kızılhaç görevlileri ile birlikte savaş alanına yaralıları tedavi için gider. Orada gördükleri acılar karşısında dayanamaz ve önlüğünü çıkararak savaşmak için atılır. Tabi Nihat Bey'in bahse konu edilen Lüleburgaz vuruşmasından evvel İstanbul sokaklarında savaş dolayısıyla göç edenleri görmesinin savaşma isteğini arttırdığına da vurgu yapılmaktadır. Stephanie Lauzanne, **Balkan Acıları-Hastanın Başucunda Kırk Gün**, Çev. Murad Çulcu, İstanbul 1990, s. 61-62. Ömer Seyfettin'in Balkan Savaşı esnasında kaleme aldığı esaret dönemlerini de ihtiva eden günlük mahiyetindeki eserde savaş esnasındaki duruma ilişkin önemli bilgiler vermesi bakımından dikkate değerdir. Ömer Seyfettin, **Balkan Harbi Hatıraları**, İstanbul 2016.

³⁵⁹ Bu şiirde dikkati çeken bir diğer husus şiirin dilidir. Şiir geçen ifadeler oldukça yalın ve herkesin anlayabileceği tarzda ifadelerdir. Bunun bilinçli bir tercih olduğu şiirin başlığından önce "*Öz Türkçe*" ifadesinden de anlaşılmaktadır. Sirozlu Sadî, "*Türk Gençlerine*", **Türk Yurdu**, 30 Mayıs 1329, 4/17, s. 547-548.

Tanin (gazetenin Senin ve Hak ismiyle çıkan nüshalarında da var) gazetesinde tefrika edilmiş olmasıdır.

Balkan Savaşları'nın getirdiği acı durumun sonraki dönemlerde de etkisini gösterdiği ve bunun yaşattığı duygusal çöküntünün izlerinin metinlerde görünür olduğu söylenebilir. Türk Duygusu mecmuasında Körülüzade Mehmed Fuat tarafından kaleme alınan şiirde bunu görmek mümkündür: “*Tunadan ayrılan candan geçer mi? Mert olan Meriç'ten al kan içer mi?*”³⁶⁰

Balkan devletlerinin Osmanlı'ya karşı bir ittifak halinde savaşa girişmesinde Meşrutiyet'in ilanından sonraki toplumsal algının önemli yer tuttuğu kanaatine vurgu yapmak gerekmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanının Osmanlılığın bir neticesi olarak algılanmasının ve Gayrimüslimlerin bu çerçevede rahat bir şekilde kendi milliyetlerinin geleceğine ilişkin hareket etmelerinin beraberinde “*Salibiyyûn*” ittifakını getirdiği düşünülmektedir. Bir bakıma II. Meşrutiyet'in getirdiği düşünülen hürriyet ve özgürlük alanının Balkan Devletlerini cesaretlendirdiğine inanılmakta ve Balkan Savaşları'nın neticelerinin Osmanlı aleyhine olmasının II. Meşrutiyet dolayısıyla ortaya çıkan görece hürriyet ortamının bu felakete sebebiyet verdiğini aşikâr kıldığı düşünülmektedir.³⁶¹ Bu durumun haliyle Türkçüler nezdinde ciddi yansımalarının olduğunu belirtmekte yarar vardır. Bu hadiselere binaen Türklük ve Türklüğün akıbetinin öteki tarafından maruz bırakıldıkları dolayısıyla tehlikede olduğu ve bundan ötürü sınırları, üslubu, tavrı daha keskin ve kesin bir Türkçü fikriyatın görünür olmaya başladığı muhakkaktır. Ömer Seyfettin'in Balkan Savaşları akabinde gerek Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın gösterdiği tavra gerekse Balkanlar'da ve Anadolu'nun doğusunda bulunan Ermenilerin yaklaşımlarına ilişkin gösterdiği tavır bunu göstermesi bakımından önemlidir.³⁶² Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na ilişkin sergilenen tavrın Türkçüler açısından şimdiye kadar iç içe olunan İttihat ve Terakki'ye olan mensubiyeti pekiştirdiğini de görmek mümkündür. Ömer Seyfettin'in ifade ettikleri buna güzel bir örnektir:

³⁶⁰Körülüzade Mehmed Fuat, “*Hicret Türküleri*”, **Türk Duygusu**, 29 Cemaziyelahir 1331, 3, s.36.

³⁶¹ Ömer Seyfettin, *Millî Tecrübelerden Çıkarılacak Amelî Siyaset*, s. 6.

³⁶² Ömer Seyfettin Balkan Savaşları esnasında sergilenen tutumlar üzerinden bu tavrını geliştirmekte ve bu tavrını o dönemde Türkçüler arasında görünür olan muhalefet üslubun dışında sert bir üslupla yapmaktadır. Hürriyet ve İtilafçılar için “*vicdânını vatanını parayla satabilir mağşuşü'l-millîye*” ifadelerini kullanırken şark vilayetleri için Ermenistan adı takılarak orasının Makedonya'ya çevrilmek istendiğini ifade etmektedir. Ömer Seyfettin, **Millî Tecrübelerden Çıkarılacak Amelî Siyaset**, s. 25-28.

“Bir Türk’ün İttihat ve Terakkiden ayrılması kat’i bir cinayettir. Çünkü Türkiye’de bir Türk bu millî müesseseden ayrılıp nereye gidecek... Mutlaka Hürriyet ve İtilafçı muhaliflerin koştukları yere, Patrikhaneye değil mi?... Türkiye’nin havası suyu, ekmeği ona haramdır. Onu zehirler...”³⁶³

Bu aynı zamanda paralel olarak İttihat ve Terakki’nin de Osmanlıcı tavrından ve söyleminden uzaklaşmaya başladığının bir işareti olarak da okunabilir. Meşrutiyet’in ilk yıllarında Gayrimüslim unsurların Osmanlılık bağlamında ortaya koydukları tavrın gayri-sahici olduğu meselesi Meşrutiyet’ten çok sonraları da ifade edilen bir durumdur. Nitekim yine Ömer Seyfettin tarafından 1918 yılında kaleme alınan *Eshâb-ı Kehfimiz* romanında; bir Ermeni’den hareketle Osmanlılık irdelenmeye çalışılmış ve o dönemde Osmanlıcı söyleme sarılan unsurların aslında Türklük ile mücadele edip, Balkan Savaşları ile yaşanan hezimete alkış tuttukları ve ayrılıkçı gayeler güttükleri belirtilmiştir.³⁶⁴

Balkan Savaşları’nı takip eden yıllar hiç şüphesiz Türkçülük fikriyatı ve onun mecrası açısından önemli yıllar olmuştur. Öyle ki Osmanlılığın akıbetine ilişkin kaleme alınan metinlerde dahi Balkan Savaşları’nın ortaya çıkardığı durum ele alınırken bunun Türklüğün akıbetine ilişkin ne tür tesirlerde bulunduğu dair kanaate varmak mümkün olmaktadır. Camî tarafından kaleme alınan ve Osmanlılığın Türk ve Arap’tan müteşekkil bir biçimde tahayyül edilip tasarlanması gerektiğine inanılan eser buna örnek olarak gösterilebilir. Eser her ne kadar Osmanlılık üzerinden kaleme alınmış olsa da muhtevasında Balkan Savaşları’nın Türklüğe yaptığı tesire değinirken kullandığı ifadeler dikkat çekicidir.³⁶⁵ Daha önce belirli mefhumlar üzerinden varlık mücadelesi veren Türkçülük; Cihan Harbi’nin hemen evvelinde sahip olduğu muhtevayı sosyal, siyasî ve iktisadî bakımdan pratik etme imkânına kavuşmuştur. Nitekim önceleri Türk Yurdu mecmuasında iktisadî meseleleri ele alacak kalem erbapları bulamadıkları için Parvus Efendi’ye müracaat ettiklerini beyan eden Türkçüler artık iktisadî meselelere dair müstakil mecmualar çıkarmaya başlamışlardır. Osmanlılık gibi fikrî tenakuzlarından sıyrılarak müstakil fikirler ileri sürmüşler ve muhtelif teşebbüslerde

³⁶³ Ömer Seyfettin, **Millî Tecrübelerden Çıkarılacak Amelî Siyaset**, s. 30-31.

³⁶⁴ Romanın bu çerçevede bir değerlendirmesi için bkz. Osman Gündüz, **Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema I**, İstanbul 1997, 168-169.

³⁶⁵ Camî tarafından kaleme alınan eserde Balkan Savaşlarının vatan toprağı olarak telakki edilen yerlerin hakikatte düşman toprakları olduğunu ispat ettiği belirtilmektedir. Ayrıca o topraklara ilişkin aidiyetin Türk üzerinden yapıyor olması ve *Türk hususiyetinin merkezi* olarak İstanbul’un işaret ediliyor olması da dikkate değerdir. Fizan Mebus-u Sabıkı Camî, **Osmanlılığın Atfisi, Düşmanları ve Dostları**, İfham Matbaası, İstanbul 1331, s. 6.

bulunabilmişlerdir.³⁶⁶ Bu bakımdan Balkan Savaşları sırasında Türkçülük fikriyatının kendi mecrasına doğru kaydığını ve siyasî, sosyal, kültürel ve iktisadî manada kendine özgü bir muhtevaya bürünmeye çabaladığını söylemek doğru olacaktır.

2.2. 1908-1913 Arası Türkçü Mahfiller

II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden yıllarda gelişen belli siyasî hadiseler dâhilinde Türkçülük fikriyatının belli bir mecraya doğru ilerlediğini söylemek mümkündür. Bu mecra; muhtevası itibariyle, bağlılığın ve devamlılığın ifadesi olarak (Osmanlılık özelinde) görülebilecek ise de kendine özgü yaklaşımları da ihtiva eden bir mecra olmuştur. Kendine özgü bu yaklaşımları tebarüz ettirdiği belli başlı mahfillerin olduğunu belirtmek gerekir. Bu bakımdan; gerek muhtelif mecmualar çıkararak belirli mahfiller oluşturduklarını gerekse siyasî ve kültürel teşekküller kurarak kendine özgü yaklaşımlar sergilemenin imkânını kovalamaya çabaladıklarını söylemek yanlış olmaz. Haliyle söz konusu bu mahfillerin, sahip oldukları genel hüviyetten hareketle ne tür ortamlarda ve neleri murad ederek ortaya çıktıklarına değinmekte fayda vardır. Bu mahfiller, mecmualar etrafında bir araya gelinerek teşekkül ettirilmiş olmakla birlikte, kurdukları derneklerle de bir arada olmanın imkânını yakalamanın kaygısını gütmüşlerdir. Bu bakımdan; sahip olduğu ilmî muhteva ile Türklüğe dair lisân ve tarih çalışmaları yapmayı arzulayan mahfiller oluşturmuşlardır. Bundan da önemlisi; sahip oldukları bütünlüklü yapıyla Türkçülük fikriyatını doğrudan temsil eden ve siyasî, edebî, iktisadî ve sosyal hususiyetleri bünyesinde barındıran teşekküller de kurulmuştur.

2.2.1. Bilimsel Türkçülük: Türk Derneği ve Türk Derneği Mecmuası

II. Meşrutiyet döneminde Türkçülük fikriyatı açısından dikkati çeken ilk dernek Türk Derneği namıyla kurulan dernektir. Derneğin kuruluşunda aktif rol oynayan kişi Yusuf Akçura olmuştur.³⁶⁷ Derneği; *Türkiye'de Türk milliyetçiliği esâsına müsteniden teşekkül eden ilk cemiyet* olarak tanımlayan Yusuf Akçura'nın derneğin kuruluşundaki etkinliğini kendisi şu cümlelerle izah etmektedir:

“1908 senesi teşrinisânisinde İstanbul'a gelen Akçuraoğlu Yusuf, daha mektep hayatından hatırladığı bazı Türkçüleri, yani Necip Asım Bey ile Veled Çelebi Efendi'yi ziyaret ederek gayri

³⁶⁶ Balkan Savaşlarının Türk milliyetçiliği üzerindeki aksülamellerinin müşahade etmek için müracaat edilecek önemli bir çalışma için bkz. Yahya Kemal Taştan, **Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, İstanbul 2017.

³⁶⁷ Burhan Paçacıoğlu, *“Türk Derneği Tasfiyeciyi miydi?”*, **TÜBİAR**, 2001, X, s. 219.

siyasî sırf harsî mahiyette Türk cemiyeti teşkilini teklif ve kendilerinin bu yolda rehber olmalarını ricâ etti."³⁶⁸

Buradan da anlaşılacağı üzere aslında derneğin kuruluşunda aktif olan kişiler bu isimlerdir. Bu durum dönemin hatıratlarına da yansımaktadır. 19. yüzyılın son çeyreğinden sonra Türklük bağlamında ilmî ve kültürel çalışmaları ile dikkati çeken isimlerden biri olan ve aynı zamanda Türk Derneği'nin kurulmasında önemli etkisi olan Veled Çelebi derneğin kuruluşunu hatıralarında şu cümlelerle anlatmaktadır:

*"Türkiye'de 1908 yılında II. Meşrutiyet ilan edilmişti. Bu sıralarda Yusuf Akçura beni ziyarete gelerek, gayri siyasî, sırf hırsı (harsî)³⁶⁹ mahiyetinde bir Türk cemiyeti teşkilini teklif etti, bana da rehber olmağımı ricada bulundular, razı oldum. Bu şekildeki temaslardan sonra, aynı senenin sonuna doğru Mektebi mülkiye Müdürü Celâl Beyin odasında bir toplantıda "Türk Derneği" adlı bir İlmi cemiyet doğdu"*³⁷⁰

25 Aralık 1908³⁷¹ yılında Karabet Matbaasında risale halinde basılarak halka dağıtılan derneğin nizamnamesinin ardından dernek; resmi olarak 6 Ocak 1909 yılında kurulmuştur.³⁷² Akçuraoğlu'nun aktardığına göre derneğin kuruluşunun gerçekleştirildiği Mekteb-i Mülkiye'de ki ilk toplantıda bir araya gelen isimler şunlardır: *"Ahmet Mithat Efendi, Emrullah Efendi, Necip Asım Bey, Bursalı Tahir Bey, Korkmazoğlu Celal Bey, Veled Çelebi Efendi, Akçuraoğlu Yusuf, Boyacıyan Agop Efendi, Arif Bey, Fuat Raif Bey, Rıza Teyfik Bey, Ferit Bey (Tek)."*³⁷³

Derneğin kurulması dönemin neşriyatlarında önemle karşılanmıştır. Sırat-ı Müstakim mecmuası Türk Derneği'nin kuruluşunu ve tebriklerini şu cümlelerle ifade etmiştir: *"...hakkındaki teveccühât-ı âliyeye teşekkürle, ed'iyeye-i muvaffakiyete terdifen mü'essisin-i muhteremeyi ve bütün Türk âlemini tebrike müsâraat eyler..."*³⁷⁴ Sonraki yıllarda neşriyatların derneğe olan alakası devam etmiştir. *Tanin* gazetesinin *Senin* adıyla yayınlanan 11 Mayıs 1327 tarihli nüshasında derneğin kuruluşu şu cümlelerle duyurulmuştur: *"Türklerin mazisini tetkik ve tetebbu, 'atıyen terakkisine medâr olacak vasıtaları izhâr ve Türkçeyi ıslâh gibi her biri ayrıca şayân-ı takdîr maksatların istihsâline çalışmak üzere teşekkül etmiş olan Türk Derneği..."*³⁷⁵ Bu ifadelere müteakip

³⁶⁸ Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, s. 435.

³⁶⁹ Bu kelimenin *hars* olabileceğini tahmin ediyoruz.

³⁷⁰ V. Ç. İzbudak, s. 69.

³⁷¹ Bu tarih aynı zamanda Sırat-ı Müstakimde neşredilen Türk Derneği nizamnamesinin altında bulunan tarihtir.

³⁷² Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, s. 435. Paçacıoğlu, s. 220.

³⁷³ Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, s. 435.

³⁷⁴ *"İslam ve Türk Alemleri-Türk Derneği"*, **Sırat-ı Müstakim**, 29 Kânunievvel 1324, 1/20, s. 318.

³⁷⁵ *"Türk Derneği"*, **Senin**, 11 Mayıs 1327, Nu: 3-979, s. 4.

dernek üyelerinin katıldığı toplantıda Celal Sahir tarafından yapılan konuşmaya yer verilmiştir. Tabii bununla birlikte sonraki yıllarda lisân meselesine ilişkin olarak mecmualarda, derneğin bu husustaki tavrına yöneltilmiş ciddi eleştiriler de söz konusu olmuştur. Derneğin lisân hususunda, konuşulan lisânın yazı lisânı haline gelmesini murad etmesi bu tartışmaların ana meselesi olmuştur.³⁷⁶ Ancak bu tartışmanın derneğin varlığı ile alakalı bir tarafı olmadığını, 19. yüzyılın son çeyreği itibariyle sadeleşme, sadeleştirme tartışmalarıyla irtibatlı olduğunu belirtmek gerekir.³⁷⁷

Türk Derneği namıyla kurulmuş olan derneğe dair dikkati çeken husus ise derneğin üyeleridir. İlk beş kişi dönemin yazın hayatında önemli yerleri olan; Necip Asım (reis-i sanî), Ahmet Mithat Efendi, Veled Çelebi, Ahmet Hikmet Bey ve Akçuraoğlu Yusuf (katib-i evvel)'tur. Dernek her ne kadar Türk adı taşıyor olsa da, üyeleri arasında Türk olmayanlarda bulunmaktadır. Osmanlı Mebusan Meclisinde Boyacıyan Agop Efendi gibi mebus olanlar ya da Vlademir Gordlevski³⁷⁸ gibi önemli Türkologlar bulunmaktadır.³⁷⁹ Her ne kadar bu isimler lisân hususunda çalışmalarıyla bilinen isimler olsalar dahi, bu durum ileride de değinileceği üzere dönemin baskın siyasî karakteri olan Osmanlılık ile alakalı bir durumdur.³⁸⁰ Osmanlılık fikrinin baskın karakterini derneğin kuruluş toplantısında da yer alan ve Türkçüler arasında ismini zikredebileceğimiz Ferit Bey (Tek) üzerinde de görülmektedir.³⁸¹ Tunaya; Derneği önemli kılan hususlardan birinin sonraki yıllarda birbirlerinin muhalifi olacak olan isimlerin kurucular arasında yer alması

³⁷⁶ Lisân hususunda bahsi geçen dönemde yaşanan tartışmalara örnek olması bakımından bkz. Ali Nasri, "Tezyîn-i Lisân ve Üslûb-u Beyân", **Servet-i Fünun**, 23 Temmuz 1325, 948, s. 179-182. Süleyman Nazif, "Lisân Mes'elesi- Halil Rüştü Bey Efendi'ye", **Yeni Tasvir-i Efkâr**, 12 Temmuz 1909, Nu: 43, s. 4. Süleyman Nazif kaleme aldığı metinde; sadeleşme adı altında yapılanların irticâî bir teşebbüs olacağını belirtmekte ve aksine Batılı literatüre açık olmak gerektiğini şu cümlelerle ifade etmektedir: "... *Bırakalım şark ve garbın sermayeleri, icatları, beday'i efkârlarıyla beraber birçok yeni kelimeler ve terkipler lisânımızın fakir servetini tezyid veya fakrını ta'dil etsin.*"

³⁷⁷ 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında gerçekleşen bu tartışmalara ilişkin bkz. Kushsner, David, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)**, İstanbul 1979.

³⁷⁸ Gordlevski Türkoloji çalışmaları açısından önemli bir isimdir. Turgut Akpınar'ın naklettiğine göre; tarihçi E. Werner, Sovyet Türkolojisi ve Osmanlı araştırmalarının Barthold ile Gordlevski'nin eserleri üzerine kurulup geliştiğini ifade etmektedir. Turgut Akpınar, "Vladimir Aleksandroviç Gordlevski", **TDV İslam Ansiklopedisi**, 14, İstanbul 1996, s. 114. Zeki Velidi Togan ise Gordlevski'nin meseleleri Marksist pencereden ele almış olmasını eleştirmekte ve yeterli vesikaya ulaşmaksızın kanaat beyan ettiğini ifade etmektedir. Z. V. Togan, **Tarihte...**, s. 116.

³⁷⁹ Boyacıyan Agop Efendi, Vlademir Gordlevski'ye ilave olarak Rahip Karaçun Efendi, Petersburglu Vasil Vasilyeviç Vudovuzof gibi isimler zikredilebilir. **Türk Derneği**, (3), s. 103-104.

³⁸⁰ Bu hususa 3. Bölümde Osmanlılık ve Türklük başlığında değinilmiştir.

³⁸¹ Ahmet Ferit Bey (Tek)'in Meclis-i Mebûsanda hükümet programı müzakere edilirken özellikle dış politika hususunda serdettiği fikirler bu bakımdan dikkate değerdir. **Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi**, D. 1, İS. 2, C. 1, s. 626-627

işaret etmektedir. (Millî Meşrûtiyet Fırkası'nın kurucusu olan Ahmet Ferit (Tek) bu hususta önemli bir örnektir.) Ayrıca çatısı altında Prof. Martin Hartman, İsmail Gasprinski, Hüseyinzade Ali, Köprülüzade Mehmet Fuat, Ağaoğlu Ahmet ve Ermeni vekillerden (Andon) Tıngır Efendi gibi önemli isimleri barındırıyor olması dolayısıyla önemli görmektedir.³⁸²

Dernek, kuruluşuna paralel olarak kendi ismiyle çıkardığı mecmua ile ilmî bir hüviyete sahip olduğunu ifade etmiş ve bu alanda çalışmalarını sürdüreceğini belirtmiştir. Tabi bu ilmî çalışmaların merkezinde ise Türkçe'ye ilişkin çalışmaların olacağı özellikle belirtilmiştir. Bu noktada çalışmaların Türkçe'ye ilişkin olmasının izahına da Türk Derneği mecmuasında değinilmektedir. Meşrutiyet ilan edilmiştir ve meşrutiyetin bir arada tutmakla mükellef hissettiği unsurların müşteregi olarak ifade edilen Türkçenin, muhteva itibariyle derinliğinin ortaya çıkarılacağına ve öğrenilmesinin kolay olduğuna olan inancın yaygınlaştırılmasının vazife olarak telakki edilmesinin adı olarak Türk Derneği'nin ve mecmuasının ortaya çıktığı derneğin teşebbüslerinden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Türkçe hakkında yapılan çalışmalardan istifade edilerek dilin sadeleşmesinin imkânının aranacağına da dernek ve mecmuanın aslî vazifeleri arasında olduğu bir gerçektir. Türk Derneği kurulduğu vakit aslî vazifesinin ilim ile uğraşmak olduğunu nizamnamesinin daha ilk maddesinde belirtmektedir: "*Türk Derneği adlı merkezi İstanbul'da olmak üzere sırf ilim ile uğraşır bir cem'iyet kurulmuştur. (madde 1)*"³⁸³ Bu çerçevede asıl maksadı ilmî olarak Türklerin tarihini, lisânını, edebiyatını, etnografya ve etnologyasını, Türk medeniyetinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp dünyaya yaymak ve Türkçe'nin ilim lisânı olabilecek bir surete kavuşmasına çalışmak ve imlasını tedkik etmek aslî vazife olarak dillendirilmektedir (Madde 2).³⁸⁴ Her ne kadar maksadı bu şekilde sadece Türklüğe ilişkin sınırlar dâhilinde çizilmiş olsa da, Türk Derneği mecmuasının ilk sayısında Türk Derneği Beyannamesi başlığıyla kaleme alınan metinde derneğin nizamnamesinin tefsiri olarak değerlendirilen kısmında yukarıda da bahsini ettiğimiz Kanun-i Esasî'nin bir gereği olarak Osmanlılık merkezli bir yaklaşımı sergilemek maksadında olduklarını ifade etmektedirler. Landau; Türk Derneği'ni *milliyetçilik ve Pantürkçülüğün... bir arada*³⁸⁵ tüzükte ima edildiğini belirtmektedir. Türk

³⁸² Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, 1, İstanbul 1998, s. 414-415.

³⁸³ "*Türk Derneği Nizâmnamesi*", **Sırat-ı Müstakim**, 1 Kânunisanı 1324, 1/21, s. 331.

³⁸⁴ "*Türk Derneği Nizâmnamesi*", s. 331.

³⁸⁵ Jacob M. Landau, **Pantürkizm**, İstanbul 1999, s. 61

Derneği'nin kurulduğu yıllar dikkate alındığında, siyasî olarak Osmanlılığın baskın olması hasebiyle Türklüğü doğrudan iddia etme olanağı kısıtlıdır. Tefsir mahiyetindeki beyannamenin ilk maddesinde de bunu görmek mümkündür: “*Türkçe hakkında şarkta ve garpta ne kadar eser yazılmış ise onları bütün Osmanlıların gözleri önüne konularak...*”³⁸⁶ Tabii bu durum dönemin siyasî ortamının bir gereği olarak tebarüz etmiştir. Bu maddelerin dışında; diğer maddelerde, Türkçe'ye ilişkin yapılacak olan çalışmaların tesirlerinin bütün Türklere olduğu ifade edilmektedir. Bu gayretin; Türklere ve Türklüğe ilişkin bir gayret olduğunun üzerinde özellikle durulmaktadır: “*Gerek müstakil ve gerek tabii halinde bulunan alelumûm Türklerin terbiye-i ilmiyelerinin ikmâli için...*” Maksudı bu şekilde belirlenen Türk Derneği'nin bu maksada erişmek için takip edeceği yollar da derneğin ne denli Türklük ile alakalı olduğunu göstermesi bakımından oldukça kıymetlidir:

“a- cemiyet toplanır, müzâkerâta bulunur. b) iktizâ eden mahallere heyetler gönderip keşfiyata, tahkikâta girişir, c) umumî dersler, müzâkereler tertib eyler, mekteplere Türkleri anlamaya yarar dersler kabul ettirmeye çalışır, d) gazeteler, risâleler, kitâblar neşr eder, h) yukarıda geçen meseleler üzerine (lisân, tarih) ilmî müzâkerelerde bulunmak üzere kongreler toplar.”

Dernek için söylenebilecek ilginç hususlardan birisi hiç şüphesiz derneğe üyelik hususunda herhangi bir etnik veya mensubiyet farklılığının önemsenmemiş olmasıdır. Nitekim üye kabulüne ilişkin nizamnamenin 4 maddesinde şu ifadeler yer verilmektedir:

*“Cem'iyetin maksadına hizmet etmek isteyen herkes hangi din, cins ve tâbi'iyetden olursa olsun merkezdeki idâre hey'etine şifâhen veya tahrîren mürâca'at eylediği takdirde onun duhûlüne cem'iyetin iki a'zasının delâletiyle ve hey'eti idârenin tasdikiyle kabul olunur.”*³⁸⁷

Türk Derneği'nin üye kabulüne ilişkin 4. maddesinin ardından gelen 16 madde, daha çok derneğe üyeliğin hangi şartlarda ortadan kalkacağı ve derneğin farklı mahallerde ne şekilde örgütleneceğine ilişkin maddelerdir. İlginç olan maddelerden biri teşkilatlanmanın doğal yollarla o mahalde bulunan üyelerin bir araya gelerek oluşturması şeklinde olmasıdır. Son madde de ise, derneğin maksadına uygun olarak merkezinin bulunduğu yerde kütüphane, matbaa ve konferans salonunu ihtiva eden bir yer seçmek gerekliliği üzerinde durulmuştur.

1908 yılında kurulan Türk Derneği'nin tek yabancı şubesi, Budapeşte'de açılan Török Irodalmi Tarsasag (Türk Edebiyat Cemiyeti) adıyla kurulan ve başkanlığını Kunos, onursal başkanlığını ise; Armin H. Vambery'nin yaptığı bilinen dernek

³⁸⁶ “*Türk Derneği Beyânnâmesi*”, **Türk Derneği**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1, İstanbul 1327, s. 4.

³⁸⁷ “*Türk Derneği Nizâmname*”, s. 331.

oluşturmaktadır.³⁸⁸ Türk Derneği mecmuasında bu şubeden gönderilen bir mektuba aynıyle yer verilmiş ve şubenin adının *Edebiyat-ı Osmaniye Cemiyeti* olduğu ifade edilmiştir. Bu şubenin, Revü Oryantal-Revue Oriental adlı resmi bir gazetesinin bulunduğu belirtilmektedir. Türk diline olan ilginin artırılması için yapılan çalışmalara ilave olarak, Türkler ve Macarlar arasındaki bağın tarihî kökenlerinin olduğuna vurgu yapılmakta ve bu bağın tahkim edilmesi için gerekli ihtimamın gösterileceği ifade edilmektedir.³⁸⁹ Elbette bu durum; II. Meşrutiyet döneminde de Türkoloji alanında faaliyetlerin yoğun olduğu Macaristan bölgesiyle Osmanlı Türkçülerinin irtibatını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Macaristan'da açılan bu şubeye ilave olarak Osmanlı toprakları dâhilinde şubelerin de açılmıştır. Derneğin kendi adıyla çıkarmış olduğu mecmuadan öğrenildiği kadarıyla İzmir ve Kastamonu'da olmak üzere iki şubesinin daha açıldığı bilinmektedir. Aynı yerde açılması muhtemel şubelere ve mevcut şubelere hitaben yapılan duyuruda; kendilerini mahalli idarelere tasdik ettirmeleri ve aralarındaki müşterekliği ifade etmesi bakımından Türk Derneği mührünü kullanmalarının uygun olacağı belirtilmiştir.³⁹⁰

Türk Derneği'nin görülen en önemli faaliyeti yine Türk Derneği namıyla çıkardıkları ilmî ve kültürel mecmua olmuştur. Üstel bu mecmuadan önce dernek üyelerinin *vâsıta-i neşr-i efkâr* olarak Sırat-ı Müstakim mecmuasını kullandıklarını belirtmektedir.³⁹¹ Ancak şu hususa da dikkat çekmekte fayda vardır: II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında fikrî cereyanlar arasında keskin ayrılıkların söz konusu olmamasının bunda önemli etkisi vardır. Zaten Sırat-ı Müstakim'in Türk Derneği'nin açılmış olmasına ilişkin müspet bir tavır takınması da bununla alakalı bir durumdur.³⁹²

Türk Derneği mecmuası; 1911 yılında 6, 1912 yılında 1 sayı olmak üzere toplamda 7 sayı olarak yayınlanmıştır. Akçura'nın ifade ettiğine göre dernek ve dergi; kurucularının ya görevleri dolayısıyla ya da muhtelif sebeplerle İstanbul dışına çıkmaları neticesinde faaliyetlerini sürdüremez olmuştur.³⁹³ Tunaya; derneğin nihayet bulmasını üyeleri

³⁸⁸ N. Önen, s. 54.

³⁸⁹ “*Türk Derneği Tasdik Edildi*”, **Türk Derneği**, Vatan Matbaası, 1327, (5), s. 166-167.

³⁹⁰ Türk Derneği mührü Ek'te verilmiştir. “*Türk Derneği Tasdik Edildi*”, **Türk Derneği**, s. 168.

³⁹¹ F. Üstel, s. 27.

³⁹² “*Türk Derneği*”, **Sırat-ı Müstakim**, 29 Kânunuevvel 1324, 1, 20, s. 317

³⁹³ Akçuraoğlu Yusuf derneğin ve mecmuanın nihayete bulmasını şu şekilde anlatmaktadır. “*Miralay Raif Fuad, Miralay Necip Asım Beylerin küt'at başına gitmeleri, Veled Çelebi Efendinin Konya büyük çelebiliğine ta'yin olunması, Akçuraoğlu Yusuf'un İstanbul'dan ayrılması, derneğin içtimalarını*

arasında irtibatın kesilmesi olarak değerlendirmenin doğru olamayacağını belirtmekte ve dernek üyeleri arasında ünsiyetin olmadığını, 1912 yılına kadar *beraber çalıştıklarını kabul etmek gerçeğe aykırı düşer*³⁹⁴ cümleleriyle vurgulamaktadır. Mecmua genel olarak değerlendirildiğinde; muhtevası itibariyle, derneğin kurulma ve mecmuanın çıkarılma maksadına uygun şekilde ağırlıklı olarak lisân üzerine kaleme alınmış yazılardan oluşmaktadır. Tabi lisâna ilişkin metinlere ilave olarak yer yer doğrudan Türklüğe dair metinlerin kaleme alınmış olduğunu da söylemek gerekir. Bu metinlere örnek olarak gösterilebilecek en önemli metinlerden birisi “*Türklüğü Bilmeli ve Bilişmeliyiz*” başlığıyla kaleme alınan metindir. Metni önemli kılan husus ise; dünya üzerinde milliyet ve ırk fikirlerinin almış oldukları hal ve güçlü ırkların güçsüzler üzerinde ne şekilde bir temsil oluşturdukları üzerinde durulmasıdır. Ayrıca; Türklerin bu bilinçten yoksun olmalarına vurgu yapılmakta, Tatarların ya da Azerîlerin Türk olarak adlandırılmamalarına itiraz edilmekte ve dağınık şekilde meskûn olan Türklerin müşterek bir iradeye sahip olmalarının ehemmiyeti üzerinde durulmaktadır.³⁹⁵ Dikkati çeken bir diğer metin; Mehmet Emin tarafından kaleme alınan “*Türkmenler Obasında Yahut Sinaat*”³⁹⁶ başlıklı hikâyedir. Hikâyede özetle; Osmanlı ülkesindeki hammaddenin Frenkler tarafından işlenip, tüketime hazır hale getirilmesine menfi bakılmaktadır. Bunun yerine kendi hammaddesini kendi işleyip kendi ürününü üretebilen bir Osmanlı arzu edilmektedir. Bu hikâyeyi önemli kılan husus; Arai’nin de belirttiği üzere, iktisadî hususiyetler üzerinde durması ve millî iktisadî öncelemesidir.³⁹⁷ Türk Derneği mecmuasında ağırlıklı olarak lisân, alfabenin ıslahı, sadeleşme gibi hususların ağırlıklı olarak ele alındığını belirtmek gerekmektedir.³⁹⁸

Her ne kadar meşrutiyetin bir gereği olarak; üyelerinin çeşitliliği üzerinden ve kendi nizamnamelerini tefsir ederken, teşebbüslerindeki temel gayenin Osmanlılık

seyrekleştirdikten maada, mecmuanın da kapanmasına sebep olmuştur.” Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, s. 436.

³⁹⁴ T. Z. Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, s. 415.

³⁹⁵ “A” kısaltması metnin genel muhtevası ve üslubu dikkate alındığında metnin Akçuraoğlu Yusuf tarafından kaleme alınmış olma ihtimali yüksektir. A. (Akçuraoğlu Yusuf), “*Türklüğü Bilmeli ve Bilişmeliyiz*”, **Türk Derneği**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1, İstanbul 1327, s. 25-29.

³⁹⁶ Mehmet Emin, “*Türkmenler Obasında Yahut Sinaat*”, **Türk Derneği**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1, İstanbul 1327, s. 86-87.

³⁹⁷ Massami Arai, **Jöntürk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, Çev. Tansel Demirel, İstanbul 2008, s. 31.

³⁹⁸ Lisân, alfabe ve sadeleşme meseleleri diğer bölümde genel anlamda ele alınacağı için burada değinilmemiştir. Ayrıca, Arai’nin yaptığı çalışmada Türk Derneği Mecmuasının muhteva analizi kısmen yapılmıştır ve mecmuada kaleme alınan metinler çizelge halinde Ek’te verilmiştir. 7 sayı olarak neşredilmiş olan mecmuada çıkan makaleler için bkz. M. Arai, s. 148-150.

olduğu görülse de, Türk Derneği ve mecmuasının en temelde hizmet ettiği mecra Türkçülük fikriyatı olmuştur. Bu bakımdan Türk Derneği ve mecmuasının kendilerinden sonra gelen Türkçü teşekkül ve mahfilleri etkilediği ve onlar için ön hazırlık mahiyeti taşıdığı rahatlıkla söylenebilir.

2.2.2. Edebiyat ve Siyaset: Genç Kalemler

Genç Kalemler mecmuası; 1909 yılının Haziran ayında Manastır'da yayın hayatına başlayan ve dört sayı yayımlandıktan sonra aynı yılın Temmuz ayından itibaren yayın hayatını Selanik'te sürdüren *Hüsn ve Şiir* mecmuasının muhtevasına ilişkin değişikliklerle çıkmaya başlamıştır. İlk sayısının tam olarak hangi tarihte yayımlandığı tespit edilememekle birlikte *Hüsn ve Şiir* mecmuasının son sayısı dikkate alındığında Eylül 1910 tarihini takip eden aylarda neşredildiğini söylemek mümkündür.³⁹⁹ *Hüsn ve Şiir* mecmuasının muhtevasına, dönemin yaygın edebî tavrı olarak görülebilecek olan Fecr-i Atî tavrı hâkimdir. Sadece sanata dair bir faaliyetin nakıs kalacağı kanaatinin bir tezahürü olarak *Genç Kalemler* mecmuası yayın hayatına başlamıştır. Mecmuada; sanatın şahsiliğine inanılan Fecr-i Âti anlayışına ilaveten⁴⁰⁰, topluma ilişkin olana temasın ve buna dair fikirler serdetmenin gerekliliğine de inanılmaktadır. Bu durum ilk sayısının ilk sayfasında okuyuculara hitaben kaleme alınan metinde de görülmektedir.⁴⁰¹ Tabi Genç Kalemler bir bütün olarak değerlendirildiğinde ileri sürdüğü Yeni Lisân söylemiyle, Fecr-i Âti ile hesaplaşmanın bir zaruret olduğu inancına kanidir. Haliyle Fecr-i Âti cenahıyla ciddi münakaşalar yaşadıkları bilinmektedir.⁴⁰²

Hüsn ve Şiir mecmuasının devamı olarak ortaya çıkan Genç Kalemler mecmuasının ilk cildinin bir geçiş dönemi mahiyetinde olduğunu söylemek gerekir. Bu dönemde mecmuada; siyasî meselelere ilişkin ve her ne kadar lisân üzerinden olsa da; muhtevası itibarıyla bir düşüncenin ifade bulduğu metinlerin de kaleme alındığı müşahede

³⁹⁹ *Hüsn ve Şiir* mecmuasının son sayısı Eylül 1910 tarihinde yayınlanmıştır. Genç Kalemlerin ilk sayısının *Hüsn ve Şiir* mecmuasının numaralandırması takip edilerek yapılmış olması bu kanaatin oluşmasında etkilidir. Hüseyin Çelik, “*Genç Kalemler*”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 14, İstanbul 1996, s. 21.

⁴⁰⁰ Fecr-i Âti topluluğunun sanatın şahsiliği hususundaki kanaati yayınladıkları beyannamede görmek mümkündür. Bu beyanname için bkz. **Servet-i Fünûn**, 11 Şubat 1325, Nu: 977.

⁴⁰¹ “*Her türlü mesâ'il-i edebîyye ve ilmiyye hakkında en salâhiyet-dâr gençlerimizin re'yini toplayacak, onları tarih-i vürûdları i'tibâriyle enzâr-ı kari'îne vazedecektir.*” Müdüriyet, “*Sevgili Karilerimize*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014, s. 1.

⁴⁰² Kabaklı, Fecr-i Âti cenahından birçok ismin sonradan Yeni Lisân'ı benimsediğini ve Millî Edebiyatçılara dâhil olduğunu belirtmektedir. Ahmet Kabaklı, **Türk Edebiyatı Tarihi**, 3, İstanbul 1978, s. 39.

edilmektedir: Kazım Nami tarafından kaleme alınan *Türkçe mi Osmanlıca mı?* başlıklı makale ile, *Siyasî Notlar* başlığıyla yayınlanan metinler gibi. Genç Kalemler'in 6 sayı çıkan bu ilk döneminin ardından gelen 27 sayılık ikinci dönemi; mecmuanın siyasî, edebî ve sosyal bakımdan kendisine ne tür bir mevzi belirlediğini göstermesi hasebiyle hususî bir önem taşımaktadır. *Yeni Lisân Hareketi* olarak adlandırılan ve her ne kadar edebiyat ve lisâna ilişkin bir teşebbüs olarak değerlendirilse de; muhtevasında siyasî ve içtimaî meselelerinde yer aldığı *Yeni Lisân* başlıklı metinler, bu ikinci dönemin ilk sayısıyla birlikte yayınlanmaya başlanmıştır. Genç Kalemler ekibince *Yeni Lisân* başlığıyla ortaya konulan bu anlayış, Türk Edebiyatı'nı dönemlere ayırmada *Millî Edebiyat*⁴⁰³ olarak adlandırılan dönemin başlangıcı mahiyetindedir. *Millî Edebiyat* söylemini Yeni Lisân başlıklı makaleler serisinin ilkinde de görmek mümkündür. Ömer Seyfettin'in; *Niye bizim millî edebiyatımız yok?*⁴⁰⁴ sualiyle serzenişte bulunduğu durumun, Ali Canip'in, Yekta Bahir mahlasıyla yazdığı *Millî Edebiyat Meselesi*⁴⁰⁵ başlıklı makalelerle izaha kavuşuyor olması, Genç Kalemler mecmuasının ehemmiyetini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir.

Edebiyata, lisâna, siyasete ve içtimaî meselelere taalluk eden Genç Kalemler mecmuasının böylesi bir muhteva taşımasında, mecmuanın yürütücülerinin sahip oldukları meziyetler ve fikrî yönelimlerinin önemli oranda etkisinin olduğu muhakkaktır. Kazım Nami, Cenap Şahabettin, Aka Gündüz, Mustafa Mermi, Akil Koyuncu gibi dönemin önemli isimlerinin katkı sağladığı Genç Kalemler mecmuasının baskın karakteri Ali Canip, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp üçlüsü tarafından oluşturulmuştur. Nitekim mecmua, genel olarak tarandığı vakit bu açık bir şekilde tespit edilmektedir. Yeni Lisân başlığıyla kaleme alınan metinlerde bu üç ismin geçiyor olması ve kaleme alınan bazı metinlerde kullanılan *Tahrir Heyeti* namının bu isimleri ihtiva etmesi bu durumu destekler mahiyettedir. Kabaklı; Genç Kalemler mecmuasının, “*sanatçı yazarı*

⁴⁰³ Millî Edebiyata dair Orhan Okay tarafından kaleme alınan makale dikkate değerdir. 1910-1923 yılları arasında edebi faaliyetlerin odak noktası olarak adlandırdığı Millî Edebiyatın; Mehmet Emin, Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin ve Ali Canip gibi Türkçüler tarafından ileri sürülen düşüncelerle ortaya çıkan bir akım olduğuna vurgu yapmaktadır. Orhan Okay, “*Millî Edebiyat Akımı*”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 30, 2005, s. 72-74.

⁴⁰⁴ ? (Ömer Seyfettin), “*Yeni Lisan*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 76.

⁴⁰⁵ Yekta Bahir (Ali Canip), “*Millî Edebiyat Meselesi I*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 193-197.

(hikâyecisi) Ömer Seyfettin, fikir adamı Ziya Gökalp, tenkidci ve polemikçisi de Ali Canip idi” ifadesiyle bu üçlünün mecmua açısından taşıdıkları öneme de işaret etmektedir.⁴⁰⁶

Bahsi edilen bu isimlerin Genç Kalemler üzerinden edebiyat ve lisanı dair Türkçülük fikriyatı dâhilinde fikirleri ileri sürmeye başlamalarının yaşadıkları tecrübelerle doğrudan bir alakası da vardır. Ali Canip⁴⁰⁷ ve Ömer Seyfettin’in⁴⁰⁸ gençlik yıllarından itibaren Rumeli bölgesindeki milliyetçi teşebbüslerden ve çetecilerin yapıp ettiklerinden haberdar olmaları hiç kuşkusuz onları fikrî bakımdan besleyen unsurlar olmuştur. Ancak söz konusu edebiyat ve lisân olduğunda bu tavır, sadece Türkçülük bağlamında değerlendirilecek olan Genç Kalemler ekibinde görülmez. Genç Kalemler ekibince ortaya konulan *millî edebiyat* söylemi dönemin farklı fikrî mecralarında da kendisine alan bulmuştur. Okay’ın ifadesiyle; *bazı paradoksları göze alarak İslâmcı Mehmet Akif’i, Batıcı Tevfik Fikret ve Abdullah Cevdet’i de bu akımın hazırlayıcıları yahut mensupları arasında göstermek pek de yanlış değildir.*⁴⁰⁹

1910-1912 yılları arasında yayın hayatını sürdüren Genç Kalemler dergisi her ne kadar edebiyat ve dil konularına ağırlık veren bir dergi olsa da, dönemin siyasî hadiselerine ve tavır alma biçimlerine ilişkin belli başlı refleksler gösteren bir dergi olmuştur. Meclis-i Mebusan’da yaşanan tartışmaların mahiyeti ve bu tartışmalar esnasında mebusların ortaya koydukları yaklaşımlar Genç Kalemler ekibi tarafından tartışma konusu edilmiştir.⁴¹⁰ Mecmuada gerek *Siyasî Notlar* başlığıyla kaleme alınan yazılara gerekse siyasî meselelere dair farklı başlıklarla kaleme alınan metinlere tesadüf edilmektedir. Bu bakımdan Genç Kalemler mecmuasının kendisinden sonra gelen Türkçülüğe ilişkin neşriyatların ve teşekküllerin ortaya çıkmasında önemli oranda etkisinin olduğunu belirtmek yerinde bir değerlendirme olacaktır. Nitekim Genç

⁴⁰⁶ A. Kabaklı, s. 38.

⁴⁰⁷ Ali Canip zaten bölgede yaşayan biridir ve Selânik’te çıkan Hüsn ve Şiir adlı dergide başyazarlık yapmaktadır. Dolayısıyla bölgede olup bitenlerden doğrudan etkilenen biridir. Haliyle kendi milliyetine ihtimam göstermesinin burada yaşananlarla doğrudan bir alakasının olması olağandır. Ali Canip’in bu dönemdeki çalışmaları ve Ziya Gökalp ile tanışmalarına ilişkin bkz. Hakan Sazyek, “*Ali Canip (Yöntem) ’in Şiirleri I*”, **DTCF Dergisi**, 1991, 35, 1, s. 263-288.

⁴⁰⁸ İzmir’de bulunduğu dönem edebî çevrelerden haberdar olma imkânı bulan Ömer Seyfettin; 1909 yılında Selânik Üçüncü Orduda görevlendirilmiştir. Ömer Seyfettin, **Bütün Eserleri Makaleler 1**, Yay. Haz. Hülya Argunşah, İstanbul 2001, s. 5. Selânik’te milliyetçi çetecilik faaliyetlerini görmesinin ondaki aksülamellerinin başında kendi milliyetine bağlılık ve Osmanlılığın gayri sahiciliğinin geldiğini söylemek yanlış olmaz.

⁴⁰⁹ Orhan Okay, **Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı**, İstanbul 2010, s. 163.

⁴¹⁰ Rumeli Sermuharriri (Kazım Nami), “*Siyasî Notlar*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 1-2.

Kalemler’de etkin olan isimlerin sonraki yıllarda Türkçülük fikriyatı açısından önemli isimler olmaları da bunun bir başka göstergesi olarak ele alınabilir.

2.2.3. İlk Türkçü Fırka: Millî Meşrûtiyet Fırkası

II. Meşrutiyet’in ilanına müteakip hürriyetin bir getirisi olarak Osmanlı siyasî hayatında muhtelif fırkalar görünür olmaya başlamıştır. İttihat ve Terakkî Sultan II. Abdülhamid karşısında muhalefetin odağı haline gelmiş olması ve yekvücut bir fikrî yapıya sahip olmaktan ziyade muhalefet edebilme imkânı üzerinden şekillenmiş bir yapıya sahip olmasından ötürü farklı fikrî tezahürleri bünyesinde barındırmıştır. İttihat ve Terakkî bünyesinde bulunan bu tezahürler; II. Meşrutiyet’in ilanı sonrası dönemde, mevcut hürriyet ortamının ve sahip oldukları fikrî unsurların kendilerini icbar etmesi neticesinde farklı fırka ya da cemiyetler teşkil ederek varlıklarını sürdürme imkânını kovalamışlardır. Bu bakımdan Osmanlı-Türk partili siyasî hayatının renkli tezahürleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. İlk olarak, Seyitdanlıoğlu’nun ifade ettiği üzere; İttihat ve Terakki’nin *tekelci, yarı gizli ve diktatörlüğe yol açabilecek eğilimleri* olduğu düşüncesinden hareketle Ahrar Fırkası, 14 Eylül 1908 yılında Prens Sabahattin’e yakın Osmanlı aydınları tarafından kurulmuştur. Fırka; İngiliz liberalizmini savunmuş ve bunu parti programına aldığı hürriyet, insan hakları, düşünce özgürlüğü, basın özgürlüğü, eğitim, ticaret, seyahat, toplantı ve vicdan özgürlüğü gibi vurgularla açıkça ortaya koymuştur.⁴¹¹ Örnek olması bakımından bahsi edilen ve 31 Mart Ayaklanması neticesinde fiili olarak hükmünü yitiren ve üyelerinin çoğu yurt dışına kaçan Ahrar Fırkası’nın resmi olarak nihayet bulması 1910 yılında yurda dönen Nurettin Ferruh Bey’in kaleme aldığı ve firkanın feshedildiği duyurulan beyannameyle olmuştur.⁴¹² İttihat ve Terakki karşısında beliren bu siyasî teşekkül kendinden sonra gelecek olan siyasî mahfillerin hem önünü açmış hem de onlar için iyi bir tecrübe kaynağı olmuştur. İttihat ve Terakki muhalifleri tarafından teşekkül ettirilen bu teşebbüslerin yanı sıra İttihat ve Terakki bünyesinden çeşitli gerekçelerle ayrılıp siyasî geleceklerini İttihatçılardan farklı

⁴¹¹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Osmanlı Ahrar Fırkası: Programı, İçtüzüğü, Beyannameleri”, **Liberal Düşünce**, 1997, 6, s. 101-102. Seyitdanlıoğlu, bu makalesinin giriş kısmında firkanın hangi siyasî ortamda doğduğuna ve sahip olduğu muhtevaya değinmektedir. Sonrasında ise; Osmanlı Ahrar Fırkası Nizamname-i Dâhiliyesi’ni, Osmanlı Ahrar Fırkası Beyannamesi’ni, firkanın İstanbul İkinci Seçmenlerine Beyannamesi’ni ve Osmanlı Ahrar Fırkasının Faaliyetine Son Verildiğini Bildiren Beyanname’yi Tarık Zafer Tunaya’nın Türkiye’de Siyasal Partiler adlı eserinin birinci cildinden bu günkü harflerle neşredilmiş halini alarak yayınlamıştır. Ahrar Fırkası’nın ideolojik muhtevasına ilişkin ayrıca bkz. T. Z. Tunaya, **Türkiye’de Siyasal...**, 1, 150.

⁴¹² Beyanname için bkz. T. Z. Tunaya, **Türkiye’de Siyasal...**, 1, 169-170.

olarak sürdürmeye çabalayanlar da olmuştur. Bunun en güzel ve bariz örneği Türkçülük fikriyatı için önemli isimlerin de içinde yer aldığı Millî Meşrûtiyet Fırkası olmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilanına müteakip geçen süre zarfında Osmanlı siyaset arenasında İttihatçı-İtilafçı karşıtlığının belirlediği Balkan Savaşları öncesinde her iki siyasî kampa da mesafeli duran Millî Meşrûtiyet Fırkası kurulmuştur. Resmi olarak 5 Eylül 1912 yılında kurulan fırkayı⁴¹³ önemli kılan husus *Meşrutiyet döneminde kurulan ilk açık milliyetçi (Türkçü) Fırka olmasıdır*. Kurucuları arasında Ahmet Ferit (Tek), Akçuraoğlu Yusuf, Cami Bey, Mustafa Suphi gibi önemli isimler bulunmaktadır.⁴¹⁴ Her ne kadar Akçuraoğlu Yusuf, Tarık Zafer Tunaya'nın Ahmet Ferit ile yüz yüze görüşmesini referans göstererek kurucular arasında gösterilmiş ise de; Birinci'nin de ifade ettiği gibi, Akçuraoğlu kendisiyle fırka arasında kuruluşunda yer aldığına ilişkin herhangi bir münasebetten bahsetmemektedir. Bu durum da onun kurucular arasında olmadığını kuvvetlendirmektedir.⁴¹⁵ Fırka; Ahmet Ferit Bey'in başyazarlığını yaptığı ve "*Akşamları neşr olunur yevmi Türk gazetesidir*" dusturuyla çıkan İfham gazetesi üzerinden fikirlerini serdetmeye çalışmıştır.⁴¹⁶ Ancak gazetenin ilk sayılarında ciddi bir muhalif tavrın sergilendiğini söylemek mümkün değildir. Bunun sebebi de olağanüstü hallerde farklılıkları bir kenara bırakıp, müştereklere odaklanma gereğinin öteden beri fırkayı kuranlarca benimsenmiş olması gösterilebilir.⁴¹⁷ Bir süre çıktıktan sonra yayın hayatı nihayet bulan gazete ikinci defa 1919 yılında neşredilmeye başlamıştır.⁴¹⁸

⁴¹³ A. Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası- II. Meşrutiyet...**, s. 194.

⁴¹⁴ T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal...**, 1, s. 351.

⁴¹⁵ A. Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası- II. Meşrutiyet...**, s. 195. Ali Birinci tarafından işaret edilen Türk Yılı adlı Yusuf Akçura tarafından kaleme alınan eser tarafımızdan tetkik edilmiş ve bu tespit bizde de hasıl olmuştur. Kendisini siyasî Türkçüler arasında zikreden Akçuraoğlu Yusuf'un biyografisi için bkz. Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, s. 396-412.

⁴¹⁶ "*Ahmet Ferit Bey*", **Nevsâl-î Millî**, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, Dersaadet 1330, s. 186. (185-187)

⁴¹⁷ Trablusgarp Savaşı'nın Türkçülük fikriyatı üzerindeki aksülamellerini anlatırken Ahmet Ferit'in Meclis-i Mebûsan'da gerçekleştirdiği konuşmaya değinilmişti. Bu konuşmanın muhtevasına hâkim olan anlayışın İfham'da tebarüz ettiğini belirtmek yanlış olmaz. Bu durum İfham'ın ilk sayılarında müşahede edilmektedir. **İfham**, 3 Mart 1328, Nu: 1. **İfham**, 5 Mart 1328 Nu: 2. *Buhrân-ı Vükelâ Şayi'aları* başlığıyla kaleme alınan metinde de bu tavrın izlerini görmek mümkündür. **İfham**, 24 Kânunuevvel 1328, Nu: 105.

⁴¹⁸ Mondros Mütarekesi sonrası döneme tesadüf eden bu dönemde İfham gazetesi Millî Mücadele'ye ciddi desteklerde bulunmuş ve dönemin Osmanlı hükümetinin yanlış politikalarına ciddi eleştiriler getirmiştir. Bunun yanı sıra; İfham'ın bu ikinci döneminde, fikren Türkçülük fikrinin daha belirgin bir şekilde gazetede ifade bulduğunu söylemek yanlış olmaz. İfham gazetesinin bu ikinci döneminin bir değerlendirmesi için bkz. Bilgen Yetkin, "*Millî Türk Fırkası'nın Sesi İfham Gazetesi'nin Mütareke Dönemine Bakışı (1919-1920)*", **Tarihin Peşinde**, 2012, 7, s. 1-26.

Fırkanın fikren durduğu yeri yayınlamış olduğu beyannamede sarih bir şekilde görmek mümkündür. Beynamesinde; Osmanlı Devleti'nin dini, din-i İslam olarak tanımlamış ve harici din ve mezheplerin yaşam haklarının devletin himayesi altında olduğu ifade edilmiştir.⁴¹⁹ Bu bakımdan Osmanlılığın, Türklük ve İslamlığa müstenit bir yapıya sahip olduğunu beyannamesine yansıtmıştır. Tabi burada zikredilen Türklüğün Osmanlılık ile mündemiç bir halde diğer anasının hak ve hukukunun teminatı olarak görülen bir yapıda olduğunu belirtmek gerekmektedir. Türklük ve İslamlık Osmanlılığın *merkezi sıkleti* olarak ifade edilmektedir.⁴²⁰ Fırkanın siyasî programında Osmanlı padişahına ve Kanun-i Esasî'ye ilişkin bağlılığın esas tutulmasını da Türklük ve İslamlığın merkeze konulduğu bir Osmanlılığın gereği olarak düşünmek yerinde olacaktır. Burada belirtmekte fayda gördüğümüz husus ise; Osmanlı Devleti için önem arz eden üç unsurdan (Türk, Arap, Arnavut) bahsediliyor olması ve devletin selameti açısından bu üç unsurun birlikteliğine atıf yapılıyor olmasıdır.⁴²¹

Millî Meşrûtiyet Fırkasının İttihat ve Terakki ile farklılıklarından biri de; İttihatçıların parlamenter sistemin ihdasına dönük çabaları karşısında gösterdikleri tutum olmuştur. Bu bakımdan beyannamelerinde ifade ettikleri; “*Millî Meşrûtiyet Fırkası'nın akîde-i siyâsiyesine göre devletimiz bir Osmanlı Pâdişâhlığıdır*”⁴²² cümlesi de parlamenter sisteme ilişkin sahip oldukları düşüncüyü ifade etmesi bakımından önemlidir. Siyasî programlarının 2. maddesinde de bu husus müşahade edilebilir: “*Madde: 2 Millî*

⁴¹⁹ *Madde 4- Devlet-i Osmaniye'nin dini, din-i İslâmdır. Bu esas-ı vikaye ile beraber asayiş-i halkı ve âdab-ı umumiye'yi ihlâl etmemek şartile Memalik-i Osmaniye'de maruf olan bilcümle edyanın serbedti-i icrası ve cemaat-ı muhtelifeye verilmiş imtiyazat-ı mezhebiyenin kamekan cereyanı Devletin taht-ı himayesindedir.*” T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal...**, 1, s. 353. Y. Ünal, s. 163.

⁴²⁰ Millî Meşrutiyet Fırkasının beyannamesinin Tanzimat gazetesinde özet şeklinde verilmiş halinde bu durum görülmektedir. Gazetede fırkanın beyannamesinde geçen bu husustaki görüşleri şu şekildedir: “*Fırkamızca vatanın her kabzâ-i hanı mukaddes ve Osmanlı Devletine tabi' her unsûr efrâdının hukûk ve menafi'i muhteremdir... bununla beraber gayr-i kâbil-i inkâr ve i'tiraz-ı hakâyıktandır ki Osmanlılığın merkezi sıkleti Türklük ve İslamlıktır.*” **Tanzimat**, 25 Ağustos 1328, Nu: 345, s. 2. Tabi bu tavrı sonraki yıllarda görmek mümkün değildir. 1919 yılında fırka yeniden teşekkül ettirildiğinde Wilson prensiplerince murad edilen milliyetten hareketle kendisini tamamıyla Türklük üzerinden izah eder bir tutum sergilemiştir. Bunu fırkanın siyasî programında görmek mümkündür. Bu tavrıda Balkan Savaşları ve I. Dünya Harbi sonrası oluşan durumun önemli etkisi olmuştur. Y. Ünal, s. 176-178.

⁴²¹ **Tanzimat**, 25 Ağustos 1328, Nu: 344, s. 2. Fırkanın kuruluşunda yer almış olan ve Türk siyasî hayatında önemli yer tutan Cami (Baykurt) Bey'in bu husustaki düşüncelerinin Balkan Savaşları dolayısıyla değiştiğini ve Osmanlılığı Türk ve Arap'tan ibaret bir yapıda tahayyül ettiğini söylemek gerekir. Cami, **Osmanlılığın Atisi Düşmanları ve Dostları**, İfham Matbaası, İstanbul 1331, s. 11-12. Cami Türk siyasî hayatı açısından da önemli bir isimdir. Cami Bey'in hayatı, düşünceleri ve siyasî faaliyetleri için bkz. Erdal Yılmaz, **Abdülkadir Câmî Baykurt'un Hayatı, Siyasî Faaliyetleri ve Düşünce Yapısı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

⁴²² Aktaran: A. Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası- II. Meşrutiyet...**, s. 112.

Meşrûtiyet Fırkası'nın şekl-i siyasî-i devlet husûsunda fikr-i kanûn-i esâsi ahkâmı dâhilinde olmak üzere an'anât ve tekâmülât-ı târîhîyeye müstenid bir saltanat-ı meşrû'atı Osmaniyedir."⁴²³ Şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı'da parlamenter sisteme ilişkin eleştirilerin Türkçü temayüllere sahip olanlarca ileri sürülmesinin ilk örneği Millî Meşrûtiyet Fırkası değildir. Fırka kurulmadan çok önce, Yeni Osmanlılar namıyla anılan münevverlere bu yönüyle eleştiriler sunan ve parlamenter sisteme ilişkin müspet olmayan kanaatler sergileyip, *sıkı bir yönetim altında milletin daha iyi gelişeceğine* inanan Ahmet Mithat Efendi gibi isimlerin bulunduğunu belirtmek gerekir.⁴²⁴

İttihat ve Terakki'den ayrılan bir grup Osmanlı münevveri tarafından Ahmet Ferit (Tek) önderliğinde⁴²⁵ kurulan fırkanın varlığının hem İttihatçılar hem de onlara muhalif olanlarca sorgulandığı ve eleştirildiği beyan edilmişti. Bunu dönemin gazetelerinde fırkaya ilişkin kaleme alınan metinlerde görmek mümkündür. Fırkanın teşekkül etmesinin Osmanlı siyasî arenasında belli aksülamelleri olduğunu söylemekte fayda vardır. Bunlardan en dikkat çekicisi Tanzimat gazetesinin gösterdiği tavidir. Yukarıda da değinildiği üzere gazete; fırkanın teşekkülünü beyannamesinin hülasası mahiyetinde neşretmiş ve bu şekilde teveccühünü göstermiştir. Ancak bu teveccühün temel sebebi olarak, fırkanın İttihatçılardan ayrılanlarca kurulmuş olmasının etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmaz. Nitekim sonraki sayılarda Lütfi Fikrî tarafından kaleme alınan metinlerde bu durum daha sarîh bir şekilde müşahede edilebilir. *Üç Katlı Bir Fırka* başlığıyla kaleme alınan makalede Lütfi Fikri; Millî Meşrûtiyet Fırkası'na gösterdikleri teveccühün sahip oldukları nezaket ve siyasî tahammülden kaynaklı olduğunu belirtmektedir. Ardından bu nezakete karşı Millî Meşrutiyet mensuplarının gösterdikleri tavrın hasmane olduğunu, bundan ötürü İttihatçılar ile Millî Meşrutiyetçiler arasında herhangi bir farkın bulunmadığını belirtmektedirler.⁴²⁶ Tabi bu durumun ifade ettikleri Millî Meşrutiyet mensuplarının siyasî arenadaki konumunu tayin etmesi bakımından

⁴²³ Y. Ünal, s. 163.

⁴²⁴ Bunun dışında Osmanlı-Türk modernleşme serüveninde basın alanında demokrasi tartışmalarının muhtevasına ilişkin bkz. Alpay Kabacalı, **Türk Basınında Demokrasi**, Ankara 1994.

⁴²⁵ İttihat ve Terakki ile bu isimlerin yollarının ayrılmasına gerekçe olarak ileri sürülen iki görüş vardır. Bunlardan birisi; Tarık Zafer Tunaya'nın ifade ettiği Kanun-i Esasi Tadilatı esnasındaki görüş ayrılığıdır. T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal...**, 1, s. 352. Diğer görüş ise; birinciye nazaran daha makul gibi görülen İngilizlere imtiyaz verilmesine Ahmet Ferit'in karşı çıkması üzerinden ortaya çıkan ve Ali Birinci'nin tarafından savunulan görüştür. A. Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası- II. Meşrutiyet...**, s. 201.

⁴²⁶ Lütfi Fikri, "*Üç Katlı Bir Fırka*", **Tanzimat**, 25 Ağustos 1328, Nu:346, s. 1. Makalede ayrıca Millî Meşrutiyet Fırkası'na ilişkin özellikle Tanin tarafından yapılan saldırıların kendilerince müdafaa edildiği iddia edilmektedir. Bu çabalarının da göz ardı edildiği vurgulanmaktadır.

önemlidir: Türklük ve İslamlığın merkezde olduğu bir Osmanlılığın peşinde ve diğer siyasî oluşumlardan farklılığını tebarüz ettirmiş bir yer.

Millî Meşrûtiyet Fırkası'nın teşkilatlanmasına ilişkin ise pek bir malumat yoktur. Bu konuda firkaya ilişkin belgelerin çoğuna temas etmiş olan Tunaya; üç yüz- dört yüz üyesi bulunan firkanın İstanbul teşkilatı hakkında bilgi olmadığını belirtmekte ve Anadolu'da birkaç yerde sonuçsuz kalan teşkilatlanma çabası olduğunu buna ilave etmektedir.⁴²⁷ Millî Meşrûtiyet Fırkasının siyaset arenasından çekilmesi ise aslında pekte anlaşılabilir bir son değildir. Kuruluşunda yer alanlar ve aktif rol oynayanlar dikkate alındığında münevverler hareketi olarak değerlendirilebilecek olan fırka⁴²⁸; kurucusu olan Ahmet Ferit'in Balkan Harbi'ne ihtiyat erkân-ı harp yüzbaşılığıyla görevlendirilmesi ve İfham gazetesinin kapatılması ile nihayet bulmuştur.⁴²⁹ Tunaya ise firkanın nihayet bulmasını; *eleman kıtlığı ve parasal sorunlar nedeniyle terkedilmiş duruma düşmesi*⁴³⁰ ile açıklamaktadır. Elbette bu durumun bu şekilde olmasında; o dönemde, daha aktif olarak çaba yürütülecek siyasî-fikrî mecraların artmasının da payı olmuştur. Bu münevverlerin bir kısmının ağırlıklı olarak Türk Ocakları gibi kültürel anlamda yoğun çabaların olduğu mahfillere odaklanmaları da bunda etkili olmuştur. Firkanın kuruluşunda yer alan isimler Mütareke döneminde çeşitli firkaların kurucuları arasında yer almışlardır.⁴³¹

2.2.4. Bir Kültür Hareketi Olarak Türkçülük: Türk Yurdu Cemiyeti ve Türk Yurdu Mecmuası

Türk Yurdu Cemiyeti'nin kurucuları arasında olan Akçuraoğlu cemiyetin kuruluş tarihini; "*hükûmet, "Türk Yurdu" cemiyetinin tesîsinden 18 Ağustos 1327 (1911) târîhli ilmühâberle haberdâr olduğunu tasdîk etmiştir.*"⁴³² cümlesinden hareketle 31 Ağustos 1911 olarak ifade etmektedir. Kurucular kurulu 6 kişiden ibaret olmakla birlikte şu isimlerden müteşekkildir: Mehmet Emin, Müftüoğlu Ahmet Hikmet, Ağaoğlu Ahmet, Hüseyinzâde Ali, Doktor Âkil Muhtar, Akçuraoğlu Yusuf Bey.⁴³³ Cemiyet'in kuruluşu ilk Türkçü teşebbüs olan Türk Derneği ve mecmuasının nihayete ermesinin hemen

⁴²⁷ T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal...*, 1, s. 353.

⁴²⁸ A. Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası- II. Meşrutiyet...*, s. 201.

⁴²⁹ Y. Ünal, s. 58.

⁴³⁰ T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal...*, 1, s. 354.

⁴³¹ E. Yılmaz, s. 31.

⁴³² Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı*, s. 437.

⁴³³ T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal...*, 1, s. 415.

sonrasına tesadüf eder. Massami Arai cemiyetin kurucu kadrosu arasında bulunan isimlerin yarısının Rusya kökenli olduğunu belirtmekte ve Türk Derneği'nin kuruluşunda rol oynayan Akçuraoğlu'nun Türk Yurdu Cemiyeti'ne öncülük etmesini, onun Türk Derneği'ne ilişkin memnuniyetsizliği ile izah etmektedir.⁴³⁴ Türk Derneği ile Türk Yurdu Cemiyeti arasında mahiyet farklılıkları vardır. Ancak, bu farklılığın memnuniyetsizliğin sebep olduğu bir ayrılık neticesinde teşekkül ettiğini söylemek, Türk Derneği'nin nihayete ermesinde mensuplarının müşterek ortamlarından uzaklaşmalarının etkili olması da dikkate alındığında hükümsüz bir iddia halini almaktadır.⁴³⁵ Dernek üyelerinin merkezden uzaklaşmasıyla derneğin etkinliğinin ortadan kalkması Akçuraoğlu'nu; Türklük hususunda sınırları daha belirgin olan Türk Yurdu Cemiyeti'ni teşekküle yönlendirmiştir demek daha makul bir yaklaşım olacaktır. Türk Derneği nihayet bulmuştur ve yine Akçuraoğlu'nun deyimiyle Rusya'da meskûn olan milliyetçilerin bir kısmı Osmanlı inkılabının neticelerinin en bariz şekilde görüldüğü İstanbul'a avdet etmişlerdir. Haliyle yukarıda da zikrettiğimiz isimler Türklük hususunda her ne kadar farklı yaklaşımlara sahip olsalar da -bu farklılık daha çok yaşadıkları sosyal ve siyasî koşullar dolayısıyla oluşmuş bir farklılıktır- İstanbul'da Türklük müşteregi dahilinde bir araya gelme iradesi gösterebilmişlerdir.

Cemiyet nizamnamesinde maksadını: "*Türk çocuklarına mahsûs bir pansiyon açacak ve Türklerin zekâ ve irfânca seviyelerinin yükselmesine vâridât ve teşebbüs sahibi olmalarına hizmet etmek üzere bir gazete çıkarmak...*"⁴³⁶ olarak belirtmiştir. Her ne kadar cemiyet tarafından doğrudan yapılmış olmasa da, İttihat ve Terakki'nin cemiyete olan teveccühü dolayısıyla devlet eliyle ama Türk Yurdu Cemiyeti'nin dahliyle Türk gençleri için yurt inşa edildiği görülmektedir. Bunu, talebeler için inşa edilen yurdun temel atma törenine cemiyet üyelerinin gösterdiği teveccühten ve temel taşına bırakılan vesikada geçen ifadelerden çıkarabiliriz. Vesika adeta Türk Yurdu mensupları tarafında kaleme alınmış bir vesika mahiyetindedir.⁴³⁷ Sonradan Ziya Gökalp'in de dâhil olduğu

⁴³⁴ M. Arai, s. 82.

⁴³⁵ Türkcülük fikriyatının tarihine ilişkin önemli bir kaynak mahiyeti taşıyan *Türk Yılı* adlı salname formundaki eserde Akçuraoğlu bu meseleye ilişkin herhangi bir memnuniyetsizlikten bahsetmemektedir.

⁴³⁶ Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, s. 437.

⁴³⁷ Evkaf Nezareti tarafından talebe yurdu açmak maksadıyla teşebbüste bulunduğu Türk Yurdu mecmuasında ifade edilmektedir. "*Türklük Şuûnu: Talebe Yurdu*", **Türk Yurdu**, 22 Mart 1328, 1/10, s. 311. Yukarıda bahsini ettiğimiz vesikada yurdun açılma gayesine ilişkin geçen şu cümleler bu duruma işarete etmesi dolayısıyla kıymetlidir: "...*Türklüğün yarınki neslini yetiştirmek üzere...*" "*Türklük Şuûnu-Talebe Yurdununun Temel Taşı Konması*", **Türk Yurdu**, 3Teşrinievvel 1329, 5/2, s. 912.

cemiyetin maksadında da belirttiği üzere en önemli faaliyeti hiç şüphesiz *Türk Yurdu* namıyla çıkardığı ve Türkçülük fikriyatı açısından uzun yıllar önem arz eden mecmuayı yayınlamak olmuştur.

Burada bir şeye değinmekte fayda var: Türk Yurdu Cemiyeti'nin kurulduğu yıllarda Osmanlı sınırları dışında, özellikle de Avrupa'da oraya tahsil maksadıyla giden öğrenciler tarafından da aynı isimle belli teşkilatlanmalara gidilmiştir. Bu bakımdan Almanya, Fransa ve İsviçre'de *Türk Talebe Yurdu* namıyla cemiyetlerin ihdas edildiği bilinmektedir. Landau; Türk Yurdu'nun kurulduğu yıllarda Avrupa'da da aynı isimle derneklerin var olduğunu belirtmektedir.⁴³⁸ Ancak; bu derneklerin, İstanbul'da Türk Yurdu kurulmazdan evvelki isimleri farklıdır. Avrupa'ya giden öğrencilerce *Osmanlı Kütüphanesi* olarak kurulan yerlerin Türk Yurdu Cemiyeti'nin İstanbul'da kurulmasının ardından Türk Yurdu'da dönüştürüldüğünü söylemek daha doğrudur: Lozan Osmanlı Kütüphanesi'nin *Lozan Türk Yurdu'na* ve Cenevre Osmanlı Kütüphanesi'nin *Cenevre Türk Yurdu'na* dönüşmesi gibi.⁴³⁹ Bu isimlerin bu şekilde değişmesinde Türk Yurdu Cemiyetinin teşekkül etmiş olmasının ciddi etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmaz. Şunu da belirtmek gerekir ki; bu dernekler, ilk kuruldukları vakit Osmanlılık özelinde teşekkül etmiş yapılardır. Ancak sonraları bunun gayri sahiciliği kanaatinin hâsıl olması, bu derneklerin Türk namıyla ve Türklüğe hizmet eder bir maksada bürünmesini sağlamıştır.⁴⁴⁰ 1913 yılında Cenevre yakınlarında gerçekleştirdikleri toplantı neticesinde “*Yurtçuluk*”un mefkuresini, kuruldukları dönem ki maksatlarını tahkim ederek şu şekilde ifade etmektedirler: “*Türk yurtçuluğunun mefkûresi, Türklük aleminde içtimaî inkılâb esâsları hazırlamak ve onu mâzîsini, anânesini, milliyetini müdrük bir hâle getirmeye çalışmaktır.*”⁴⁴¹ Dolayısıyla maksada ilişkin gerçekleşen bu değişimde de Osmanlı'da gerçekleşen hadiselerin etkisinin olduğunu belirtmek gerekmektedir. Sonraki yıllarda da dönemin Türkçüler o bölgelere ayrı bir ehemmiyet vermişler ve aralarındaki irtibat devam

⁴³⁸ J. C. Landao, s. 62.

⁴³⁹ H. N. Orkun, *Türkçülüğün...*, s. 104-105. “*Cemiyetler*”, **Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi**. www.ehlisunnetbuyukleri.com/Osmanli-Tarihi-Ansiklopedisi/Detay/CEMIYETLER/151 Erişim Tarihi: 03.08.2017.

⁴⁴⁰ Orkun bu değişimi anlatırken Yurtçuların maksatlarına ilişkin onlardan mülhem şu cümleleri aktarmaktadır: “*Türk gençliğini, Osmanlı vatanının asil bir unsurunu teşkil eden Türklüğün müstahzir istikbali bulunan şu gençliği o şayanı esef dağınıklıktan kurtararak yek âhenk, yek emel bir kütle-i vahide haline sokmayı, onu vatan için daha hafî şeraitle teçhiz etmeyi düşünür.*” H. N. Orkun, *Türkçülüğün...*, s. 105.

⁴⁴¹ **Yurtçular Yasası**, Cenevre 1913, s. 3.

etmiştir. Nitekim Gökalp tarafından kaleme alınan Kızılelma adlı şiirde geçen; “İsviçre’de bir Türk köyü, bir şehir/ Yapalım; oradan yeni bir nehir/ Bir irfan ırmağı aksın Turan’a/ Irmak döner elbet bir gün ummana”⁴⁴² mısraları aynı zamanda o bölgelerdeki canlanmaya olan alakayı göstermesi bakımından dikkate değerdir.⁴⁴³ Buna mukabil Yurtçuların Cenevre yakınlarında 1913 yılında gerçekleştirdikleri toplantının açılış konuşmasında Ziya Gökalp’in “*Turan*” şiirinden mısralarla açılış yapmaları da bu duruma bir örnek olarak gösterilebilir.⁴⁴⁴

Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Ocağı’nın teşekkül etmesini müteakip bütün üyelerinin ocağa dâhil olmasıyla hükmünü yitirmiştir. Türk Yurdu Cemiyeti’in en önemli faaliyeti olan Türk Yurdu mecmuası da Türk Ocağı’na devredilmiştir.⁴⁴⁵

Bu noktada; genelde Osmanlı-Türk modernleşmesi, özelde ise Türkçülük fikriyatı açısından kendine mahsus özel bir yeri olan Türk Yurdu mecmuasından bahsetmek yerinde olacaktır. 24 Teşrinisani 1327 yılında Tahrir ve İdare Heyeti’nin; “*Kurban Bayramı’nı bütün din kardeşlerimize tebrik ederiz.*” beyanıyla ilk sayısı yayınlanan Türk Yurdu logo kısmında *Maksat ve Meslek* başlığı altında:

“*Türklüğe hizmet etmek, Türklere fâide dokundurmak istiyoruz. Maksadımız işte budur. Maksada erişmek için hangi yollardan yürüyeceğimizi, mecmuamızın münderecâtı göstereceğinden mesleğimizizin teşrihini fazla buluyoruz. Tanrı yardımcımız olsun!*”

ifadeleriyle maksadına ilişkin beyanda bulunarak, gayesini sarih bir şekilde ortaya koymaktadır.⁴⁴⁶ Derginin malî olarak yükü ise; Orenburglu zengin bir Tatar ailesinden olan Mahmut Bay Hasanof’un on bin altın rublelik nakdî yardımını Osmanlı Hükümeti’ne ulaştırması ve hükümetin de Türk Yurdu ekibine vermesiyle halledilmiştir.⁴⁴⁷

⁴⁴² Gökalp, “*Kızılelma*”, *Türk Yurdu*, 31, s. 199.

⁴⁴³ Cenevre ve Lozan’a ilişkin o dönemde hususi bir alanın olduğu bilinmektedir. Bu alaka dolayısıyla o bölgelerle irtibatın canlı tutulmuş olmasının böyle bir etkide bulunulmasını sağladığı söylenebilir. Osmanlı münevverleri nazarında bu bölgelerin 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren önem arz ettiği bilinmektedir. Bkz. Ahmet Cevdet, *İstanbul’dan İsviçre’ye 1-6*, *Yeni İkdâm*, Nu: 479, 481,483, 487,488, *İktihâm*, Nu: 129. Ferid (Kam), “*Avrupa Mektupları-İsviçre’nin Letâfeti, Umran ve Terâkkisi*”, *Sebilürreşad*, 10, Ağustos 1329, 260, 22, s. 416-418. Ayrıca İttihat ve Terakki için Cenevre’nin önemli bir yerinin olduğu herkesçe malumdur. İttihatçıların önemli yayın organlarından olan Osmanlı gazetesi de Cenevre’de çıkarılmıştır.

⁴⁴⁴ *Yurtçular Yasası*, s. 19.

⁴⁴⁵ T. Z. Tunaya, *Türkiye’de Siyasal...*, 1, s. 416.

⁴⁴⁶ “*Maksat ve Meslek*”, *Türk Yurdu*, 17 Teşrinisani 1327, 1, (1), s.1. Mecmuanın çıkarılmasına ilişkin ayrıca bkz. Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, İstanbul 1968, s. 221-222.

⁴⁴⁷ Ümmet Erkan, *Türk Yurdu Dergisinde Milliyetçilik (191-1931)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 158-159.

Türk Yurdu Cemiyeti'nin kuruluşunda etkin rol oynayan Mehmet Emin Bey tasarrufunda çıkması planlanan mecmua, Mehmet Emin Bey'in Erzurum Valiliğine atanmasıyla birlikte Akçuraoğlu Yusuf Bey sorumluluğunda yayın hayatına başlamıştır. Türk Yurdu mecmuasının çıktığı ilk sayıdan itibaren ciddi manada ilgi gördüğü idare heyetine gönderilen mektuplardan anlaşılmaktadır. İlk sayısının kısa sürede tükenmiş olması ve ikinci defa bastırmaya lüzum görülmüş olması mecmuayı çıkaranlar tarafından sevinçle karşılanmıştır. Mecmuayı çıkaranlarca bu ilgi; halkta ve münevver gençlerde millî hissin ne derece kuvvetli olduğunun bir işareti olarak görülmüştür.⁴⁴⁸ Yıllar sonra *Türk Sözü* mecmuasının *Türk Yurdu'nun* gördüğü bu ilgi ve alakaya getirdiği izah mecmuanın Türkçülük fikriyatı bakımından da önemine işaret ediyor olması hasebiyle dikkate değerdir: “İlk defa açıktan açığa Türk milliyetperveri olarak meydâna çıkan “Türk Yurdu” Türk milletinde kemâle ermiş bir duyguya tekâbül ettiği için çıkar çıkmaz büyük bir rağbete mazhar oldu.”⁴⁴⁹ Bunun dışında dönemin gazetelerinde de Türk Yurdu'nun yeni sayılarının yayınlanması haber olarak verilmiş ve karilerin istifade edebilecekleri belirtilerek mecmuanın muhtevasının nelerden teşekkül ettiği ve nasıl temin edileceği üzerinde durulmuştur.⁴⁵⁰ Mecmuada dikkati çeken husus ise; dönemin neredeyse bütün Türkçüleri bünyesinde barındırıyor olmasıdır. Özden; Türkçülük bağlamında 1912'de Selanik'in Yunanlıların eline geçmesiyle Genç Kalemler ekibinin (Ziya Gökalp-Ömer Seyfettin-Ali Canip), II. Abdülhamid döneminden itibaren çalışmalarını *Türk* kimliğine yoğunlaştırmış olan Veled Çelebi, Necip Asım ve Mehmet Emin gibi eski Türkçülerin ve ittihad-ı anasırın gerçekçi olmadığını düşünen Rusya göçmenlerinin Türk Yurdu mecmuasında bir araya gelmiş olmalarına vurgu yapmakta ve bu birlikteliğin mecmuayı Türkçülük fikriyatının merkezi haline getirdiğini ileri sürmektedir.⁴⁵¹ Bu yönüyle Türk Yurdu, çıkmaya başladığı günden itibaren Türkçü fikriyat açısından tam bir mahfil olma hüviyeti taşıyan önemli mecralardan biri olmuştur. Bu bakımdan Özden tarafından yapılan; *radikal bir akım görüntüsü veren yapıdan*, yazarlar açısından sahip olduğu zenginlikle ve hitap ettiği coğrafyanın genişliğiyle *dar*

⁴⁴⁸ *Türk Yurdu*, 1 Kânunievvel 1327, 2, s. 1.

⁴⁴⁹ “*Türk Yurdu*”, *Türk Sözü*, 5 Mayıs 1330, 5, s. 41.

⁴⁵⁰ “*Türk Yurdu*”, *Tanin*, 13 Kânunievvel 1327, Nu: 1200, s. 6. Türk Yurdu mecmuasının 3. sayısının neşri dolayısıyla yapılmış bir haberi ihtiva etmekte ve mecmuada kimler tarafında ne tür metinlerin kaleme alındığı okuyuculara iletilmektedir. Bunun dışında Türk Yurdu ekibi de kendilerine gösterilen bu teveccühe mukabelede bulunmayı ihmal etmemiştir. “*Teşekkür*”, *Türk Yurdu*, 1, 15 Kanunievvel 1327, 3.

⁴⁵¹ Mehmet Özden, *Türk Yurdu Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994, s. 32

*bir hizip hareketinin dışına çıkıp, Osmanlı aydın kamuoyunun gündemine oturduğu yorumu yerinde ve isabetli bir yorum olmuştur.*⁴⁵²

Mecmuanın yayın politikası olarak belirlediği hususlar da dönemin Türkçülük fikriyatının temel mesele olarak belirlediği hususlar dâhilinde olmuştur. Akçuraoğlu'nun aktardığına göre; çıkarılacak olan mecmuada, Türklerin çoğunluğu tarafından anlaşılacak seviyede yazılar kaleme alınacak ve zor meseleler dahi kolay ifade edilmeye çalışılacaktır. Maksadı ise; Türklerin tanışmalarını sağlamak, hem iktisaden hem de ahlaken belli bir seviye tutturmalarının imkânını kovalamak olarak belirtilmektedir. Dikkate değer olan husus ise; siyasî meselelerin bu gayelerden sonra geleceğinin ifade edilmesidir. Fırkalara taraftarlık etmeyeceğinin ve Türklük namına fayda üretmenin temel gaye olarak benimseneceğinin de ayrıca üzerinde durulmaktadır.⁴⁵³ Bu bakımdan mecmua; kendisini siyasî arenadan azade bir şekilde, tamamıyla Türklüğe ilişkin kültürel bir merkezde tutma gayretinde olan bir yapı olarak tanımlanabilir.

1911 yılında yayın hayatına başlayan Türk Yurdu mecmuası I. Dünya Harbi sonrasında ortaya çıkan durum dolayısıyla 1918 tarihinde hitama ermiştir. Bu noktada belirtilmesi gereken bir diğer husus ise; 1911-1918 yılları arasında yayın hayatını istikrarlı bir şekilde sürdürmüş olmasıdır. Bu zaman zarfında çeşitli gerekçelerle mesul müdürü çok defa değişmiştir. Ancak mecmuanın yayın çizgisinde herhangi bir değişiklik söz konusu olmamıştır. Tabi bu durum Türk Yurdu mecmuasının belli bir olgunluğa erişmiş olan Türkçülük fikriyatı için odak haline gelmiş olduğunun bir neticesi şeklinde de okunabilir.

2.2.5. Kültürel ve Siyasî Bir Organizasyon: Türk Ocakları

Osmanlı-Türk modernleşmesinin önemli fikrî mecralarından biri hiç şüphesiz Askeri Tıbbiye olmuştur. Kurulduğu yıllardan itibaren gerek verilen eğitimin mahiyeti gerekse okutulan kitaplar dolayısıyla talebelerin Batı fikriyatından haberdar olmalarını sağlamıştır. Buna; Hüseyinzâde Ali⁴⁵⁴ gibi Rusya'dan gelen öğrencilerin oralardan tevarüs ettirdikleri fikirler de ilave olunca, Askeri Tıbbiye yoğun fikri mülhazaların yapıldığı bir yer haline gelmiştir. Tabi II. Meşrutiyet'in ilanına müteakip gerçekleşen

⁴⁵² M. Özden, s. 32.

⁴⁵³ Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, s. 437-439.

⁴⁵⁴ Hüseyinzâde Ali'nin bu etkisi için bkz. Abdullah Cevdet, *"İhya-i Lâyemut: Hâkim-i Edip Ali Bey Hüseyinzade"*, s. 294-296.

siyasî hadiselerin –Girit meselesi, 31 Mart hadisesi, Trablusgarp Savaşı ve Balkanların içinde bulunduğu durum gibi- özellikle bu mektepte okuyan öğrenciler arasında muhtelif aksülamelleri olmuştur. Milliyetçilik anlayışının Batılı literatür dolayısıyla buralarda görünür olması ve gayri Türk öğrenciler nazarında etkili olmasına yaşanan siyasî hadiseler de ilave edilince, bu durum; Türk öğrencilerin kendi milliyetlerine ihtimam göstermelerinin alanını açmıştır. Bu minval üzere; Askeri Tıbbiyede bir araya gelen öğrencilerin gerçekleştirdikleri toplantılar neticesinde, kendilerini ifade edecekleri bir oluşumun zarurî olduğu kanaati hâsıl olmuştur. Kanaatlerini dönemin önde gelen münevverleriyle paylaşmaları ve onlarında iştirak etmesi neticesinde Türk Ocağı teşekkül etmiştir.⁴⁵⁵ Ocak teşekkül haline getirilmeden evvel bir araya gelen tıbbiyeli öğrenciler Türkçülük fikrini halka açıp açmamak konusunda çeşitli tereddütler yaşamışlardır. Bu tereddütlerinin temel sebebi olarak; Osmanlı sınırları dâhilinde baskın fikrî temayülün Osmanlılık ve İslamcılık fikirlerinin olması ileri sürülmektedir. Bu durumu dönemin önde gelen Türklük ile irtibatlandırılır münevverleriyle konuşmanın gerekliliğine de inanmaktadırlar.⁴⁵⁶ Şunu da ifade etmek gerekir ki; bu tereddüdün aşılmasında münevverlerin cesaret vermiş olmalarına ek olarak yukarıda belirtilen siyasî hadiselerin neticelerinin önemli oranda etkisinin olmuştur. Çünkü bu tarihlerde Türk unsurunun mevcut konumu ve siyasî, sosyal ve iktisadî bakımdan ne tür bir pozisyonda olması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Nitekim gazetelerde; Osmanlı bünyesinde Türk unsurunun müteallik olduğu hususlar, sahip olduğu meziyetler ve ne tür bir muameleye tabi tutulduğunun tartışıldığı görülmektedir.⁴⁵⁷ Bu durumun ortaya çıkardığı ahvalden

⁴⁵⁵ Türk Ocağı'nın kuruluşuna ilişkin bkz. Yusuf Sarıncay, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)**, İstanbul 2004, s. 134-142.

⁴⁵⁶ Askerî Tıbbiyedeki öğrenciler tarafından hazırlanan çalışma programında bu durum ifade edilmektedir. Tevetoğlu'nun aktardığı kadarıyla bu programın birinci maddesi siyasî inanç ayrımı olmaksızın her gencin Türklük ideali etrafında toplanmasını ve Türklük mefkûresini üstün tutmasının sağlanacağı ifade edilmektedir. Bahsi edilen tereddüt ise ikinci maddede zikredilmektedir. İkinci madde şu şekildedir: “*Umumî efkâr (kamu oyu), milliyetçilik cereyanını ilk anda pek hoş karşılamayabilir. Yurtta Osmanlıcılık, İslamcılık propaganda ve politikası oldukça kök salmıştır. Bu yüzden, Türkçülük cereyanını doğrudan doğruya halka açıp açmamakta bir sakınca var mıdır, yok mudur?... bu konuda ileri gelen düşünürlerin görüşleri alınacaktır.*” Fethi Tevetoğlu, **Hamdullah Subhi Tanrıöver**, Ankara 1986, s. 104-105.

⁴⁵⁷ Bu durma örnek olması bakımından Hüseyin Cahit tarafından kaleme alınan metinlere bakmak yeterli olacaktır. Bunlardan biri Hüseyin Cahit'in, Osmanlı Devleti'nde Türk unsurunun askerlik ve devleti yönetmekle iktifa etmesi dolayısıyla zanaatta ve iktisatta ileri bir seviye tutturamadığının anlatıldığı bir makaleden mülhem olarak yazdığı *Türk Unsuru* başlıklı yazıdır. Bu yazıda Türklerin hususiyetlerini arttırmanın hükümetin sorumluluğunda olmaması gerektiği belirtilmekte ve Türk unsurun kendi gayretleri ile meziyetlerini arttırmasının elzem olduğu ifade edilmektedir. Hüseyin Cahit, “*Türk Unsuru*”, **Tanin**, 2 Mayıs 1327, Nu: 970, s. 1. Bir diğer yazı da ise; yine Hüseyin Cahit imparatorluk bünyesinde Türk unsurun ayık olduğu mevkie çalışmak ile çıkabileceğini belirtmekte ve fen ilmiyle lisâna ilişkin hususi ehemmiyet

alınan cesaretle Türklüğün akıbetine ilişkin yapılacaklara dair yukarıda bahsi edilen tereddütlerin ortadan kalkmasının imkânı doğmuştur.

1911 yılının ilk aylarından itibaren girişilen teşebbüs⁴⁵⁸ senenin ortalarında artık somut neticeler vermeye başlamıştır. Tıbbiyelilerce hazırlanıp münevverlere gönderilen beyannamenin aksülamelleri müspet olunca, fiili olarak 20 Haziran 1327 (3 Temmuz 1911) tarihinde Türk Ocağı kurulmuş⁴⁵⁹ ve resmi kuruluş yılı olan 12 Mart 1328⁴⁶⁰ yılına kadar birkaç toplantı gerçekleştirilmiştir. Bu toplantılarda çoğunlukla nizamnamenin muhtevası üzerine çalışılmıştır.⁴⁶¹ Kurucular arasında; bu kuruluşta öncü rol oynayan öğrencilere ilave olarak, hükümete sunulan beynamede kurucu olarak adı geçen Mehmet Emin, Ağaoğlu Ahmet ve Dr. Fuat Sabit Beyler bulunmaktadır. İlk yönetim kurulu ise; Ahmet Ferit (Tek) (reis), Akçuraoğlu Yusuf (ikinci reis), Mehmet Ali Tevfik (umumî kâtip) ve Dr. Fuat Sabit Beylerden oluşmaktadır. Balkan Savaşlarına müteakip yönetim kurulunda değişiklikler olmuştur. Uzun süre Ocağın yükünü taşıyacak olan Hamdullah Suphi reis olmuş; Akçuraoğlu Yusuf ikinci reis, Halis Turgut umumî kâtip, Dr. Âkil Muhtar ve Dr. Hüseyin Ertuğrul ise üye olarak belirlenmiştir.⁴⁶² Bu değişiklikte reis olan Ahmet Ferit'in Millî Meşrûtiyet Fırkasını kurması dolayısıyla ocağa herhangi bir zarar gelmemesi adına ocaktan ayrılmasının etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Türk Ocağı'nın ilk nizamnamesinde kuruluş yılı olarak 12 Mart 1328 tarihi ifade edilmektedir. 18 Mart 1328 tarihli Tanin gazetesinde “*Bi- mennihe'l kerim teşekkül eden Türk Ocağı'nın hükûmetten müsa'adesi istihsâl edildiği ilân olunur...*” ifadeleriyle Türk Ocağı'nın kurulduğu duyurulmaktadır.⁴⁶³ Hamdullah Suphi uzun süre başkanlığını yaptığı Türk Ocağı'nın kuruluşu hakkında şunları söylemektedir:

verilmesinin gerekliliği üzerinde durmaktadır. Hüseyin Cahit, “*Türk Unsûrunun Kabiliyeti*”, **Senin**, 9 Mayıs 1327, Nu: 1-977, s. 1.

⁴⁵⁸ Füsun Üstel, Hüseyin Enver Sarp'ın aktardıklarından hareketle bu teşebbüsün 1908 yılından itibaren Askeri Tıbbiye'de belirlediğini ifade etmektedir. F. Üstel, s. 52.

⁴⁵⁹ Tunaya kuruluş tarihi olarak bu tarihi işaret etmektedir. T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal...**, 1, s. 432. Sarıay ise doktora tezi olarak hazırladığı çalışmasında 20 Haziran 1911 tarihini işaret etmektedir. Sarıay, *a. g. e.*, s. 141. Türk Ocağı'nın kuruluş tarihine ilişkin bkz. Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, s. 439.

⁴⁶⁰ Bu tarih Türk Ocağının Esas Nizamnamesinin birinci maddesinde zikredilmektedir: “*Birinci Madde: 12 Mart 1328 tarihinde İstanbul'da (Türk Ocağı) adlı bir cemiyet kurulmuştur.*” **Türk Ocağı'nın Nizamnâme-i Esas ve Dâhiliyesi**, Tanin Matbaası, İstanbul 1328, s. 3.

⁴⁶¹ Y. Sarıay, s. 141.

⁴⁶² T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal...**, 1, s. 432.

⁴⁶³ “*Türk Ocağı*”, **Tanin**, Nu: 1286, 18 Mart 1328, s.5.

“Türk Ocağı 1912’de resmi açılışını yaptı. Asıl kuruluşu, doğrudan doğruya Türkler arasında iç ve dış tehlikelere karşı bir yardımlaşmayı hedef tutmanın neticesidir. Fikrin doğması ise daha bir sene evveline aittir, yani 1911’e. Türk Ocağı’nın fikir olarak doğuşu Karacahmet Mezarlığı’nda tıbbiyelilerin, cedlerimiz olan ana ve babalarımızın taşları arasında, bir gece saatinde ay ışığında vermiş oldukları bir kararla başlar. Ondan sonra, her nevi çalışmalarımız, her sahada inkişaflarımız bu karara dayanır.”⁴⁶⁴

Türk Ocağı’nın ilk toplantıları Akbıyık’ta bulunan Yusuf Akçura’nın Türk Yurdu mecmuası idarehanesinde olmuştur. Türklükten bahseden böylesi bir mecmua ile Türk Ocağı’nın irtibatlı olması ve hatta mecmuanın desteklenmesi olağandır. Orkun’un aktardığına göre Türk Ocağı kurulduğu vakit memleketin önemli isimleri maddi ve manevi destekler de bulunmuşlardır. Talât Paşa ve Cemal Paşa para yardımında bulunmuş, bir defa da Enver Paşa nakdi yardımda bulunmuştur.⁴⁶⁵

Cemiyetin maksadı ise; İslam kavimleri arasında önemli bir yere sahip olan Türklerin millî terbiye ve ilmî, içtimaî, iktisadî seviyelerini ilerletmek ve Türk ırk ve dilini kemale erdirmek olarak belirtilmektedir.⁴⁶⁶ Ocağa üye olacaklarla ilgili fahri ve asil üye ayrımı yapılmakta ve aslî üyeliğe sadece Türklerin alınacağı, fahri üyeliğe ise Türklüğe ve Türk Ocağı’na maddi ve manevi olarak destekte bulunan kişiler kabul edileceği ifade edilmektedir (Madde 5).⁴⁶⁷ Ocağın kuruluşunda yer alan ve sonraları başkanlığını da yapmış olan Ahmet Ferit (Tek), ocağın ne denli önemli ve faydalı olduğunu belirttiikten sonra, ocağın ehemmiyetini ve gayesini şu cümlelerle izah etmektedir:

“Türk’ün islâh-ı ırkına, ikmâl-i irfanına, i’la-yı içtimâ’iyâtı ve iktisadîyatına çalışmak; Türk’ü sa’i ve gayreti yoluyla medeniyete, kuvvete, hayata, götürmek; onu hüvviyet-i milliyesine ağâh etmek; vazife-i târîhiyesine rabt eylemek; hülâsâ Türk’ü ve Türk hakanlığını yaşatmak...”⁴⁶⁸

Türk Ocakları’nın uzun yıllar başkanlığını yapmış olan Hamdullah Suphi, ocakların 1924 yılında gerçekleştirilen büyük kongresinde yaptığı konuşmada ocağın kurulduğu yıllarda müthiş bir düşmanlıkla karşılandığı ve kimsenin ocağa tahammül etmediğini belirtmektedir. Hamdullah Suphi; ocağın eski ve köhne kurumlar tarafından tepkiyle karşılandığını ve birçok menfî telkine maruz kaldığını belirtmektedir. Bu meyanda “Osmanlılık” düşünce ve pratiğinin ocağa düşman olduğunu belirtmekte ve “Başkalarının millî cereyânlara kapılmasından parçalanan bir vatanın sâhibi ve bânîsi olan millet nasıl bizzat milliyet cereyanına kapılabilirdi?” sorusuyla Türklerin millî bir

⁴⁶⁴ Hamdullah Suphi Tanrıöver, “Müessesemizin Mazisine Bir Bakış”, **Türk Yurdu**, 238, Kasım 1954, s. 329

⁴⁶⁵ H. N. Orkun, **Türkçülüğün...**, s. 103.

⁴⁶⁶ **Türk Ocağı Nizâmname-i Esas ve Dâhiliyesi**, Tanin Matbaası, İstanbul 1328, s. 3.

⁴⁶⁷ **Türk Ocağı Nizâmname-i Esas ve Dâhiliyesi**, s. 4.

⁴⁶⁸ Ahmet Ferit, “*Türk Ocağı*”, s. 188.

dava gütmelerinin bir problem olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Medrese ve sarayın da ocak ve Türkçülük cereyanı karşısında takındığı tavrı şu cümlelerle açıklamaktadır: “Medrese onun dersleriyle, vaazlarıyla bir cürüm, bir küfür olduğunu ilân etti. Saray, bir avuç Türk yerine otuz milyon Osmanlı üzerinde hükümrân olmayı tercih eden saray, bir tek gün Türk'ün millî cereyânına samîmî olarak iltifât etmedi, onu duymadı, onu anlamadı.”⁴⁶⁹

Türk Ocakları'nın kuruluş amacı 1912 yılında yayınlanan Türk Ocağı Esas Nizamnamesi'nde, şöyle belirtilmektedir:

“(2. Madde) Cemiyetin maksadı Akvâm-ı İslamiyye'nin bir rükn-i mühimmi (temel direği) olan Türklerin millî terbiye ve illî, içtimâ'î, iktisadî seviyelerinin terakkî ve ilâsıyla Türk ırk ve dilinin kemâline çalışmaktır. (3. Madde) Cemiyet maksadını elde etmek için Türk Ocağı adlı kulüpler açarak dersler, konferanslar, müsâmereler tertib, kitâb ve risâleler neşre edecek, mektepler açmaya çalışacaktır. Millî serveti korumak ve çoğaltmak için her türlü meslek ve sanat erbâbı ile görüşerek iktisadî ve zirâ'i teşvik ve irşâdlarda bulunacak ve bu gibi müesseselerin doğup yaşamasına elden geldiği kadar yardım edecektir. (4. Madde) Ocak maksadını tahsile çalışırken sırf millî ve içtimâ'î vaziyette kalacak asla siyâsetle uğraşmayacak ve hiçbir vakit siyâsî fırkalara hadim bulunmayacaktır.”⁴⁷⁰

Maksadının ve bu maksada nail olmak adına tutturacağı yolun ne şekilde olacağını anlatıldığı bu maddede dikkati çeken husus ise; ocağın siyasetle uğraşmayacağını ve siyâsî fırkalara hizmet etmeyeceğini beyan etmesidir. Tam da bu noktada ocak ile dönemin hâkim siyâsî organizasyonu olan İttihat ve Terakki arasındaki münasebete değinmekte fayda vardır. Ocak üyelerinin çoğunluğunun İttihat ve Terakki ile doğrudan alakasının olduğu bilinmektedir. Buradan hareketle ocağın fırkayla münasebetinin olmadığını söylemek pek gerçeğe uygun düşmemektedir. Ancak ocağın kurulduğu yıllarda özellikle de Balkan Savaşları sonrasında fırka nezdinde Türkçülüğün benimsenmesine kadar olan dönemde gündelik siyasetten kendini beri tuttuğunu söylemek gerekir.⁴⁷¹ Elbette bu, ocakta siyâsî söylem üretilmediği manasına gelmemektedir. Balkan Savaşlarını takip eden yıllarda, İttihat ve Terakki'nin her şeyi kontrol altına alma istek ve arzusunun bir tezahürü olarak ocağın fırkayla münasebetinde bir yoğunlaşma olmuştur. Ancak nihaî olarak belirtmek gerekir ki; maddi ve manevi

⁴⁶⁹ Hamdullah Suphi, “Türk Ocakları Kongresi- Hamdullah Suphi Bey'in Nutku”, **Ayın Tarihi**, 1340, III/7-8-9-1), s. 65-66.

⁴⁷⁰ **Türk Ocağı Nizâm-nâme-i Esas ve Dâhiliyesi**, s. 3-4..

⁴⁷¹ İttihat ve Terakki tarafından Mehmet Emin Bey'e İstanbul Murahhaslığı verilme istendiğinde Enver Paşa'nın bu duruma itiraz etme gerekçesi bu bakımdan dikkate değerdir: “Biz Osmanlılık gayesi güdüyoruz. Siz Türklüğün içerde ve dışarda mümessilisiniz. Eğer hem İttihat ve Terakki Partisinin İstanbul murahhası hem de Türklük idealinin fikirlerini neşreden bir mecmuanın sahibi bulunursanız, bu, bizim takip ettiğimiz Osmanlılık gayesine uymaz.” Uluğ İğdemir, **Yılların İçinden**, Ankara 1991, s. 281.

olarak bu ilişki ne kadar ileri düzeye varsa da ocak *belirli seviyede bağımsızlığa ve özerkliğe sahip olmak istemiş ve bunu başarmıştır*.⁴⁷² Kuruluş nizamnamesinde zikrettiği siyasete ilişkin mesafeli tavrını⁴⁷³, 1918 yılında yayınladığı nizamnamesinde de vurgulamıştır. Bu nizamnamenin üçüncü ve dördüncü maddeleri bu durumu sarahate kavuşturması bakımından dikkate değerdir: “3- Ocak siyasetle uğraşmaz, hiçbir ocaklı cemiyeti siyâsî emellerine âlet edemez. 4- Ocaklılar yekdiğerinin şahsi siyâsî kanaatlerine hürmet ederler.”⁴⁷⁴ Ancak bu durumun yeni kurulan Cumhuriyet ile birlikte devam ettiğini söylemek yanlış olur. Her ne kadar siyâsî olanla arasına mesafe koyması gerektiği nizamnamelerinde zikredilse de, pratikte Cumhuriyet inkılaplarının yaygınlık kazanıp ve anlatılmasını kendisine vazife bilmesi ve Cumhuriyet’in kurucularının teveccühünü kazanmış olmaları Türk Ocağı’nın bu dönemde siyasetin merkezinde olmasını sağlamıştır.⁴⁷⁵ Hatta öyle ki 1927 yılında yayınlanan Türk Ocakları Yasasında siyasetle (Cumhuriyet Halk Fırkası) birlikte olmayı aslî vazife olarak ilan etmiştir.⁴⁷⁶ Bu durumun böylesi bir hal almasında, önde gelen ocaklıların birçoğunun aktif siyâsî hayatın içinde olmalarının da önemli oranda katkısı olmuştur.⁴⁷⁷ Tersine bir nazarla yaklaşıldığında; Mustafa Kemal’in neredeyse gittiği her yerde Türk Ocağı şubelerini ziyaret etmesi de bu ilişkiyi gösterir bir diğer husustur.⁴⁷⁸

II. Meşrutiyet’in gayr-i sahici söylemlerinin (Osmanlılık) aşikâr olmaya başladığı vakitlerde teşekkül etmiş olan Türk Ocağı’nın, dönemin siyâsî ve kültürel ortamına bir heyecan kazandırdığı muhakkaktır. Türk Yurdu Cemiyeti üyelerinin Türk Ocağı’na dâhil

⁴⁷² Ocak ile fırka arasındaki münasebete dair yapılan tartışmalar için bkz. Y. Sarıay, s. 155-161.

⁴⁷³ **Türk Ocağı Nizâmname-i Esas ve Dâhiliyesi**, s. 4.

⁴⁷⁴ **Türk Ocağı Esas Nizâmı**, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1334.

⁴⁷⁵ Türk Ocakları’nın Cumhuriyetin ilk yıllarında siyasetle olan münasebetine dair bkz. Y. Sarıay, s. 289-301.

⁴⁷⁶ 1925 yılına ait olan Türk Ocakları Yasasının üçüncü maddesi; “*Ocak Fırka siyâsetiyle uğraşmaz. Hiçbir Ocaklı cemiyeti siyâsî emellerine alet edemez.*” şeklindedir. **Türk Ocakları Yasası**, Ankara 1925-1341, s. 3. 1927 yılında ise Ocak Yasasının üçüncü maddesi; “*Cumhuriyet, milliyet ve muasır medeniyet ve halkçılık mefkûrelerini takip eden Türk Ocağı bu mefkûreleri tahâkkûk ettirmekte olan Cumhuriyet Halk Fırkasıyla devlet siyâsetinde beraberdir...*” **Türk Ocakları Yasası**, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1927, s. 3.

⁴⁷⁷ Burada birçok isim ziredebilir. Ama meselenin vuzuha kavuşması için iyi bir isim olarak Hamdullah Suphi (Tanrıöver)’i zikretmek kâfi gelecektir. Kuruluşundan hitama ermesine kadar geçen süre zarfında Türk Ocakları için en önemli isimlerden biri olmakla birlikte, Cumhuriyet döneminde mebusluk ve Maarif Bakanlığı gibi önemli görevlerde bulunmuş biri olması bu bakımdan meseleye açıklık getirmektedir.

⁴⁷⁸ İbrahim Karaer tarafından hazırlanan doktora tezinde Mustafa Kemal’in bu ziyaretleri esnasında şubelerin hatıra defterlerine yazdığı ocaklara dair müspet kanaatlerini gösteren belgeleri ihtiva etmektedir. İbrahim Karaer, **Türk Ocakları ve İnkılaplar (1912-1931)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1989, s. 34-42.

olmalarıyla cemiyetin nihayet bulması, Türk Yurdu mecmuasını Türk Ocağı'nın bir yayını haline getirmiştir. Bu durum; II. Meşrutiyet dönemi Türkçülük fikriyatının muhkem bir mahfilinin teşekkülü manasını taşımaktadır. Türk Ocağı; dağınık olan Türkçülük faaliyetlerinin bütünlüklü bir hal almasında oldukça önemli bir vazife görmüştür. Verilen konferanslarla Türklüğe ilişkin bilinçlenme murad edilmiş, neşredilen yayınlarla, hem Türklüğün telkini hem de Türklerin ilmen ve ahlaken belirli bir seviye tutturmaları arzulanmıştır. Tabi hepsinden öte muhtelif unsurları bünyesinde barındıran Osmanlı sınırları dâhilinde diğer unsurlara nazaran geç olsa da doğrudan Türklüğe ilişkin bir iradenin tezahürü olması Türk Ocakları'nı önemli kılmaktadır. Ayrıca kendisinden önce kurulmuş olan teşekküllere nazaran kendini belirli bir alana hasretmeyip, Türklüğe ilişkin bütün alanlarla –sosyal, siyasî, kültürel, ilmî, iktisadî- hemhal olması Türk Ocakları'na ayrıca ehemmiyet katan bir durumdur. Dolayısıyla Meşrutiyet dönemi koşullarında Türkçülük bağlamında kendine mahsus bir yer edinmiş olması ve Türkçülük fikriyatı dâhilinde herkesin üzerinde mutabık olduğu yegâne teşebbüs olması Türk Ocakları'na dönem içerisinde ayrı bir ehemmiyet vermeyi zorunlu kılmaktadır. *Vatan, millet, milliyet, ırk, kavmiyet* gibi Türklükle alakalı mefhumların kıymetli görülmesinde ocaklı olmanın ayrı bir önemi vardır.

Türk Ocakları; uzun süre devam eden sosyal, siyasî ve kültürel çalışmalarının ardından, 1931 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası'na ilhak edilmesiyle nihayet bulmuştur.⁴⁷⁹ Sarıay, Türk Ocakları'nın nihayet bulmasını; dönemin siyasî koşulları dolayısıyla ortaya çıkan otoriter eğilim dâhilinde parti- devlet bütünleşmesi ve bütün iradeyi bir yerde toplama arzusunun bir neticesi olarak değerlendirmektedir.⁴⁸⁰ Kurulmasından kapanmasına kadar özelde Türkçülük fikriyatı için genelde ise Türk düşüncesi için önemli bir mahfil olmuş olan Türk Ocağı'nın ehemmiyetini Tevetoğlu'nun *Türkçülüğün ibadet yeri* tanımlamasından da anlamak mümkündür.⁴⁸¹ Nihai olarak Ocaklara ilişkin; Türkçülük fikriyatının II. Meşrutiyet koşullarında muhkem hale gelmesinde ve bütünlüklü bir hal almasında oldukça önemli bir rol üstlendiğini belirtmek gerekmektedir.

⁴⁷⁹ Ocağın kapatılmasına ilişkin ortaya atılan muhtelif iddialar ileri sürülebilir. Bunlar arasında ocağın ömrünü doldurduğu ve inkılapları yeterince anlatamadığı iddiasıyla birlikte, ocağın sahip olduğu teşkilatlanma dolayısıyla CHF karşısına bir güç olarak çıkabilme iddiasını zikredilebilir.

⁴⁸⁰ Y. Sarıay, s. 369-370.

⁴⁸¹ F. Tevetoğlu, s. 102.

2.2.6. Türk Gençliği: Türk Gücü Derneği

II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip yıllarda kurulan dernekler arasında gençlik örgütlenmelerinin önemli yeri bulunmaktadır. Osmanlı'da Keşşaflık-İzcilik örgütlenmeleri şeklinde oluşan bu teşekküller, beden eğitimi ve spor üzerinde yoğunlaşmışlardır. Devletin beden eğitimi ile alakası ise askerlik alanıyla ilgili olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilk yıllarından itibaren okullarda beden eğitimine hususî önem verilmiş ve 1910'da Sultanilerin, 1911'de ise İdadî mekteplerinin programına beden eğitimi ve izcilik dâhil edilmiştir.⁴⁸² Mekteplerdeki bu teşebbüslere ilave olarak özellikle Trablusgarp ve Balkan Savaşlarını takip eden dönemde, savaşta alınan müspet olmayan neticelerin bir tezahürü olarak İttihat ve Terakki Fırkası ve Türkçülük mahfilleri gençliğe dair muhtelif teşebbüslerde bulunmuşlardır.⁴⁸³

II. Meşrutiyet sonrasında özellikle Türk Yurdu mecmuası ve Türk Ocağı'nın kurulmasına müteakip daha teşekküllü bir yapıya doğru ilerlemeye başlayan Türkçülük fikriyatı, gençlik özelinde çeşitli mahfiller oluşturmaya başlamıştır. Türklüğün akıbetini gençlikte görmelerinden hareketle Türklükten mülhem bir nesil yetiştirmenin kaygısını güderek, Türkçülük fikriyatı dâhilinde bir gençlik örgütü olarak kurulan en önemli örgütlerden biri *Türk Gücü Cemiyeti* olmuştur. 1913 yılında Türkler arasında beden eğitimi ve spor faaliyetlerini yaygınlaştırma maksadıyla kurulan *Türk Gücü Cemiyeti*, dönemin önde gelen isimleri tarafından desteklenmiştir. Gökalp tarafından dernek için *Yeni Atilla* adıyla bir marş kaleme alınmıştır.⁴⁸⁴ Derneğin kurucuları ve yönetim kurulu ise şu isimlerden ibarettir:

“Reis; Miralay Ahmet Cemal Bey (Paşa, İstanbul Muhafızı), Reis Vekili: Atıf Bey (Mekteb-i Mülkiye Mezunu), Kâtip: Falih Rıfki Bey (Atay) (Darülfünun Talebesi); Azalar: Dr. Teyfik Rüştü Bey (Aras) (Meclis-i Umur-u Baytariyye Hıfzısıhha Müdür Muavini), Ethem Nejat Bey (Manastır Darümuallimini Eski Müdürü), Basri Bey (Nacy Ziraat Mektebi Mezunu), Kuzucuoğlu Tahsin Bey (Murahhas-ı Mesul) (Makine Mühendisi).”⁴⁸⁵

⁴⁸² İsmail Güven, “Osmanlı'dan Günümüze İzciliğin Gelişimi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, 2003, 36/1-2, s. 67.

⁴⁸³ II. Meşrutiyet döneminde kurulan bu teşebbüslere ilişkin doktora çalışması olarak hazırlanan önemli bir çalışma için bkz. Sanem Yamak Ateş, **Asker Evlatlar Yetiştirmek- II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri**, İstanbul 2012.

⁴⁸⁴ Zafer Toprak, “İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri”, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, 1979, 7, s. 96. Toprak'ın da belirttiği marşın bir bölümünü buraya almayı uygun bulduk. “‘Yürü! Yürü!’ Gökten bir ses/ Ey Türk sana bağırır: ‘Yürü!/ Kasırga ol, dağlarda es/ Yıldırım ol saldır yürü!/ Kaçışıyor düşman geri./ Yürü! Yürü! Türk Askeri” Gökalp, “Yeni Atilla”, **Halka Doğru**, 4 Temmuz 1329, 13, s. 97-98.

⁴⁸⁵ T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal...**, 1, s. 458.

Beden terbiyesi ve gençlerin bu hususa ihtimam göstermeleri gerektiği meselesi Türk Gücü kurulmadan evvelde Türkçülerin üzerinde durdukları bir husus olmuştur. Nitekim Türk Gücü'nün kurucuları arasında da yer alan Ethem Nejat ve A. Ferid tarafından çıkarılan *Yeni Fikir* mecmuasında bu hususta metinlerin kaleme alındığı müşahede edilebilir.⁴⁸⁶

Türk Yurdu mecmuasında *Türk Gücü Derneği*'nin kuruluşu, derneğin kuruluşuna iştirak eden gençlerden biri tarafından yazıldığı ifade edilen bir makaleyle ilan edilmektedir. Makalede; Türklerin eski güç ve azametine kavuşmasının zarureti üzerinde durulurken, bu gücü kaybetmiş olmanın gerekçesi olarak da Türk gençlerinin gücünü ve erkekliğini *ezvâk-ı garbiyeye* ve *sefahât-ı Frengiyeye* değişmesi olarak gösterilir. Bu makalede dikkat çeken bir diğer mesele ise; Fransızların, Latinlerin ve Almanların kendi gençlerinde erkekliğin bir zarureti olarak gösterilen savaşı bilinç ve kuvvete ilişkin neler yapıldığının anlatılmasıdır. Türklüğe ilişkin Fransızlar ve Almanlardan hareketle bir şeylerin dillendirilmiş olması aynı zamanda milliyetçilik anlayışının iki farklı vechesinden istifade edilmesiyle alakalı bir durumdur. Buradan hareketle Türk Gücü derneğini kurmalarındaki maksat ve hedefleri;

“...Memlekette güçlü, kuvvetli, atik, tetik gençler yetiştireceğiz. Tâ ki evlâd-ı vatan memleketin her emrine dâ'imâ hazır olsun... Maddî manevî yükselmek istiyoruz. Nokta-i nazarımızda her işte düşündüğümüzde şudur; “Türk gücü her şeye yeter!” bu i'tikâd ile iş göreceğiz. Bile bile, anlaya anlaya, seve seve çalışacağız! “Erkeklik, yiğitlik her müşkilü iktihâm, her zoru aşmaktır!” düstûru rehberimiz olacak.”⁴⁸⁷cümleleriyle anlatılmaktadır.

Türk Gücü Derneği'nin kuruluş tüzüğünden ve yukarıda bahsi geçen makaleden anlaşıldığı kadarıyla derneğin sadece gençlere yönelik faaliyet gösteren bir dernek olduğu anlaşılmaktadır. Tüzüğünün birinci maddesinde derneğin kuruluş tarihi olarak *bin üç yüz yirmi dokuz yılı mart ayı* gösterilmektedir. İkinci maddede derneğin yeri ve adresi olarak İstanbul Divan Yolu'ndaki Türk Ocağı'nda hususî bir daire işaret edilmekte, üçüncü madde de ise; derneğin kapısının milletine canı gönülden bağlı olan tüm gençlere açık olduğu belirtilmektedir. Dördüncü madde de on beş yaşla yirmi yaş arası üye olan gençlerin müteallim kabul edileceği ve onlar için ayrı bir sınıf tahsis edileceği beyan edilmekte, beşinci madde de ise derneğe üye gençlerden üyelik aidatı olarak giriş ücreti

⁴⁸⁶ Ethem Nejad, “*Terbiye-i Bedeniyeye Nasıl Ehemmiyet Veriyorlar... Bizde, Avrupa'da*”, **Yeni Fikir**, 15 Şubat 1327, 3, s. 70-74.

⁴⁸⁷ Türk Gücü Heyeti, “*Türk Gücü, Türk'ün Gücü Her Şeye Yeter*”, **Türk Yurdu**, 3/11, 7 Mart 1329, s. 341.

olarak bir meci diye, aylık da beş kuruş olarak alınacağı belirlenmiştir. Altıncı maddede üye olacak gencin anne-babasının rızasını aldığını belirtir bir kâğıt ve nüfus tezkiresini göstererek derneğin hekimine muayene olması gerekliliği ifade edilmiştir. Yedinci maddede ilk yıl derneği kuranların dernek işlerini yürüteceği belirtilir. Sekizinci maddede keyif verici kötü maddeleri terk edenlerin teşvik edileceği ve ödüllendirileceği ifade edilmekte, dokuzuncu maddede ise; derneğe üye olarak girecek gençlerin söz birliği ve yeminle üye olabilecekleri üzerinde durulmaktadır. Onuncu maddede derneğin idare heyetinin teşekkülü, on birinci maddede ise; “*tanrımıza and içerek hakanımıza, bayrağımıza, nizâmlarımıza, âmîrlerimize, ana ve babalarımıza sâdık kalacağımıza söz veriyoruz*” şeklindeki yemin metnine yer verilmektedir. Dernek tüzüğün on ikinci maddesi aynı zamanda derneğin maksadını anlatan maddedir. Bu maddeden hareketle derneğin maksadı “*soyumuza sağlam ve işe yarar vücûdlar yetiştirmeye çalışacak, Türk oğlunu her zora göğüs germeğe, her mâniyi aşmağa alıştıracaktır. Bu maksada ermek için mevcûd olan terbiye-i bedeniye şu’belerinde hizmet edilecektir.*” sözleriyle ifade edilmektedir. On üçüncü maddede; derneğin idare heyeti tarafından kabul edilmiş bir kıyafeti olacağı ve herkesin iş başında bu kıyafeti giyinme zorunluluğunun olduğu belirtilmektedir.⁴⁸⁸

Türk Yurdu mecmuasında kaleme alınan bu tüzüğe ilave olarak cemiyetin nizamnamesi de bulunmaktadır. Bu nizamnamede de asıl maksat olarak *terbiye-i askeriye ile millet yine o silâhşör cendî millet haline* getirmek ifade edilmekte ve ayrıca hıfzıssıhha da öncelikler arasında zikredilmektedir.⁴⁸⁹

Türk Gücü özellikle gençlik için kurulmuş, maksadı ise; Türk gençliğinde olması arzu edilen azamet, kuvvet ve cesaretin tesisi olarak belirlenmiştir. Dönemin siyasî ve kültürel ortamında böylesi bir derneğin kurulmasında elbette ki Türk Ocakları’nın rolü olmuştur. Türk Ocakları’nın, bünyesinde farklı dernekler teşekkül ettirerek ya da muhtelif derneklerle işbirliğine giderek çeşitli faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir. Hiç kuşkusuz Türk Gücü Cemiyeti de Türk Ocakları bünyesinde kurulmuş dernekler arasında zikredilebilecek bir oluşumdur.⁴⁹⁰ Nitekim düzenlemiş olduğu ilk müsamereye

⁴⁸⁸ Türk Gücü Heyeti, “*Türk Gücü, Türk’ün Gücü Her Şeye Yeter*”, s. 342-343.

⁴⁸⁹ Bu nizamnameyi Latin harflerine çevrilmiş haliyle Tunaya ve Toprak yayınlamıştır. T. Z. Tunaya, **Türkiye’de Siyasal...**, 1, s. 461-465. Z. Toprak, “*İttihat ve Terakki’nin Paramiliter...*”, s. 101-105.

⁴⁹⁰ Türk Ocakları ile isimleri anılır dernekler için bkz. Y. Sarıay, s. 173.

katılanların çoğunun dönemin önde gelen Türkçüleri olması ve ilk konuşmayı Mehmet Emin Bey'in yapması bunu destekler mahiyettedir. Türk Sözü mecmuasında haber mahiyetinde verilen bu müsamereye ilişkin anlatılanlar Türk Gücü'nün ehemmiyetine işaret etmesi dolayısıyla önemlidir. Tunaya ise; cemiyetin kuruluşunu, doğrudan İttihat ve Terakki'yle ilişkilendirmektedir. Fırkanın tek parti olma yolunda gençleri izcilik ve askerliğe alıştırmak maksadıyla böylesi cemiyetler kurdurduğunu ifade etmektedir.⁴⁹¹ Tabi fırkayı böylesi bir teşebbüse yöneltten unsur ise Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda gösterilen askerî başarısızlıklardır.

Türk Sözü mecmuasında cemiyetin düzenlediği müsamereden mülhem olarak Türk Gücü; Türk ırkının, diğer ırklardan güççe, kuvvetçe geri kalmayarak ecdadı gibi tüm cihana güçlü ve kuvvetli olduğunu göstermek maksadıyla kurulduğu iddia edildikten sonra mevcut koşullar altında Türklüğün yegâne teşekkülleri arasında zikredilmiştir.⁴⁹² Bu müsamerede Kuzucuoğlu Tahsin tarafından yapılan konuşmaya da *Türk Yurdu* mecmuasında yer verilmiştir. Tabi bu konuşma aynı zamanda Türk Gücü Derneği'nin muhtevası, maksadı ve hedeflerini işaret ediyor olması bakımından ayrıca kıymetlidir. Önemli olan bir diğer husus ise; konuşmanın muhtevasında Türk kadınına ayrıca ehemmiyet verilmesi ve Türk kadınının da idmanlar neticesinde güce erişmesinin zarureti üzerinde durulmasıdır.⁴⁹³

Türk Gücü'ne ilişkin belirtilmesi gereken bir diğer husus ise; kısa sürede birçok şube açarak teşkilatlanmaya gitmeyi başarmış olmasıdır. İstanbul merkez olmak kaydıyla Anadolu ve Rumeli bölgesinde şubeler açan Türk Gücü'nün Tahsin Bey'in aktardıklarına göre kuruluşunun ardından bir yılı biraz aşkın bir süre geçmesine rağmen 26 şubesi bulunmaktadır.⁴⁹⁴ Burada belirtmekte fayda gördüğümüz hususlardan biri de Türk Gücü dolayısıyla oluşmuş olan *Turan* söylemidir. Her ne kadar Tahsin Bey tarafından yapılan konuşmada yetişecek kişilerin *Turanın akıncısı*⁴⁹⁵ olacağı ifade edilse de Osmanlı'ya ve onun kuruluşuna sembolik olarak da olsa önem atfedilmektedir. Elbette bu durum Turan'ı bir ideal olarak görmekle birlikte gerçek olan üzerinden hareket etme zorunluluğunun bir

⁴⁹¹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler-İttihat ve Terakki- Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, 1, İstanbul 1989, s. 295.

⁴⁹² "*Türk Gücü'nün Müsameresi*", **Türk Sözü**, 5 Mayıs 1330, (5), s. 38.

⁴⁹³ Kuzucuoğlu Tahsin, "*Güççülük*", **Türk Yurdu**, 15 Mayıs 1330, 6, (66), s. 2196.

⁴⁹⁴ Kuzucuoğlu Tahsin, s. 2197.

⁴⁹⁵ Kuzucuoğlu Tahsin, s. 2195.

neticesidir. Türk Gücü'nün ilk içtimasının Söğüt'te yapılacak olmasının Ertuğrul, Gazi Osman ve Orhan'a atıf yapılmış olması dikkatleri çeken bir diğer husustur.⁴⁹⁶ Bu durumun bu şekilde olması; Türkçülük fikriyatının Osmanlılık söyleminden sıyrılma dönemlerine tesadüf etmesiyle izah edilebilir. Bunun dışında bu durumu yukarıda da ifade edildiği üzere *Turan* söyleminin ideal olarak varlığı ve vatan toprakları açısından daha gerçekçi bir yaklaşımın tezahürü olarak ele almak gerekmektedir.

Türk Gücü, kurulmasının ardından umuma dönük faaliyetlerini 1914 yılının başlarından itibaren yapmaya başlamıştır. Ateş; *millet-i müsellaha* yaratma gayretinin bir tezahürü olarak Türk Gücü'nün ortaya çıktığını belirtip, ilk faaliyetlerinden biri olarak nişan talimlerine önem vermesi dolayısıyla Erzurum'da tertip edilen nişancılık yarışmasına işaret etmektedir.⁴⁹⁷

Türk Gücü Cemiyeti'nin kurulduğu dönem açısından Türkçülük fikriyatı için önem arz eden iki farklı vechesi vardır. Bunlardan birincisi; Türk Gücü'nün kurulmadan önce, her ne kadar Türkçülük fikriyatı mahfilleri gençliğe ehemmiyet vermiş olsalar da, Türkçülerin müstakil olarak gençliğe ilişkin kurdukları ilk cemiyet olmasıdır. İkincisi ise; dönemin siyasî koşullarının icbar etmesiyle *millet-i müsellaha* oluşturmanın temel maksat olarak belirlenmesidir. Bu durumun bu şekilde olmasında dönemin siyasî hadiseleri dolayısıyla beliren yeni koşullara ilave olarak; Osmanlılık içerisinde kendisine muhkem bir alan teşekkül ettirmiş olan Türklük dışı milliyetçi teşebbüslerin ortaya koydukları çabaların etkisinin olduğu muhakkaktır. Bu bakımdan Türk Gücü Cemiyeti'ni II. Meşrutiyet yıllarında önem arz eder muhtevaya sahip bir teşekkül olarak zikretmek gerekmektedir.

⁴⁹⁶ Kuzucuoğlu Tahsin, s. 2197.

⁴⁹⁷ S. Yamak Ateş, s. 252-253.

3. BÖLÜM

1908-1913 YILLARI ARASINDA TÜRKÇÜLERİN SOSYAL ve İKTİSADİ MESELELERE DAİR YAKLAŞIMLARI

3.1. Türkçüler ve Osmanlı'da Toplum Yapısı

II. Meşrutiyet'e müteakip kurduğu dernekler ve mecmualarla belirli bir olgunluğa doğru evrilmeye matuf olan Türkçülük fikriyatı haliyle topluma dair farklı meselelere de eğilme zarureti duymuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk düşünce literatürüne giren belli başlı mefhumlar Türkçüler tarafından kendi veçheleriyle ele alınmaya başlanmıştır. Muhtevalarına ilişkin ise; dönemin siyasî ortamının da etkisiyle farklı anlamlar yüklenmeye çalışılmıştır. Mefhumların anlam dünyasında gerçekleşen bu değişiklikler beraberinde sosyal, siyasî ve iktisadî meselelere de sirayet etmiştir. Bu bakımdan II. Meşrutiyet ortamında dönemin Türkçü mahfillerinin dönem açısından önem arz eden meselelere ve mefhumlara dair ne tür yaklaşımlar sergilediklerine değinmek elzemdir.

3.1.1. Osmanlılık ve Türklük

19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'nde bir devlet politikası olarak *Osmanlılık-Osmanlıcılık* ya da *Osmanlı Milleti* oluşturma gayreti olduğuna önceki bölümlerde temas edilmişti. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda milliyetçilik dalgasının kendi varlığını ve selametini tehlikeye düşüreceği endişesiyle Osmanlılık namına giriştiği teşebbüsler, ilanihaye devleti kurtarmak maksadıyla beliren fikrî temayüllerin de bu hususta fikirler ileri sürmelerine sebebiyet vermiştir. Türkçülük fikriyatı bağlamında da Osmanlılık önemle üzerinde durulan bir husus olmuştur. Devletin aslî unsuru olarak Türklerin görülmesi sebebiyle Türkçülerin Osmanlılık söylemine tamamıyla itiraz ediyor bir mevkide olması elbette güçtür. Hal böyle olunca Türkçülerin Osmanlılık meselesine ilişkin temkinli davrandıkları hatta yer yer itiraz ederken yer yer de tamamıyla kabullenir bir tavır sergilediklerini belirtmek gerekmektedir.

20. yüzyılın başlarında Osmanlılık söylemine ilişkin Türkçülerin berrak bir tavrının olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak şurası da unutulmamalıdır ki; önceki dönemlerde Türkçülük fikriyatının önemli isimlerinden bazılarının kaleme aldıkları metinlerde kullandıkları ifadeler, Osmanlılık meselesine ihtiyatlı yaklaştıklarını da göstermektedir. Örneğin Akçuraoğlu; Osmanlılık siyasetine ilişkin müspet olmayan bir

tavra sahiptir. Bunda Şerafettin Mağmumi'nin etkisinin olduğunu ise yine kendisi belirtmektedir. Nitekim Akçuraoğlu hatıralarında bu durumu şu cümleleriyle izah eder:

“Paris’te ilk görüştüğü, Türk mültecilerden... Doktor Şerafettin Mağmumi merhum, kendisine Osmanlılık fikrinin çürüklüğünden, muhtelif unsurların anlaşmasının sağlanmasının imkânsızlığından, Türk Milliyetperverliğinden gayri hiçbir salim fikir bulunmadığından, Garpluların umumiyetle Şark ve Türk düşmanlıklarından... bahis eylemişti.”⁴⁹⁸

Bunun dışında 20. yüzyılın başlarında Yusuf Akçura tarafından Şuray-ı Ümmet gazetesinde kaleme alınan metinlerde *Osmanlı Milleti* tabirinin olmaması bunun yerine *Osmanlı ülkesinde oturan muhtelif akvam* olarak söz edilmesi aslında Türkçülerin Osmanlılık söylemine o dönemlerden itibaren mesafeli durduklarının bir nişanesi olarak görülebilir.⁴⁹⁹ II. Meşrutiyet öncesi dönemde Türkçülük fikriyatıyla Osmanlılık söyleminin münasebetini Akçuraoğlu'nun tavrı üzerinden ele alınmasının sebebi; siyasi bir muhtevaya bürünmemiş olan Türkçülüğün emarelerini taşıyan en önemli kişi olmasıdır. Tabi söz konusu olan meşrutiyet ve onun baskın söylemi olarak Osmanlılık olunca ilk elde Türkçülerin Osmanlılık dâhilinde fikirler ileri sürdüklerini söylemek yanlış olmaz.

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından, Tanzimat Fermanı'nın ilanına müteakip görünür olan Osmanlı Milleti oluşturma söyleminin, İttihat ve Terakki'nin İmparatorluk bünyesinde bulunan farklı unsurlar tarafından teşekkül ettirilen cemiyet ya da örgütlenmelerle kurduğu ilişki dolayısıyla somut nüvelerinin ortaya çıkmaya başladığını belirtmek gerekmektedir. Hatta bu birliktelik öyle bir noktadır ki Talat Bey'e (Paşa) ilişkin anlatılan hadise bu bakımdan ilginçtir: Balkan Savaşları'nın hemen arifesinde Balkan devletleri ile harp isteyen halkın sarayın bahçesinde nümayiş için toplanmasına şahitlik eden Cemil Topuzlu, bu esnada şahit olduğu hadiseyi şöyle anlatmaktadır:

“...iki kişi gözüme çarptı: Talât Bey (daha paşa ve nazır olmamıştır) ile meb'ûs Halaçyan Efendi. Her ikisinin ortasında, uzun bir direğe takılmış Osmanlı bayrağı vardı. Bayrağın sağ tarafında duran Talât Bey, sol eliyle; sol tarafında duran Halaçyan Efendi sağ eliyle direği tutuyorlardı. İki de bir de bayrağı sallıyorlar ve avazları çıktığı kadar: -“Harb isteriz harp” diye bağırıyorlardı.”⁵⁰⁰

Bu örnekten de anlaşılacağı üzere; Osmanlılık müştereği dâhilinde, her ne kadar sonradan gerçekçi olmadığı anlaşılrsa da görece olarak unsurlar arasında bir birliktelikten bahsedilebilir. Haliyle Türkçülük fikriyatı müntesipleri arasında Osmanlılığı tasdik eden

⁴⁹⁸ Yusuf Akçura, **Hatıralarım**, (Yay. Haz. Erdoğan Mura), Ankara 2012, s. 105.

⁴⁹⁹ Akçuraoğlu Yusuf, **Eski Şuray-ı Ümmet'te Çıkan Makalelerimden**, Tanin Matbaası, İstanbul 1329.

⁵⁰⁰ C. Topuzlu, s. 164.

ve onun derdinde olan bir tavır takınan yaklaşımların da söz konusu olduğu müşahede edilebilir. Bu durumun bu şekilde olmasının nedeni olarak II. Meşrutiyet'in beraberinde getirdiği uhuvvet, hürriyet ve adalet söylemleri dahilinde teşekkül eden görece birliktelik ileri sürülebilir.

Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet ortamında belirli hususlar üzerinden yapılan tartışmalarda Osmanlılığa ilişkin Türkçülerin ne tür kanaatlere sahip olduklarının izlerine rastlanmaktadır. II. Meşrutiyet'in ilanının öncesinde ve sonrasında dil hususunda belli başlı tartışmalar yapıldığı ve bu tartışmaların en başında lisâna ilişkin adlandırmanın geldiği görülmektedir. *Kullanılan dilin adı Türkçe midir, Osmanlıca mıdır?* Bu tartışma 19. yüzyılda Türkçülük bağlamında değerlendirilecek isimlerin (Ahmet Vefik Paşa gibi) gündeme getirdikleri bir tartışmanın 20. yüzyılın ilk çeyreğinde görünür olan Türkçülük fikriyatına tevarüs ettirdiği mahiyettedir. Türkçülerin, bu tartışmayı yürütürken kullandıkları argümanlarda Osmanlılığa ilişkin atfettikleri siyasî manalara da rastlanılmaktadır. *“Osmanlılık, her ne kadar Türkler tarafından tesîs edilmiş bir keyfiyyet-i içtimâ'îyye ve siyâsiyye ise de bu vatanda yaşayan her unsûra âid bir sıfattır.”*⁵⁰¹ Bu bakımdan Türkçüler dönemin siyasî ve sosyal ortamının da gereği olarak Osmanlılığı Türklükten mülhem bir şekilde aynı devlet müştereginde hayatlarını idame ettiren farklı etnik ve dinî unsurların tamamını kapsar mahiyette bir adlandırma olarak değerlendirmektedirler.

Meşrutiyet'in getirdiği Osmanlılık söylemi içerisinde hürriyet, uhuvvet söylemlerine dair Türkçülerin sahiplenici bir tavır geliştirdikleri ifade edilebilir. Bu aynı zamanda Meşrutiyet'in getirdiği siyasî ve sosyal durumun da bir gereğidir. Kâzım Nami'nin şu ifadeleri Meşrutiyet ortamında Türkçülerin Osmanlılık bağlamında diğer unsurlara ilişkin yaklaşımına dair bir kanaati taşıması bakımından dikkate değerdir: *“Bizim nazarımızda Türklük, Osmanlılık nâmına her vakit fedâ edilir. Bir unsûr-perest olmaktan ziyâde milliyet-perver olmayı tercih ederiz. Zaten ilmî bir nokta-i nazardan dermeyân ettiğimiz fikirde bir siyâset kokusu aramak beyhûdedir.”*⁵⁰² Her ne kadar bu durum yukarıda ifade edilen *Türklükten mülhem bir Osmanlılığın* aksi gibi görülse de; dönemin siyasî ortamında, Türkçülerin fikrî hususiyetlerinde devleti merkeze almalarının

⁵⁰¹ Kâzım Nami, *“Türkçe mi Osmanlıca mı?”*, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 133.

⁵⁰² Kâzım Nami, *“Türkçe mi Osmanlıca mı?”*, s. 133.

bir neticesi olarak değerlendirilmelidir. Türkçülerin Osmanlılığa ilişkin gösterdiği bu sahiplenici tavır; Osmanlılığın, Türklük üzerinden tebarüz eden bir şey olduğuna olan inançlarıyla izah edilebilir. Türklük üzerinden tebarüz eden bir Osmanlılığı, dönemin Batılı adlandırmalarında da görmek mümkündür. Batılıların devleti *Osmanlı* olarak değil de *Türk İmparatorluğu*⁵⁰³ olarak adlandırmaları buna örnek gösterilebilir.

Yaklaşık 600 yıllık mazisi boyunca devletin aslı unsuru olarak görüldüğü ifade edilen Türklerin Osmanlı Devleti içerisinde buldukları durum da Türkçüler tarafından eleştiri konusu edilmiştir. Osmanlı'da kuruluşundan itibaren kâtiplerin kullandıkları lisânın Türkçeye hâle getirdiği ve bunun dört-beş yüz yıldır devam eden bir hadise olduğuna inanılmaktadır. Lisân üzerinde Osmanlıların yaptığı bu tahribatın yanı sıra sonraları kurulan Enderun mektepleri sayesinde Türklerin Osmanlı devlet kademelerinden uzaklaştırıldığı ve devlet bünyesinde olması gerektiği düşünülen Türk unsurun bu şekilde saf dışı bırakıldığı üzerinde durulan bir diğer konu olmuştur. Tüm bunlar Türklüğe ilişkin olumsuz bir algının oluşmasında önemli etken olmuştur. Tirebolulu Alp Arslan bu durumu şu cümlelerle izah etmektedir:

*“Türklükten öğrenmek ikinci bir huy kılığını almış, kamuyanda Türkler için kapılar kapanmış da, değil beyliğin en yüksek yerlerine çıkabilmek, beylik işlerine girebilmek de bir Türk için büyük bir iş olmuş... Bunun için Türkler de Türküm demeğe sıklır, kendilerini başka soy arasında göstermeğe çalışmış.”*⁵⁰⁴

Buna ilave olarak Osmanlı Devleti'nin Anadolu'yu ihmal ettiği ve halka sert ve kötü muamele ettiğine ilişkin bir yaklaşım dönemin şiirlerine de sirayet etmiş vaziyettedir. Mehmet Emin tarafından kaleme alınan “*Anadolu*” başlıklı şiirde bunu belirgin bir şekilde müşahede edilmektedir: “*Ah efendi, bize karşı İstanbul, Neden böyle bir sert, yalçın taş gibi?, Taşraların hayvanlık mı nasibi?*”⁵⁰⁵

⁵⁰³İlber Ortaylı, **Osmanlı Barışı**, İstanbul 2004, s. 57. Erhan Afyoncu, **Sorularla Osmanlı Devleti III**, İstanbul 2003, s. 41.

⁵⁰⁴ Tirebolulu Alp Arslan, “*Türkçenin Başına Gelenler-Gelmekte Olanlar-Yapma Değiş-tirmelerden*”, **Türk Yurdu**, 23 Şubat 1327, 1/8, s. 232-233. Burada bir şeye temas ermekte fayda var. Tirebolulu tarafından kaleme alınan bu metin, Türk Yurdu mecmuası için Celal Nuri tarafından yapılan lisân hususundaki eleştiriye örneklik teşkil edebilecek metinlerden biri olarak rahatlıkla gösterilebilir. Öyle ki bu metinde Tirebolulu, yer adlarına ilişkin Osmanlı'da kâtipler üzerinden değişen ve Enderun üzerinden tard edilmiş olan Türkçe adlandırmalar üzerinde durmuştur. Bunu yaparken bile bazı kelimeleri aslı olduğuna inandığı şekliyle kullanmaya dikkat göstermiştir. Örneğin “*kâtip*” yerine “*yazak*”, “*âlim*” yerine “*bilen*” gibi. Mecmuanın yayın heyetinin olası müdahalelerine karşılık yazının üslup ve imlasının değiştirilmemesi özellikle istemiştir.

⁵⁰⁵Mehmed Emin, “*Anadolu*”, **Türk Yurdu**, 17 Mayıs 1328, 2/14, s. 409.

Bu ve buna benzer eleştiriler olmakla birlikte konu ettiğimiz dönemde Türkçülerin Osmanlı üzerine berrak bir fikriyata sahip olmadıklarını belirtmekte fayda vardır. Abdülhak Hayri'nin "*Feryâd*" başlıklı şiirinde vatanın, yurdun hem Osmanlı hem de Türk'e aitliğine ilişkin mısralar mevcuttur: "*Osmanlıların yurdu bu en sevgili canan, Düşman bile Türk'ün bu güzel yurduna âşık... Düşman geliyor maksadı ifnâ-yı vatandır.*"⁵⁰⁶ İlk bakışta Osmanlı ve Türk'ün iki farklı şeymiş gibi algılanmasının yanlış olduğu akla getirilebilir. Ancak dönem itibariyle Osmanlı kullanımının Tanzimat'tan itibaren müstakillğine ve millete ilişkin bir aidiyete işaret ediyor olmasının arzulanması, bu ikisinin ayniliğine olan inancın kırıldığına bir göstergesi olarak da okunabilir. Ancak yer yer Türkçüler tarafından buna ilişkin eleştirilerin geldiği ve Osmanlı'nın bir Türk Devleti olmasından mülhem aslî unsurun da Türk olduğu üzerinde durulan bir husus olmuştur.⁵⁰⁷ Haliyle "*Osmanlıların yurdu*" ve "*Türk'ün bu güzel yurdu*" adlandırmalarının aynı cümlede zikrediliyor olmasının Osmanlı ile Türk'ün iki ayrı adlandırma olarak telakki edilmemesiyle alakalı olduğunu belirtmek gerekir.

Türkçü fikriyatta Osmanlılık ve Osmanlı Devleti'ne ilişkin sarahate kavuşmuş bir yaklaşım bulunmamaktadır. Osmanlı'nın özellikle bazı mektepler üzerinden Türkleri devlet kademelerinden uzak tuttuğu fikrinin yaptığı çağrışımların zıddı çağrışımların da var olduğunu belirtmek gerekmektedir. Türk Yurdu mecmuasında Osmanlı padişahlarından Sultan Beşinci Mehmed'in tahta çıkışı haber olarak sunulurken Osmanlılar özelinde bu hadisenin Türkler ve Türklükle alakalı bir mesele olduğu vurguları üzerinden Osmanlı'ya ilişkin müspet bir tavrın izleri müşahede edilmektedir.⁵⁰⁸

Burada tersine bir ilişkiden Osmanlı padişahlarının ve devlet adamlarının Türk ve Türklük hususunda nasıl bir tavır takındıklarından bahsetmekte fayda var. 19. yüzyılın başlarından itibaren II. Mahmut'un "*Ben tebaamın Müslüman'ını câmide, Hristiyan'ını kilisede, Müsevî'sini de havrada fark ederim, aralarında başka günâ bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavîdir ve hepsi hakîkî evladımdır.*" sözleri aslında Osmanlılığın ilk ayak sesidir. 19. asrın başlarından itibaren devletin siyasî yaklaşımını ortaya koyan bu anlayış, yüzyılın sonlarına kadar kendini belirgin bir şekilde

⁵⁰⁶ Abdülhak Hayri, "*Feryad*", **Türk Yurdu**, 19 Nisan 1328, 1/12, s.

⁵⁰⁷ Bunu göstermesi bakımından Ahmet Ferit'in ifade ettiği: "*Osmanlı Padişahlığı Türk Hakanlığından başka bir şey değildir. Osmanlılığın esası Türklüktür...*" Ahmet Ferit, "**Türk Ocağı**", s. 188.

⁵⁰⁸ "*Türklük Şuûnu*", **Türk Yurdu**, 19 Nisan 1328, 1/12, s. 374.

devam ettirmiştir. Kanun-i Esasi’de Türkçeye ilişkin belirgin bir tavır söz konusu olmasına rağmen, Sultan II. Abdülhamid’in Türklük hususunda net ve bütünlüklü bir yaklaşımının olduğunu söylemek doğru olmaz.⁵⁰⁹ Fakat II. Meşrutiyet sonrası dönemde Osmanlı padişahlarının Türklük ve Türklüğe ilişkin meselelere daha fazla ilgiyle yaklaştıkları görülmektedir. Türk Yurdu tahrir heyetinin, mecmuanın ilk altı aylık nüshalarını bir araya getirip padişaha takdim ettiğinde padişahın gösterdiği tavır bu bakımdan dikkate değerdir: “*Müessis ve muharrirlerinin Türklüğe vukû’ bulan hizmetleri şâyân-ı takdîrdir. Kendilerini bilhassa tebrik ve mecmu’ayı da memnûnen kabûl ederim. Bu eser pek küçük değil, bilakis Türk Yurdu’nun büyük bir armağanıdır.*”⁵¹⁰ Bu sözlerden de padişahın Türk Yurdu üzerinden Türklüğe ilişkin müspet bir tavır takındığını belirtmek yerinde olacaktır.

Türklük gayesi gütmenin ya da Türklüğe hizmet etmenin aynı zamanda Osmanlılığa hizmet etmek olduğu düşüncesi de dönem içerisinde savunulan bir düşünce olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada bir şeyi belirtmekte fayda var ki, o da; bahsi geçen yaklaşımın sadece Türkler ve Türklük için söz konusu edilmediği diğer kavim ve cemaatlerin terakkisinin Osmanlılığın terakkisi olarak görüldüğüdür.⁵¹¹ Tabii dönem itibariyle Türklüğü söz konusu etmenin, dönemin bazı aydınlarınca Osmanlılığa halel getireceği ve hatta Osmanlı’nın sonunu getireceği düşüncesini ileri sürmeleri dolayısıyla diğer kavimler ve cemaatlerden ziyade bahse konu olarak Türklük görülmüştür. Buradan hareketle Türklüğün Osmanlılığa mani olamadığını savunan bu yaklaşım, Türkleri; Osmanlıları birbirine rapteden muazzez bir bağ olarak görmekte ve Türklüğe hizmet etmeyi “...*Osmânlılığın kadîm ve mühîm bir ‘uzvunu kuvvetlendirmek, yükseltmek olduğundan aynı zamanda Osmânlılığa çalışmak...*”⁵¹² şeklinde değerlendirmektedir. Nitekim özellikle II. Meşrutiyet’in ilanının ilk yıllarında kendini İmparatorluğun kurtuluşuna adanmış bir Türklük algısının varlığı, dönemin Türkçülerinin Osmanlı padişahına olan yaklaşımlarında da kendini göstermektedir. Dönemin padişahı olan

⁵⁰⁹ Kanun-i Esasî hazırlanırken resmi dil olarak Türkçe olması hususunda gösterdiği yaklaşım Türklüğe önem atfetmesi bakımından değerlendirilebilecek bir mesele iken II. Meşrutiyet sonrası Türkçülerinin de üzerinde önemle durdukları üzere salt Türklük üzerinden siyaset üretmemiş olması buna işaret eder bir durumdur.

⁵¹⁰ Tahrir Heyeti, “*Türklerin Büyük Hakanına Türk Yurdu’nun Küçük Bir Armağanı*”, **Türk Yurdu**, 31 Mayıs 1328, 2/15, s. 441.

⁵¹¹ İzzet Ulvi, “*Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani mi?*”, **Türk Yurdu**, 14 Haziran 1328, 2/16, s. 491.

⁵¹² İzzet Ulvi, “*Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani mi?*”, s. 492.

Sultan V. Mehmed'in 5 Haziran 1911 tarihinde gerçekleştirdiği Rumeli gezisinin Türkçü neşriyatta bulunduğu yankı bu bakımdan önemlidir. Genç Kalemler padişahın bu seyahatini ve Osmanlılıkla olan münasebetini padişaha ilişkin muhabbet dolu şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Bütün Osmanlıların padişahı, bütün İslamların halifesi ve bütün Türklerin hakanı olan büyük sultanımız...”genç kalemler tahrir heyeti”, büyük Turan'ın öz evlatları olan bu kendi çocukların bu dakikalarını hayatlarında en mukaddes bir zaman olarak telakki ediyorlar... Ey muhterem babamız, milletinle, büyük ve bahtiyar Osmanlılıkla yaşa ve mes'ut ol.”⁵¹³

Ziya Gökalp'in Demirtaş mahlasıyla yazdığı “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler” başlığıyla kaleme aldığı manifesto niteliğindeki makalede de işaret ettiği her ne varsa bunların *Osmanlılığın kuvvetlenmesini ve yükselmesini* temin etmek gayesiyle yapıldığını ifade etmesi, Türkçülerin Türklük-Osmanlılık meselesini ne şekilde ele aldıklarını göstermesi bakımından ayrıca bir öneme haizdir.⁵¹⁴ Bu noktada Türkçülük fikriyatı özelinde teşekkül eden ilk fırka olma hüviyetine haiz Millî Meşrûtiyet Fırkası'nın Osmanlılık hususundaki tavrına değinmek gerekir. Millî Meşrûtiyet Fırkası programında ortaya koyduğu görüşlerle Osmanlılığı Türklük ve İslamlıktan mülhem bir durum olarak telakki ettiğini beyan etmektedir.⁵¹⁵

Türkçüler tarafından İslam birliğine ilişkin yapılan eleştiriler, ilk etapta ümmet ile ilişkilendirilebilecek bir durum olan ve fakat dönemin siyasî organize olma biçimi dikkate alındığında Osmanlı için söz konusu edilebilecek eleştirilerin başında gelmektedir. Tercüman gazetesinde Vambéry'e atfen yazılan *pan-İslamizm* başlıklı metinde; Batı için söz konusu edilebilecek olan Doğu ya da Müslüman karşıtı birlikteliğin, Müslüman coğrafya için söz konusu edilemeyeceği; bir Türk, Fars ve Hintlinin müştereken Batı karşısına çıkmışlığının söz konusu olmadığı ve bundan ötürü de bahsi geçen Pan-İslamizm söyleminin sahiciliğinden bahsedilemeyeceği ifade edilmektedir. Bu söylemin genel olarak Batılılar tarafından ve kendi halklarını Müslüman halklara karşı kışkırtmak maksadıyla çıkarılan bir söylem olduğu ifade edilen bir başka durumdur.⁵¹⁶

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında nasıl bir şekil aldığı ve bu durumdan sağlıklı bir şekilde çıkılabilmenin yolu olarak gösterilen

⁵¹³ Genç Kalemler Tahrir Heyeti, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 145.

⁵¹⁴ Demirtaş (Ziya Gökalp), “*Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler*”, s. 238.

⁵¹⁵ Millî Meşrutiyyet Fırkasının bu husustaki yaklaşımına önceki bölümde müstakil başlık halinde değinilmişti. Bundan ötürü burada kısaca değinmekle iktifa edildi.

⁵¹⁶ Tercüman İdaresi, “*Yine Pan-İslamizm*”, **Tercüman**, 3 Recep 1327, Nu: 28, s. 2.

çarelere ilişkin fikrî cereyanlar tarafından farklı fikirler ileri sürülmüştür. Türkçüler devletin bekasının ve selamete ermesinin Osmanlı vatandaşları arasında “*kuvve-i hâkimenin vahdet ve kudretine, ordunun birliğine, yani fırkacılıktan tamamen çekilip sırf kuvve-i hâkimenin müdâfa’-i devlete mahsûs bir aleti haline geçmesine...nizâm-nâmelerin muhtevî olduğu kanûn-ı ef’âlde bulunmakla iktifâ etmeleri*”⁵¹⁷ ile mümkün olacağı kanaatindedirler.

II. Meşrutiyet döneminde Türkçüler; Türklüğün Osmanlı ile sınırlı tutulmasının milliyetin teşekkül edememesinde önemli rolü olduğunu düşünmektedirler. Bu bakımdan Tevfik Nurettin’in çocukların eğitime ilişkin ifade ettiği şu cümleler dikkate değerdir: “*milliyeti hakkında edindiği ma’lûmât papağan gibi ezberlediği, Osmanlıların ecdadı Kayı han kabilesi reisi Süleyman Şâh bin Kaya Alp’tir, cümlesinden ibâret kalır.*”⁵¹⁸ Tabi bu anlayışın büyük oranda Osmanlı dendiği vakit Türk’ün anlaşılmasıyla doğrudan alakalı bir mesele olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Türkçüler cephesinden mesele ele alındığında II. Meşrutiyet’in ilanının bir getirisi olarak değişen Osmanlı ve Türk algısının da Osmanlılık için etnik ya da dini mensubiyetleri ortadan kaldırır neticeler doğurduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim inkılabın ardından Türkler nezdinde teşekkül eden kanaat: “*...Osmanlıdan başka bir şey olmayacaklardı. Onlar her türlü tefrikacılığı redde mecburdular. Artık ne Rum, ne Yahudi, ne Ermeni yoktu, yalnız Osmanlılar vardı. Artık milletler yoktu; yalnız millet vardı.*”⁵¹⁹ ifadeleri ile kendini belirgin bir şekilde göstermektedir. Bu yönüyle ele alındığında önceleri Türklükle eşdeğer görüldüğü iddia edilen Osmanlılığın, Meşrutiyet sonrasında diğer etnik mensubiyetleri de içinde barındıran bir mefhum haline dönüşmesi isteğinin, dönemin siyasî ortamında söz konusu hale geldiği söylenebilir. Buna ilave olarak belirtmekte fayda gördüğümüz bir diğer husus ise; II. Meşrutiyet dönemi Türkçülük fikriyatı neşriyatlarında Osmanlılık meselesine, etnik unsurların birlikteliği üzerinden teşekkül ettirilen bir millet üzerinden yaklaşılmasına ilişkin gösterilen ihtiyatlı tavidir. Türkler ne kadar Osmanlılık üzerinden bunu arzularlarsa arzulasınlar bunun diğer etnik unsurlar nezdinde bir karşılığının olmayacağı “*Suni bir imtizâc kâbilü’l-icrâ değildir. Akvâmın rûhu uzun*

⁵¹⁷Akçuraoğlu Yusuf, “*Tarih Âleminde*”, **Türk Yurdu**, 26 Temmuz 1328, 2/19, s. 600.

⁵¹⁸ Tevfik Nureddin, “*Türk İbtidâî Mekteb Kitapları*”, **Türk Yurdu**, 6 Eylül 1328, 2/22, s. 678.

⁵¹⁹ P. Risal, “*Türkler Bir Rûh-u Millî Arıyorlar-2*”, s. 687-688.

asırlar zarfında yapıp hazırlanırken hiçbir mucize vukû'a gelmemiştir.”⁵²⁰ sözleriyle ortaya koyulmaktadır.

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Osmanlılık fikriyatı çerçevesinde tebarüz eden genel durum aslında büyük oranda İmparatorluk bünyesindeki gayr-i Türk unsur tarafından çok da önemsenen ve üzerinde durulan bir mesele olmamıştır. Türkler Osmanlılığı Türk unsur için oldukça önemsenen, hatta Türklüklerini Osmanlılık uğruna feda edebileceklerini bazı metinlerinde belirtmektedirler. Kâzım Nami'nin kullandığı ve yukarıda da işaret ettiğimiz şu ifadeler bu bakımdan önemlidir:

*“Bizim nazarımızda Türklük, Osmanlılık nâmına her vakit fedâ edilir. Bir unsûr-perest olmaktan ziyâde milliyet-perver olmayı tercih ederiz. Zaten ilmî bir nokta-i nazardan dermeyân ettiğimiz fikirde bir siyâset kokusu aramak beyhüdedir.”*⁵²¹

II. Meşrutiyet'in ilanının getirdiği o heyecanın bir getirisi olarak ifadesini bulan “Osmanlılık” mefhumunun barındırdığı kardeşlik söylemi kısa sürede yerini unsurların kendi gelecekleri üzerine çabalamalarına bırakmıştır. Bu durum Türkçü neşriyatta aldatılmışlık hissini gösteren cümlelerle II. Meşrutiyet'in ilanından birkaç yıl sonra şu cümlelerle ifade edilmeye çalışılmıştır:

*“Bu cihetle bâlâyı geçer geçmez, her unsûr menâfi-i husûsiyesini düşünmeye başlayarak, kendine çekidüzen verdi, kuvvetini topladı, harekete hazırlandı. Boş ve semeresiz kardeşlik nümâyişlerinden sonra, teemmül ve tecerrüd zamanı hulûl etti. Anâsır, hürriyetten daha ziyâde sıkışıp kuvvetlenmek, daha kuvvetli birleşip yardımlaşmak için istifâde etmişti.”*⁵²²

Benzer şekilde Yeni Felsefe Mecmuası'nda da Osmanlılığa Türkler tarafından sadakatin her daim olduğu ve fakat Gayrimüslim unsurların benzer şekilde davranmayıp kendi gelecekleri adına imkân peşine düştükleri ifade edilmektedir.⁵²³

Özellikle Balkan Savaşı yıllarına tesadüf eden günlerde payitahtın dışında neşredilen yayın organlarında *Osmanlı* ile *Türklük* aynı şeyler olarak değerlendirilmiştir. Bu bakımdan Osmanlı'ya ilişkin müspet olan mimarî, sanat, bilim gibi alanlarda gösterilen başarıların Türklüğün başarısı olarak telakki edildiğini söylemek gerekmektedir. “*Tan*” mecmuasında kaleme alınan “*Terbiye Musâhebeleri*”⁵²⁴ başlıklı metinde bu mesele üstü örtük bir şekilde ifade edilmekte ve “*Türk Zekâsı*”ndan bahsedilirken bunun pratik anlamda zirve yaptığı dönemin Kanuni Sultan Süleyman

⁵²⁰ P. Risal, “*Türkler Bir Rûh-u Millî Arıyorlar-2*”, 688.

⁵²¹ Kâzım Nami, “*Türkçe mi Osmanlıca mı?*”, s. 40.

⁵²² P. Risal, “*Türkler Bir Rûh-u Millî Arıyorlar-2*”, s. 688-689.

⁵²³ Tahrîr Heyeti, “*M. T. Beye Cevab*”, s. 1.

⁵²⁴ Hüseyin Avni, “*Terbiye Musâhebeleri*”, s. 50-53.

dönemi olduğu belirtilmektedir. Osmanlı Devleti'nin de birçok bakımdan zirvede olduğu bu dönem, Türklüğün zirvesi olarak kabul edilmekte ve bu yönüyle Osmanlılıkla Türklük aynı şey olarak değerlendirilmektedir. Buna ilave olarak metinde, “*Türk Secîyesi*” izah edilirken Osmanlı öncesi dönemdeki Türklüğe sıklıkla vurgu yapıldığı ve başarılı devlet adamları ve komutanlar üzerinden Türklüğe ilişkin bir üstünlük atfetmenin söz konusu olduğu da görülmektedir.⁵²⁵

Bu bakımdan genel olarak ele alındığında, II. Meşrutiyet dönemi Türkçüleri tarafından Osmanlılığa ilişkin hem müspet hem de menfî bir takım yaklaşımlar sergilendiğini söylemek doğru olacaktır. Şimdiye kadar ifade edilenlerden de anlaşılacağı üzere Türkçülük fikriyatının Osmanlılık ve Osmanlı Devleti bünyesinde Türklüğe ilişkin farklı kanaatleri olmuştur. 19. Yüzyılın ortaya çıkardığı *Osmanlılık* ya da *Osmanlı Milleti* teşekkül ettirme gayretine devleti selamete erdirmenin imkânı nazarıyla bakıldığı için genel olarak olumlu bakıldığı rahatlıkla söylenebilir. Elbette bunu yaparken özellikle lisân, tarih ve kültürel meselelerde Türklüğe özgü hususların endişesinin de güdüldüğü muhakkaktır. II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden ilk dönemlerde meşrutiyet ile arzulanan Osmanlılığa bir bağlılığın olduğu ve Türklüğün Osmanlılık ile mündemiç bir şekilde tahayyül edildiği bir gerçektir. Ancak gelişen siyasî hadiseler ve gayr-i Türklerin kendi gelecekleri lehine çabaları, Türkçülerin Osmanlılıktan uzaklaşmalarına sebep teşkil etmiştir. Şunu da ifade etmek gerekir ki; Türkçülerin Osmanlılıkla alakası, kendilerini Osmanlı'nın aslî unsuru olarak görmeleri hasebiyle, Osmanlılıktan uzak durmaları halinde devlete hanel geleceğine olan inançlarıyla alakalı olmuştur. Osmanlılığa dair menfî yaklaşımları ise; çoğunlukla Osmanlı'nın Türkleri ötelemesi ve gayr-i Türk unsurların Osmanlılığı kendi milliyetlerini tahkim edebilmek için kullandıkları bir araç olarak gördükleri üzerinden olmuştur.

Osmanlı Devleti bünyesinde Türklüğün nasıl bir muameleye tabi tutulduğu da ele alınan bir diğer mesele olmuştur. Bu hususta Türkçülük fikriyatı müntesiplerinin devlet erkânınca Türklerin ötelendiğine ve aslî unsur olmalarına rağmen aslî vasfının gerektirdiği kıymetlerden uzak tutulduklarına inandıkları da müşahede edilmektedir. Gerek devlet kademelerinde Türklerin geri planda tutuldukları iddiası gerekse gündelik hayat içerisinde Türklere ve Türklüğe özgü hususiyetlerin özellikle Arabî ve Farisî

⁵²⁵ Hüseyin Avni, “*Terbiye Musâhebeleri*”, s. 51.

unsurlarla ortadan kalkmış olmasının temel müsebbibi olarak Osmanlı Devleti'nin politikası gösterilmektedir.

3.1.2. Türkçülerde “Batılılaşma-Yenileşme” Fikri

Osmanlı Devleti'nin son yüz elli yılı devletin mevcut durumunu düzeltmek ya da eski gücüne tekrardan ulaşmasını sağlamak adına belirli teşebbüslerin olduğu bir dönem olmuştur. Bu dönem içerisinde yenilik belirli kavram ve mefhumlar üzerinden ele alınmaya çalışılmıştır. Kullanılan bu kavram-mefhumlar aynı zamanda dönemin yenilik tahayyülünün, tasavvurunun sınırlarını ve muhtevasını da ortaya koymaktadır. Modernleşme anlamında kullanılan bu kavram-mefhumların taşıdıkları manalar farklı olsa dahi bunlarla murad edilen şey ilanihaye aynıdır: Devleti selamet kavuşturmak. Kara'nın ifadesiyle genel olarak batılılaşma olarak adlandırılabilir bu süreç;

“Osmanlı ve İslam dünyasının, mağlubiyetlerden kurtulma, kendini tamir ve tadil etme istikametinde Avrupa'daki bilimsel ve teknolojik gelişmeleri, modern siyasi düşünce ve kavramları, rejim problemi dâhil olmak üzere siyasi-idari-malî yeni uygulama ve müesseseseleşmeleri, yeni eğitim, zihniyet ve hayat tarzlarını, hatta sanat dallarındaki gelişmeleri anlama, taklit etme uyarlama, kendine katma hadiseleriyle karşılaşacağız ki bu aynı zamanda İslam dünyasının değişen şartlarda kendisini tenkide tabi tutma, değiştirme ve dönüştürme süreci olarak”⁵²⁶

değerlendirilebilir. Hal böyle olunca Osmanlı'nın son döneminde devleti selamete kavuşturmak maksadıyla ortaya çıkmış olan fikrî yönelişlerin, batılılaşma-yenileşme etrafında gelişen kavram ve mefhumlara dair müspet-menfi yaklaşımlarının olması da kaçınılmazdır. Söz konusu batılılaşma olduğunda buna ilişkin çeşitli müspet ve menfi yaklaşımlar da söz konusu olmuş hatta bu hususta bir itidalin yakalanması gerektiği üzerinden hareket eden bir yaklaşım da kendini göstermiştir. Batılılaşmaya dair bu ihtiyatlı yaklaşıma örnek olarak gösterilebilecek önemli isimlerden birisi hiç kuşkusuz Ahmed Midhat Efendi'dir. Sultan II. Abdülhamid devrinden itibaren batılılaşmayı millî şahsiyet ile birlikte ele almanın zarurî olduğunu ve Batıya atfedilen meziyetlerin bir kısmının aslında Osmanlı-Türk tarihinde var olan meziyetler olduğunu ifade etmiştir. Bu bakımdan onun yaklaşımını “*On Dokuzuncu Asır*” manzûmesinin şairi Sadullah Paşa'dan mülhem olarak iki medeniyetin sentezi şeklinde değerlendirmek mümkündür.⁵²⁷

⁵²⁶ İsmail Kara, “*Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?*”, **Din İle Modernleşme Arasında- Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, İstanbul 2005, s. 12.

⁵²⁷ Ahmed Midhat Efendi ve Batılılaşma hususundaki yaklaşımına dair bkz. Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında...**, s. 28-62.

Genel itibariyle mesele Batılılaşma olarak söz konusu edildiğinde, Türkçülerin Batılılar gibi düşünmenin zarurî ve gerekli olduğuna ve yanlış olmadığına inandıklarını gösteren emarelere rastlanmaktadır. Nitekim Türkçülerin önemli mahfillerinden biri olan Türk Yurdu mecmuasında Abdullah Cevdet'in "*Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sanihâları*" başlıklı kitabına ilişkin Akçuraoğlu tarafından kaleme alınan tanıtım yazısının giriş kısmında geçen ifadeler bunun bir göstergesi olarak görülebilir: "*Avrupalılardan demir yol köprüsü ve havada uçmak makinesi yapmayı öğrenelim amma, Avrupalılarca düşünmek usûlünü zinhar ta'lîm etmeyelim, mezhebine benim bir türlü aklım ermez.*"⁵²⁸ Ali Canip tarafından Ziya Gökalp'e ilişkin kaleme alınan metinde Gökalp'i etkileyen ikinci kişi olarak Abdullah Cevdet'in gösteriliyor olması da bu bakımdan dikkate değerdir.⁵²⁹ Ayrıca Türk düşüncesine ilişkin kaleme alınan metinlerde Batı düşüncesine verilen önem de bunun bir göstergesi olarak okunabilir. Subhi Ethem'in "Descartes Felsefesi" başlığıyla yayınladığı metinde, Batı düşüncesine önem atfetmekle birlikte Türk düşüncesinin hem mevcut dönemine hem de geçmiş dönemine ilişkin güçsüz ve kısır olduğu değerlendirilmesi dikkati çekmektedir.⁵³⁰ Bu değerlendirmeyi yaparken düşüncenin mecrası olarak felsefeyi görmesi ve buradan hareketle Batı düşüncesine önem atfetmesi kendisiyle yakın dönemlerde yapılan çalışmalarla zıtlık göstermektedir. Nitekim tamamıyla aynı döneme tekabül etmese bile bu dönemden kısa bir süre sonra Ahmet Muhiddin tarafından Almanya'da kaleme alınan "*Modern Türklükte Kültür Hareketi*" başlıklı çalışmada, dönemin bütün fikrî eğilimlerinin şiir ile olan alakasının düşünce bağlamında aktif bir dönemin yaşanmış olduğunu işaret ettiği görülmektedir.⁵³¹

Osmanlı'da özellikle Balkan Savaşları öncesi ve sonrasında Batı karşıtı söylemin yaygınlık kazanmaya başladığını ifade etmek gerekmektedir. Bu söylem dönemin farklı fikrî mecralarında da görülen bir söylemdir. Türkçüler arasında özellikle Balkanlar bölgesinde yaşananlara tanıklık etmiş ve buralarda gerçekleşen hadiselerden bir şekilde etkilenmiş olanlarda bu karşıt söylemin daha belirgin ve husumete varan ifadelerle ortaya

⁵²⁸ Akçuraoğlu Yusuf, "*Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sanihâları* ", (Abdullah Cevdet Kitap Tanıtımı) **Türk Yurdu**, 20 Eylül 1328, 2, (23), s. 727.

⁵²⁹ Ali Canip Yöntem, "*Ziya Gökalp'e Türkçülüğü Aşılayan Adam*", **Hatıralar, Resimler, Vesikalarla Yakın Tarihimiz: Birinci Meşrutiyet'ten Zamanımıza Kadar**, 1962, 1/9, s. 260.

⁵³⁰ Subhi Ethem, "*Descartes Felsefesi*", **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 363-366.

⁵³¹ Ahmed Muhiddin, **Modern Türklükte Kültür Hareketi**, İstanbul 2004.

konulduğuna şahitlik edilmektedir. Turgut Alp'in ifade ettiği: “*Şarklıyım, Türküm, seni sevmem, sana husûmetim ırsîdir, dedelerimden intikâl etmiştir. Sen garb! Türkleri bilirsin... Üçüncü bir tufan karîb bir atîde başlayacak ve haksızlıklara karşı kîn ve intikâm ile meşbû’ olan bu ihtilâl neticesinde şark şarklıların olacaktır.*”⁵³² cümleleri bu bakımdan manidardır. Elbette bu yaklaşımların çoğunlukla belirli siyasî hadiseler dolayısıyla sergilenmiş olması ayrıca dikkat edilmesi gereken bir husustur. Siyasî hadiselerin beraberinde getirdiği siyasî tavrın düşünce alanına hükmettiğini söylemek biraz zordur. Nitekim Batı ve onun sahip olduğu meziyetler karşısında sergilenen müspet yaklaşım; söz konusu Batı karşıtlığının siyasî ve döneme ilişkin olduğunun, düşünce ve belli pratikler dahilinde istifade edilmesinin mahsurlu telakki edilmediğinin nişanesi olarak değerlendirilebilir.

Ziya Gökalp'in “Yeni Hayat” düşüncesini bir bakıma yenileşmenin farklı bir adlandırması olarak ifadelendirebileceğimiz batılılaşma bağlamında ele almak mümkündür. “Yeni Hayat” olarak adlandırılan ve kendini daha çok Genç Kalemler ve Yeni Felsefe Mecmuası'nda gösteren bu tavır alma biçimi batılılaşmaya şerh koyan bir yaklaşım olmakla birlikte Batı'dan Türklük için faydalı olabileceği düşünülen şeyleri almakta beis görmemektedir. M. T. kısaltma ismiyle kaleme alınan “*Yeni Hayat Cereyanı*” başlıklı makaleden hareketle sarahate kavuşmuş bir Batılılaşma algısının olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim bu makaleden anladığımız kadarıyla özellikle Selânik bölgesinde bulunanlar arasında tam manasıyla bir batı karşıtlığının olduğu görülmektedir. Makale ise Batı karşıtlığının yanlışlığı üzerine inşa edilmiş bir makaledir. Haliyle aynı dönemde Batıya ilişkin müspet ve menfi yaklaşımın Türkçüler arasında kendini birlikte gösterdiğini iddia etmek yanlış olmayacaktır.⁵³³ Kazım Nami tarafından kaleme alınan yazıda dönem için tehlike arz eden iki büyük maraz olarak “*eskilik*” ve “*garplılaşmak (levantenlik)*” gösterilmektedir. Her iki tavır alma biçimi eleştirilmekte, eskiliğin derdine düşmenin beraberinde ataleti getirdiğine ve pür garplılaşmanın da Türklük ve Osmanlılığı tarihin keder verici sahifelerine götüreceğine

⁵³²Turgut Alp, “*Şark Şarklılarıdır*”, **Türk Yurdu**, 14 Haziran 1328, 2, (16), s. 476.

⁵³³“*Selânik'te birkaç aydan beri müdhîş bir taasüb-u millî cereyanı husûle gelmiştir...Evvla garbı taklîd etmeyelim diyoruz. Halbûki bu gün görüyoruz ki ilmen, fennen, medeniyeten en ziyâde terakkî eden garbdır... çünkü fikrimce garb da taklîde şâyân olmayan şeyler mevcûd olduğu gibi taklîde şâyân olanlar da vardır.*” diyerek Batı'ya katı bir tavır sergilemenin anlamsızlığına işaret edilmektedir. M. T. “*Yeni Hayat Cereyanı*”, **Yeni Felsefe Mecmuası**, 30 Ağustos (yıl yok), Nu: 2, s. 1-3.

inanılmaktadır.⁵³⁴ Batılılaşmaya ilişkin katı bir tavrın asla söz konusu edilemeyeceğini burada belirtmekte fayda vardır. Nitekim bu anlamda Kazım Nami'nin söyledikleri dikkate değerdir: *"Biz garbi maymunlar gibi taklîd etmemeli diyoruz. Yoksa garbden terakkî vasıtalarını almayalım demiyoruz. Bu vasıtaları alalım; fakat insânlar gibi alalım. Milletler birbirinden yalnız usûl (metot) ile ...(teknik) almalıdır."*⁵³⁵ Buna ilave olarak taklitten içtinap etmenin gerekliliği üzerinde durulurken, Avrupa'nın ilmî, felsefî ve edebî anlamda ortaya koyduklarından haberdar olarak çalışmayı esas tutup ona göre yerliliği barındıran çabalar göstermenin esas olduğuna inanılmaktadır. Batıda yaşayan bazı kavimlerin sahip oldukları ve bunun karşısında gösterilmesi gereken tavır ise şu cümleler ile izah edilmeye çalışılmaktadır: *"Garb, bu gün dünyanın en mütekâmil kavimlerini ihtivâ etmek itibâriyle takdîre şâyân ise de taklîd husûsunda biraz düşünmek icâb eder... Taklîd etmek istediğimiz kavimlerin malik oldukları müesseselerin doğru bulunup bulunmadığı..."*⁵³⁶ tahlil edildikten sonra kendiliğın muhafazasını da önceleyerek hareket etmenin elzem olduğu vurgulanmaktadır. Bu şekilde ortaya çıkacak olan yeni mefhum ve kavramlar neticesinde Türk'e özgü hususlardan bahsedilebileceği; Türk ahlakı, Türk edebiyatı, Türk hukuku, Türk iktisadının söz konusu edilebileceği düşünülmektedir.⁵³⁷ Terakki etmenin eski hayattan kurtulmakla mümkün olacağı ve hür düşüncüyü önemseyen ve yeni bir ictimâî hayatın gerekliliğine inanan simalarla sağlanacağı belirtilmektedir.⁵³⁸ Söz konusu Batılılaşma ya da yenileşme teşebbüsünün Osmanlı toplumu gibi belirli bir geleneğe sahip olan toplumlarda müspet aksülemeller doğurmayacağı da muhakkaktır. Haliyle eski hayattan kurtulmanın bir teklif olarak sunulması karşısında muhafazakârlığın tabiatından kaynaklı bir zorluğun çıkacağıın beklendiğini de ifade etmekte fayda vardır.

II. Meşrutiyet dönemi ve öncesinde Batılılaşma söz konusu edildiği vakit bundan anlaşılın büyük oranda ilmen, fikren ve fennen iyi bir yere gelmiş olduğu düşünülen Batı'nın bu özelliklerinden istifade etmek anlaşılmaktadır. Dönemin Osmanlı toplumu için müreffeh bir hayatın imkânı olarak telakki edilen ilmî, fikrî ve fennî bir seviye tutturmanın *"vazîfe ahlâkı"* ile sağlanabileceği inancı dikkati çeken bir diğer husus olarak

⁵³⁴ Kazım Nami, *"Yeni Hayat"*, **Yeni Felsefe Mecmuası**, 15 Ağustos (yıl yok), Nu: 1, s. 19.

⁵³⁵ Kazım Nami, *"Bir Milletten Diğer Milletlere Gececek Terakkî Vasıtaları Ne Olmalıdır?"*, **Yeni Felsefe Mecmuası**, 15 Eylül (Tarih yok), Nu:3,s. 7.

⁵³⁶ Tahrir Heyeti, *"Yeni Hayat"*, **Yeni Felsefe Mecmuası**, 15 Teşrin-i Sani (Yıl yok), Nu: 7, s. 3.

⁵³⁷ Kazım Nami, *"Bir Milletten Diğer Milletlere Gececek Terakkî Vasıtaları Ne Olmalıdır?"*, **Yeni Felsefe Mecmuası**, s.10.

⁵³⁸ Rıza Nuzhet, *"Yirminci Asırda Türk Gençleri"*, **Yeni Felsefe Mecmuası**, 30 Eylül (Tarih yok), Nu: 4, s. 15.

karşımıza çıkmaktadır.⁵³⁹ *Vazife ahlâkı* ya da *görev bilinci* aslında Yeni Osmanlılardan II. Meşrutiyet'e tevarüs eden bir yaklaşımdır. İlerlemenin yolu olarak işaret edilen bu durum, ilerlemenin adresi olarak gösterilen Batı'ya dair ihtiyatlı bir yaklaşımı da içerisinde barındırmaktadır. Ancak, Türkçülerinin söz konusu Osmanlı münevverleri arasında bulunan Batıcılık düşüncesi temsilcileri olduğunda onları kendi değerleri olarak algıladıklarını da belirtmek gerekir. Bu durumu vuzuha kavuşturması bakımından Tercüman gazetesinde dönemin önde gelen Batıcıları arasında ismi zikredilen Abdullah Cevdet tarafından tercüme edilip neşredilen "*Müslümânlar Uyanın*" adlı esere ilişkin kaleme alınan ve tamamıyla müspet anlamlar ihtiva eden metin örnek olarak gösterilebilir.⁵⁴⁰ Türkçülük fikriyatının Batıcılık ya da onun mümessillerine ilişkin müspet kanaatler barındıran yaklaşımlar sergilemeleri elbette büyük oranda II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Osmanlı fikrî temayüllerinin mündemiç halde bulunmalarıyla da alakalıdır.

Türkçülerin Batılılaşma bağlamında ele aldıkları kavramlardan biri de "medeniyet" kavramı olmuştur. "Medeniyet" kavramı etrafında gerçekleştirdikleri tartışmalarda bu kavramı genelde gelişmişlik üzerinden değerlendirdikleri ve medeniliğe örnek olarak, Batılı devletler ile Osmanlı münevverlerinin bir kısmının 20. yüzyılın başlarında modernleşmeye model olarak sundukları Japonları gösterdikleri görülmektedir. Burada dikkati çeken husus ise; medenilik ile anlaşılanın medeniliğin teknik bakımdan Batılı bir seviye tutturmakla eşdeğer görülmesidir. Medenileşme anlamında bu ülkelerin örnek alınabileceği ifade edilmekte ve bu etkileşimin dine-milliyete bağlı kalındığı takdirde mahsurlu olmayacağı ifade edilmektedir. Metinlerde "Türk olma" vurgusunun yapıyor olması da bir anlamda Türklüğün kudret sahibi olmak manasına geldiğinin işareti olarak ifade edilmektedir.⁵⁴¹ Medeniliği teknikle eşdeğer gören yaklaşımın dışında bir bütün olarak ele alan yaklaşım da söz konusudur. Buna örnek olması bakımından Hamdullah Suphi'nin Türk Yurdu'nun gayesini anlatırken kullandığı şu ifadeler dikkat çekicidir: "*Türk Yurdu Garp medeniyetini benimseyen ve bütün kurtuluş çarelerini, o medeniyetin bize intikâlinde görenlerin, Türk Milletini, Garp Milletleri ailesine sokmak isteyenlerin*

⁵³⁹ "Bu vazifesini unutmamalıdır. Her hakkı, bir vazife mukabili ise bu günkü umumî refaha istihkak iddia eden kimse de vazifesini bilmelidir." Kazım Nami, "Yeni Hayat", s. 24.

⁵⁴⁰ "Yeni Kitaplar, Müslümanlar Uyanın", **Tercüman**, 21 Mart 1908, 22, s. 4.

⁵⁴¹ "Finliler, İsveçliler, Japonlar rehberin olsun...sonra merhametli yaradana gönül bağlayarak hiçbir şeyden korkma...dinine bütün imanla sarıl...milliyetini bütün kudretinle takdîs et ve bil ki her şeyden evvel sen bir Türksün...!" "Uyan ve Gör", **Türk Duygusu**, 29 Cemaziyelahir 1331, 3, s. 33-34.

bir telkîn vasıtasıdır.”⁵⁴² Bu yaklaşıma ilişkin şunu da ifade etmekte fayda vardır: Türkçülük fikriyatı müntesiplerince Batılılaşma hususunda taklitten uzak ve kendi öz değerlerini muhafaza etmek gerektiğine dair yaklaşımın dışında, bir bütün olarak Batıya dahil olmanın zorunluluğuna işaret ediliyor olmasıdır. Bu durum tabiatı gereği özcü bir tavır sergilemesi gereken milliyetçiliğe aykırıdır. Ancak son dönem Osmanlı düşüncesinin siyasetle olan irtibatı dikkate alındığında zıtlıklar gösteren yaklaşımların çoğunluğu dönemin siyasî hadiseleri dolayısıyla sergilenmiş yaklaşımlardır.

Genel olarak Batılılaşmanın ne şekilde olması gerektiğine ilişkin müspet ve menfi yaklaşımların yanı sıra Batılılaşma dolayısıyla gündeme gelen bazı hususlar karşısında da Türkçülerin muhtelif yaklaşımları bulunmaktadır. Osmanlı gibi cemiyet hayatının önemsendiği bir toplumda ferdiyetçiliğe dair sergilenen tutum örnek olarak gösterilebilir. Bu bakımdan cemiyet hayatının gerçekçiliğinin ve sağlamlığının temel belirleyicisinin ferdiyetçilik olduğu, üzerinde durulan bir diğer mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Ferdîyetin tabiat kanunu olduğu fikrî üzerinde duran Türkçülerin, ferdiyete yükledikleri mana daha çok şahsiyet ve görev üzerindedir. Daha iyi anlaşılabilmesi için ferdiyete örnek olarak gösterilen Tolstoy’a ait şu ifadeler, Türkçüler tarafından zikredilmiş olması dolayısıyla önemlidir: *“Bu dünyada bana her şey yapılabilir. Fakat benim ilelebet müstakil ve her türlü tesis ve nüfûzdan azade kalacak bir şeyim varsa o da benim benliğim, benim şahsiyetim, benim efkâr u hissîyâtımdır. Ona dünyada kimse hükmedemez.*”⁵⁴³ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Türkçüler ferdiyeti; hürriyet ve şahsiyet üzerinden ele almakta ve bunun sağlam bir cemiyetin teşekkülünde önem arz ettiğini belirtmektedirler. Bu ise Batılılaşmanın ortaya çıkardığı müspet bir durum olarak ele alınabilir.

Batılılaşma-yenileşme hususunda Türkçülerin kesin bir hükme sahip olduklarını söylemek biraz güçtür. Şimdiye kadar ifade edilenlerden de anlaşılacağı üzere Batı ve Batılılaşmak hakkında müspet kanaatlere sahip olmaları söz konusu edilebilecekken, buna ilave olarak ihtiyat ve mesafeyi de elden bırakmadıkları dikkati çeken bir husustur. İhtiyat ve mesafenin sebepleri arasında hem devleti kurtarmak maksadının doğurduğu anti-empyralist tavrın hem de tabiatı gereği yerlilik vurgusunun baskın olmasının etkisi

⁵⁴² M. Baydar, s. 222.

⁵⁴³ Ahmet Agayef, *“Târîh ve Âsâr-ı Atîka-Biraz Tarihten 1”*, **Türk Yurdu**, 5 Nisan 1328, 1/11, s. 324-325.

olmuştur. Bunun dışında yer yer Batı'nın bir bütün olarak ele alınması ve burdan hareketle Batılılaşmanın da bir bütün olarak tatbik edilmesi gerektiği üzerinde de durmaktadırlar. Batılılaşma hususunda müspet, menfi ve mutedil yaklaşımların tamamının Türkçülük fikriyatı müntesiplerince sergileniyor olması dönemin kendine özgü siyasî ve kültürel ortamıyla alakalıdır. Bu ortama belirli siyasî hadiseler etrafında Batılı devletlerin sergiledikleri tutum da eklenince Batılılaşmaya dair farklı yaklaşımlar sergilenmesi daha anlaşılabilir hale gelmektedir.

3.1.3. Türk Olmayan Unsurlar ve Türkçüler

Varlığını yüzyıllar boyunca devam ettirebilme iradesini göstermiş olan Osmanlı Devleti'nin bu başarısında hiç kuşkusuz bünyesinde barındırdığı farklı etnik, dinî ve mezhebî unsurları bir arada tutabilmeyi başarmış olmasının ciddi etkisi olmuştur. Adaleti önceleyerek sağladığı bu bir aradalık; Osmanlı klasik döneminden itibaren Osmanlı siyaset anlayışının padişahlara telkin ettiği belli başlı hususlar sayesinde söz konusu olmuştur. Birbirine bağlı olarak gelişen askerî, iktisadî, idarî ve hukukî hususiyetlerle varlığını tahkim etmeyi arzulayan Osmanlı, *Daire-i Adalet*⁵⁴⁴ sayesinde bunu sağlamaya çabalamıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde bunu ne derecede sağladığı ya da sağlayamamasından kaynaklı olarak çeşitli sarsıntılar yaşadığı başka bir çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Ancak şu belirtmek gerekir ki Batı'da ortaya çıkan milliyetçilik düşüncesinin farklılıklarla varlığını sürdüren Osmanlı'yı etkilemesi kaçınılmaz olmuştur. Bu durum beraberinde Osmanlı klasik döneminde söz konusu bir arada yaşamının yerini, unsurların kendi modern manada milli bilinçlenmelerinin almasını sağlamıştır. Modernliğin ortaya çıkardığı bu milliyetçi teşebbüsler dahilinde ortaya çıkan ya da çıkması muhtemel olan sorunlara dair Osmanlı'nın çareler üretmesi zorunlu hale gelmiştir. Bu bakımdan devleti selamete erdirmek ve bütünlüğünü muhafaza edebilmek amacıyla ortaya çıkan fikrî temayüller zorunlu olarak bütünlük için tehlike arz eden milliyetçi teşebbüslere ilişkin fikirler ileri sürmüşlerdir. Bu durum II. Meşrutiyet'in ilanına müteakip değişmemiş ve kendi mecralarına doğru evrilen fikri temayüllerin gündeminde tuttıkları bir mesele olmuştur. Türkçülük fikriyatı müntesipleri

⁵⁴⁴ Osmanlı siyaset anlayışında önemli yeri olan *Daire-i Adalet* kavramının tarihi süreç içerisinde algılanma biçimine ve siyasetnamelerde ne şekilde ele alındığına ilişkin bkz. Aslı Yılmaz, "*Daire-i Adalet Kavramı Bağlamında Osmanlı Siyaset- Yönetim Düşün Geleneği*", **YBAD Lisansüstü Seminer Çalışmaları**, 2, Eylül 2009. <http://yonetimbilimi.politics.ankara.edu.tr/files/2013/07/ayilmaz.pdf> Erişim Tarihi: 11.11.2017

de müspet milliyetçilik tavrını muhafaza ederek gayri Türk unsurlara ilişkin fikirler ileri sürerlerken; kendilerini devletin aslî unsuru olarak telakki etmeleri onları zorunlu olarak ihtiyatlı davranmaya sevk etmiştir. Bu durum ise; Osmanlıcı söylem içerisinde meselelerin irdelenmesi anlamını taşımaktadır. Nihayetinde II. Meşrutiyet'e giden süreç bir bakıma Osmanlı bünyesinde bulunan etnik, dinî ve mezhebî unsurların zorunlu da olsa Osmanlılık dahilinde fikirlere sarılmaları ve varlıklarını bu çerçevede tahkim etmeleri zorunluluk hissettikleri bir tavır olmuştur. Hal böyle olunca Türkçülük fikriyatı müntesipleri de Osmanlılık dahilinde kendi dışındaki unsurlara dair muhtelif fikirler ileri sürmüşlerdir. Bu fikirlerin; bir taraftan dönemin siyasî ve sosyal koşullarının etkisinde şekillendiğini söylemek mümkünken, diğer taraftan bu fikirlerin Türkçülük fikriyatını kayıtladığını da belirtmek gerekir.

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin benimsemiş olduğu Osmanlıcı söylemin Cemiyet bünyesinde önemli bir yekûn olarak bulunan Gayrimüslimler tarafından söylem olarak da olsa benimsendiği muhakkaktır. Nitekim Meşrutiyet'in ilanının ardından askerlikten vergi karşılığında muaf olan Gayrimüslimlerin tıpkı Müslüman unsurlar gibi anayasa gereği askerlikten sorumlu olmaları meselesi karşısında, ısrarla vergi vermeyip askerlik yapmayı istemeleri ve bu durumun o dönem İttihat ve Terakki önde gelenleri tarafından da savunuluyor olması, Osmanlıcı söylemin Meşrutiyet'in ilk günlerinde kendine ciddi bir zemin bulduğunun bir nişanesidir.⁵⁴⁵ Bu dönemde Osmanlıcı söylemin pratik karşılığı olarak okuyabileceğimiz birlikteliklere de tesadüf edilmektedir. Nitekim 1909 yılında kurulan ve Türkçü fikriyatın önemli mahfillerinden biri olan Türk Derneği bünyesinde Türklerin dışında Gayrimüslim unsurlara da yer verilmiş olması bunu destekler mahiyettedir.⁵⁴⁶ Bunun dışında Meclis-i Mebusan'da *“Rum Patrikhanesi ile Bulgar Ekzarhlığı beyninde münazunfih olan kilise*

⁵⁴⁵Ahmad, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın Gayrimüslim cemaatlerin önde gelenlerine ordunun yüzde yirmi beşinin Hıristiyanlardan oluşacağını söylemesinin Hıristiyanlar-özellikle de Ermeniler tarafından memnuniyetle karşılandığını belirtmektedir. F. Ahmad, **Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler**, s. 18-19.

⁵⁴⁶Fusun Üstel, **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Ocakları**, İstanbul 2010, s. 21. II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden yıllarda Osmanlılık tartışmalarına dahil olan Türkçüler nezdinde Osmanlı'nın bir Türk Hakanlığı olduğu ifade edilirken gayr-i Türk unsurlar için ise; *“Arap, Kürt, Ermeni, Rum sevk-i tali' ve ilca-yı târîh ile bu saltanata ittihâk etmiş akvâm ve milel-i tabia'yı teşkil ederler. Osmanlı devletinde şu akvâm-ı necîbe ve milel-i güzidenin hukûk ve imtiyâzât-ı mahsûseleri vardır; inkâr olunamaz. Lakin itiraf etmek icab eder ki, yine Kara Osman saltanatının esas metini, Habsburg İmparatorluğunun Almanları gibi, Anadolu'nun Türkleridir.”* Ahmet Ferit, *“Türk Ocağı”*, **Nevsâl-i Millî**, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, Dersaadet 1330, s. 188.

ve mektepler hakkında Lâyiha-i kanûniye” dolayısıyla söz alan Ahmet Ferit Bey’in (Tek) farklı milliyet ve mezhep mensuplarının hürriyetine ilişkin söylediklerinin müspet olması da bu bakımdan dikkate değerdir.⁵⁴⁷

Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Gayrimüslim unsurların yapıp ettikleri, eğitim ve öğretim hususunda nasıl bir pozisyon aldıkları ve nelere dikkat ettikleri Türkçülerin üzerinde durdukları bir mesele olmuştur. İzzet Ulvi’nin İzmit-Kayseri hattında yaptığı seyahati esnasında geçtiği yerlerde bulunan Gayrimüslim unsurlara ilişkin ifade ettikleri bu bakımdan dikkate değerdir. Osmanlı vatandaşları arasında Ermeni vatandaşların eğitim hususunda ileri bir seviye tutturdıkları; “*Mektebin sınıflarını dolaştım. Talebeyi mâlumathı, serbest, istikbâl için ihtimâmla hazırlanmış buldum. Derslerini dinledim, hatta muallimlerinin teklîfi üzerine istediğim sınıfın en küçük şakirtlerine Türkçe, Fransızca ibâreler okuttum. Doğrusu iyi bildiler.*”⁵⁴⁸ cümleleriyle belirtilmektedir. Ayrıca bu mekteplerde lisân derslerine ehemmiyet verildiği ve Almanca, Fransızca, İngilizce okutulmakla birlikte; Türkçeye de, öğrencilerin iyi okullara gidebilmeleri için ayrı bir ihtimam gösterildiği belirtilmektedir. Bu gayret ve çabaların Ermenileri iktisaden yüksek mevkilere taşıdığı üzerinde durulmakta ve onların Meşrutiyet’ten gereği gibi istifade ettikleri belirtilmektedir. İzzet Ulvi’nin bu seyahatine esnasında tetkik ettiği bu hususlara dair belirtilmesi gereken önemli husus ise; bahsi geçen metinde özelde Ermeniler ve Rumlarla ilgili genelde ise Gayrimüslim Osmanlı tebaasıyla ilgili ifadelerin ayrıştırıcı olmadığı, bilakis onlar tanımlanırken ya da onlara ilişkin hususiyetler izah edilirken müspet ifadelerin kullanıldığıdır. Metinde Gayrimüslimlere ilişkin müspet olmayan tek ifade Hristiyan bir vatandaşın imalı bir şekilde; Kayseri’de, kendi milletinin çokluğuna yapmış olduğu vurguya ilişkin gösterilen tavidir.⁵⁴⁹ Tabi şunu belirtmekte de fayda var: Gayrimüslim tebaaya ilişkin gözlemlerin anlatıldığı ve onların ne derece imkânlarla sahip oldukları, eğitim ve iktisadî hususiyetler bakımından iyi durumları ifade edilirken, bu ifade edişin kötü durumda olan Türk unsura bir resim çizmek ve onun bu manada geri kalmışlığına vurgu yapmak maksadını taşıdığını belirtmek yerinde olacaktır. Metnin kaleme alındığı yıl dikkate alındığında, Osmanlı sınırları içerisinde Gayrimüslim unsurlar tarafından birçok isyan hadisesinin gerçekleştiği ve bu isyanlar esnasında

⁵⁴⁷ Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, D. 1, İS. 2, C. 6, s. 572-575.

⁵⁴⁸ İzzet Ulvi, “Kayseri’ye Doğru”, *Türk Yurdu*, 5 Nisan 1328, 1/11, s. 335.

⁵⁴⁹ İzzet Ulvi, “Kayseri’ye Doğru”, s. 339.

Müslüman-Türk unsura ilişkin katle varan zulümlerin söz konusu olduğu görülmektedir. 1892 (Akdamar Kilisesi'nin basılarak Papazının Ermeni ihtilalciler tarafından öldürüldüğü tarih) yılında başlayan ve 1896 isyanıyla sonuçlanan Van'daki Ermeni isyanı⁵⁵⁰, 1894 Sason isyanı, 1909 yılında gerçekleşen Adana Ermeni olayları gibi hadiselerde Ermenilerle Müslüman unsurlar arasında geçen onca hadiseye rağmen 1912 yılında Türk Yurdu gibi Türklüğe yaptığı vurguyla dikkatleri çeken bir yayın organının Gayrimüslim unsurlara ilişkin ifadelerindeki naiflik ve onların vatandaşlığına yaptıkları vurgu önemlidir. Bu da dönemin hakîm siyasî ve sosyal söyleminin bir gereği olarak beliren bir durum olmuştur. Osmanlı Devleti'ne olan merbutiyetin asliyet üzerinden olması; Türkçüleri bu tavra yönelten önemli bir neden olmuştur. Bu duruma örneklik teşkil etmesi bakımından başkaca hadiseler de zikredilebilir. Hıristiyan vatandaşların genelde kazançlı işlerde mevki sahibi oldukları herhangi bir rahatsızlık ifadesi olmaksızın belirtilmektedir.⁵⁵¹ İzzet Ulvi özelinde gelişen bu tavır aynı zamanda Meşrutiyet'in ilanının bir getirisi olarak ele alınabilir. Nitekim kimi hatıratlarda Meşrutiyet sonrasında özellikle Rusya'da meskûn olan Ermenilerin çoğunluğunun Osmanlı topraklarına geri döndükleri ve buna İttihatçıların alan açtığı ifade edilmektedir.⁵⁵² Tabii şunu da var ki: bir şekilde yurt dışına gitmiş olan bu unsurların gittikleri yerlerde kendi milliyetlerine ilişkin bilinçlenme düzeylerinde bir artışın olduğu da bir gerçektir. Bu durum ise; Osmanlı'ya döndüklerinde Osmanlılık fikrinin kendi lehlerine işler bir vaziyette varlık bulmasının alanını onlara bir imkân olarak sağlamıştır.

Osmanlı Devleti gibi farklı unsurları bünyesinde barındıran bir yapının, idari mahallerinin birçoğunda unsurları birlikte barındırması kaçınılmazdır. Bu birliktelik zaman zaman Türklerin çoğunluğu dâhilinde gerçekleşirken, fetihler neticesinde alınan yerlerde Gayrimüslim ve gayr-i Türk unsurların yoğunlukta olduğu da müşahade edilmektedir. Bu bir arada yaşayış tarzı modern zamanlara gelindiğinde özellikle millî bilinçlenmenin yoğun olarak yaşandığı 19. yüzyıl itibariyle unsurlar arasında "*temsîl*"i (benzeme-asimilasyon) gündeme getirmiş ve bu durum zaman zaman Türkler lehine

⁵⁵⁰ Sami Ağaoğlu, "*Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü*", A. Ü. **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2007, 35, s. 311-339. Bu makalede; Van'da Ermeni komitacılarının Müslüman unsur ile birlikte kendileri ile hareket etmeyen Ermeni vatandaşlara yaptıkları, onları nasıl göçe zorladıkları, evlerini ve mallarını nasıl yağmaladıkları o dönem bu muameleye maruz kalanların anlattıkları üzerinden izah edilmektedir.

⁵⁵¹ İzzet Ulvi, "*Kayseri'ye Doğru*", s. 336.

⁵⁵² Fahrettin Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**, Ankara 1998, s. 42.

olurken çoğunlukla Türkler aleyhine bir seyir takip etmiştir. Bu durum; Fransız İhtilali sonrasında yaygınlık kazanmaya başlayan milliyetçilik fikriyatının Gayrimüslim ve gayr-i Türk unsurlar arasında daha çok yaygınlık kazanmasıyla doğrudan alakalıdır. II. Meşrutiyet dönemi Türkçü neşriyatlarında da benzer kanaatin oluşmasını sağlayacak metinler kendini göstermektedir. Nitekim Balkanlarda bulunan Türklerin temsile uğradıkları ve bazı yerlerde Bulgarların dahi Türklerden daha iyi Türkçe bildikleri ve bu temsile uğrayışın temel müsebbibinin kavmiyeti koruyamamak ve kavmiyeti okuyup öğrenmemek olduğu üzerinde durulan bir meseledir. Gayrimüslim ve gayr-i Türk unsurların Türkler karşısında temsil edebilme gücüne sahip olmaları ise; onların kendi millî ve kavmî hususiyetlerine gösterdikleri önemle alakalı olduğu beyan edilmektedir.⁵⁵³ Bu temsil olayının Osmanlı'nın muhtelif yerlerinde de söz konusu olduğu ve buralarda da Türklerin kendi lisânlarını terk ederek buldukları yerlerdeki baskın lisânı kullanmaları zaman zaman gündeme getirilmiş, bu manada lisâna sahip çıkmanın önemine işaret edilmiştir.⁵⁵⁴

Gayrimüslim unsurlara ilişkin gerek onlardan kaynaklı problemler gerekse devletin onlara vermiş olduğu imtiyazlar da Türkçüler tarafından eleştirilmektedir. Bu çerçevede özellikle vergiler hususunda Gayrimüslim vatandaşların gösterdikleri tavra değinmekte fayda vardır. Türk Yurdu mecmuasında Osmanlı'nın özellikle İstanbul'da istihsal olunan vergiler hususunda verilen tablodan hareketle, İstanbul'un en zengin bölgesi Beyoğlu olmasına rağmen vergi borcu anlamında en fazla borcun buraya ilişkin olduğu ifade edilmekte ve buranın demografik olarak Gayrimüslim çoğunluğa ait olmasına işaret edilmektedir. Tabi burada ecnebilere ait vergi mükellefiyeti olmayan binaların varlığına dikkat çekilmektedir.⁵⁵⁵ Yukarıda ifade edilen Gayrimüslimlerin sahip oldukları meziyetlere ilave olarak; ellerinde bulundurdukları imtiyazlara işaret ediliyor olması da ayrıca kıymelidir. Nitekim vergi hadisesi; iktisadî ve sosyal bakımdan belirli bir seviye tutturabilmiş olmalarında sahip oldukları imtiyazlara işaret edilmesi bakımından da dikkate değerdir.

II. Meşrutiyet döneminde Gayrimüslim ve Gayr-i Türklere ilişkin dikkati çeken bir diğer husus ise; Türkçülerin, Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirmesinin Türkler

⁵⁵³ Yavuz, "Köprülü'den Mektup", *Türk Yurdu*, 5 Nisan 1328, 1/11, s. 340-342.

⁵⁵⁴ "Türk Yurdu", *Türk Yurdu*, 3 Mayıs 1328, 13, s. 408.

⁵⁵⁵ Parvus, "1327 Senesinin Ahval-i Maliyesine Bir Nazar", *Türk Yurdu*, 3 Mayıs 1328, 2/13, s. 400.

için ne kadar önemli ise, bir o kadar diğer unsurlar (özellikle Arnavutlar ve Ermeniler) açısından da önemli olduğunu düşünmeleridir. Bu durumu anlatması bakımından kullanılan şu ifadeler dikkate değerdir:

“...devlet-i Osmâniye vatandaşlığına dâhil bazı anâsır daha vardır ki, onların menâfi-i kavmiyeleri, Osmânlu istiklâl ve tamamiyet-i mülkiyesine Türkler kadar belki Türklerden daha ziyâde müftekirdir. Bunlardan ilk evvel hatıra gelen Ermenilerle Arnavutlardır. Osmanlı İmparatorluğu târîh sahnesinden kalktığı anda bu iki milliyetin idâme-i mevcûdiyetleri büyük tehlikelere ma'rûz kalmış olacaktır.”⁵⁵⁶

Balkan Savaşları'nın hemen öncesinde Gayrimüslimlere ilişkin kurulan bu cümleler iki bakımdan manidardır: birincisi; Trablusgarp hadisesinin akabinde ve Balkan Savaşlarının hemen öncesinde⁵⁵⁷ yaşanan hadiselerle rağmen Türkçülerin Türkler dışındaki diğer unsurların selametini Osmanlılıkta görmeleridir. İkincisi ise; II. Meşrutiyet'in ardından gelişen siyasî politik birlikteliğin daha çok Gayrimüslimlere yarar olmasına rağmen bu birlikteliğe sadakat gösterilmesi gerektiğini Türkçülerin dillendirmesidir.⁵⁵⁸

Türklerle diğer milletlerin münasebeti söz konusu edildiğinde, birlikte varlıklarını devam ettirmenin mahsurlu olmayacağına inandıkları görülen Türkçülerin, dönemin siyasî koşulları dolayısıyla etnik kaygılarla problem teşkil eden unsurlara ilişkin tarihi değiniler yaptıkları görülmektedir. Mehmet Hulusi tarafından kaleme alınan Ermeniler ve Kürtler başlıklı metinde Ermenilerin İran'la münasebetleri dolayısıyla Farîsîleştikleri ifade edilmektedir. Aynı metinde Kürtler söz konusu olduğunda Türklerle aralarında din, tarih ve kültür üzerinden teşekkül etmiş olan müştereklik dolayısıyla ayrılığın- gayrılığın söz konusu edilemeyeceği belirtilmektedir.⁵⁵⁹ Nitekim sadece Kürtler için söz konusu olmamakla birlikte; diğer etnik ve mezhebi farklılıklar için de varlıklarını sürdürebilmeleri açısından Türklük davası gütmenin önemli olduğu Türkçüler tarafından düşünülmektedir. Bu yaklaşımı Halide Edip'in *Yeni Turan* adıyla 1913 yılında

⁵⁵⁶ Akçuraoğlu Yusuf, “*Türk Âleminde*”, **Türk Yurdu**, 26 Temmuz 1328, 2/19, s. 599.

⁵⁵⁷ Trablusgarp Savaşı sonrasında ve Balkan Savaşları öncesinde Ermeniler özelinde bağımsızlık ve özerklik isteyen cemaatler Osmanlılık söylemi üzerinden birlikte hareket ettikleri İttihat ve Terakki'ye karşı hareket etmeye başlamışlardır. Bunda dönem içerisinde bazı isteklerinin karşılanmamış olmasının önemli etkisi olmuştur. Konu ile alakalı olarak bkz. F. Ahmad, **Jön Türkler ve...**, s. 25.

⁵⁵⁸ Bu durum; bir önceki kısımda ifade edildiği üzere, Meşrutiyet'in ardından Osmanlılığa ilişkin Türkçülerin yaklaşımlarında da görülmektedir.

⁵⁵⁹ Mehmet Hulusi, “*Ermeniler ve Kürtler*”, **Türk Duygusu**, 15 Cemâziyelâhir 1331, 2, s. 30-31. Kürtlere ilişkin şu ifadeler yer verilmektedir: “*Hâsılı Türk ve İslâm hayat-ı ictimâiyesi 1300 seneden beri Kürtleri aynı bir çember içine almış, ruhlarını da, hayatlarını da, dinlerini de, kabiliyetlerini de, adetlerini de, her şeylerini birleştirmiştir. Bu gün onlar müşterek hatıralara, müşterek menfaatlere, müşterek tehlikelere mâlikdirler. Her itibariyle Kürtler ve Türkler kardaşdırlar.*”

yayımlanan romanında da görmek mümkündür. Roman genel olarak Yeni Osmanlılar ve Yeni Turan adlı iki partinin memlekete ilişkin mücadelesi üzerine kurulmuş bir yapıttır. Yeni Turan'ın başkanı olan Oğuz'un partilerinin gayesini izah ederken kullandığı ifadeler bu yaklaşımı göstermesi bakımından önemlidir:

*“Evet, ben mademki sizi Yeni Turan'ın yoluna davet ediyorum... zannetmeyin ki ben bu yola yalnız Turan'ın çocuklarını, Türk kardeşlerimi çağırıyorum. Hayır, hepsini, Türkiye'nin bütün çocuklarını; bu topraklarda, ülkede mâzisini, hayatını, ecdâdını târihini saklayan bütün Türkiye toprağının çocuklarını; Kürtleri, Arapları, Ermenileri, Rumları, hepsini çağırıyorum.”*⁵⁶⁰

Ayrıca romanda Osmanlı Devleti'nin kurulduğu yıllara atfen kuruluşta “*Türk ırkının*” aktif olmasına rağmen farklı unsurları farklılıklarını muhafaza ederek bir arada tutabildiği örnek gösterilerek, Türklüğün selametini arzu etmenin beraberinde gayr-i Türk unsurun selametini de istemek manasına geleceği ifade edilmektedir.⁵⁶¹ Fakat Türkçü neşriyatta, Türklerin “*Osmanlılığa*” sahip çıkma hususunda gösterdikleri çaba ve gayrete, Gayrimüslim unsur tarafından mukabele edilmediği ve aksine Türklerin bu müspet yaklaşımının onlar tarafından suistimal edilerek kendi geleceklerinin peşine düştükleri inancı hâkimdir.⁵⁶² Dolayısıyla bahse konu edilen yıllarda gayr-i Türklere dair Türkçü neşriyatlarda ve mahfillerde müspet olmayan yaklaşımların sergilendiğini söylemek yanlış olur. Bu duruma sebep ilanihaye Meşrutiyet dolayısıyla Türklüğün de içerisinde mecz olduğuna inanılan Osmanlılık söylemidir. Gayr-i Türklere dair eleştiri konusu edilen husus ise; Osmanlılık söylemine Türklerin sadakat göstermelerinin aksine Türk haricî unsurların sadakat göstermek bir yana Osmanlılığı kendi lehlerine kullanabilecekleri bir söylem olarak görmeleri ve bunu suistimal etmeleridir. Serzeniş şeklinde olan bu söylemin de çoğunlukla Balkan Savaşları öncesi ve esnasında yaşananlardan kaynaklı bir farkedişin neticesi olarak belirdiğini belirtmek gerekmektedir. Dikkat çeken husus ise; Türkçülük fikriyatının mümessilleri tarafından geri kalmış, eğitimsiz, iktisaden belirli bir seviye tutturamamış, yoksul olan Türk unsura müspet olmayan bu durumlarından kurtulmalarının yolu olarak gayr-i Türk unsurun işaret edilmesidir. Hülasa edilecek olursa; dönemin hakîm anlayışı ve Türkçülerin kendilerini devletin aslî unsuru olarak telakki etmeleri; gayr-i Türk unsura ilişkin müspet bir tavır takınmalarını Osmanlı Devleti'ni muhafaza etmek namına onları zorunlu kılmış. Bu durum aynı zamanda Osmanlılık içerisinde kendi varlığını devam ettirmenin bir tarz-ı

⁵⁶⁰ Halide Edip Adivar, **Yeni Turan**, İstanbul 2016, s. 34.

⁵⁶¹ H. E. Adivar, **Yeni Turan**, s. 36-38.

⁵⁶² Tahrir Heyeti, “*M. T. Beye Cevab*”, **Yeni Felsefe Mecmuası**, 15 Eylül (Tarih yok), Nu: 3, s. 1.

siyaset olarak belirlenmesinin de gereğidir. Tarz-ı siyasete ayrıca değinmek gerekir: 19. yüzyılın devleti selamete erdirmek maksadıyla muhtelif fikrî çabaların “*zaruretler, mahsurları ortadan kaldırır*” hâkim anlayışının da etkisiyle her ne kadar mahsurlu görseler dahi gereklilik olduğu düşüncesiyle çeşitli çabalar ortaya koydukları muhakkaktır. Her ne kadar Türkçülük fikriyatı müntesiplerinin Gayrimüslimlere ilişkin sahip oldukları müspet fikirlerde bu anlayış etkili olsa da; büyük oranda dönemin baskın siyasî söylem ve sosyal ortamının bunda daha fazla etkili olduğunu belirtmek gerekmektedir. Gerek yukarıda bahsi edilen tefrika romanda gerekse özellikle önceki sayfalarda söz konusu edilen Millî Meşrûtiyet Fırkası’nın programında ve Türk Derneği’nin muhtevasında barındırdıkları söylemler ve ortaya koydukları tavırlar bu duruma işaret etmesi bakımından dikkate değer hususlardır. Millî Meşrûtiyet Fırkası’nın Osmanlılığa dair ortaya koyduğu düşüncelerle Türk Derneği müntesiplerinin çeşitliliği buna örnek olarak gösterilebilir.

3.1.4. Türkçülere Göre Millet (İrk, Milliyet, Kavmiyet) ve İslam

Fransız İhtilali’ne müteakip dünya üzerinde yaygınlık kazanmış olan milliyetçilik cereyanları, Osmanlı gibi çok unsurlu bir teşekkülü önemli ölçüde etkilemiştir. Bu çerçevede 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı münevverlerinin milliyet cereyanlarına dair kavram ve mefhumlara ilişkin muhtelif tanımlamaları olmuştur. Millet, kavim, ırk, ümmet gibi mefhumların ne tür anlamlar içerdikleri ve batıda kullanılan *nation* kavramına hangisinin tevafuk ettiği üzerine çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Millet kavramının daha çok dinî bir muhtevaya sahip olduğu anlayışı üzerinden, Batı’da kullanılan “*nation*”un, “*kavim*” ya da “*ümmet*” kavramlarına denk düştüğü yaygın bir kanaat olarak belirmektedir.⁵⁶³ II. Meşrutiyet dönemi Türkçülerinin milliyete ilişkin nazariyelere vakıf oldukları ve Doğu toplumları nezdinde bir cereyan olarak ne şekilde belirmediği üzerinde durdukları bir mesele olmuştur. Bu bakımdan Akçuraoğlu *Nevsâl-i Millî*’de kaleme aldığı *Şarkda Milliyet Fikri* başlıklı makalesinde, Batı’da ortaya çıkan bu fikrî cereyanın Doğu toplumlarında makes bulmasını Batılaşmanın bir neticesi olarak görmekte, devleti tekrardan eski gücüne kazandırmak arzusuyla Batı örnek alınarak

⁵⁶³ Ahmet Cevdet Paşa ve Kânîpaşazade Rıfat Bey; *nation*’un *kavim*’e denk düştüğüne işaret ederken büyük oranda ümmet kavramına işaret etmektedirler. M. Türköne, **Siyasî İdeoloji Olarak...**, s. 272.

gerçekleştirilen maddi yeniliklere benzer bir girişim olarak değerlendirmektedir.⁵⁶⁴ Dolayısıyla Akçuraoğlu'nun “*milliyet*” fikrinin modernleşmenin bir getirisi olarak ele aldığını iddia etmek yerinde olacaktır.

Bu bakımdan bir mefhum olarak II. Meşrutiyet öncesi dönemde kullanım imkânı bulan *millet*'in kendine mahsus bir algılanma biçimi olmuştur. Akçuraoğlu bu kavramı kullanan Tanzimatçıların ve Yeni Osmanlıların; Fransızca'nın “*La Nation*” mukabilinde kullandıklarını ama *birleşmiş bir Fransız milleti ile Osmanlı Devleti'nin tebası olan muhtelif kavimler kümesinin milliyet nokta-i nazarından çok farklı olduğuna dikkat etmediklerini ifade etmektedir.*⁵⁶⁵

Millet kavramının Türkçüler tarafından yapılan muhtelif tanımları bulunmaktadır. Bu tanımlar dönemin siyasal ve fikrî temayüllerinin beslendikleri kaynaklara göre farklılıklar göstermektedir. Akçuraoğlu Yusuf, Fransızlarda İnsan Hakları Beyannamesi dolayısıyla insanın hür doğup hür öleceği bahsinin hâkimiyetin millette olduğu fikrini beraberinde getirdiğini ve buradan hareketle millete atfedilen mananın *müşterekler ve menfaat birlikteliği* olduğunu ifade etmektedir. Alman filologların ise; başka bir yol ve usul takip ederek milliyet fikrine vasıl olduklarını belirtmektedir. Almanların yapmış oldukları kazı çalışmaları dolayısıyla elde ettikleri bilgilerden hareketle ırklara ve onların tarihlerine ilişkin çalışmalar yapıyorlardı. Bunlardan hareketle Fransızlar nazarında milliyet, “*insânların arzûsuyla müekkid bir eser-i târîhîdir; milliyeti terkîb eden menşe'leri itibâriyle pek muhtelif olabilir. Nokta-i azîmetin ehemmiyeti yoktur, esâs nokta-ı muvâsalâttır.*” olarak tanımlanmakta iken Almanlar nezdinde milliyet “*bir emr-i tabîi olan ırk ile birleşmiş*” bir şey olarak tanımlanmaktadır.⁵⁶⁶ Bir başka yerde Akçuraoğlu Almanlar ve Fransızlar arasında millete olan yaklaşımların farklılığına vurgu yaptıktan sonra *millet* tanımını şu şekilde yapmaktadır: “*Millet soy ve dilin birliği sebebiyle, toplumsal düzeninde de birlik oluşturmuş bir insân topluluğudur.*”⁵⁶⁷ Daha önce Turancılık düşüncesine ilişkin ismini zikrettiğimiz Ahmet Ferit (Tek)'in ise millet tanımına ilişkin müphem bir yaklaşım sergilemektedir. Tabi bu tanımlamaların Turancılık bağlamında yapılmış ve romantik bir tanımlama biçimi olduğu da görülmektedir:

⁵⁶⁴ Akçuraoğlu Yusuf, “*Şarkda Milliyet Fikri*”, **Nevsâl-i Millî**, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, Dersaadet 1330, s. 23-24.

⁵⁶⁵ Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, s. 298.

⁵⁶⁶ Akçuraoğlu Yusuf, “*Milliyet Fikri ve Millet Muhârebeleri*”, **Türk Yurdu**, 7 Şubat 1328, 3/9 s. 260-264.

⁵⁶⁷ Y. Akçura, **Türkçülük**, s. 12.

“Millet nedir? Millet aynı men 'şee', aynı mâziye, aynı târîhe mâlik olan bir heyet mi demektir? Öyle ise, Türk, odur. Millet aynı örf ve âdete tabi, aynı müessesât-ı ictimâ'îyeye mâlik hatta aynı dine mûti bir cemiyet mi demektir? Öyle ise, Türk, odur. Millet aynı dil ile konuşur, aynı edebiyât ile yaşar, aynı ihtisâsât ile titrer, aynı mefkûre arkasından koşar, bir mecmua-i ırkıyye midir?.. Öyle ise, Türk odur. Millet bir babanın, bir ananın öz çocukları mı demektir?.. Eğer, öyle ise, Türk odur.”⁵⁶⁸

Bu yaklaşımdaki müphemliğin, II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren bu döneme ilişkin yapılan tanımlamalara dair kuşatıcı bir tavrın sergilenmek istenmesiyle alakalı olduğu söylenebilir. Tanımlamayı yapanın Ahmet Ferit olduğu ve onun da Millî Meşrutiyet Fırkası'nın mahiyetinden de anlaşılacağı üzere İslamlık ve Türklükten mülhem bir Osmanlılığı önemsiyor olduğu dikkate alındığında bu durum daha açık bir şekilde görülebilir.

Söz konusu kuşatıcı tanım Türkçülük fikriyatının geneline teşmil edilerek ele alındığı vakit romantik taraflarının ağır bastığını belirtmek gerekmektedir. Bu halin bu şekilde olmasında önceki sayfalarda ifade edilen devlete ilişkin aslilik anlayışı üzerinden gösterilen bir arada tutmaya dönük olan yaklaşımın büyük oranda etkisi olmuştur. Türk Yurdu Mecmuası'nın daha ilk sayısında kendini göstermeye başlayan milliyetçiliğe ilişkin romantik yaklaşımın en görünür alanı hiç şüphesiz edebi metinlerdir. Bu romantik yaklaşımın halkçılıkla paralel giden bir yaklaşım olduğunu söylemekte fayda vardır. Ahmet Hikmet tarafından kaleme alınan ve Veled Çelebi Efendi'ye ithaf edilen *Üzümcü* başlıklı hikâyede söz konusu romantik tavrın emarelerine rastlamak mümkündür. Ahmet Hikmet'in bu metinde Anadolu-Türk insanının her şeye rağmen dirayetini ve güçlülüğünü anlattığına şahit olunmaktadır.⁵⁶⁹ Edebi metinlerde özellikle de şiirde görünür olan bu romantik halin aslında gündelik yaşam içerisinde cereyan eden hadiseler karşısında söz konusu edilmek istenmediği ve hatta mecmualarda gündelik yaşama ve olaylara ilişkin gerçekçi davranılması gerektiği telkin edilmektedir.⁵⁷⁰ Bu gerçekçi yaklaşımın bir bütün olarak Türklük fikriyatı için geçer hale gelme durumu, dönemin Türkçü neşriyatında

⁵⁶⁸ Necati Gültepe, **Turan-Turancılık Tarihinin Kaynakları**, İstanbul 1999, s. 93-94.

⁵⁶⁹ Ahmet Hikmet, “*Üzümcü*”, **Türk Yurdu**, 1, 17 Teşrinisani 1327, s. 3-7. Bu metnin özellikle son kısmında bahsi geçen; “*bir ulu çınarsın ki, kırılır, eğilmezsin; ölür, inlemezsin...Kanınla çorak kumlukları sularken ekmeğini alınının terine batırır, yer, yine düşman karşısına yaralarla beraber her yerde bir istihkam gibi çıkarısın.... Dul analarla dolu olan şu Anadolu bir üvey nine kadar ceşakardır...Sen şarkın kınına girmeyen bir kılıcınsın; dövüle, dövüle tavlansın, vurula, vurula kırılırsın...İlahi bir kuvvetin, ebedî bir feyzin var, ey Türk!...*” cümleleriyle bir insan tasavvuru ortaya konulmaktadır.

⁵⁷⁰ “Türk Yurdu” Muhabirlerine “Bir Rica” başlığıyla ilan edilen duyuruda “...Bize buldukları mahallerin hâl ve vakalarını ve bunlardan doğma ihtiyaçlarını, düşüncelerini, doğru ve iyi görmeye çalışarak, hayat ve hakikatten hiç ayrılmayarak, ve kof güürültüsüne boğulmayarak hayal ve mübalağaya asla kapılmayarak...” ifadelerinden hareketle merkezin dışında muhabirlik yapanlara gerçekçi olunması yolunda telkinde bulunulduğu görülmektedir.

siyasî ve sosyal ortam dolayısıyla Osmanlılık fikrinin makul olmadığına anlaşılması neticesinde mümkün olduğunu belirtmek yanlış olmaz. Nitekim Risal'in (Tekin Alp);

“Türklerin latîf rüyâları, uzun sürmedi. Hiç yoktan bir millet halk edemeyeceklerini çabuk anladılar. Bu millet-i mevhûmeyi teşkil edecek unsûrlar, birbirine hiç benzemeyen, birbirlerine hiçbir rabitası olmayan tamam bir Osmânlılığa kat'an muhâlif, an'anelerine mü'essesâtlarına gayet sağlam bağlı kavmiyetlerdi.”⁵⁷¹

ifade ettiği bu cümleler meseleyi anlaşılabilir kılması bakımından dikkate değerdir. Bundan ötürü özellikle Balkan Savaşları'na tesadüf eden vakitlerde *millet* mefhumunun da etnik bir muhtevaya doğru yöneldiği müşahede edilmektedir. *İrk* ile *milletin* aynı muhtevalara sahip mefhumlar olarak aynı metinlerde kullanıldığı da görülmektedir. Nitekim Mehmet Emin'in kaleme aldığı *Ey Türk Uyan* isimli şiirde 5000 yıllık bir tarihe atıf yapılarak Altaylardan kopup gelen bir millete hitap ediliyor olması bu bakımdan manidardır. Dönemin lûgatlarına da yansıdığı kadarıyla milletin daha çok *din* ile irtibatlandırılır olması dikkate alındığında ve 5000 yıllık bir Müslümanlıktan bahsedilemeyeceğinden de hareketle kavramın mana itibarıyla ırk'a mukabil bir alana doğru evrildiğini belirtmek gerekir. Şunu da ifade etmekte fayda vardır: şiirin muhtevasından anlaşıldığı kadarıyla meselenin bu noktaya gelmesinde diğer unsurların Türk'e reva gördükleri kötülüklerin ve ihanetlerin ciddi manada etkisi olmuştur.⁵⁷²

Vatan, millet ve devlete ilişkin sevgi ve bağlılığın yansımaları kaleme alınan hikâyelerde de görülmektedir. İzzet Ulvi tarafından kaleme alınan *Yanık Mektup* başlıklı hikâyede askere gidecek olan Süleyman'ın babasının ettiği “*ben seni devlet ve millet için büyüttüm. Âmirlerine, zabitlerine itaat, vazîfene dikkat et...*” nasihati ve annesinin “*Şehid babamın öcünü sen al. Yolun açık gazan mübarek olsun*”⁵⁷³ istek ve temennisi hem arzu edilen bağlılığı hem de halkın millet, devlet ve bu mefhumlara ilişkin vazife algılarını göstermesi bakımından önemlidir.

Millet ve milliyet mefhumları dolayısıyla bu mefhumların pratik bir neticesi olarak münevverlerin halk-Anadolu köylüsüyle kuracağı irtibat sayesinde Türkleri siyaset dâhiline alacakları ve bir münevver olarak sahip olmaları gereken muayyen bir emele ulaşılacağı kanaati de dikkati çeken bir diğer husustur. Fakat bu irtibatın Bulgar ve

⁵⁷¹ P. Risal, “*Türkler Bir Ruh-u Millî Arıyorlar-2*”, s. 689.

⁵⁷² Tanrıya yakarış mahiyeti taşıyan şiirde geçen şu mısralar bu bakımdan dikkate değerdir: “*intikamlar, istibdâdlar, hainlikler hep sana/ nankörlerden zulüm gören sen bahtsız Türk ırkına*” Şiirin giriş kısmında *Ey milletim* hitabıyla seslendiği de bahtsız olarak nitelediği *Türk ırkıdır*. Mehmet Emin, **Ey Türk Uyan**, (yayın evi ve yeri belirtilmemiş) 1330.

⁵⁷³ İzzet Ulvi, “*Yanık Mektup*”, **Türk Yurdu**, 1 Kanun-i Evvel 1327, 1/2, s. 29.

Ermeni münevverleri tarafından kurulmuş bir irtibat olduğunu belirtmekte de fayda vardır. Milliyetçilik cereyanının sosyal ve siyasî bir teşebbüs olarak öncelikle Gayrimüslim unsurlar arasında tezahür etmiş olması, bu münevverlerin esaret altında olduğuna inandıkları kendi halkları-köylüleriyle yoğun bir irtibat kurmalarına sebebiyet vermiştir. Bir noksanlık ve ihmal edilmişlik olarak karşımıza çıkan husus ise; dönemin Türk münevverlerinin daha çok devletin genel durumu üzerinden odaklandıkları siyasî meselelerden hareketle Türk-Müslüman halk-köylüyle gereken münasebeti kur(a)mamış olmalarıdır. Hâlbuki siyasî meselelere ilişkin kalıcı, derinlikli ve sahici çözümler üretebilmenin yolu buradan geçmektedir. Parvus'un ifadesiyle;

“Türk münevverleri, Türk köylüleri ile münâsebet peydâ ettiği ve devletin siyâsetinde halkın menfaati en ileri sürüldüğü takdirde ahvâlin değişeceğine hiç şüphe yoktur. O zaman Türk meselesi yani Türk milliyeti ve Türklerin millî terakkileri mes'eleleri de, Bulgar, Ermeni, ve sa'irenin millî mes'eleleri sırasına girecek ve neticede âlem-i medeniyet, onlara dahi diğerlerine olduğu gibi muamelede bulunmaya mecbûr kalacaktır.”⁵⁷⁴

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bir kültür hareketi olarak beliren Türkçülük fikriyatının siyasî ve sosyal bir hareket haline gelmesinde dönemin siyasî atmosferinin etkisi olduğu daha önce ifade edilmişti. Bu siyasî atmosfer dolayısıyla; özellikle 20. yüzyılın başlarında tebarüz eden Türkçülük fikriyatı, diğer fikrî temayüllerden bağımsız olmamakla birlikte onlardan ayrılığını belirginleştirmeye başlamıştır. Nitekim Sultan II. Abdülhamid döneminde sıklıkla dillendirilen fakat dönemin siyasî koşulları dolayısıyla pek de karşılık bulmayan bir Pantürkizm ya da Turancılığın varlığından bahsedilebilir. Şemseddin Sami'nin söyledikleri bu bakımdan bunu destekler mahiyettedir.⁵⁷⁵ Fakat bu yaklaşımın 19. yüzyıl sonlarında belirli bir mahfil haline geldiğini söylemek zordur. Fikrî anlamda bu ve buna benzer söylemlerin mahfil haline gelmeye başladığı dönem II. Meşrutiyet sonrası dönem olmuştur. Türkçülük fikriyatı bağlamında belirginleşmenin söz konusu olduğunu hasseten Ahmet Agayef'in Türk Yurdu Mecmuası'nda kaleme aldığı “*Türk Âlemi*” başlıklı yazı dizisinde görmek mümkündür. Agayef; özelde Osmanlı Devleti'nin genelde ise İslam dünyasının içinde bulunduğu kötü durumun *infirahi bir hal alması* adına belli çabaların söz konusu olduğunu belirtmektedir. Kaygı halinde olan bu çabaları *İslamiyet Kaygısı* ve *Türklük Kaygısı* olarak sınıflandırmaktadır. İslamiyet kaygısı güdenlerin uzun yıllardır din konusunda bir ıslah çabasında olduklarını belirttikten sonra bunları *Islâhçılar (Réformateur)* olarak adlandırmaktadır. Bu

⁵⁷⁴Parvus, “*Köylüler ve Devlet*”, **Türk Yurdu**, 9 Mart 1328, 1/9, s. 265.

⁵⁷⁵Şemseddin Sami, “*Lisân-ı Türki*”, s. 181.

islâhçıların meseleyi genel olarak bir ahlak problemi olarak ele aldıklarını belirtip, bunlar içerisinde ahlakın dışında boyutların olduğunu ifade eden fikir erbabının bulunduğu da işaret etmektedir. Elbette bunlar arasında en dikkate değer isim olarak son dönem Osmanlı fikir cereyanlarının tamamı üzerinde etkisi bulunan Cemaladdin Efganî gösterilmektedir. Efganî'nin, Batı'nın söz konusu edilen üstünlüğüne temel teşkil eden amillerin çeşitliliğine vurgu yapması onu bu manada farklı kılan temel özellik olarak gösterilmektedir.⁵⁷⁶

Husule gelen ikinci cereyan ise; *Kavmiyet Cereyanı* olarak gösterilmektedir. Kavmiyet cereyanının ortaya çıkması dönemin önde gelen münevverleri tarafından Osmanlı yenileşme çabalarının bir sonucu ve *Garp efkârının ve sarîh bir tabîr ile Avrupa medeniyetinin bir tesîri netîcesi* olarak görülmektedir.⁵⁷⁷ Daha çok Yeni Lisân Hareketi olarak bilinen Genç Kalemler ekibi ise milliyet ve kavmiyet dolayısıyla ortaya çıkan teşebbüsleri *İçtimaî Tekküllüm*⁵⁷⁸ ile izah etmektedirler. Kavmiyeti esas alıp ona göre siyasî ve sosyal tekliflerde bulunma durumunun İslam dünyasında sadece Türklere mahsus bir durum olmadığı, Farisi ve Arap toplulukları arasında da kavmi önceleyen cereyanın tebarüz ettiği belirtilmektedir. Kavmiyeti esas alan düşünme biçiminin *inkılab-ı kebir* olarak adlandırılan *Fransız İhtilali* sonrası görünür olmaya başladığı ve Avrupa'da ortaya çıkan Romantizm akımının ise bunun fikrî temellerini teşkil ettiği Agayef tarafından belirtilmektedir. Burada dikkatimizi çeken hususlardan biri; Agayef'in bahsettiği bu iki fikrî temayülün birbirleriyle ihtilafları ve farklılıkları olmakla birlikte müşterek bir zeminde ahenk ve imtizacının mümkün olduğu üzerinde durmuş olmasıdır.⁵⁷⁹ Fakat bu ahenk ve imtizacın siyasî bir tarafının olmadığı, "*İslam*" ve "*Türlük*" tabirlerini ihtiva ettikleri siyasî manadan tamamıyla bağımsız kullandığını, *bütün Müslümanların ve bütün Türkleri ittihâd ve ittifâk ederek siyâsî bir kütle-i vahide*

⁵⁷⁶ Ahmet Agayef, "*Türk Âlemi 3*", **Türk Yurdu**, 5 Kanun-i Evvel 1327, 1/3, s. 71-72. *İslâhçılar (Réformateur)* adlandırmasının sonraları da gündeme getirilen bir adlandırma olduğunu burada belirtmekte fayda var. Nitekim 1922 yılında Almanya'da tamamlanan *Modern Türklükte Kültür Hareketi* başlıklı Ahmed Muhittin tarafından kaleme alınan doktora tezinde özellikle 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren başlayan -Muhiddin'in kendi adlandırmasıyla- kültür hareketinin, İslamcılık olarak kullanılan *Reformasyon* adlandırmasıyla ifade edildiğini belirtmekte fayda var. Ahmed Muhiddin, **Modern Türklükte Kültür Hareketi**, İstanbul 2004.

⁵⁷⁷ Akçuraoğlu Yusuf, "*Türklük*", **Musavver Salnâme-i Servet-i Fünûn**, Üçüncü Sene, İstanbul 1328, s. 190.

⁵⁷⁸ ?(Ali Canip, Ziya Gökalp), "*Yeni Lisan*", **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 108.

⁵⁷⁹ Ahmet Agayef, "*Türk Âlemi 4*", **Türk Yurdu**, 12 Kanun-i Sani 1327, 1/5, s. 135-139.

teşekkül etmelerinin hayalden ibaret olduğu ifade edilmektedir.⁵⁸⁰ Bu meyanda İslamlık cereyanı içerisinde Türklük cereyanına ilişkin gelen itirazların temelinde kavmiyet vurgusunun, arzu edilen *kütle-i vahideye* hâle getireceği, bir anlamda bunun oluşmasında ciddi bir engel oluşturacağı yatar. Türklük kaygısı içerisinde bulunan dönem münevverlerinin bu itiraz ve endişeye dair yaklaşımlarında temel referans olarak İslam'ı ve onun tarihsel tecrübelerinden istifadeyle, kavmiyet kaygısı gütmenin aslında belirtildiğinin aksine dinen problemlili olmadığını rasyonel izahlarla ifade etmeye çalıştıkları da bir gerçektir.⁵⁸¹ Türklük cereyanına ilişkin eleştirilerin çoğunluğunun dile getirildiği dönem daha çok Balkan Savaşları sonrasına tesadüf eden dönemdir. Önceki dönemde Türklük cereyanına ilişkin İslamlık cereyanı neşriyatlarında müspet metinler kaleme alınmıştır. 1911 yılında Ahmet Hikmet tarafından kaleme alınan “Altın Ordu” başlıklı makaleye istinaden Sırat-ı Müstakim mecmuasında Ispartalı Hakkı'nın kaleme aldığı makalede bu ilgi ve alakanın varlığı bariz bir şekilde görülmektedir. Ispartalı Hakkı bu teveccühünü şu cümleleriyle dile getirmektedir: “*Âh ne olur... 'Altın Ordu' gibi makaleler çoğalsa, birbirini ardı sıra gelse... Türk Derneği dirilip toplanıp bize bu yolda da hizmetler etse...*”⁵⁸² Buna ilave olarak; Sırat-ı Müstakim mecmuasında, Osmanlı sınırları dışındaki Türklere ilişkin oldukça fazla değininin olması ve Rusyalı Türklerden birçok ismin burada yazılar kaleme almaları da bu münasebete işaret ediyor olması bakımından dikkate değerdir. Bu duruma Mehmet Akif'in İslamcılar ile Türkçüler arasındaki ihtilafına ilişkin sergilediği uzlaşmacı tavrı da özellikle ilave etmek gerekir.⁵⁸³

Aslında Türklük ve İslamlık arasında bir ihtilafın olmadığı, hatta Türkçülerin II. Meşrutiyet öncesi dönemde de her ikisine müspet yaklaşımları bilinen bir hadisedir. Akçuraoğlu tarafından kaleme alınan *Üç Tarz-ı Siyaset* başlıklı makaleye A. Turanî mahlasıyla *Mektub-u Mahsus* başlıklı Hüseyinzâde Ali tarafından kaleme alınan makale bu durumu vuzuha kavuşturmaktadır.⁵⁸⁴ Kavmiyet meselesinin İslamiyet'e karşı bir zıtlık

⁵⁸⁰ Ahmet Agayef, “*Türk Âlemi 5*”, **Türk Yurdu**, 9 Şubat 1327, 1/7, s. 190.

⁵⁸¹ Ahmet Agayef, “*Türk Âlemi 5*”, s. 196-198.

⁵⁸² Ispartalı Hakkı, “*Türklük Gayreti*”, **Sırat-ı Müstakim**, 5 Mayıs 1327, 6/141, s. 166. Ispartalı Hakkı Türk Derneği üyesi olmakla birlikte, bu metnin Sırat-ı Müstakim gibi bir mecmuada yayınlanmış olması dönem itibarıyla Türklük cereyanıyla İslamlık Cereyanı arasındaki münasebeti göstermesi bakımından önemlidir.

⁵⁸³ O. Okay, **Batılılaşma Dev...**, s. 158.

⁵⁸⁴ A. Turanî, “*Mektub-u Mahsus*”, **Türk**, 24 Teşrin-i Sani 1904, Nu: 56. Hüseyinzâde bu mektubunda Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm adlandırmalarına itiraz etmekle birlikte her iki teşebbüse de muhalif olmadığını aksine taraftar olduğunu anlatmaktadır.

husule getirebileceği hususu da önemli bir problem olarak ele alınmaktadır. Fakat Türkçüler arasında bunun muhtemel bir sıkıntı doğuracağı eleştirisine cevaben yazılan metinler bulunmaktadır. Metinlerde öncelikli olarak kavmiyetin tanımı yapılmakta ve bu tanımlarda dinin kavmiyetin belirleyici bir vasfı olduğu üzerinde durulmaktadır. Kavmiyet tanımına ilişkin izahatın Batılı terminolojiden aktarılarak yapıldığı da zikredilmesi gereken bir diğer husustur. Bu çerçevede kavmiyetin;

“...insanın ilk def’a anne kucağında işitmiş olduğu ninnilerden, ilk defa dili açılarak söylemiş olduğu hecelerden, o uzun uzun aylarca heceleyerek telaffuzuna muvaffak olamadığı kelimelerden, dadılarından, dedelerinden, ihtiyar baba ve annelerinden bir telâş-ı müteheyyiç ile dinlemiş, öğrenmiş olduğu du’âlardan, efsanelerden, ilk kere diz çökerek etmiş olduğu dualardan, ateşin bir intizar ile bekleyerek geçirmiş olduğu bayramlardan, merbût olduğu muhite mahsûs adât ve itiyâdattan, içinde büyümüş olduğu sokaklardan, oynamış olduğu oyunlardan, sıraları üzerinde sürünmüş bulunduğu mekteplerden, muhitinin irâ’e etmiş olduğu levhalardan ve şu levhaların dimağın üzerine bırakmış olduğu izlerden, ecdâdının geçirmiş olduğu tarihten, kendisini muhitinde bulunan başka insanlara rabteden maddî ve manevî alâkalardan”

husule geldiği belirtilmekte ve bu tanımın Ernest Renan’a atfen yapılan bir tanımlama olduğu görülmektedir.⁵⁸⁵

Milliyet ya da kavmiyetin din ile olan irtibatının ve bu çerçevede İslamiyet davası güdenlerin, kavmiyet-milliyet davası güdenleri dinden bağımsız hareket etmekle itham etmeleri veya din ile kavmiyet-milliyet arasında bir zıddiyetin olduğunu ifade etmeleri de tartışılan bir husustur. Kavmiyet cereyanı içerisinde bulunanlar, bu zıddiyetin söz konusu olmadığını, gündelik hayata etkisi dolayısıyla dini, tarihsel olarak toplulukların hayatlarında temel belirleyici fonksiyonundan ötürü kavmiyetin temel esaslarından biri olarak görmektedirler. Bu nedenle kavmiyet cereyanı güden Türklerin İslamiyet cereyanını kabullerinin zarurî olduğu belirtilmekte ve din, *rükn-i rekîn-i kavmiyet* (kavmiyetin yüce esası) olarak telakki edilmektedir. Dinden bağımsız bir kavmiyet taraftarı olmanın imkânsızlığı:

“Bir kavmin dinini, yani esâs-ı rûh ve hayatını inkâr edenler o kavmin taraftarı olamazlar. Bunlar liberponsör, kozmopolit, terâkkîperver, hürriyetperver ve hatta vatanperver olabilirler, fakat kavmiyet taraftarı olamazlar. Kavmiyet taraftarı olmak o kavmi olduğu gibi yani- lisânî, edebiyâtî, an’anâtî, dînî, teşkilât-ı ictimâ’iye, siyâsîye ve iktisâdiye ile berâber – kabul etmek demektir.”⁵⁸⁶

cümleleriyle ifade edilmektedir. Kavmiyet cereyanı içerisinde dine bu denli önem atfedilmesi ve bu önemin tarihî tecrübe içerisinde görünür hale gelirken ortaya çıkardığı müspet olmayan durumlara ilişkin tespitler de yapılmaktadır. Bu çerçevede hurafe ve bid’atların din üzerinden teşekkül ettirilmiş olan topluma ciddi manada zararlar verdiği,

⁵⁸⁵ Ahmet Agayef, “*Türk Âlemi 6*”, **Türk Yurdu**, 22 Mart 1328, 1/10, s. 293.

⁵⁸⁶ Ahmet Agayef, “*Türk Âlemi 6*”, s. 296-297.

bunların ilerlemesinin ciddi zaafının doğmasına sebebiyet vereceği ve dolayısıyla bu hurafelerin ve bid'atların üzerine gidilmesi gerektiği de bir söylem olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim yayınlanan bazı metinlerde, din ve kavmiyet arasındaki yukarıda bahsini ettiğimiz münasebete değinmeksizin, Batı'nın mevcut müspet durumuna kavuşmasının temel sebebi olarak kilise ve onun tekelinde gelişen taassupla mücadeleye işaret edildiği görülmektedir.⁵⁸⁷ Agayef tarafından dine ilişkin söylenmiş bu ifadelerden sonra, dinin; Türkler arasında var olan ayrılığın ortadan kalkmasında ne denli önemli bir yeri olduğuna işaret ettiğini belirtmekte fayda vardır:

“...Türklerin arasındaki şu yabancılığı, şu husûmeti kaldırmak için Türklere bir unsûr-ı vahid, bir kütle-i vahide oldukları fikrini telkin etmek için evvel-be-evvel bütün şu turûk ve mezâhibi umûmi ve yegâne menbâ'ı olan dine a'id doğru malûmat vermek lazımdır.”⁵⁸⁸

Bunun imkânının ise; daha önce de ifade edildiği üzere taassuptan uzak ve hurafelerden arındırılmış bir dinin varlığıyla sağlanabileceği ve bunun da *hakkıyla yetiştirilecek ulemâyı dîn vasıtasıyla kabil olacağı*⁵⁸⁹ üzerinde durulmaktadır. Türklükle İslamlık arasındaki rabıtaya işaret eden bir diğer isim ise Ethem Nejat olmuştur. 1913 yılında neşredilen “*Türklük Nedir ve Terbiye Yolları*” başlıklı kitabının hemen giriş kısmında dönemin İslamlık yanlıları tarafından, Türklük davası gütmenin Türkler arasında dine atfedilen öneme hâle getireceği düşüncesine itiraz etmektedir. Aksine burada tarihi referanslarla Türklerin hayatları pahasına İslamlıktan vazgeçmedikleri ifade edilerek şimdiye atıfla Türklük davası gütmenin İslamlığa herhangi bir olumsuz etkisinin söz konusu edilemeyeceği belirtmektedir. Hatta öyle ki, Türklerin var olan birçok şeylerini muhafaza edebilmelerini İslamiyet'e borçlu oldukları; “*Türkler emindirler ki milliyetlerini, lisânlarını bu günkü mevki-i ictimâ'iyelerini muhafazaya İslâmiyet'in büyük bir te'sîri olmuştur*” ifadeleriyle izah edilmektedir.⁵⁹⁰ Bu sözleri söyleyen kişinin Türk Ocakları'nın ilk üyelerinden, Türk Gücü Derneğinin kuruluşunda etki rol üstlenmiş olan ve 1918 yılında gittiği Berlin'de tanıştığı sosyalist düşünceler dolayısıyla sosyalist olan Ethem Nejat tarafından zikrediliyor olması ayrıca manidardır.

Osmanlı'da Türk milliyetçiliğini gecikmiş bir milliyetçilik olarak değerlendirmek pekâlâ mümkündür. Bu gecikmenin sebep olan belirli nedenler ileri sürülebilir. Ancak

⁵⁸⁷ Ahmet Agayef, “*Târîh ve Âsâr-ı Atikâ-Biraz Tarihten 2*”, **Türk Yurdu**, 3 Mayıs 1328, 2/13, s. 382-388.

⁵⁸⁸ Ahmed Agayef, “*Türk Âlemi-8*”, **Türk Yurdu**, 12 Temmuz 1328, 2/18, s. 550.

⁵⁸⁹ Ahmed Agayef, “*Türk Âlemi-8*”, s. 550.

⁵⁹⁰ Ethem Nejat, **Türklük Nedir ve Terbiye Yolları**, s. 4.

kimi değerlendirmelerde bu gecikmenin en başat belirleyicisi olarak İslam'ın ileri sürülmesi⁵⁹¹, bütünlüklü bir Türk milliyetçiliğinin teşekkül ettiği II. Meşrutiyet dönemine (1908-1913) ait metinlerde söz konusu değildir. Aksine İslam'la Türklüğün mündemiç bir halde çerçevesinin çizilmeye çalışıldığını söylemek yanlış olmaz. İslam'dan bağımsız bir Türklüğün varlığından bahsedenler daha çok Orta Asya-Kafkas bağlantılı olan Türkçülerdir. Hüseyinzade Ali buna örnek olarak verilebilir. 1905-1906 yılları arasında Bakü'de İstanbul Türkçesiyle yayınlanan Hayat gazetesinde kaleme aldığı bazı makalelerde bu husus dikkati çekmektedir.⁵⁹²

Cereyanların belirginleşerek kendilerine mahsus özelliklerini tebarüz ettirmeye başladıkları dönem Balkan Savaşları öncesi ve sonrası döneme denk gelmektedir. Halide Edip tarafından kaleme alınan ve “*Türklere bir âti va'ad eden Tanrı, bu gün onları uyandırıyor.*” üst cümleleriyle yayınlanan “*Münâca'at*” başlıklı metin mahiyeti itibariyle bunu göstermesi bakımından önemlidir. “*Bütün düşmanlarımız gelsinler ve cenk etsinler... Ne muhârebe ne kaht, ne felâket, ne de kara günler artık nûr-ı hayatı gösterdiğin Türk kullarının ırkını söndüremez Tanrım!*”⁵⁹³ ifadeleri meselelerin aldığı boyutu göstermektedir. Milliyetin etnik mensubiyetle ilişkilendirilmeye başlamasının bir örneği olarak Gökalp tarafından kaleme alınan şu mısralar da kanaatimizce önemlidir: “*Ulus'u içine girsin her oymak, Beş ulus “Budun”da birleşsin çabucak; Uygur, Kalaç, Karluk, Kanğlı, kaçak- Türk yurdu bir olsun kalmasın kaçak-*”⁵⁹⁴ Bu değişimi Osmanlıcılık söyleminin yılmaz savunucularından biri olarak gösterebileceğimiz Ahmed Mithad'da da görmek mümkündür. II. Meşrutiyet öncesinde II. Abdülhamid'in isteğine binaen kaleme aldığı *Üss-i İnkılab* adlı eserinde Osmanlılığı birlik-beraberlik çerçevesinde ele alarak ittihadın imkânı üzerinde duran Ahmed Mithad, 1908 yılında

⁵⁹¹ Taner Akçam, “*Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler*”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Milliyetçilik**, 4, İstanbul 2008, s. 54. Akçam, Türk milliyetçiliğinin gecikmiş bir milliyetçilik olmasının ilk sebebi olarak İslam'ı göstermektedir. Türkçülerin eserlerinde İslam'ın bu olumsuz yönüne değindiklerini belirtmekte ve Mustafa Kemal'den hiç İslam kelimesi dahi geçmeyen bir alıntı yaparak bunu desteklemeye çalışmaktadır. Doğrusu Meşrutiyet dönemi Türkçülerin İslam'la aralarına bu denli mesafe koyduklarını söylemek pek doğru değildir.

⁵⁹² Ömer Faruk Süleymanoğlu tarafından hazırlanan yüksek lisans çalışmasında Hüseyinzade Ali'nin bu gazetede yayınlanan makalelerinin bir kısmı yayınlanmıştır. “*Türkler Kimdir, Kimlerden İbarettir*” ve “*Gelelim “Turok” Sözüne*” başlıklı makaleleri muhteva itibariyle bunu destekler niteliktedir. Ömer Faruk Süleymanoğlu, **Ali Bey Hüseyinzâde'nin Makaleleri Üzerine Bir Araştırma**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2004.

⁵⁹³ Halide Edip, “*Münâcaat*”, **Türk Yurdu**, 4 Teşrinievvel 1328, 2/24, s. 729.

⁵⁹⁴ Gökalp, “*Altın Destan*”, **Altın Armağan**, Tanin Matbaası, İstanbul 1328, 34-35.

İstanbul'da verdiği “*Türklüğe Dair*”⁵⁹⁵ başlıklı konferansıyla dönemin siyasal hadiselerinin fikirlerin üzerinde ne türlü tesirleri olduğunu ortaya koyması bakımından dikkati çekmektedir. Balkan Savaşları'na müteakip *Büyük Duygu* mecmuasında kaleme alınan *Türklük Hastalığı* başlıklı makalede ise; yaşanan siyasî ve sosyal hadiseler dolayısıyla Türklüğe ilişkin müspet olmayan yaklaşım eleştirilmekte ve Türklüğün kurtarılmasının elzem olduğu ifade edilmektedir: “*Türklük hastadır. Bir takım kanlı eller yakasından tutmuş hayatına kıymak üzeredir. Haydi evvelâ hastamızı kurtaralım.*”⁵⁹⁶ Bir başka makalede ise Türk'ün sahip olduğu kudrete işaretlerle; “*Artık uyan, uyan ey Türk. Helalin kadar nihâyetsiz bir hayat senin hakkındır. Eski ve yüksek hayatın tazelenisin. Nihâyetsiz ve yüce bir yaşayışa dönsün...*”⁵⁹⁷ cümleleri zikredilmekte ve Türk'e bir istikamet işaret edilmek istenmiştir. Sergilenen bu yaklaşımlardan da anlaşılacağı üzere Türklük gayesi gütmenin Osmanlılık gayesi gütmekten sıyrılması belirli siyasî hadiselerin Türkçüleri mücbir bırakması neticesinde söz konusu olmuştur. Buna gayri Türk unsurların kendi milliyetçilikleri lehine sergiledikleri yaklaşım da ilave edilince söz konusu durum Türklüğü esas tutmayı hızlandırır bir durum almıştır.

Türkçülük fikriyatına sahip münevverlerin “*ırk*” kavramına yaklaşımları ve bu yaklaşımların beslendiği kaynaklara da değinmekte fayda var. II. Meşrutiyet döneminde Türkçülerin önemle takip ettikleri hususlardan birisi de Türk ırkına ilişkin yapılan çalışmalar olmuştur. Bu anlamda müsteşrikler tarafından yapılan çalışmalar Türkçüler tarafından takip edilmiştir.⁵⁹⁸ Nitekim “*ırk*” kavramının Meşrutiyet'in ilk yıllarından itibaren Türkçüler arasında da tartışma konusu haline geldiğini ve bu tartışmaların Batılı düşünürlerden atıflarla desteklendiğini belirtmek gerekmektedir. Genç Kalemler dergisinde Yeni Lisân tartışmaları bağlamında Köprülüzade'nin yaptığı eleştirilere karşılık kaleme alınan metinde “*ırk*” kavramına değinildiği görülmektedir. Bu metinde de

⁵⁹⁵ Bu konferans daha sonra Sırat-ı Müstakim mecmuasında Eşref Edip tarafından kaleme alınarak peş peşe üç sayıda bir yazı dizisi şeklinde yayınlanmıştır. Bu konferansa dair bkz. Muharrem Dayanç, “*Ahmet Mithat'ın Türklüğe Dair İsimli Önemli Bir Eseri*”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2007, 8/1, s. 1-18.

⁵⁹⁶ Mehmed Münir, “*Türklük Hastalığı*”, **Büyük Duygu**, 15 Cemazeyilahir 1331, 6, s. 91.

⁵⁹⁷ “*Türklüğe Doğru*”, **Büyük Duygu**, 15 Cemazeyilahir 1331, 6, s. 82.

⁵⁹⁸ “*Türklük Şuûnu-Türk Irkının Beşiği*”, **Türk Yurdu**, 9 Şubat 1327, 1/7, s. 212-215. Bu makalede İngiliz müsteşrikler tarafından Türk ırkının zuhur ettiği yerin tespiti maksadıyla yapılan bir araştırma-inceleme seyahatinden bahsedilerek, bu seyahate ilişkin müsteşrikler tarafından verilen bir mülakata dikkat çekilmektedir. Bu mülakatta dikkat çeken bir diğer husus ise İstanbul Türkçesiyle konuşan birinin Kazaklarla rahatlıkla anlaşabiliyor olmasıdır. *Kazakların İslam'ın şarktaki pişdârları* olmaları Osmanlı Türkleriyle aralarındaki benzerlikte önemli olduğu işaret edilmektedir.

ilginç olan şey ise; Yekta Bahir mahlasıyla cevabî yazıyı yazan Ali Canip'in kesin ifadelerle Türk kavmiyle Türk ırkının farklı şeyler olduğunu ifade etmesidir. Bu yönüyle kavmi; *lisânî bir cemaat olarak adlandırılan*⁵⁹⁹ Ali Canip'i, bu söyleme iten şeyin Osmanlılık içerisinde canlı tutulmak istenen bir Türklüğün, lisânla mümkün olabileceğine olan inancıdır. Aynı isimler arasında geçen başka bir münakaşada ise; ırk ve kavim mefhumlarına ilişkin yaklaşım: “*Saf ve târihî ırkların mevcûdiyetine kâ'il değiliz; yalnız kâ'il olduğumuz bir şey varsa lisânlara istinâd eden kavmiyetleridir.*”⁶⁰⁰ şeklinde izah edilmektedir. Bu tartışmayı ilginç kılan hususların başında hiç şüphesiz tartışmanın Türkçüler arasında cereyan eden bir tartışma olması gelir. Bu durum ise, henüz Meşrutiyet'in ilk yıllarında fikriyatın temel kavram ve mefhumları üzerinde Türkçülerin mutabık olmadıklarının bir göstergesi olarak okunabilir. Köprülüzade'nin, daha önce bahsettiğimiz Millî Edebiyat hususundaki fikirlerinin değişmesinin de gösterdiği üzere, mefhum ve kavramlar üzerinde mutabakatın söz konusu olması belli siyasî hadiseler sonrasında gerçekleşmiş bir durumdur. Balkan Savaşları ve Dünya Savaşı gibi.

Bahsi geçen kavrama ilişkin bir diğer husus da; dönemin kültür hareketleri içerisinde önemli yeri olan ve İslamcılık düşüncesinin mümtaz simalarından biri olarak kabul edilen Cemalettin Efganî'den Türkçülük fikriyatına sahip münevverlerin ırk bağlamında etkilenmiş olmasıdır. Türköne; Efganî'ye ilişkin yaptığı çalışmasında, Türkçülük fikriyatının tarih olarak Yeni Osmanlılara kadar götürülebileceğini ifade ettikten sonra milliyet aşkının yeni bir ruh olduğunu ve bu ruhun geliştirilmesi gerektiğini savunan Efganî'nin, özellikle İstanbul'da bulunduğu ikinci dönemde Türkçüleri önemli ölçüde etkilediğini belirtmektedir. Türköne; Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmet ve Mehmed Emin Resulzade'nin Efganî'den önemli ölçüde beslendiğine vurgu yapmaktadır.⁶⁰¹ Mehmet Emin (Yurdakul) da Efganî'den etkilenenler arasındadır. Bu etkilenme Mehmed Emin'in bizzat kendisinin ifadelerinden de anlaşılmaktadır.⁶⁰²

⁵⁹⁹ Yekta Bahir, “ ‘Millî’, Daha Doğrusu ‘Kavmî’ Edebiyat Ne Demektir”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 164.

⁶⁰⁰ Genç Kalemler Tahrir Heyeti (Ali Canip), **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 458.

⁶⁰¹ M. Türköne, **Cemaleddin Afgani**, s. 107-116.

⁶⁰² Akçura; Mehmed Emin'in Efganî'yle ilişkisini kendi ağzından şu cümlelerle anlatmaktadır: “*Beni o, yoğurmuştur. Eğer ruhların sonsuzluğu ve ölmezliği varsa; derim ki o, vücudunun etlerini, kemiklerini Maçka Mezarlığının topraklarına bırakmış ise, ruhunu da bana armağan etmiştir: Cemaleddin Afgani'nin ruhu ben de yaşıyor.*” Y. Akçura, **Türkçülük**, s. 110.

Türk Yurdu Mecmuası'nda Efganî'ye ait *ırk* meselesine ilişkin makalelerin Mehmet Emin Resulzade tarafından tercüme edilerek yayınlanmış olduğu görülmektedir.⁶⁰³ Efganî, bu makalesinde insanları birbirine bağlayan temelde iki unsur olduğunu, bunlardan birincisinin dil, diğerinin ise din olduğunu belirtmektedir. Bu iki unsuru ifade ettikten sonra dil birliğindeki kalıcılığın din birliğinden daha sağlam bir birliktelik olduğunu belirtmektedir.⁶⁰⁴ Bedri Gencer; Efganî'nin millet ve milliyetçiliğe ilişkin atfettiği önemi anlatırken, Efganî'nin büyük ölçüde Farabi'den etkilenerek dinin insanlara kazandırdığı üç inanç ve hasletin olduğuna inandığını ifade etmektedir. Bunlardan birincisi, insanın yeryüzünün kralı ve mahlûkların en şerefli olduğu. İkincisi, kendi ulusunun ulusların en üstünü ve karşıtlarının sapkınlık yanlışlık üzere olduğudur. Üçüncüsü ise kendisini daha yüce ve ferah bir âleme çıkmaya hazırlayacak olgunluğu kazanmak için bu dünyaya geldiği inancıdır.⁶⁰⁵

İrk, millet, milliyet, içtimaiyat gibi mefhumların Türkçülerin anlam dünyalarında tekabül ettiği mananın şekillenmesinde o dönemde Batı düşüncesiyle olan alakanın büyük tesirinin olduğunu ifade etmekte yarar vardır. Türkçü neşriyatta yayınlanan tercüme metinler ve Batı düşüncesinde önemli yeri olan düşünürleri karşılıklı olarak ele alan makaleler incelendiğinde bu durum daha sarıh bir şekilde kendini göstermektedir. Yeni Felsefe Mecmuası'nda yayınlanan Gabriel Tarde ve Emile Durkheim'in karşılaştırıldığı

⁶⁰³ Mehmet Emin Bey'e ilişkin belirtilmesi gereken bir diğer husus onun diğer Osmanlı aydınları dışında köken itibarıyla sıradan bir aileden geliyor olmasıdır. Akçura'nın ifade ettiğine göre Mehmet Emin, fikir ve üsluptaki demokratlığını toplumsal kökenine bağlamaktadır. Y. Akçura, **Türkçülük**, s.106-108.

⁶⁰⁴ Bu makalelerin birinde Efganî, ırk meselesinin dinden daha kalıcı bir mesele olduğuna vurgu yaparak İngilizler ve Hindistanlılar üzerinden milletlerin kendi lisânları üzerinden eğitim görmelerinin onların ilim ve fen alanında daha ileri seviyelere çıkacaklarına vurgu yapmaktadır. Makalede dikkatimizi çeken bir diğer husus da Türk Yurdu mecmuasında daha önce tercüme edilerek yayınlanan makalelere şerh düşülmesine rağmen Efganî'ye ait olan bu makaleye hiçbir şerhin düşülmemiş olmasıdır. Türkçülerin Efganî'den etkilenmiş oldukları, makaleyi tercüme eden Mehmet Emin'in makalenin başlangıcına Efganî'ye ilişkin yazdıklarından da anlaşılmaktadır: "*Merhum Şeyh Cemaleddin Efganî, şarkın pek ileri düşünen mütefekkir dahilerindendir. İsâmiyet âleminde milliyetin if'a edeceği daha çok zaman evvel anlamış ve anlatmaya çalışmıştır. Türk Yurdu merhûm-u müşarünileyhten birkaç kere bahsetmiş ve Türk mütefekkirlerinden olduğunu göstermiştir.*" Cemaleddin Efganî, "*Vahdet-i Cinsiye (İrkîye) Felsefesi ve İttihad-ı Lisânın Mahiyet-i Hâkîkîyesi*", **Türk Yurdu**, 2 Teşrinisanî 1328, 3/2, s. 45-55.

⁶⁰⁵ Bedri Gencer, **İslam'da Modernleşme 1839-1939**, (1. Baskı), Lotus Yay., Ankara 2008, s. 483.

makaleyle⁶⁰⁶ Alfred Fouillee'ye ait olan “*İctimâ’î Nokta-i Nazarından Irkların Yekdiğerine Takrîbi*”⁶⁰⁷ başlıklı makaleleri buna örnek olarak gösterilebilir.

Gökalp tarafından Meşrutiyet’in ilanının ardından kaleme alınan metinlerde *Türk Irkı’na* yapılan vurgu genelde üstünlük ve marifet üzerinden olmuştur:

*“Türk ırkı diğer ırklar gibi ispiroto ile, sefâhetle bozulmamıştır. Türk kanı şanlı muhârebelerde çeliklenmiş, gençleşmiştir. Türk zekâsı başka zekâlar gibi tefessühe başlamamış, Türk hassasiyeti başka hassasiyetler gibi kadınlaşmamış, Türk irâdesi başka irâdeler gibi zayıflamamıştır. İstikbâlin hâkimiyeti Türk şektimesine mevcûddur.”*⁶⁰⁸

Bu söylem, genel olarak değerlendirildiğinde dönemin siyasî atmosferi ve Türklükle Osmanlılığı mündemiç halde gören Türkçülerin ortaya koydukları söylemlerle pek de uyuşmayan bir söylem olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabii bu yaklaşımın Trablusgarp Savaşı esnasında ve Balkan Savaşları evvelinde ortaya konulmuş bir yaklaşım olması, Türklüğün geleceğini Osmanlılıkta aramanın makul olmadığı inancının oluşmaya başlamasıyla alakalı olduğu söylenebilir. Dönem içerisinde Türklüğe ırkî bir mana atfedip bunun üzerinden Türklük davası gütmeye ilişkin gösterilen tepkilere dönemin neşriyatlarında gösterilen karşılıklar da ayrıca dikkati çekmektedir. Gerek Osmanlılık içerisinde diğer unsurların kendi ırkî atıfları gerekse Osmanlılık dışındaki atıflar (İngilizlik, Fransızlık gibi) normal karşılanırken Türklük davası gütmenin garipsenmesi özellikle eleştirilmektedir:

*“Herkes ırkının mâzîsi, ırkının kendisine mahsûs mezîyetleri ile mağrûr iken Türklerin bütün ırkların fevkinde gördükleri Türklüğü, canlarından da, her şeyden de mukaddes bildikleri hasletleriyle, büyüklükleriyle yaşatmaya ‘azm etmiş olmalarından daha tabii’ ne olabilir?”*⁶⁰⁹

II. Meşrutiyet döneminde Türkçülerin özellikle *ırk* kavramına ilişkin yaklaşımlarının kendini gösterdiği diğer bir mecra da o dönemin edebiyat, özellikle de şiir neşirleridir. Şiirlerde ırk kavramı kan bağı esas tutularak tanımlanmaktan ziyade tarih, vatan gibi müşterekler esas tutularak ifade edildiğine rastlanılmaktadır. Bu dönemde Mehmed Emin, Mehmed Ali Tevfik ve Ziya Gökalp’in şiirlerinde bu yaklaşımın izleri

⁶⁰⁶(İsimsiz), “*İctimâ’iyatta Tarde’nin Mesleği*”, **Yeni Felsefe Mecmuası**, 30 Kanun-i evvel (Yıl yok), Nu: 10, s. 16-22. Bu makalede Tarde ile Durkheim söz konusu olduğunda açıkça Durkheim’den yana bir tavrın söz konusu olduğunu görmek mümkündür. Hatta öyle ki aralarında geçen tartışmalar neticesinde Durkheim’in doğruluğunu ispat ettiği ve Tarde’ye galebe çaldığı açıkça ifade edilmektedir.

⁶⁰⁷Alfred Fouillee, “*İctimâ’î Nokta-i Nazarından Irkların Yekdiğerine Takrîbi*”, **Yeni Felsefe Mecmuası**, 30 Kanun-i evvel (Yıl yok), Nu: 10, s. 1-5.

⁶⁰⁸Demirtaş (Ziya Gökalp), “*Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler*”, s. 239.

⁶⁰⁹Tahrir Heyeti, “*Yeni Hayat*”, **Yeni Felsefe Mecmuası**, 1 Teşrin-i Sani (Yıl yok), Nu: 6, s. 4.

pekâlâ bulunabilir.. Mehmed Emin'in *Yurdumuzun İniltisi* başlığıyla yayınladığı şiirindeki şu mısralar meseleyi izah etmesi bakımından önemlidir:

*Ben hiçbir gün zillete düşmedim
Nerde benim Orhan 'ım, Halil'im?
Nerde benim o Turgud'um, Zenbilli'm?
Nerde benim o Köprülü'm Reşid'im?
Ah, ne oldu, bozuldu mu o eski kan?
Uyuştu mu yürekler?
Kalmadı mı arslan-pençe bilekler?
Yok mu beni kurtaracak kahraman?⁶¹⁰*

Mehmed Ali Tevfik tarafından kaleme alınan *Mukadder Cerihâlar* başlıklı bir diğer şiirde de birlikteliğin dolayısıyla millet mefhumunun daha çok müşterek tarih dolayısıyla vatan toprağı olarak algılanan yerler üzerinden izah edilmeye çalışıldığı görülmektedir.

*Ey Türk mezârı Rumeli, ey şanlı vahalar,
Ey bi-vefa Cezîre ve ey makberi Yemen.
Kalbimde yer tutun, kanayın siz müebbeden
Ey sevdiğim büyük ve mukaddes cerihalar!⁶¹¹*

II. Meşrutiyet döneminde Türkçülük fikriyatı açısından en önemli metinlerin başında hiç şüphesiz Ziya Gökalp'in *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* başlıklı makalesi gelir. Gökalp'in bu makalesi incelendiği vakit makalenin giriş kısmından da anlaşılacağı üzere Osmanlı'da öncelikli olarak muasırlaşmak fikrinin, sonra İslâmlaşmak ve ardından Türkleşmek fikrinin ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Türkleşmek cereyanının diğer fikir cereyanlarının arzu edileni ortaya çıkaramamaları dolayısıyla kısmen mecburi bir cereyan olarak belirdiği ima edilmektedir. Burada dikkati çeken bir diğer husus ise “gazete” nin milliyet fikrinin ortaya çıkmasındaki önemine yapılan atıftır. Gökalp, Tarde'ye dayandırdığı bu görüşünde gazetenin önemini;

“gazete aynı lisânla konuşan insânları amme (publique) hâlinde toplayarak onlara müşterek bir vicdân verir. Gazete, şuûrsuz ve irâdesiz yaptığı bu tesîrden maada, sırf revâcını temîn maksadıyla, kârilerinin iftihâr ve hamiyet hislerini okşamaya, netice olarak millî an'aneleri, millî mefhâretleri hatırlatacak sözleri yazmaya mecbûrdur.”

cümleleriyle izah etmektedir.⁶¹² Gökalp; milliyetin bu şekilde teşekkül ettiğini ifade ederken, beynelmileliyetin de *kitap* üzerinden teşekkül ettiğine vurgu yapmaktadır. Kitabın lügatlerden ziyade ıstılahla yazılıyor olmasının beynelmileliyetin kitaptan tevellüd etmesini sağladığını ve her kavmin ıstılahlarını da dini kitabının yazılmış olduğu

⁶¹⁰Mehmed Emin, “Yurdumuzun İniltisi”, **Türk Yurdu**, 24 Kânunisanî 1328, 3/8.

⁶¹¹Mehmed Ali Tevfik, “Mukadder Cerihâlar”, **Türk Yurdu**, 24 Kânunusani 1328, 3/8.

⁶¹²Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak I”, **Türk Yurdu**, 7 Mart 1329, 3/11, s. 331.

lisândan aldığını belirtmektedir.⁶¹³ Gökalp'in ıstılahlar hususunda dine ilişkin yapmış olduğu vurgu kendisinden önceleri Ahmet Hikmet tarafından da yapılmıştır. Ahmet Hikmet; 1912 yılında Atina'da düzenlenen 16. Müsteşrikler Kongresi'nde sunduğu bildirisinde, bazı müsteşriklerin Türkçe'nin bünyesinde Arabî ve Farîsî lisânlarından kelimeler bulundurmasının Türkçe'nin fakirliğinden kaynaklandığını iddia etmelerine itiraz etmiştir. Buna mukabil bu kelimelerin varlığının fakirlikten ziyade özellikle adli ıstılahların Kur'an-ı Kerim ve şer-i şerif dolayısıyla Arapça olarak dile girdiğini, Farîsî kelimelerin ise edebi yollarla daha çok da aruz vezni dolayısıyla girdiğini ifade etmektedir.⁶¹⁴

Gökalp; *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adlı eserinde dönemin önemli fikir cereyanları olarak işaret ettiği ana istikametlerin arasında herhangi bir problemin olmadığına vurgu yaparak, bunların mündemiç bir hale getirilerek “*muasır bir İslâm Türklüğü*” fikrini ileri sürmektedir.⁶¹⁵ Bu meyanda dönem içerisinde *millet* ve *milliyet* mefhumlarına ilişkin yapılan tanımlamaların çoğunluğu etnografik bir vurgudan ziyade tarih ve belirli müşterekler üzerinden yapılmaktadır. Nitekim Türk Duygusu mecmuasında konuyla alakalı olarak şu cümleler sarf edilmektedir:

“...bu gün mevcûd milletlerde hakîkî ve (etnoğrafi) bir ırk aramak biraz beyhûdedir. “millet” ictimâ’i bir mefkûre olmaktan başka bir şey değildir.. Yani “millet” bu günkü telakki ve vakı’asına nazaran ırki olmaktan ziyâde ictimâ’îdir. Şu kadar ki (millet) behemehâl bir ırka istinâd eder. Başka bir ta’birle, bir târih üzerine kurulmuştur.”⁶¹⁶

Buradan hareketle milliyetin tesis edilebilir bir şey olduğu ve eğer Türklüğe ilişkin milliyetin tesis edilememesi durumunda kavim, kabile, aşiret suretinde bir müddet varlığını devam ettirebileceği; fakat milliyeti teşekkül ettirmiş diğer kavimlerle karşılaştığında yok olup gideceği inancı Türkçülerde hâkim bir inançtır. Benzer

⁶¹³ “Avrupa milletler İncil-i Şerif’i Yunan lisânında muharrer olarak buldukları için ilim ıstılahlarını Yunancadan almışlardı. Bilâhere Hristiyanlık noktasından Lâtin lisânı Yunancaya muavenet ettiği için Cermen ve Slav milletlerine Lâtince den de birçok ıstılahlar geçti.

İslam kavimleri, ıstılahlarını Arapçadan kısmen de Farisiden aldılar. Bu gün bile asrın bütün ilimlerini lisânımıza naklederken Yunanca ve Lâtince ıstılahlar yerine Arapça ve Acemce ıstılahlar tasni ediyoruz.” Gökalp, “*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 1*”, s. 334-335.

⁶¹⁴ Ahmet Hikmet, “*Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mûtaalalar*”, s. 347-348.

⁶¹⁵ “*Türkleşmek, İslamlaşmak mefkûreleri arasında bir teârûz olmadığı gibi, bunlarla muasırlaşmak ihtiyâci arasında da bir tenazû’ mevcûd değildir... O halde her birinin nüfûz dairelerini ta’yin ederek bu üç gayenin üçünü de kabul etmeliyiz; yahud daha doğrusu, bunların, bir ihtiyacın üç muhtelif noktadan görülmüş safhaları olduğunu anlayarak “muasır bir İslâm Türklüğü” ibda’ etmeliyiz.*” Gökalp, “*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak 1*”, s. 336-337.

⁶¹⁶ “*Milliyet*”, **Türk Duygusu**, 15 Cemaziyelahir 1331, 2, s. 1-2.

yaklaşımlara diğer neşriyatlarda da tesadüf edilmektedir.⁶¹⁷ Bu durum ise, Türklüğün millet, miliyet bağlamında inşa edilebilir olduğuna olan inanca işaret ediyor olması dolayısıyla kıymetlidir. Elbette bu tavırda da Osmanlılık dolayısıyla etnik bakımdan Türk olmadığı halde kendisini Türk olarak tanımlayanların önemli oranda etkisi olmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde Balkan Savaşları'nın hemen akabinde üzerinde durulan meselelerden biri de *Tanzimatçılık fikrî* genelinde bu fikrin özellikle milliyet ve vatan gibi kavramlara ilişkin oluşturduğu menfi etkiler olmuştur. Bu çerçevede dönemin münevverleri Tanzimatçılık düşüncesine hususiyetle eğilmişler ve muhtelif neşriyatlarda Tanzimatçılığın akamete uğradığını belirterek, bu düşüncenin meydana çıkardığı tahrîbât üzerinde durmuşlardır. Yunus Nadi *Tanzimatçılığın İflâsı* başlıklı makalesinde; Tanzimatçıların milliyet meselesini gündemlerine almadıklarını beyanla terakkî ve tekâmül adına yapıldığı iddia olunan bir çok teşebbüsün tersine etki doğurduğunu ve bunun neticesi olarak da “*kendi mahsûsât-ı kavmiye ve milliyesine sahip bir millet halinde ta'azzuv ve teşekkül edememekliğimiz sûretinde tahakkük...*” eden bir durum ortaya çıkardığına işaret etmektedir. Bununla beraber Tanzimatçılığın iflas ettiğini ve bu iflasın ağır sonuçlar doğurduğuna da vurgu yapmaktadır.⁶¹⁸ Tanzimatçılık dolayısıyla ortaya çıktığı iddia edilen bu tavır aynı zamanda Osmanlılık aleyhine Türklüğe ilişkin müspet yaklaşımların öncelenmesi gerektiğine dair hususlara da alan açmaktadır. Tanzimatçılığa ilişkin bir diğer eleştiri de Ahmet Agayef tarafından yapılır. Agayef, Tanzimatçıların anasır-ı kavmiyeyi gözden kaçırdıklarını ve bunun olumsuz neticelerinin yalnızca idare ve siyasette değil, hayat-ı milliye'nin tüm alanlarında ortaya çıktığını ifade etmektedir.⁶¹⁹ Yukarıda da bahsettiğimiz Tanzimatçılığın ortaya çıkardığı Osmanlılığa ilişkin eleştirilere ilave olarak bir bütün halinde Tanzimat'ın sahip olduğu yenileşme mantığına yapılan bir eleştiri de söz konusu olmuştur. Köprülüzâde Mehmed Fuad tarafından kaleme alınan *Mektep-Medrese* başlıklı makalede Tanzimatçılığın murad ettiği hususiyetlerin tersine etkiler doğurduğuna vurgu yaparak; “*Garbî fenâ ve yanlış bir sûrette taklîdden ibâret kalan bu yanlış teceddüd-perverlik, sunuf-î havassın Avrupa âlâyişine, hayat-ı sefâhete müncezib ve vatansız ve milliyetsiz bir kütle haline gelmesinden fazla bir netice tevliid etmedi...*” cümleleriyle nasıl bir durum ortaya

⁶¹⁷ Mehmet Ali Tevfik, “*Yeni Hayat-Manevî Yurt*”, s. 443.

⁶¹⁸ Yunus Nadi, “*Tanzimatçılığın İflâsı*”, **Tasvîr-i Efkâr**, 27 Şubat 1328, Nu: 693, s.1.

⁶¹⁹ Ahmet Agayef, “*Tanzimatçılığın İflâsı*”, **Jön Türk**, 1 Mart 1329.

çıkardığını ifade etmesi Tanzimat yenileşmesine getirilen eleştiriye örneklik teşkil ediyor olması dolayısıyla kıymetlidir.⁶²⁰ Bir diğer eleştiri ise; Tanzimatçılığın, milletin sahip olduğu hususiyetleri ortadan kaldırdığı üzerinden yapılmaktadır. Yahya Kemal tarafından Tanzimatçılığın getirdiği kalem erbabı modeli eleştirisi⁶²¹ bir milletin sahip olduğu hususiyetlerin ne denli değişiklikler yaşadığını göstermesi dolayısıyla bu duruma örneklik teşkil etmektedir.

Dikkati çeken bir diğer husus da Türkçülerin “*beynelmileliyet*” hususundaki düşünceleridir. *Beynelmileliyet* mefhumu *milliyet* ve *kavmiyet* mefhumlarıyla birlikte ele alınmaktadır. Osmanlılık üzerinden ele alındığı zaman beynelmileliyetin evrensel olanı (ilim örnek gösterilmekte), milliyetin siyasî birliktelikle teşekkül edeni, kavmiyetin ise topluluk arasındaki hususi özellikler (lisân-edebiyat gibi) üzerinden şekillendiği ifade edilmektedir.⁶²² Fakat bu yaklaşıma itirazın yine bir başka Türkçü olarak zikredebileceğimiz Köprülüzade Mehmed Fuad’tan gelmiş olması da ayrıca dikkate değerdir. Köprülüzade *Edebiyat-ı Milliye* başlığıyla kaleme aldığı metinde ırk ve kavim mefhumlarına ilişkin bu yaklaşımı, Batılı düşünürlerin (Taine ve Ernest Renan) fikirlerinden hareketle belirsiz olarak görmekte ve eleştirmektedir. Köprülüzade’nin de sonraki yıllarda kaleme aldığı metinlerde bu yazdıklarını tekzip ettiği ve görüşlerini değiştirdiği mütalaa edilen bir başka husus olmuştur.⁶²³

İslamiyet’in beynelmilel bir din olduğu ve bu beynelmileliyetin her Müslüman kavmin kendi içtimaî şahsiyetlerine engel olmadığı vurgusu Türkçüler arasında özellikle Ziya Gökalp’in üzerinde durduğu bir meseledir. Gökalp bu hususu izah ederken; batı da var olan beynelmileliyet tahayyülünün dinden bağımsız olmadığını bundan ötürü de beynelmileliyetin İslam kavimleri arasındaki bir birlikteliğe işaret ettiğini ifade etmektedir. Bu yönüyle Türklükle İslamlık arasında, biri *milliyeti* diğeri *beynelmileliyeti* temsil etmeleri dolayısıyla bir çatışmanın söz konusu edilemeyeceği üzerinde önemle

⁶²⁰ Köprülüzade Mehmed Fuad, “*Mektep-Medrese*”, **Tasvîr-i Efkâr**, 2 Mart 1329, Nu: 696, s.2.

⁶²¹ Yahya Kemal’in *Târih Muhâsabeleri* adlı eserinde Sultan II. Mahmut döneminden itibaren gençlerin heybet ve asaletten uzak, el pençe durmayı önemseyen bir şekilde yetiştirildiğini ifade etmektedir. Eline silah almanın asaletinin yerini eline kalem almanın aldığını belirlemektedir. Ayrıca o dönemde Meşrutiyet’i takip eden yıllarda Türk Ocakları’nda verdiği konferanslarda Tanzimat’a ciddi eleştiriler getirdiğini anlatır. Yahya Kemal, **Târih Musâhabeleri**, İstanbul 2017, s. 92-94.

⁶²² ?(Ali Canip, Ziya Gökalp), “*Yeni Lisan*”, s. 28.

⁶²³ F. Köprülü, “*Edebiyat-ı Milliye*”, **Servet-i Fünûn Mecmuası**, 3 Mayıs 1327, nr. 1041, s. 3-7. Aktaran: Kadriye Yılmaz, “*Mehmed Fuad Köprülü’nün Bugünkü Edebiyat Adlı Eserinden Hareketle Edebiyata Dair Görüşleri*”, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, İzmir 2008, 14, s. 171-192.

durmaktadır.⁶²⁴ Gökalp dışında özellikle Orta Asya'da bulunan Türk münevverler arasında da yaygın olan bu yaklaşımdan dönemin Türkçülerinin etkilendikleri söylenebilir. Burada karşımıza çıkan önemli isimlerden biri Musa Carullah Bigiyef'tir. Musa Carullah'ın dönem itibariyle özellikle lisân ve dini ilimler alanlarında yaptığı çalışmaların Türkçüler tarafından takip edildiği görülmektedir. Bu düşüncelerinin büyük çoğunluğunun benimsenmiş ve dönemin Türkçülük fikriyatı üzerinde önemli etkisinin olmuştur. Bu metinlerde ağırlıklı olarak Carullah'ın lisân üzerinden kavmiyete yapmış olduğu vurgu dikkate alınırken, onun Türklerin kendi lisânları dışında herhangi bir lisânın sarf ve nahivlerini kullanmalarının yanlış olacağı ve kullanmaları halinde bunun beraberinde maziyi bırakmak, *İstikbâlden ümit üzmek* ve Türklük âleminden ayrılmak neticelerini doğuracağı üzerinde durulan fikirlerindedir. Burada vurgulanması gereken hususlardan biri de, bu metinlerde Türklük ve İslamlığın birbirinden ayrı şeyler olmadığı üzerinde durulmasıdır.⁶²⁵

Genç Kalemler ekibinin kavim ve milliyet farklılıklarına yaptığı vurgu, Türkçülerin bu meseleye ne şekilde yaklaştıklarını ortaya koyması bakımından önemlidir. Nitekim bu iki mefhum arasındaki farklılık;

“Bizce millet siyasî bir nüfuza, yani bir “devlet kuvveti”ne malik bir cemaattir. Binaenaleyh “Osmanlılık” mutlaka bir millettir. Fakat Türk, Rum, Kürt, Arnavut, Bulgar, Ermeni, unsurları gibi Osmanlı milletinin ictimai bünyesine dâhil olunan heyetler birer millet eğil, bir “kavim”den ibarettir.”⁶²⁶

cümleleriyle izah edilmektedir. Millet ve kavim mefhumlarına dair bu yaklaşımın dönemin siyasî ve sosyal ortamından nasiplendiğini belirtmek gerekmektedir. Buna milletin tarihî bakımdan ihtiva ettiği mananın yanı sıra ve modernliğin getirdiği etnisiteye ilişkin anlam da eklenince Türkçüler özellikle *millet* mefhumuna dair geleneksel tavra yakın olmuşlardır. Elbette bu ifadelerin Balkan Savaşları'ndan önce kaleme alınmış olduğunu ve Türkçülerin temel gayelerinden birinin İmparatorluğun devamını sağlamak maksadıyla Osmanlı kimliğindeki Türklüğü güçlendirmek gayesi⁶²⁷ üzerinde yoğunlaştığını belirtmekte fayda vardır. Söz konusu yaklaşıma örneklik teşkil etmesi bakımından şu ifadeler de dikkat çekicidir: *“Osmanlı milletini Osman Gazi tesis etti,*

⁶²⁴ Ziya Gökalp, *“Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak”*, **Yeni Mecmua**, İstanbul 1918, s. 8-9.

⁶²⁵ Kazım Nami, *“Halk Nazarına Bir Niçe Mesele –II”*, **Türk Yurdu**, 21 Mart 1329, 3/12, s. 373-380.

⁶²⁶ ?(Ali Canip, Ziya Gökalp), *“Yeni Lisan”*, s. 28.

⁶²⁷ Hanioglu, M. Şükrü, *“Türkçülük”*, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 41, İstanbul 2012, s. 551.

fakat Türk kavmi, Türk lisâni, Türk Edebiyatı Osman Gazi'den daha evvel mevcuttu."⁶²⁸

Bu yaklaşımın sergilendiği dönem Türklük bir duygu yoğunluğu şeklinde ele alınmaktadır. Yabancı yazarların biyografilerine ilişkin kaleme alınan metinlerde de bu durum kendini göstermektedir. Kaya Alp'in Dostoyevski'nin hayatını anlatan yazısında bu örneklik açıkça görülmektedir. Dostoyevski bir romancı olarak ele alınmaktan ziyade doğrudan "*Türk Düşmanı*" olarak nitelenmiş ve onun Türklere (kâfirler) ilişkin müspet olmayan yaklaşımının örnekleri sunulmaya çalışılarak, kendisinin ne denli hakikatten bihaber olduğu vurgulanmıştır.⁶²⁹ Elbette burada Dostoyevski'nin Türklere dair yaklaşımı önemli olmakla birlikte, gerek Türkçülerin bu yazarları takip etmeleri gerekse gösterdikleri tepkiyle Türklük özelinde milliyetlerine olan aidiyet hislerinin seviyesine işaret ediyor olması da ayrıca önemlidir.

Balkan Savaşlarının nihayet bulmasına doğru Türklüğün artık milliyetçilik bağlamında tahkim olunmaya doğru bir mecrada ilerlediğini belirtmek gerekmektedir. Bu husus gerek belirli olaylar karşısında gösterilen tavırlarda gerekse bazı hadiselerin sunulma biçimlerinde açık bir şekilde görülmektedir. Mahmut Şevket Paşa'nın suikast sonucu öldürülmesinin ardından bu hadisenin Türkçü neşriyatta sunulma biçimi Türklük düşüncesinin bir söylem ve duygu biçimi olarak varlığını belirginleştirmeye doğru gittiğinin önemli bir işaret olarak değerlendirilebilir. Nitekim Mahmut Şevket Paşa'nın suikastçıları ararken yaralanan ve hastaneye nakledilen İstanbul Muhafızlığı Yaveri Yüzbaşı Amasyalı Hilmi Bey'in hastane yolunda "*Yaşasın Türklük*" nidaları atması ve çocuklarına Türk terbiyesi verilmesini vasiyet etmesinin Türkçü neşriyatta ifade edilme biçimi buna örnek olarak gösterilebilir.⁶³⁰ Buna ilave olarak 1913 yılının ortalarında yayın hayatına başlayan *Türk Duygusu* adlı mecmuanın yayın heyeti tarafından kaleme alındığı anlaşılan *Canımız İslam, Kanımız Türk* başlıklı takdim yazısında, mecmuanın çıkış gayesinin millet hesabına çalışmak ve gidilecek yolun milliyetçilik, Türkçülük olduğu açıkça ifade edilmektedir.⁶³¹ Bu çerçevede mecmuada daha önceleri üzerinde çok fazla durulmayan folklorik, destansı unsurlarla ilgili hususî alakanın başladığını da belirtmekte

⁶²⁸ ?(Ali Canip, Ziya Gökalp), "*Yeni Lisan*", s. 28.

⁶²⁹ Kaya Alp, "*Türk Düşmanlarından: Dostoyevski*", **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 427.

⁶³⁰ "*Vazife kurbanı olan zavallı Hilmi'nin hayatının son dakikalarında Türklüğü düşünmesi ve milliyet mefkûresinin artık ne kadar derin izler husûle getirdiğine delildir. Hilmi sûri ölümle öldü. Fakat Türklüğün ebediyeti üzerinde nurlu bir hâle gibi parlıyor. Hilmi, son sözleriyle büyük ruhunun saf ve nezih bir Türk ruhu olduğunu göstermiştir.*" "*Türk Şehidi*", **Türk Yurdu**, 13 Haziran 1329, 4/18, s. 607-608.

⁶³¹ "*Canımız İslam, Kanımız Türk*", **Türk Duygusu**, 1 Cemâziyelâhir 1331, 1, s.1.

fayda vardır. Nitekim Ziya Gökalp'in Ergenekon destanını anlatan şiiri “*Türk Ananesi*” başlığıyla Türk Duygusu mecmuasında yayınlanmıştır.⁶³²

Buraya kadar ifade edilenlerden de anlaşılacağı üzere genel olarak dönemin Türkçülerinin *Irak* mefhumunu cins ile eşdeğer gördüklerini, *millet* ve özelde *kavim* mefhumunu ise; lisân ve teamüllerde müşterek olan birliktelikler olarak tanımladıklarını belirtmek yanlış olmaz.⁶³³ Bunu yaparken de dönemin hâkim anlayışında *millet* mefhumunun taşıdığı dinî manadan haberdar olarak, bu mefhumlar üzerinden hareket ederek fikirler serdetmenin dinen de mahsurlu olmadığı inancına kanidirler. Beynelmileliyeti İslamlık bağlamında ele aldıkları müşahede edilen Türkçüler, Osmanlılık üzerinden siyasî birliktelikle “*millet*” mefhumunu anlamlandırmaya çalışmışlar ve kavim ya da kavmiyet mefhumunu ise; lisan, edebiyat ve tarih gibi müşterekler üzerinden oluşan birliktelikler şeklinde vuzuha kavuşturmaya çabalamışlardır.

3.1.5. Vatan

Vatan kavramına ilişkin farklı tanımlamalar yapılmaktadır. “*Bir kimsenin doğup büyüdüğü yer*”⁶³⁴, “*Bir kimsenin doğduğu ve yaşadığı, siyasal ve duygusal yönden bağlı olduğu toprak parçasını; ruhun özlemini duyduğu asıl ve gerçek âlemi ifade eden sosyoloji, siyaset ve tasavvuf terimi*” olarak “*kişinin doğduğu, yerleştiği, barındığı ve yaşadığı yer*”⁶³⁵ şeklinde genel olarak bu meyanda tanımlarla izah edilmektedir.

II. Meşrutiyet döneminde Türkçü fikriyatın “*vatan*” mefhumuna ilişkin tasavvur ve tahayyüllerini anlatmaya geçmezden evvel Meşrutiyet öncesinde bu kavrama ne tür anlamlar atfedildiği üzerinde durmak gerekmektedir. Modern zamanlarda özellikle Batı Avrupa’da ortaya çıkan siyasî ve sosyal hadiselerin bir getirisi olarak tebarüz eden vatanseverlik ve milliyetçiliğin, önceleri kralla özdeş görülen devletin; artık halk, millet ve anavatanla özdeş görülmeye başlamasıyla ifadesini bulduğu bir gerçektir. Osmanlı Devleti’nde de ilk olarak görünür olmaya başlayan vatanseverlik algısının Batı Avrupa tarzı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren

⁶³²Gökalp, “*Türk Ananesi – Ergenekon*”, **Türk Duygusu**, 1 Cemâziyelâhir 1331, 1, s. 7-10.

⁶³³ Bu durumu sonraki yıllarda Ziya Gökalp vuzuha kavuşturma arzusunda olmuştur. Bu hususta Aynî'nin ve Gökalp'in düşünceleri için bkz. Mehmet Ali Aynî, **Milliyetçilik, Tarihte ve Türklerde Din, Millet ve Milliyetçilik** Yay. Haz. İsmail Dervişoğlu, İstanbul 2011, s. 43-62.

⁶³⁴ İsmail Parlatır, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Ankara 2012, s. 1783.

⁶³⁵ Mustafa Çağrıncı, “*Vatan*”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 42, İstanbul 2012, s. 563.

Osmanlı diplomasi ve yazın dünyasında bir kavram olarak görünür olamaya başlayan *vatan* mefhumunun *Osmanlı milleti* oluşturma gayretinin bir neticesi olarak ortaya çıktığı aşikârdır. Tanzimat Fermanı'nın muhtevasında bulunan *vatan* ve *millet* kavramları bu çerçevede ifade bulan kavramlar olmuştur.⁶³⁶ Bununla birlikte, *vatan* mefhumunun sadece toprak ve tarih şuurundan ibaret bir şey olarak görülmediğini de belirtmekte fayda vardır. 19. yüzyılın kendine özgü siyasî yönü beraberinde *vatana* ilişkin de Osmanlı münevverlerince kendilerine münhasır bir tahayyül geliştirmelerine imkân tanımıştır. Yıldırım'ın ifade ettikleri bu bakımdan dikkate değerdir:

“Osmanlı için artık mümkün olduğunca kaybetmemek fikridir. Bu bakımdan Osmanlı'da vatanın karşılığı yalnızca toprakla özdeşleşmeyecek kadar manevi ve fikridir. Artık vatan his, duygu, geçmiş, tarihin kendisi, tebayı devlete bağlayacak ideal manasına gelmiştir.”⁶³⁷

Dönemin önemli münevverlerinden biri olan Namık Kemal'in bu bakımdan söyledikleri meseleyi vuzuha kavuşturur mahiyettedir. Namık Kemal, kaleme aldığı metinlerde vatan ve vatana olan muhabbetin dinî bir vazife olduğunu belirtmektedir. Yeni Osmanlıların yayın organı olarak yayın hayatına Londra'da başlayan Hürriyet gazetesinin ilk sayısının Namık Kemal tarafından kaleme alınan ilk makalesinin başlığının “*hubbu'l vatan mine'l iman*” şeklinde atılması bu bakımdan manidardır.⁶³⁸ Namık Kemal'in vatana ilişkin yaklaşımında ona bir kutsallık atfettiği görülür. Vatani uğruna ölünecek bir şey olarak ele almaktadır. Hal böyle olunca vatan kavramının Batı Avrupa'dan mülhem bir mefhum olmakla birlikte, birebir *Fransa modelindeki siyasal ulusçuluk anlayışını temsil etmediği*⁶³⁹ de görülmektedir. İlanihaye Kemal'in *vatan* tahayyülünün Osmanlı sınırlarını aşıp İslam topraklarının tamamına işaret eder bir muhtevaya sahip olması da bunun bir kanıtı olarak değerlendirilebilir.⁶⁴⁰

Vatan mefhumuna ilişkin II. Meşrutiyet dönemi öncesinde görülen ve daha çok Osmanlı Devleti sınırlarını ihtiva eden yaklaşım II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yerini başka bir manaya bırakmaya başlamıştır. Bu durum Türkçü mahfillerin II. Meşrutiyet'in “...gizli gizli kalp ve rumuzda beslenen vatan his ve fikri meydana...”⁶⁴¹ çıkardığını ifade etmelerinden de anlaşılmaktadır. Tabii bu duruma kavramın coğrafya, dil ve etnik manalar

⁶³⁶ Bernard Levis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. Boğaç Babür Tuna), Ankara 2009, s. 451-453.

⁶³⁷ Ercan Yıldırım, **Anadolu'da İslâm Ruhu-Vatan ve Millet Oluşumu**, İstanbul 2014, s. 175.

⁶³⁸ “*hubbu'l vatan mine'l iman*”, **Hürriyet**, 29 Haziran 1868, Nu: 1, s. 1-2.

⁶³⁹ Sezgi Durgun, **Memalik-i Şahane'den Vatan'a**, İstanbul 2011, s. 90-91.

⁶⁴⁰ M. Türköne, **Siyasî İdeoloji Olarak...**, s. 280.

⁶⁴¹ Kaya Alp, “*Vatan*”, s. 526.

içeren ve bu çerçevede bir birlikteliğe işaret eden bir mefhum haline gelmesinin etkisi vardır. Bu bakımdan öncelikli olarak ele alınması gereken kavram *Turan* kavramıdır. *Turan*, kavramsal olarak bir bölgeyi işaret etmesi bakımından Osmanlı Devleti'nde de 19. yüzyılın ortalarından itibaren kullanılan bir kavram olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna ilişkin kaleme alınan metinlerde Osmanlıların geldikleri yer anlatılırken "*Turan*"dan geldikleri, buraya siyasî ve fikrî bir mana atfedilmeksizin ifade edilmektedir. II. Abdülhamid dönemi basınında daha görünür hale gelmeye başlayan *Turan* kavramsallaştırması, II. Meşrutiyet dönemi *Turan* algısının kısmi bir ön hazırlığı niteliğindedir denilebilir.⁶⁴² Nitekim 19. yüzyılın sonlarında Hüseyinzâde Ali tarafından kaleme alınan "*Turan*" adlı şiir, her ne kadar siyasî bir Turancılık fikrini yansıtıyor olsa da tam manasıyla bir Turancılık o dönemde görünür olmamıştır. Ülken'e göre Türkiye'de ilk defa Hüseyinzâde tarafından zikredilen *Turan*, bir ideal olarak var olmuş ve gerçek olan Türkiye ile karşıtlık oluşturmamıştır. Ayrıca *Osmanlı milleti* birliğine karşı imiş gibi görülen *ittihad-ı İslam* ve *Turan* söylemlerinin ona yeni dayanaklar getirdiği ifade edilmektedir. Pratikte ise bunlardan birincisinin İngilizler, ikincisinin ise; Çarlık Rusya'sı için tehlike oluşturduğuna inanılmaktadır.⁶⁴³ Ancak Hüseyinzâde'yi önemli kılan hususlardan biri hiç şüphesiz bu yaklaşımdır. Akçuraoğlu, Hüseyinzâde'nin önemini;

*"...bu manzumeye göre Hüseyinzâde yalnız Pan Türkizme taraftarı değil daha geniş olan "Pan Turanizm" taraftarı olmak lazım gelir. Ve zaten kullandığı nam-ı müstear da "A. (Ali) Turani" bunu gösteriyor: Hüseyinzâde Ali Bey, Müslüman Türkler arasında "ilk Turani", yani "Pan Turanist" dir dersek, hata etmiş olmayız"*⁶⁴⁴

ifadeleriyle işaret etmekte ve Hüseyinzâde'nin, Turancılık düşüncesini kesin bir tavırla müdafaa etmediğini ilave etmektedir.

Turan kavramının Batı'da özellikle de Macaristan'da gelişen Türkoloji çalışmaları dolayısıyla teşekkül etmiş olan siyasî, etnik ve vatana ilişkin coğrafi manasının Osmanlı münevverleri üzerinde önemli etkisinin olduğu da muhakkaktır. Tüzüğünde kuruluş maksadı;

*"...Macar milletine karâbeti olan Avrupa ve Asya akvâmının ulûm, sanayi, iktisâd-ı siyasî ve ictimâ'isini tetebbu' etmek ve ilerletmek-Cemiyetin arzusu gayrın nef'ine çalışmaktır: siyasî, dinî meseleler ve menâfi-i şahsiyeye müte'allik husûslar meydân-ı fa'aliyetten tamamen hariçtir.- Cemiyetin fa'aliyeti ilmî ve umûmîdir; cemiyet umûr-u ticâriyye ile meşgûl olmaz."*⁶⁴⁵

⁶⁴² Bu bakımdan Kushner'in işaret ettiği üzere *Turan* adlandırmasının dönemin basınında çoğunlukla Türkçenin Turanlı bir lisân olmasına ilişkin yapılan vurgular dikkate değerdir. D. Kushsner, s. 67.

⁶⁴³ H. Z. Ülken, s. 217.

⁶⁴⁴ Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, s. 414-415.

⁶⁴⁵ "*Türklük Şuûnu-Turan ve Türk Cemiyetleri*", **Türk Yurdu**, 26 Kanun-i Sani 1327, 1/6, s. 184.

şeklinde izah edilen Turan Cemiyeti'nin, yapmış olduğu etki ve ortaya çıkardığı münasebetler dolayısıyla “*Turan*” kavramı özelinde siyasî bir etki ve etkinlik alanı oluşturduğunu söylemek pekâlâ mümkündür. Turan Cemiyeti'nin 1913 yılına gelindiğinde Osmanlılara ilişkin beyanatlarında siyasî bir muhteva kazandığı müşahede edilmektedir. Nitekim 1913 yılında “*Osmanlı Kardeşlerimize*” hitabıyla başlayan konuşmada geçen; “*Vaktiyle padişâhınızı hükümdâr tanıyan Macaristan kemâl-i iştiyâk ve ehemmiyetle sizlerle (iki millet kardaş) yeniden kavî bir münâsebet-i ma'neviyeye girişmek istiyor*”⁶⁴⁶ ifadeleri bu hususu sarih bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu tarihlerden sonra, Osmanlı'da da “*Turan*”, bahsini ettiğimiz siyasî muhtevasıyla kullanılan bir mefhum olmaya başlamıştır. Bu durum II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında kaleme alınan şiirlerde görülmektedir.⁶⁴⁷ Hikâyelere de konu olan ve kutsiyet atfedilen bir yer-mefhum halini almaya başlayan “*Turan*” a ilişkin bu bakımdan Mehmet Emin'in söyledikleri manidardır: “*...Ata Yurdu: Türkler için en mukaddes bir yerdir. Türklerle göre Tanrı evine kir bulaştırmak nasıl büyük bir günah ise Ata Yurdu'na kötü bir ad bırakmak da öylece büyük bir suçtur.*”⁶⁴⁸

Her ne kadar birbirlerinden müstefit olsalar da; Macar Turancılığıyla Osmanlı'da beliren Turancılık arasında müşterekler olmakla birlikte temayül farklılıkları da vardır. Bu konuda Önen'in ifade ettikleri de bunu göstermektedir:

*“Türkiye’de gelişen Turancı hareket, hiçbir biçimde, gelecek için tasarladığı Büyük Turan Birliği’nin içerisine Macarları, Finlileri ve diğer “Turanlı halklar”ı dâhil etmez. Oysa Macar Turancıları için Turan Birliği demek 600 milyonluk, o zamanki dünya nüfusunun üçte birini oluşturan, bir halk kitlesinin birliğidir.”*⁶⁴⁹

Bunun dışında Türkiye’de gelişen Turancılık ile Macar Turancıları arasında toplum-devlet ilişkisi ve ırk gibi mefhumlara ilişkin yaklaşımlarda da farklılıklar bulunmaktadır.

⁶⁴⁶ T. Demirkan, s. 96.

⁶⁴⁷ Timuçin tarafından kaleme alınan şiirde gerek vatan mefhumuna ilişkin gerekse Turan mefhumuna dair yaklaşımın ne minval üzere olduğunu göstermesi bakımından önemlidir:

*“çiğneniyor bu gün evet, büyük Turan, vatanım
Babalarım dalmış gaflet uykusuna bayılmış
Vatan düşman tarafından çiğnenirken ayılmış
Fakat her Türk bağırırsa bu gün: “Feda bedenim”*

Vatan gitmez, düşman onu çiğneyemez, çiğnemez” Timuçin, “*Sözün Doğrusu*”, **Türk Yurdu**, 14 Haziran 1328, 2/16, s. 474.

⁶⁴⁸ Mehmed Emin, “*Türk Yurdu*”, **Türk Yurdu**, 12 Temmuz 1328, 2/18, s. 539.

⁶⁴⁹ Nizam Önen, “*Turan’a İki Farklı Yol: Macar ve Türk Turancılıkları*”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Milliyetçilik**, 4, İstanbul 2008, s. 407.

Turan kavramı söz konusu edilmişken değinilmesinde fayda gördüğümüz hususlardan biri de o dönemde, Balkanlarda ve Avrupa’da bulunan muhtelif toplulukların Turanî, Türk-Tatar olduklarına ilişkin etimolojik ve linguistik çalışmalara Türkçü neşriyatta yer verilmesidir.⁶⁵⁰ Burada belirtilmesi gereken husus ise; Turan adlandırması üzerinden Turancılık fikrinin ilk olarak Osmanlı’da bir Yahudi olan Tekin Alp (Moiz Kohen) tarafından ileri sürülen bir düşünce olduğu iddiasıdır. Yapılan son çalışmalar bu iddiaya temel teşkil eden “*Turan*” başlıklı risalenin Tekin Alp’e ait olmayıp, gerçekte risaleyi dönemin önemli Türkçülerinden olan Ahmet Ferit (Tek)’in kaleme aldığını ortaya koymuştur.⁶⁵¹ Tabi Osmanlı’nın son dönemlerinde tebarüz eden diğer düşünce eğilimlerinde olduğu gibi Turancılık fikrinin 19. Yüzyılın ortalarına kadar götürme imkânı vardır. Turancılık fikrinin bu dönemlerde daha romantik düzeyde ve belirginliği olmayan bir yaklaşım olarak ele alındığı da muhakkaktır. Nitekim Gökalp’e ait olan: “*Vatan ne Türkiye’dir Türklere, ne Türkistan; Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan*⁶⁵²” mısraları bu dönemde bu yaklaşımın bir göstergesi olarak ele alınabilir. Ancak şunu belirtmekte fayda vardır: bu söylem romantik olmakla birlikte o dönemde yurt içinde yaptığı etki kadar özellikle Avrupa’da bulunan Türkler üzerinde de ciddi tesirler yapmıştır. Nitekim İsviçre’de bulunan Cenevre Türk Yurdu’nun ikinci kongresinde yapılan konuşmalarda bunu görmek pekâlâ mümkündür.⁶⁵³ Sonraki dönemlerde Turancılık savunuculuğunun ilki olarak Ahmet Ferit’in bahse konu ettiğimiz eserinin zikrediliyor olmasının en temel sebebi eserde zikredilen ve bu konuda en belirgin kanaatleri taşıyan cümlelere yer veriyor olmasıdır:

“...bir gün, Turan Türkleri de baştanbaşa titreyecek. Titreyerek ayılacak! Ve bu ayık Türklerin fikri milliyet ile yanan sineleri üzerine yeni Cengizlerin altın tahtı kurulacak...Kurulacak! Çünkü Turan, bir tabir-i tarihî değil, bir hakikat-i ırkıyedir. Çünkü Türklük, yaşayan, zinde ve pür-hayat bir milliyettir... ve bir gün, Turan, muhalled ve mukaddes Turan doğacaktır.”⁶⁵⁴

⁶⁵⁰Ivan Manulef , “*İlm-i Elsine Nokta-i Nazarından Bulgarların, Türk, Tatar Kavminden Neş’etleri*”, **Türk Yurdu**, 28 Haziran 1328, 2/17, s. 516-522. Ivan Manulef , “*İlm-i Elsine Nokta-i Nazarından Bulgarların, Türk, Tatar Kavminden Neş’etleri*”, **Türk Yurdu**, 26 Temmuz 1328, 2/19, s. 571-575. Ivan Manulef , “*İlm-i Elsine Nokta-i Nazarından Bulgarların, Türk, Tatar Kavminden Neş’etleri*”, **Türk Yurdu**, 20 Eylül 1328, 2/23, s. 713-718.

⁶⁵¹ Ali Birinci, **Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasi ve Fikrî Ahvali**, İstanbul 2012, s. 240-246.

⁶⁵²Tevfik Sedat (Ziya Gökalp), “*Turan*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 68. Ziya, “*Turan*”, **Altın Armağan**, Tanin Matbaası, İstanbul 1328, s. 17.

⁶⁵³Konuşmada Gökalp’in bu dizelerinin okunması bu bakımdan dikkate değerdir. **Yurdcular Yasası**, İstanbul Tarihsiz (1913), s.16-23

⁶⁵⁴ N. Gültepe, s. 93-94.

Tüm bunlara ilave olarak; Cumhuriyet'in ilanını müteakip yıllarda Turancılık fikriyatının en belirgin simalarından biri olan Nihal Atsız, Turancılık fikriyatının başlangıcı olarak II. Meşrutiyet'ten sonraki dönemin gösterilmesine itiraz ederek, bir fikir ve ideal olarak Turancılığın milattan önce üçüncü yüzyıla kadar götürmenin mümkün olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵⁵ Buraya kadar ifade edilenlerden de anlaşılacağı üzere Turan söyleminin; çok uluslu bir yapının sarsılmasına paralel, Osmanlı'da Türklüğe ilişkin kök ve mekân arayışının romantik düzlemde ele alınabilecek bir yaklaşımı şeklinde ortaya çıktığı söylenebilir.⁶⁵⁶ Turan söyleminin Balkan Savaşları esnasında ve sonrasında muhkem hale gelmeye başlamasında, Osmanlı'da farklı unsurların kendi etnik mensubiyetleri dâhilinde gerçekleştirdikleri teşebbüsler neticesinde, Türklüğün de kendi geleceğinin peşine düşmesi muhakkak surette etkili olmuştur. Bu çerçevede ortaya konulan çabaları köken arayışının bir tezahürü olarak ideal vatan tasavvuruna dönük bir teşebbüsün aksülameli şeklinde ele almak yanlış olmayacaktır. Bu yaklaşım ve tasavvurun dönemin siyasî teşekkülleri üzerinden pratik anlamda yürüyor olmasının ciddi eleştirileri beraberinde getirdiğini de söylemek yerinde olacaktır.⁶⁵⁷

II. Meşrutiyet döneminde yaşanan siyasî hadiseler ve savaşlar –Trablusgarp ve Balkan Savaşları- dolayısıyla *vatan* mefhumunun Osmanlı düşünce mecralarının temel meselelerinden biri haline geldiğini ifade etmek yanlış olmaz.⁶⁵⁸ İctihad mecmuasında İsmail Hakkı tarafından kaleme alınan vatan muhabbetinin makes bulduğu şu ifadeler bu bakımdan dikkate değerdir: “*vatan muhabbeti bir fazilet-i esâsîyedir, ve tabi ki aile muhabbeti, yahut namûsu ve cesâreti gibidir*”⁶⁵⁹ Muhtelif buhranların bir tezahürü olarak beliren bu durum, fikrî mensubiyetler üstü bir durumdur. Bunun bu şekilde olmasında,

⁶⁵⁵ “Turancılık ülküsünün, Ziya Gökalp'ın bir manzumesiyle Türk şuuruna girdiğini söylemek de yanlıştır Turancılık, yani bütün Türkleri birleştirmek ülküsü, milâttan önceki üçüncü yüzyıldan beri vardır. Türk büyüklerinin, iç huzuru sağladıktan sonra ardından koştukları tek düşünce her zaman Türk birliği olmuştur.” Nihal Atsız, **Turancılık Milli Değerler ve Gençlik**, 2017, s. 21.

⁶⁵⁶ “Vatan”, “ana vatan” ayrımı ve bunun ortaya çıkma sürecine ilişkin bkz. S. Durgun, **Memalik...**, s. 69-73.

⁶⁵⁷ Mehmet Selahaddin'in aktardığı şu mısralar bu bakımdan dikkate değerdir: *Bir milleti vadi-i harabîye sürerken Altındağ'a yükselmeli derdin ser ü balım/ Dört yıl vatanın hakini kanlarla yoğurdun/ Turan ne ki, Havran ne ki ey seyf-i mezalim!*” Mehmet Selâhattin, **Bildiklerim-Muhelif Hatıralar**, Yay. Haz. Ali Birinci-Cüneyd Okay, Ankara 2006, s. 112

⁶⁵⁸ Dönemin muhtelif fikri tezahürlerine ait neşriyatlarda vatan mefhumuna yer veriliyor olması bu bakımdan dikkate değerdir. Beyanülhak mecmuasında Namık Kemal'den mülhem bir anlayışla kaleme alınan metinde vatana ilişkin gösterilecek ehemmiyetin dini bir vazife olarak telakki ediliyor olması dikkate değerdir. Ayrıca farklı ifadelerle de olsa vatan mefhumu müstereğiyle birçok metin kaleme alınmıştır. Ali Şiranî, “Hubbu'l Vatan Mine'l İman”, **Beyanülhak**, 26 Eylül 1325, 5/130, s. 2350-2351. Hadice, “Vatan Derdi; Evlat Acısından Mukaddemdir!”, **Sebilü'r-Reşad**, 28 Şubat 1328, 10/235, s. 14-15.

⁶⁵⁹ İ. H. “Vatanperverlik ve Vahdet-i İzdivac”, **İctihad**, 15 Mayıs 1328, 3/47, s. 1097.

her ne kadar II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan dönem fikrî temayüllerin belirginlik kazandığı bir dönem olsa da, hâkim anlayışının gerçekçi olmasa⁶⁶⁰ bile Osmanlılık fikriyatı olmasının önemli oranda etkisi vardır. Bu bakımdan vatan muhabbeti fikrî tezahürlerin müşteregi şeklinde tezahür etse de, muhtevasının bu tezahürlerce farklı manalar ihtiva etmektedir. Bu manalar söz konusu tezahürlerin kendilerine temel referans olarak aldıkları meseleler üzerinden değişiklik göstermektedir.

“Vatan” mefhumuna ilişkin Türkçülerin yaklaşımları genel itibariyle iki perspektiften ilerlemektedir. Bunlardan birincisi doğrudan toprakla alakalı olan ve “*maddi vatan*” diye adlandırılan; diğeri ise, hissi sınırları bulunan ve “*manevi vatan*” olarak isimlendirilendir. *Maddi vatan* tanımı yapılırken aslında doğrudan modern manada *vatan* mefhumundan ne anladıkları da açık bir şekilde ifade edilmektedir. Kişinin kendini güvende ve emin hissettiği yere verilen bir ad olarak değerlendirilen “*vatan*” Mehmed Ali Tevfik tarafından şu cümlelerle tanımlanmaktadır: “*Vatan, esas itibariyle ve ibtidaen malûm olan şeye temayül ile meçhul olan şey karşısında hissedilen endişenin tekabülünden başka bir şey değildir.*”⁶⁶¹ *Maddi Vatan* bu şekilde tarif edilirken, belki de Turan fikrine bir zemin teşkil etmesi bakımından oldukça önem arz eden *Manevî Yurt* mefhumuna da nasıl bir anlam yüklediklerini belirtmekte fayda vardır:

*“Manevi yurt, şimdi yaşayanların evvelce yaşamış olanlara ruhen merbût olmasının ifâdesidir... Bu ruhen merbûtiyeti teşkil eden anasır üçtür: Aynı kandan olmak hissi, mu'ayyen bir tarzda ve mu'ayyen bazı efkâr ve hissiyât dâ'iresinde büyütülmüş bulunmak hissi ve bir de şükran hissi.”*⁶⁶²

Burada dikkat çekmek istediğimiz noktaların başında ise “*Manevi Yurt*” oluşturma arzusunun ne şekilde gerçekleşeceği hususunda örnek olarak gösterilen Japonlar gelmektedir. Japonların; 19. yüzyılın son çeyreği itibariyle karşı karşıya oldukları tehlikeyi fark ederek Arjantinli muallimler ve Avrupa'ya gönderdikleri talebeler vasıtasıyla böylesi bir *Manevi Yurt*'u inşa edebildikleri ve bu tehlikeyi bertaraf ettikleri bir örnek olarak verilmektedir. Japon mektep hocalarının “*Japon milleti, milletlerin en asil, en şeci ve en zekisidir*” ifadelerini her gün çocuklara söyleterek bunu başardıkları ifade edilmektedir.⁶⁶³ Aslında dönemin Türkçüleri özellikle edebî eserlerinde böylesi bir yaklaşımı sergilemektedirler. Aka Gündüz'ün kaleme aldığı *Vatan Sesleri-Rüyamın*

⁶⁶⁰ Gerçekçi olmaması Osmanlılığın sorgulanır hale gelmiş olması dolayısıyla belirtilmiştir.

⁶⁶¹ Mehmet Ali Tevfik, “*Yeni Hayat-Manevî Yurt*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 438.

⁶⁶² Mehmet Ali Tevfik, “*Yeni Hayat-Manevî Yurt*”, s. 438.

⁶⁶³ Mehmet Ali Tevfik, “*Yeni Hayat-Manevî Yurt*”, s. 439-440.

Masalı başlıklı öykünün sonunun; “*Beşik adını daha ben de bilmiyorum, fakat ruh adını, ezeli adını söyle: Türk.*”⁶⁶⁴ ifadeleriyle bitiyor olması bu şekilde okunabilir. Tabi bu mesele, Türkçülerin aslında murad ettikleri modernleşmenin “*Manevi Yurt*”la paralel yürüyen bir modernleşme olması gerektiğine olan inançlarının bir göstergesi olarak da ele alınabilir.

Memleketin selameti ve istiklalinin yeni nesillerde vatan his ve fikrinin teşekkül ettikçe mümkün olacağına inanıldığı bu dönemde sosyalizm, komünizm gibi “*umumî vatan*” etrafında bir araya gelen fikrî tezahürlerin gayr-i sahici olmadığı üzerinde durulmakta ve bu ideolojilerin vatan’a ilişkin yaklaşımlarına şerh düşülmektedir: “*Bu meslekler (sosyalizm, komünizm)erbabının nazariyeleri birer fikrî faraziye den ibarettir. Hâlbuki vatan yalnız fikir değildir. Aynı zamanda histir.*”⁶⁶⁵

Vatan söz konusu olduğunda Türkçü fikriyatı Türk vatanına ilişkin sınırları geniş ve fakat yekvücut olamamış bir coğrafyaya işaret edilmektedir. Tabi bu değerlendirmeler yapılırken eski Türklerde “*vatan*” tahayyülünün gelişkin olmadığını; “*Eski Türkler indinde vatan toprak değildi. Yalnız at, asker, çadır, kuvvet idi*”⁶⁶⁶ cümleleriyle izah etmeye çalışmaktadırlar. Ağaoğlu tarafından zikredilen; “*Hayal kadar vâsi’ ve yine hayal kadar mübhem olan Türk âleminin hudûd-ı hakîkîsini çizmekten müşkil bir şey yoktur.*” cümleleriyle aslında geniş bir coğrafyaya yayılmış olan ve fakat müşterekliğin yoksunluğundan ötürü sınırlarına ilişkin mutabık kalınamayan bir coğrafya vatanın sınırları olarak belirlenmektedir. Tüm bunlara rağmen dönemin belki de siyasî romantizmi dolayısıyla çizilen bir coğrafyadan da bahsetmek mümkündür. Nitekim;

“*Biz bu günkü Türk âleminin hududunu; yalnız Türk unsûrunu hâvî, Türk Medeniyeti, Türk hayatı, Türk tarz-ı ma’îşeti ile geçinen memâlik dâiresinde arayacağız; bunun için kısa yol olarak Balkan Dağlarının en yüksek zirvesine çıkıp oradan karşımızdaki şarka doğru bir nazar atfedeceğiz; hayalen durduğumuz noktadan Karadeniz’e doğru bir hat çizeceğiz; sonra bu hattı Kırım Yarımadası’nın cihet-i şimâlisinden Kafkasya Dağlarının cihet-i cenûbisine doğru götürüp Bakü, Derbend tariki ile Hazar Denizi’nin cihet-i şimâlisinde vâki Hacı Tarhan (Ejderhan)’a ulaştıracacağız; oradan İdil (Volga) Nehri boyunca şimâle doğru yürüyüp Saratof, Samarra, Ufa, Kazan hanlıklarını geçtikten sonra Sibiryâ tarikini kutb-ı şimâliye doğru takip ederek Moğolistan’ın cihet-i şarkisinden Türkistân-ı Çinî’ye doğru egeceğiz. Oradan da Türkistân-ı Rusî’ye taraf gelerek Afganistan’ın şimâl cihetindeki “Hilmend” Nehri’ni takip ede ede mâverâ-yı Bahr-ı Hazar’a geçeceğiz; Hazar Denizi mâverâsından Esterâbâd tarikıyla Horasan’ın şimâlisinden ve Bahr-ı Hazar’ın cenûbundan Azerbaycan’ın gün batı tarafına gideceğiz; oradan*

⁶⁶⁴ Aka Gündüz, “*Vatan Sesleri-Rüyamın Masalı*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 449.

⁶⁶⁵ Kaya Alp, “*Vatan*”, s. 526.

⁶⁶⁶ Hüseyin Avni, “*Terbiye Musâhebeleri*”, **Tan**, 18 Kânunuevvel, 1329, 3, s. 51.

Anadolu'ya giderek Bağdad ve Musul yolu ile Suriye ve oradan Adalar Denizi'ne geçerek yine Rumeli'ye ve bulunduğum noktaya 'avdet edeceğiz.'"

ifadeleriyle Türklüğün vatanına ilişkin geniş bir coğrafyaya işarete edilmesi dikkat çekicidir.⁶⁶⁷ Aynı makalede bu denli geniş bir coğrafyaya yayılmış olmakla birlikte millî bir emel-gaye dâhilinde birlikteliğin sağlanamamış olmasının gerekçeleri de sıralanmaktadır. Bu durumu perişanlık olarak adlandıran Agayef; perişanlığın devamına ilişkin şu üç gerekçeyi ileri sürmektedir:

1- *Mezhepler İhtilafı*; en ufak bir mezhepsel farklılığın ve hatta fikrî ihtilafın Türk'ün Türk olduğunu unutturacak ve hatta yabancılarla ittihat ederek Türklük aleyhine hareket edecek kadar tahrik ettiği ifade edilmektedir.

2- *Siyasî infirak ve muhite esâret*; siyasî ayrılıkların ve buldukları muhitin değerlerinden ve lisânından kolay bir şekilde etkileniliyor oluşunun beraberinde getirdiği temessül (asimilasyon).

3- *Ma'rifet-i kavmiyyenin (consciencenationale) yokluğu*; yukarıda bahsedilen problemlerin bir neticesi olarak ortaya çıkan kavmi hususlara ilişkin atfedilmesi gereken önemin atfedilmiyor oluşu.⁶⁶⁸

Vatanın kutsiyeti ve önemine ilişkin temel yaklaşım, ona büyük manalar yüklemek ve vatana aidiyetin ölüm sonrası da devam ettiğidir. Mithat Cemal tarafından kaleme alınan *Vatan Hisleri* başlıklı şiirde bu aidiyet ve büyük manalar şu mısralarla izah edilmektedir: “*Altında yatarken de bizimdir yerin üstü... Ölmez bu vatan, farz-ı muhâl, ölse de hatta, çekemez kürenin sırtı o tabût-ı cesimi*”⁶⁶⁹ Buna ilave olarak vatansızlığın beraberinde bir çok olumsuzluğu da getireceği inancı Türkçü neşriyatta yer bulan bir diğer yaklaşımdır:

“vatansız yaşamak, tarihten evvelki zamanlara rücu etmek demektir. Vatan fikir ve hissinden uzak yaşamak insanîyet ve medenîyyetin hakikî manasıyla yükseldiği şu zamanda kabil olur şeylerden

⁶⁶⁷Ahmed Agayef, “*Türk Âlemi 1*”, **Türk Yurdu**, 17 Teşrinisani 1327, 1/1, s. 12-13. Türk dünyasının sınırlarına ilişkin başka metinlerde vardır. Akçuraoğlu tarafından kaleme alınan *Türk Âleminde* başlıklı metinde Türk dünyası üç kısım olarak değerlendirilmektedir. Bunlardan birincisi müstakil Osmanlı Devleti, diğeri İran'ın şimal ve şimal-i garbî tarafları, üçüncüsü ise Rusya ve Çin'e tabi geniş kıtalar olarak belirtilmektedir. İlave olarak Akçuraoğlu bu makalede Türk Yurdu mecmuasının bundan sonra Türk dünyasının belli başlı meselelerinin hülasasını ihtiva edeceğini ifade ederek dikkatlerini Osmanlı dışındaki bölgelerde gerçekleşen siyasî ve sosyal meselelere çevireceklerini ifade etmektedir. Akçuraoğlu Yusuf, “*Türk Âleminde*”, **Türk Yurdu**, 17 Teşrinisani 1327, 1/1, s. 23-24.

⁶⁶⁸Ahmed Agayef, “*Türk Âlemi 1*”, s. 13-15.

⁶⁶⁹Midhat Cemal, “*Vatan Hisleri*”, **Türk Yurdu**, 19 Nisan 1328, 1/12, s. 352.

*değildir. Eğer insanlarda vatan fikir ve hissi mevcut olmasa...sefil ve perişan kaldığı zamanlar tesadüf eyleyeceği şeylere merhamet etmeyerek hırsla saldırırdı.”*⁶⁷⁰

Ayrıca vatan fikrinin Türklerde eski zamanlarda var olduğu ifade edilmekte, sonraları bu hissiyatın ortadan kalkmasıyla birlikte problemlerin ortaya çıktığı düşünülmektedir. Tekrardan selamete ermenin bir yolu olarak vatan hissine bağlılık gösterilirken, vatana dair sahici yaklaşımın “*Turan*” kaynaklı olduğu özellikle vurgulanmaktadır.⁶⁷¹ Tabi bu yaklaşımın, dönemin bazı Türkçüleri nezdinde sahici görülmediğini belirtmek yerinde olacaktır. Bu bakımdan Ahmet Ferit, *Turan* söyleminin *hayal-i muhal* olduğunu ifade ederek, bu söylemin Moskof siyasetini meşru bir zemine doğru iteceğini iddia etmektedir. Türk Ocaklılara hitaben bunun akliselim bir siyaset olmadığını ifade etmekte ve Osmanlı için tehlike oluşturacağı üzerinde durmaktadır.⁶⁷²

Mehmet Ali Tevfik, Türk Yurdu Mecmuası’nda kaleme aldığı *Yine Manevi Yurt* başlıklı yazısında Avrupa’da vatan ve millet mefhumlarının bundan asırlarca önce teessüs ettiğini, hatta bunun imhası için ortaya çıkan vatan aleyhtarlığının da hayli yol almış olmasına karşılık Türklerin henüz bir vatan yapmaya başladıklarını ifade etmektedir. Dönem içerisinde özellikle gençlerin *vatan* tahayyülünün olmadığını belirterek, gençlerin; feryatları, kahramane hareketleri garip ve gülünç bulduklarını, örneğin Rus gençleri kadar fedakârlık kabiliyetlerinin bulunmadığına vurgu yapmaktadır.⁶⁷³ Benzer bir yaklaşımı 1913-1914 yılları arasında kaleme aldığı *Turanlı’nın Defteri* isimli kitabında da sergilemektedir.⁶⁷⁴

Aynı makalede Mehmet Ali Tevfik, II. Meşrutiyet döneminde Selanik’te münteşir olan Yeni Felsefe Mecmuası’nda gençler arasında yapılan tahkikte vatana ilişkin suallere verilen cevaplar üzerinde durur. Bu tahkikte gençlere “*Vatanınızı seviyor musunuz? Seviyorsanız niçin? Sevmiyorsanız niçin?*” soruları sorulur. Bu sorulara verilen cevaplar bahsi geçen dönemde vatan tahayyülüne ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Bu makalede *vatan* kavramını *mefâhîr-i târîhiyeye merbûtiyet* olarak tanımlayan Mehmet Ali Tevfik, bahsi geçen tahkikin neticesi olarak verilen cevapların yaklaşık olarak %10’unun

⁶⁷⁰ Kaya Alp, “*Vatan*”, s. 528.

⁶⁷¹ M. Mermi, “*Vatan Sesleri-Ertuğrul’a Mektularım 2-Aile, Vatan, İnsaniyyet*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 548.

⁶⁷² Ahmet Ferit, “**Türk Ocağı**”, s. 189. Bu yaklaşımı ortaya koyan Ahmet Ferit’in sonraları *Turan* adlı eseri kaleme alması ayrıca manidardır.

⁶⁷³ Mehmet Ali Tevfik, “*Yine Manevi Yurd*”, **Türk Yurdu**, 18 Teşrin-i Evvel, 1328, 3/1, s. 5.

⁶⁷⁴ Eserin muhteva incelemesi için bkz. Elmas Şahin, “*Turanlı’nın Defteri’nde Yeni Lisan Hareketi ve Türklük Mefkûresi*”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 2014, 3/2, s. 194-208.

bu tarif çerçevesinde olduğunu, geri kalan açıklamaların ise nıkbînlikle verilmiş cevaplar olduğunu ifade etmektedir.⁶⁷⁵

Balkan Savaşları'nın yaşandığı dönemde Türkçülük fikriyatını benimseyenler nezdinde “vatan” mefhumuna ilişkin dönemin romantik havasının da etkisiyle idea düzeyinde bir yaklaşımın sergilenmeye başladığını vurgulamak gerekmektedir. Nitekim bunun en güzel örneği olarak Gökalp tarafından kaleme alınan “*Turan*” başlıklı şiir verilebilir. Gökalp'in ; “*Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan; Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan*”⁶⁷⁶ mısraları “vatan” mefhumunun bir ideal, ülkü olarak tebarüz etmeye başladığının bir göstergesi olarak okunabilir. Fakat bu şiirin daha önceleri Genç Kalemler dergisinde yayınlanmış olması Türkçü fikriyatın “vatan” mefhumuna olan yaklaşım ve özlemlerinin önceden teşekkül ettiğinin ve Balkan Savaşları'nın bunu söylem düzeyinden fiiliyata geçirdiğinin bir belirtisi olarak ele alınabilir. Nitekim II. Meşrutiyet sonrasına tesadüf eden dönemde Türkçüler tarafından edebî mecmualarda “vatan” mefhumuna temas edildiği görülmektedir.⁶⁷⁷

Vatan mefhumuna ilişkin bu yaklaşımların beraberinde getirdiği muhabbet ve mensubiyet, Tanzimat'ın ilanından itibaren devleti kurtarmak maksatlı ileri sürülen Osmanlılık ve İslamlik fikriyatlarının arzuladıkları “*Osmanlı*” ve “*ümme*” birlikteliklerinin yerine; Batıdan tevarüs eden ırk, milliyet, millet, kavmiyet gibi mana itibariyle tam karşılığını bulamamış mefhumların geçmesini sağlamıştır. Bu kavramlar Osmanlı aydınları tarafından münazara konusu edilmiş ve yer yer münakaşaların çıkmasına da sebebiyet vermiştir. Bu durum da haliyle Osmanlı'nın son döneminde Türk düşüncesi açısından tartışmalı bir sürecin başlangıcını oluşturmuştur.⁶⁷⁸

Tüm bunlardan da anlaşılacağı üzere *vatan* mefhumuna ilişkin II. Meşrutiyet döneminin siyasî, sosyal ve kültürel koşullarının Türkçülük fikriyatı mensuplarının *vatan*

⁶⁷⁵ Bu cevaplar arasında “*Vatanımı severim. Çünkü ilk imtidâd ettiğim yer orasıdır.*”, “*Çünkü evvelâ, menfaatim bunu icâb ediyor. Sâniyen, Müslüman-Türk olarak doğmuşum, dînime, milletime, insâniyete hizmet edebilmek için ise Müslümân Türkler arasında çalışmalıyım. Sâlisen, eğer vatanım batarsa Türklük ve Müslümanlık yetim kalacaktır. Ben buna meydân vermemeyi, kendimin yetim kalmaklığımı te'min için isterim.*”, “*Çünkü izzet-i nefsim var. Vatanım milliyetim düçâr-ı hücum olmasa idi belki bu kadar sevmezdim.*”, “*Çünkü ben bu toprakta doğdum, yine bu toprakta büyüdüm, hem Kemâl Beyin şu parçasını hiç bir vakit unutmuyorum; Vatandır dağıtan âleme ilm-ü edebî.*” gibi cevaplar zikredilebilir. Mehmet Ali Tevfik, “*Yine Manevi Yurd*”, s. 7-8.

⁶⁷⁶ Tevfik Sedat (Ziya Gökalp), “*Turan*”, s. 68. Ziya, “*Turan*”, s. 17.

⁶⁷⁷ Ali Canip, “*Asker*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 68.

⁶⁷⁸ Mustafa Gündüz, “*II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru*”, **Doğu-Batı Dergisi-II. Meşrutiyet 100. Yıl**, 2008, 1/45, s. 150.

tahayyülleri üzerinde ciddi etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmaz. *Vatan*; sınırları belli olan ve bir aidiyet üzerinden manalar atfedilen bir yere tekabül ederken, meşruiyetini tarihten alır bir mefhum olarak telakki edilmektedir.

3.1.6. Alfabe, Lisân ve Neşriyat Dili

Akçuraoğlu lisân hususunda Türkçülük fikrinin ilk şuurlu izlerinin İbrahim Şinasi’de görülebileceğini ifade etmektedir.⁶⁷⁹ Sonraki yıllarda Osmanlı devlet adamlarınca yapılan çalışmalarla Türkçe ve onun sahip olduğu muhtevaya dair yapılan çalışmalar söz konusu olmuştur. Bu bakımdan Ziya Paşa, Ahmet Vefik Paşa gibi isimlerin edebiyatta ve lisânda *millilik* söylemini 19. yüzyılın son çeyreğine kadar götürmek mümkündür. Bu dönemde çıkan bazı eserler hakkında *millî dram*, *millî oyun*, *millî roman* şeklinde tanımlamalar yapılmıştır. Ancak 19. yüzyıl sonlarının hâkim sosyal ve siyasî söylemi içerisinde “*millî*” adlandırmasının “*yerlilik*” ile eşdeğer bir manayı taşıdığı da bir gerçektir.⁶⁸⁰ Elbette 19. yüzyılın son çeyreği aynı zamanda lisânın muhtevasına ilişkin tartışmaların yapıldığı ve çeşitli önerilerin getirildiği bir dönem olmuştur. Örnek olması bakımından Ahmet Mithat Efendi’nin 1871 yılında Basiret gazetesinde söyledikleri meseleyi sarahate kavuşturması dolayısıyla kıymetlidir. Bu yazıda Ahmet Mithat; gündelik hayatta halkın kullandığı lisânın esas tutulması gerektiğini beyanla, bu lisânın millet lisânı yapılması gerektiğine vurgu yapmaktadır.⁶⁸¹ Bu duruma dair Karpat’ın, Ahmet Mithat’a ilişkin yaptığı *her türlü etnik milliyetçiliği açık bir şekilde suçlamasına* rağmen lisâna hususundaki çabalarıyla *etnik bilinç yarattığı* iddiası⁶⁸², dönemin siyasî ve fikrî ortamı dikkate alındığında tartışmaya açıktır. Bunun dışında lisân hususunda özellikle II. Abdülhamid döneminde yoğun bir tartışma ortam ve imkânının da olduğu muhakkaktır. Bu tartışmalarda çoğunlukla kullanılan lisânın adının *lisân-ı Türkî* olduğu ve dışarıdan lisâna giren unsurların lisânı zayıflattığı üzerinde durulmaktadır.⁶⁸³ Tartışmalar genel olarak bu meseleler üzerine odaklanmakta ve taraflar bu duruma ilişkin müspet-menfî tavırları dolayısıyla belirlenmektedir.

⁶⁷⁹ Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı**, s. 309.

⁶⁸⁰ O. Okay, **Batılılaşma Dev...**, s. 160.

⁶⁸¹ (Ahmed Midhat), “*Bir Varakacık*”, **Basiret**, 23 Rebiülevvel 1289, Nu: 636, s. 1-2.

⁶⁸² K. Karpat, **İslâm’ın Siyasallaşması**, s. 365.

⁶⁸³ Bu tartışmaların mahiyeti için bkz. D. Kushner, s. 95-125.

Lisân meselesine ilişkin II. Meşrutiyet dönemi tartışmalarının ve önerilerin önceki dönem tartışmalarının hem bir devamcısı hem de tamamlayıcısı konumunda olduğu görülmektedir. Bu bakımdan Meşrutiyet'in ilanını müteakip Türkçüler belirli gayelerle bu mesele üzerinde durmuşlardır. Gazete ve mecmualarda çoğunlukla Arapça kelimelerin kullanılması ve Osmanlıca olarak ifade edilen dilin oldukça karışık ve taşkın olduğu Türkçüler tarafından ifade edilmektedir. Aslında 1911 yılında yayın hayatına başlayan Genç Kalemler dergisindeki *Yeni Lisân* başlıklı makalelerde, dile ilişkin sadeleştirici yaklaşımın muhtevasının ne şekilde olduğu müşahede edilebilir. *Osmanlı lisânı* olarak adlandırılan lisânın *Türk lisânı* olduğu, *Osmanlı Edebiyatı* olarak adlandıran edebiyatın *Türk Edebiyatı* olduğu ifade edilmekle birlikte; *Osmanlı milletinin, Türk milleti olmadığı* özellikle vurgulanmaktadır. Bu yönüyle; Osmanlıca olarak adlandırılan lisâna yabancı unsurlardan giren terkiplerin arındırılmasının zaruri olduğu düşünülmekte ve Türkçeye asıl hüviyetinin kazandırılmasının gerekliliğe vurgu yapılmaktadır.⁶⁸⁴ Osmanlıcanın nasıl bir dil olduğu;

*“Kendisine bir türlü mâl edemediği halde harekâtına mâni’alar teşkil eden yabancı zenginliklerle ezilip boğulmuştur. Osmanlıca hayatsız, a’sâbsız, intizâmsız bir yığındır. Hiçbir nevi benliği yoktur. Osmanlıca, henüz istibdâd tazyikinden kurtulmuş Osmanlı milletine pek benzer; onun gibi revâbittan mahrûm, şahsiyetsiz ve vücûdundan hemen hemen bihaberdir.”*⁶⁸⁵

cümleleriyle izah edilmektedir. Bu cümlelerden hareketle Osmanlıcanın almış olduğu bu halin Türk dili üzerinde bir tahribata sebebiyet verdiği ve hatta Türklerin bir dilinin söz konusu edilemediği bir durumu ortaya çıkardığı düşünülmektedir: *“Acılarını haykırmak için bir dili bile olmayan Türk rûhunun kaygılı perişânlığı, fa’aliyet-i fikriyyenin, şiddetli hissîyat-ı milliyetperverânenin boşluğu, Türkiye’de efkârı bu gün cidden meşgûl ediyor.”*⁶⁸⁶ Özellikle gençliğin bu durumun vahametinin farkında olarak bir uyanış içerisinde ve milleti asırlardır içinde bulunduğu uyku halinden çıkarmaya kayıtlı olduğu da düşünülmektedir. Buna bağlı olarak dönem, edebi alanda dilde sadelik savunusunun katı bir şekilde yapıldığı bir dönem olmuştur. Bu bağlamda, Türkçü neşriyatta bahsi geçen sadelik *Türklük güneşinin* parlaması olarak görülmekte ve Osmanlı gençlerinin bu bakımdan bir *edebiyat-ı milliye* arzuladıkları ifade edilmektedir.⁶⁸⁷ Kâzım Nami dilin bu

⁶⁸⁴ ?(Ömer Seyfettin), *“Yeni Lisan”*, s. 75-81. ?(Ali Canip, Ziya Gökalp), *“Yeni Lisan”*, s. 105-109. ?(Ömer Seyfettin), *“Yeni Lisan”*, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 125-129.

⁶⁸⁵ P. Risal, *“Türkler Bir Rûh-u Millî Arıyorlar-2”*, **Türk Yurdu**, 5 Teşrin-i Evvel 1328, 2/24, s. 778.

⁶⁸⁶ P. Risal, *“Türkler Bir Rûh-u Millî Arıyorlar-2”*, s. 778.

⁶⁸⁷ Ali Canip, *“Âti Edebimiz”*, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 27.

bakımdan sadeleşmesinin sağlanması gerektiği ifade ederek; eğer “*sadeleştirebilirsek öyle zannediyoruz ki Türkçe’liği daha aşikâr bir sûrette meydâna*” çıkacağını belirtmektedir. Bunun beraberinde Türkçeye “*üç lisândan mürekkep bir acîbe, “Osmanlıca” diyenlerin cesâreti*”ni kıracağına inanılmaktadır.⁶⁸⁸ Bu ise; dönemin lisân meselesine eğilen Türkçüler tarafından bir gaye-emel olarak addedilmektedir: “*Gayemiz: sadeliğe, güzelliğe, tabi’ata, tekâmüle doğru durmadan bıkmadan yürümek olacak*”.⁶⁸⁹ Her ne kadar Türkçüler nezdinde bu çabalar ve söylemler söz konusu olsa da dönemin fikrî çabalarının tamamında lisâna dair bir kanaatin husule geldiği de bir gerçektir.

Lisâna ilişkin sadeleşmenin tekâmül üzerinden ele alınması gerekliliği Türkçüler tarafından ifade edilirken; bu sadeleşmenin lisâna girmiş bulunan Arapça ve Farsça ifadelerin çıkarılarak gündelik hayatta daha çok karşılığı olan bir literatür kullanımının kastedildiğini belirtmek gerekmektedir. Bununla birlikte Türkler tarafından kullanılan eski kelimelerin tekrardan lisâna dâhil edilmesi meselesine ise ihtiyatlı davrandıkları, hatta böylesi bir yaklaşıma sıcak bakmadıkları da görülmektedir:

“...lisânın sadeleştirilmesi maksadıyla Asya içlerinden da’vet edilen kelimeler kalıyor ki onlara sebebini tasrih edemeyeceğim pek harim bir muhabbet duymakla berâber, burada işleri olmadığına ve kendilerinin Adem’in, Havva’nın sahir evlâdları gibi bize esâsen yakın olmakla berâber mesâfe ve zaman olarak artık birbirimizi tanımadığımızı, bize yabancı olduklarına kanalım.”⁶⁹⁰

Yine bir başka yerde bu meseleye ilişkin yaklaşım: “*Yalnız Arapça, Farisî kelimeler atılarak yerine Çağatayca, Türkmence, Tağatayca, kelimelerin kullanılmasına taraftar değilim olamam.*”⁶⁹¹ cümleleriyle açık bir şekilde ortaya konulmaktadır. 1911-1912 yıllarında lisâna ilişkin gösterilen Arapça ve Farsça kelimelerden arındırılması üzerinden arzu edilen “*Yeni Lisân*” hareketi ile kendini gösteren sadeleşme temayülünün, yine hemen hemen aynı yıllarda çıkan Türk Derneği mecmuasında da görmek mümkündür. Nitekim Türk Derneği mecmuasında lisânın karışık, anlaşılmaz ve bu denli tartışmalara sebebiyet vermesinin nedenleri üzerinde durulmaktadır. Lisânın bu haline sebep olarak; Müslümanlık dolayısıyla Kur’an, sünnet ve hadis üzerinden Arapça ile olan

⁶⁸⁸ Kâzım Nami, “*Türkçe mi Osmanlıca mı?*”, s. 133.

⁶⁸⁹ ?(Ömer Seyfettin), “*Yeni Lisan ve Hüseyin Cahid*”, s. 60-61.

⁶⁹⁰ Hamdullah Subhi, “*Yeni Lisan (Cevabî Mektup)*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 302.

⁶⁹¹ Şehabettin Süleyman Bey, “*Yeni Lisan (Cevabî Mektup)*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 315.

münasebetin ve edebiyat söz konusu edildiğinde Mesneviler üzerinden Farsça ile olan münasebetin dilde zorunlu olarak bu durumu ortaya çıkardığı düşünülmektedir.⁶⁹² Bu fikirler dolayısıyla Türkçüler ciddi eleştirilere maruz kalmışlardır. Bu eleştiriler sonraki yıllarda da diğer fikrî mensubiyetler tarafından dillendirilmiştir.⁶⁹³

Lisân ve lisânın milliyetin teşekkülü ve istikbali üzerine Türkçülerin bu dönemdeki en ciddi temayüllerinin Yeni Lisân Hareketi olarak bilinen ve 1911 yılında Selanik'te çıkan Genç Kalemler dergisiyle kendini göstermeye başladığını söylemek abartılı olmayacaktır. Fakat her ne kadar dil üzerine ortaya konulan bu yaklaşım Genç Kalemlerle başlatılsa da; dil, Tanzimat döneminde (19. yüzyılın ikinci yarısında) Osmanlı bürokrat ve aydınlarının üzerinde durdukları bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mesele dönem itibariyle sadece Osmanlı bürokrat ve devlet adamlarıyla sınırlı kalmamış dönemin Türkiyat araştırmaları yapan Şarkiyatçıları tarafından da önemle üzerinde durulan bir mesele olmuştur. Türklüğe ilişkin birçok eserler kaleme alan Macar Vanbery gerek İstanbul'da bulunduğu dönem yaptığı tetkiklerde gerekse II. Meşrutiyet döneminde kendisiyle irtibata geçen Türkçülere gönderdiği mektuplarda bu hususun üzerinde önemle durmuştur. Vanbery'in, Orenburg'da neşredilen Vakit gazetesi muharrirlerinden birinin talebi üzerine kaleme aldığı ve Türk Yurdu Mecmuası'nda da yayınlanan mektubunda; Balkan Savaşları'nın genelde Osmanlı için, özelde ise Türkler için bir imkân doğurabileceği üzerinde durmuş ve Balkanlardan kendi ifadesiyle vatan-ı aslileri olan Anadolu'ya dönmeleri durumunda *temeddün ve ıslahat yoluna gidip mes'ûdâne yaşamaya* başlayacaklarını belirtmiştir. Lisâna dair ise, Arabî ve Farisî ifadelerin dilden çıkarılmasını şu ifadelerle izah etmektedir: "*Eğer Osmanlı kardeşlerimiz lisânlarına ziyâdece dikkat ile bir takım lüzûmsuz Arabî ve Farisî sözleri bertaraf edip milliyet fikrine gereği gibi ri'âyet etmiş olsa idiler vatan hisleri terakkî ederdi.*"⁶⁹⁴

Lisân hususunda Türkçülük fikriyatına mensup muharrirlerin serdettiği fikirler dönemin aydınları nezdinde müspet ve menfî tepkilerle karşılanmıştır. Lisân hususunda ilginç olan ise; normal koşullarda tabiatı gereği muhafazakâr bir tavır takınması gereken

⁶⁹² Fuzuli, "*Dilimiz*", **Türk Derneği**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1327. s. 22.

⁶⁹³ Ziya Gökalp 1917 yılında Yeni Mecmua'da kaleme aldığı *Türkçülük Nedir?* başlıklı makalesinde bu hususta Cenap Şehabeddin'in eleştiriler getirdiğinden bahsetmekte ve Şehabeddin'in iddialarına cevap vermektedir. Ziya Gökalp, "*Türkçülük Nedir?*", **Yeni Mecmua**, 27 Kanun-i Evvel 1917, 25, s. 481-485.

⁶⁹⁴ Vambéry, "*Matbuat*", **Türk Yurdu**, 13 Haziran 1329, 4/18, s. 605-606. Bu mektup Türk Yurdu mecmuasında *Matbuat* bölümünde başlıksız olarak verilmiştir. Bizde başlık olmadığı için bölüm başlığını başlık olarak vermeyi tercih ettik.

Türkçüler olması gerekirken, yenilikçi bir yaklaşım sergilemeleri ve yenilikçi bir tavır içerisinde olması gereken Batıcılık düşüncesinin savunucularından bir kısmının ise muhafazakâr davranmanın elzem olduğunu ileri sürmeleridir.⁶⁹⁵ Dönemin Türkçülerinde ki bu yenilikçi tavrı muhafazakâr bir yaklaşım içerisinde ele almak daha doğru olur. Nitekim “Yeni Lisân” tartışmaları yapıldığı dönem Türkçülerin lisân hususunda ortaya koydukları tavır buna örnek olarak gösterilebilir. Vakti zamanında Şarka doğru gidenlerle (dildeki Arapça ve Farsça unsurlar kastedilmektedir) o dönemde Garba doğru gidenlerin (Fransa üzerinden Batı edebiyatı olan münasebet kastedilmektedir)⁶⁹⁶ Türkçüler nezdinde aynı gaflete düşenler olarak gösterilmesi yeniliğin sadelik ve özgünlükle alakalı bir şey olarak düşünüldüğünü göstermektedir. Böylesi bir yaklaşım sergilediklerini Türkçülerin pekâlâ kendi neşriyatlarında kullandıkları ifadelerde de rastlanılmaktadır: “...biz zâhîrde muhâfazakâr olduğumuz hâlde netîce itibâriyle tensikçiyiz.”⁶⁹⁷ Düşünce bağlamında ele alındığında ise dönemin neredeyse bütün fikrî temayülleri için geçerli olan Batılı düşünme biçiminin Türkçüler içinde söz konusu edilebileceğini ifade etmek mümkündür. Nitekim

“...Osmanlı memleketini işgal eden Turanî ailesi, Türkler ancak kuvvetli ve ciddi bir terakki ile hâkimiyetlerini, mevcudiyetlerini muhafaza edebilirler. Terakki ise ilmin, fennin, edebiyatın hepimizin arasında intişarına vabestedir. Ve bunları neşir için evvela lazım olan milli ve umumi bir lisândır”⁶⁹⁸

⁶⁹⁵ Batıcılık düşüncesi içerisinde önemli bir yere sahip olan Celal Nuri'nin, Türk Yurdu mecmuasının daha ilk sayılarında bu hususa temas etmek kaydıyla gönderdiği mektubuna yer verilmiştir. Mektubunda Türk Yurdu'nun önemine vurgu yapmakla birlikte, tartışmaya konu ettiği temel mesele Türk Yurdu muharrirlerinin lisan meselesinde takındıkları tavır olmuştur. Celal Nuri; “Muharrirlerinizin ihtiyâr ettiği lisânı biraz sun'î, biraz gayr-ı tabiî buluyorum. Yeni ve gayr-ı menûs kelimeler, yeni ve gayr-ı menûs terkipler, yeni ve gayr-ı menûs fikirler Türk ma'atteessüf pek mebzûl! Muharrirleriniz bilmelidir ki bir lisân ihtirâ ve icât edilmez, bir ibarede söylenilmemiş veyâhut söylendiği vakit kulağa, şiveye hoş gelmeyecek terkîbler kullanılmaz. Lisân terakkî eder, tekâmül eder fakat tebeddül ve tagayyür etmez.” ifadeleriyle Türk Yurdu yazarlarının lisâna ilişkin ortaya koydukları tavrın lisânın mevcut kemale ermiş haline hâlel getireceği ya da getirdiğini beyan etmektedir. Celal Nuri, “Akçuraoğlu Yusuf Bey'e”, **Türk Yurdu**, 1 Kânunusani 1327, 5, s.147-148. Nuri'nin gösterdiği bu tavrı sonraki yıllarda da sürdürdüğü görülmektedir. Nitekim kaleme aldığı *Türkçemiz* başlıklı kitabı bir bütün olarak bu bakımdan dikkate değerdir. Celal Nuri, **Türkçemiz**, Matbaa-i Orhaniye, Konstantiniye 1917. Bu mektubun hemen peşi sıra Akçuraoğlu tarafından yazılan cevabî yazıda, Celal Nuri'nin lisâna ilişkin beyan ettiği fikirlerin Türk Yurdu muharrirleri tarafından da kabul edildiği, maksatlarının lisânı değiştirmekten ziyade sadeleştirmek olduğu ve buna rağmen Celal Nuri'nin ifade ettiği lisâna ilişkin mürteci bir tavır ortaya çıkmışsa bunun Türk Yurdu yazarlarının kabul ettikleri fikirleri fiilen gereği gibi tatbik edememelerinden kaynaklandığını belirtmektedir. Lisân hususunda benzer bir eleştirinin Mithat Cemal tarafından da yapıldığını Akçuraoğlu'nun ona ithafen yazdığı cevabî mektubundan anlamaktayız. Bu cevabî metinde de Akçuraoğlu; kendilerinin lisâna ilişkin gösterdiği yaklaşımın sadeleşme ve halkın anlayabilmesine dönük bir tavır olduğunu özellikle ifade etmektedir.

⁶⁹⁶ ?(Ömer Seyfettin), “Yeni Lisan”, s. 75-76.

⁶⁹⁷ Genç Kalemler Tahrir Heyeti (Ziya Gökalp), “Yeni Lisan-Yeni Lisan ve İmlâ- Zeyl”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 245.

⁶⁹⁸?(Ömer Seyfettin), “Yeni Lisan”, s. 81.

cümlelerinin pozitivistin temel kavramlarından biri olan “*terakkî*”⁶⁹⁹ kavramına odaklanmış olması bu durumu destekler niteliktedir. Nitekim dönem itibariyle kaleme alınan metinlerde yenilik-eskilik tartışmaları *an’ane-terakkî* kavramları paralelinde gelişmiş ve mevcut durum bu ikisinin mücadelesi olarak telakki edilmiştir.⁷⁰⁰

“Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak” başlıklı makalesinin ikincisini Lisân bahsine ayıran Ziya Gökalp’in bu çalışmada üzerinde durduğu temel mesele Türkçe’nin kendi dışındaki dillerin ıstıhlardan ve tamlamalardan dolayısıyla imla ve kaidelerden kurtularak kendine mahsus bir biçim kazanmasını sağlamaktır. Bunu yaparken ki temel muradın ise soydaşlar arasında müşterek bir lisânın teşekkülü olduğu görülmektedir. Bu çerçevede Gökalp, “*Yeni mefhumlar asriyetin, ıstılahlar beynelmileliyetin, lügatler milletin natıkasıdır*” cümlesiyle modernleşme sürecinde karşılaşılan yeni kavramların Türkçe karşılıklarının olmasının çağdaşlık, ilmî bir literatür teşekkül ettirmenin beynelmileliyet ve sözlüğün de millet hafızasına işaret eder öneminden bahsetmektedir.⁷⁰¹ Gökalp’in bahse konu edilen makalesinin yazıldığı tarih Türkçülük fikriyatı bağlamında lisân tartışmalarının da bir başka merhaleye evrilmeye başladığı tarihlere tesadüf etmektedir. Bu mesele o dönem Türkçüler tarafından çıkarılan diğer başka mecmualarda kendine yer bulmaktadır. Lisân hususunda Yeni Lisân hareketinin temsilcilerinin ifade ettiklerinin bir üst merhaleye çıkarılması gerektiği ve Türkçeye ilişkin özcü bir yaklaşımın sergilenmesinin bir zaruret olduğu belirtilmektedir. Hemen yukarıda Celal Nuri ile Akçuraoğlu arasında geçen münakaşa hatırlanırsa; orada Celal Nuri’nin dilin tekâmülüne ilişkin serdettiği fikirlerin Akçuraoğlu tarafından kabul edildiğini belirtmiştik. Fakat 1913 yılına gelindiğinde Celal Nuri tarafından eleştiriye tabi tutulan bu hususların Türkçüler tarafından teorik düzeyde savunulur hale gelmeye başladığını söylemek gerekmektedir.⁷⁰²

II. Meşrutiyet döneminde Türkçülerin tartışma konusu ettiği bir diğer mesele alfabe olmuştur. Dönem itibariyle alfabe değişikliği, tadil ve ıslahı konusu sadece Türkçüler tarafından ele alınan bir mesele olmaktan ziyade dönemin bütün fikrî cereyanları için bir

⁶⁹⁹Pozitivistin Türkiye’ye hangi koşullarda geldiği ve temel kavramlarına ilişkin bkz. Murtaza Korlaelçi, **Pozitivistin Türkiye’ye Girişi**, Ankara 2003.

⁷⁰⁰ Ali Canip, “*Sanat ve Edebiyat*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 85.

⁷⁰¹ Gökalp, “*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak-II*”, **Türk Yurdu**, 21 Mart 1329, 3/12, s. 367-370

⁷⁰² Özden Dile (Müstear isim olsa gerek), “*Dilimizin Canlılığı*”, **Türk Duygusu**, 1 Cemâziyelâhir 1331, 1, s. 10-12. “*Dilimizin Canlılığı*”, **Türk Duygusu**, 15 Cemâziyelâhir, 1331, 2, s. 27-30.

tartışma konusu olmuştur. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı'da, Kazan'da, Orenburg'da alfabe ve lisâna ilişkin belli başlı tartışmaların yapıldığı bilinmektedir. Alfabe tartışmalarına ilişkin II. Meşrutiyet dönemi Türkçü neşriyatın en önemlilerinden olan Türk Yurdu Mecmuası'nda Ispartalı Hakkı'nın Osmanlı Darülfünunu'nda alfabeye ilişkin toplanan kongrede yapmış olduğu konuşma dikkati çekmektedir. Her ne kadar Türk Yurdu yayın heyeti konuşmada geçen fikirlerin İsmail Hakkı'nın kişisel fikirleri olarak telakki edilmesi gerektiğini ifade etse de bu konuşmanın burada yayınlanmış olması Türk Yurducularının bu fikirleri paylaştıklarının bir göstergesi olarak okunabilir. Özellikle lisân hususunda ileri sürülen fikirlerin gerek İslamcılar ve gerekse Batıcılar tarafından sert bir şekilde eleştirildiği dönemin entelektüel ortamında, alfabe hususunda söylenebilecek radikal fikirlerin beraberinde getireceği eleştirilere bir set çekmek adına Ispartalı Hakkı'nın kendi fikirleri olarak telakki edilmesi Türk Yurdu yayın heyeti tarafından ifade edilmiş olabilir. Tabii burada alfabeye ilişkin yapılan bu konuşmada önemle üzerinde durulan hususun alfabe değişikliğinden ziyade öğrenmesi, okunması ve yazması oldukça zor olan elifbayı, yapılan belli başlı düzenlemelerle daha kolay okunabilir ve yazılır hale getirmek maksadıyla girişilmesi zarurî görülen ıslah çabasıdır.⁷⁰³

II. Meşrutiyet döneminde harflerin ıslahı hususunda daha çok eğitime dair bir mecmua tavrı sergileyen *Yeni Fikir Mecmuası*'nın ortaya koyduğu yaklaşım dikkat çekicidir. İsimsiz olarak yayınlanan ve mecmuanın mesul isimleri olan Ahmet Ferit ve Ethem Nejad tarafından yazılmış olma ihtimali yüksek olan *Islah-ı Hurûf, Tamîm-i Ma'ârif* başlıklı metinde bu meseleye değinilmiştir. Dört madde halinde meseleyi vuzuha kavuşturmayı hedefleyen bu metin genel olarak ele alındığında basılan kitaplarda harflerin hareketlerle yazılarak okunabilirliğinin kolaylaştırılmasını öngörmektedir. İlave olarak lisâna girmiş olan kelimelerin muhafaza edilmesini ve bundan sonra kati surette kelime almamak gerektiği üzerinde durulmaktadır. Hepsinden öte *ıslah-ı hurûf* ile uğraşacak bir heyetin kurulmasının zorunlu olduğu ifade edilmektedir.⁷⁰⁴

II. Meşrutiyet döneminin görece hürriyet ortamında meslekî olarak eğitimle hemhal olmayan birçok kişi mektepler için kitaplar ve elifbalar neşretmiş ve bu kitaplar Türkçüler tarafından eleştiri konusu edilmiştir. Eski devirlerin kitaplarının kötülüğünün bahse konu

⁷⁰³ "Türklük Şuûnu-Harflerimizin Islahı", *Türk Yurdu*, 9 Mart 1328, 1, 9, s. 276-280.

⁷⁰⁴ "Islah-ı Hurûf, Tamîm-i Ma'ârif", *Yeni Fikir*, 15 Şubat 1327, 3, s. 90-91.

edilemeyeceği, o dönemlerde her şeyin kötü olması dolayısıyla kitapların da kötü olduğu ifade edilmektedir. Fakat II. Meşrutiyet'in ilanı, eskinin kötü olan bu yapısının değişeceği umudunu beraberinde getirmiş olmakla birlikte, bu umudun boşa çıktığı ve herhangi bir düzenlemenin yapılmadığı Türkçülerin üzerinde durdukları bir diğer mesele olmuştur. Neşredilen mektep kitapları ve elifbalar eskinin idealsizliğini devam ettirir niteliktedir. Bunun böyle olmasının temel sebebi olarak kitapları kaleme alanların belli bir gaye gütmeyen, ehil olmayan kimselerden ibaret olduğu belirtilmektedir.⁷⁰⁵

Talim ve terbiye hususunda önemli görülen amillerden biri de okullarda okutulan ders kitapları ve bu kitapların muhtevasıdır. II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde bu ders kitapları muhteva bakımından Türkçüler tarafından eleştiriye tabi tutulmakta ve daha önce kötü olarak lanse edilenlerden çokta farklı olmadıkları belirtilmektedir. Okutulan elifbaların muhteva itibarıyla milliyet şuurunu vermekten uzak kifayetsiz kitaplar oldukları düşünülmektedir. Dönemin siyasî koşullarında Osmanlılık söylemi üzerinden inşa edildiği iddia edilen bu elifbaların Türklüğe herhangi bir faydasının olmadığı belirtilmekte ve İnkılab-ı Azim'in gerçekleşmesinin ardından yıllar geçmesine rağmen *Türk çocuklarının millî kitâblardan mahrûm kaldıkları*⁷⁰⁶ ifade edilmektedir.

Dolayısıyla lisân, alfabe ve neşriyatlara ilişkin arzu edilen değişimlerin iki veçhede ilerlediğini söylemek yerinde olacaktır. Bunlardan birincisi; Osmanlıca olarak adlandırılan lisânın aslında Türkçe olduğu, fakat bünyesinde barındırdığı özellikle Arapça ve Farsça kelimeler dolayısıyla farklı bir muhtevaya büründürülerek anlaşılabilir hale getirildiğidir. Diğeri de lisânın almış olduğu bu halin kabul edilip edilmeyeceği üzerinden yürüyen bir durumdur. Bu bakımdan genel olarak değerlendirildiği zaman, her ne kadar lisâna dair bir düzeltmenin söz konusu edildiği müşahade edilse de lisânın tashih edilmesine dair katı bir tavrın sergilendiğini söylemek zordur. Bunu daha önce de zikrettiğimiz Akçuraoğlu ve Celal Nuri arasında geçen diyalogda da görmek mümkündür. Elifba hususunda ise daha çok değişimden ziyade öğrenilmesi ve okunmasının daha kolay hale getirilmesi açısından çeşitli tashih ve tadillerin yapılması gerekliliği çok fazla olmasa da zikredilmektedir. Kaleme alınan eserler ve muhtelif neşriyatlar için ise; bu metinlerin hizmet ettikleri hususun milliyet olması gerektiği ifade edilmekte ve kullanılan üslubun anlaşılabilir olması üzerinde durulmaktadır. Arzu edilen ise sadeleşmeyle gündelik

⁷⁰⁵ Tefik Nureddin, "Türk İbtidâi Mekteb Kitapları", s. 678-679.

⁷⁰⁶ Tefik Nureddin, "Türk İbtidâi Mekteb Kitapları", s. 683.

hayatta kullanılan dilin yazı dili haline getirilerek, halk tarafından anlaşılabilirliğini arttırmaktır.

3.1.7. Talim ve Terbiyeye İlişkin Düşünceler

Erişgil, 1911 yılında Mülkiye Mektebi'nden mezun olmasının ardından imtihan ile malumat-ı medeniye, hukukiye ve iktisadiye öğretmeni olarak İstanbul Sultanisi'nde (lisesi) göreve başladığında, muallimler odası olarak adlandırılan odada öğretmenler arasında geçen diyalogları şu şekilde aktarmaktadır:

“coğrafya dersi bu mektepten evvel sanki okutuluyor mu idi? Allah razı olsun Faik Sabri arkadaşımızdan... Fransa'dan öğrendiklerini talebesine söylüyor da gençler artık coğrafya öğrenmeyi bir takım adlar öğrenmekten ibaret sanıyorlar. Gerçekten fizik, gerçekten edebiyat bizim mektepten önce okutuluyor mu idi ki? Bu derslerin çoktan beridir hocaları vardı ama onların neler okuttuklarını biz biliriz... hatta şu defter tutma usulü yok mu, onun hocası bile söze karışıyordu da kendinden önce hiçbir öğretmenin bu dersi bilerek okutmadığı söylüyordu.”⁷⁰⁷

Bu cümlelerden, II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip mekteplerde verilen eğitim ve öğretime dair müspet bir kanaatin, geçmiş tedris usulüne ilişkin ise menfî bir kanaatin olduğu anlaşılmaktadır. Tedrisata ilişkin girişilen çabaların en yoğun olduğu dönemin II. Abdülhamid dönemi olduğunu da söylemek gerekir.⁷⁰⁸ Osmanlı-Türk modernleşmesinin hem sancılı hem de hızlı olduğu 19. yüzyılı ihtiva eden bu dönem, aynı zamanda Batılı usul ve esaslar dâhilinde eğitim ve öğretimin uygulanmaya çalışıldığı bir dönem olmuştur. Bu durum, talim ve terbiyeye dair çeşitli önerilerin sunulmasına sebebiyet vermiş ve bu bakımdan, Osmanlı-Türk toplumunun akıbetine ilişkin girişilen her faaliyet içerisinde tedrisata dair görüşleri de barındırmıştır.

Yukarıda alıntılanan hatıradan hareketle talim ve terbiyeye ilişkin öğretmenler arasındaki kanaatin bu şekilde olduğu bir ortamda Osmanlı'nın selameti için ileri sürülen fikirlerin bu meseleye umarsız kalması elbette beklenemez. Bu cümleden mülhem olarak II. Meşrutiyet dönemi genel olarak ele alındığında dönemin bütün fikrî temayüllerinin üzerinde ihtimam gösterdikleri meselelerin başında talim ve terbiyenin usulü gelmektedir.

⁷⁰⁷ Mehmet Emin Erişgil, **Bildiklerim**, Yay. Haz. M. Bülent Varlık, Ankara 2010, s. 9

⁷⁰⁸ Her ne kadar yukarıda bahsi edilen hatıradaki II. Meşrutiyet öncesi dönemde tedrisatın müspet olduğu anlayışı hakim ise de; buna imkân sağlayan dönemin II. Abdülhamid dönemi olduğunu söylemekte fayda vardır. Modernliğin hakim olduğu *Encümen-i Muallim Nizamnamesinin* yayınlanmasının II. Meşrutiyet'in ilan edildiği güne tesadüf etmesi bu bakımdan dikkate değerdir. Encümen-i Muallim'in maksadının ifade bulunduğu ikinci madde “...te'sîs-i mekâtib ve ma'ârif-i Osmâniyenin terâkkîsine ve efrâd-ı millet arasında fikr-i ma'ârifin tamîm ve neşrine, muallimin arasında râbîta-i ittihâd ve muhâzenet te'minine, hukûk-u mualliminin muhâfâzâ ve siyanetine, terâkkiyât-ı ilmiye ve fenniyenin velhasıl bu misellü maksâd-ı ma'ârif perveranenin husûlüne hâdim olmaktır.” **Encümen-i Muallim Nizâmnamesi**, İstanbul, 10 Temmuz 1324.

Türklerin; sahip oldukları hususiyetlerin farkındalığına sahip olmadıkları ve bunun ortaya çıkarılması için gerekli olan en temel adımın talim ve terbiye üzerinden yapılacaklarla çalışmak olduğu inanılan bir durumdur. Tabi Türklerin talim ve terbiye konusunda yeterli bir seviye tutturamamalarının en temel gerekçesi olarak da lisân hususunda gösterdikleri ehemmiyetsiz tutum gösterilmekte ve Türkçenin yeterince bilinmiyor olması işaret edilmektedir.⁷⁰⁹ Türkçü fikriyat müntesiplerinin talim ve terbiyenin ne şekilde olması gerektiğine ilişkin kanaatlerini belirtmezden evvel mevcut durumun nakıs tarafları üzerinden bir tadili arzuladıklarını söylemek yanlış olmaz. Ancak tadilin müspet neticeler doğuramayacağı inancına sahip oldukları noktalarda, köklü değişiklikler yapılması gerektiğine ilişkin öneriler sunmaktadırlar. Ağaoğlu Ahmet tarafından *İctihâd* mecmuasında kaleme alınan *Terbiye-i Milliye* başlıklı makalede bunu rahatlıkla görmek mümkündür. Ağaoğlu bu makalesinde, maddeler halinde özellikle *Mekatib-i İdadiyeye* ilişkin sorunları zikretmekte ve yapılması gerekenlere dair önerilerde bulunmaktadır. Mevcut din eğitiminin sağlıklı olmayıp öğrencilere yalın ve hurafelerden arındırılmış bir din telakkisi kazandırılmasının gerekliliği, lisân derslerinin muhtevasının ağırlığı dolayısıyla ezberden ziyade anlamayı esas tutmanın zorunluluğu, verilen dersler arasında bilhassa tarih ve coğrafya derslerinin niteliğinin özellikle vatan ve millet hissiyatına katkı sağlanmasının elzem olduğu, edebiyat derslerinin ehemmiyetinden hareketle gençlere Namık Kemal, Mehmet Emin gibi şairlerin öğretilmesinin *vahdet-i milliye* ve *hissiyat-ı vataniye* gibi çabaların oluşmasına imkân sağlayacağı ve millî masalların çocukları dini kitapların yanı sıra okutulmasının gerekliliği gibi hususlar üzerinde durmaktadır.⁷¹⁰

Çağdaş Türk düşüncesinin belki de en önemli mecralarından biri olan edebiyatın (şiiir) Türkçülerin önem verdikleri; siyâsî, içtimaî ve fikrî temayüllerinin belirginleştiği alanlardan biridir. Haliyle, edebiyat söz konusu edildiğinde edebiyat derslerinin mekteplerde okutulma biçimi ve talebelere layıkıyla öğretebilme yolları da Türkçüler tarafından bir sorun olarak telakki edilmiştir. Bu çerçevede; “...çocuklarda henüz bir mevcudiyet ibrazına başlayan muhayyile ve muhassisenin tekâmül ve terbiyesine yardım etmeli; son kelimelerin manasını da lügat kitapları gibi değil, “tatbiki” bir surette göstermeli”⁷¹¹ ifadeleriyle Türkçülerin, derslerde uygulamanın esas tutulması gerektiğine

⁷⁰⁹ Hüseyin Cahid, “*Türk Unsûrunun Kabiliyeti*”, *Senin*, 9 Mayıs 1327, Nu: 1-977, s. 1.

⁷¹⁰ Ahmet Agayef, “*Terbiye-i Milliye*”, *İctihâd*, 15 Temmuz 1327, Nu. 27, s. 782-786.

⁷¹¹ Ali Canip, “*Bizde Edebiyat Dersleri*”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014, s. 15.

işaret ettiklerini söylemek gerekmektedir. Bu tatbikî eğitimin gerçekleşmesi için ise belirli düzenlemelerin yapılması bir zarurettir. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından yapılması gereken ilk şeyin talim ve terbiye konularına eğilmek olduğu gerçeğinin herkes tarafından kabul edildiği fakat bunun için gerekli nizamnamelerin düzenlenip gerekli kurumların ihdas edilemediği hususu dile getirilen bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu duruma ilave olarak vurgulanan ve üzerinde özellikle durulan bir mesele de talim ve terbiyenin belirli bir maksat ve gaye üzerinden ele alınması gerekliliğidir. Bu meseleye hususî bir şekilde eğilen Ethem Nejat, bu maksat ve gayenin millî olmasının gerekliliğine vurgu yapmaktadır.⁷¹² Bu yönüyle değerlendirildiğinde kendi döneminde eğitime ilişkin sergilenen yaklaşımların aksine halkın ve köylünün eğitimini önceleyerek, *halkın eğitimi ile çocuğun eğitimi arasında sıkı bir ilişki*⁷¹³ olduğuna inanılmaktadır.

Tarih bilincinin oluşması ve bu bilince temel teşkil edecek unsurların doğru kaynaklar üzerinden teşekkül ettirilmesi Türkçüler tarafından üzerinde hususiyetle durulan ve talim terbiye bağlamında ele alınan bir mesele olmuştur. Bu, Türkçülerin konuyla alakalı kaleme aldıkları doğrudan metinlerde görülebildiği gibi, muhtelif konularla ilgili yazıkları metinlerden de çıkarılmaktadır. Akçuraoğlu'nun; *Müverrih LéonCahun ve Muallim Barthold'a göre Cengiz Han* başlıklı Türk Ocaklarında konferans olarak sunduğu ve sonraları Türk Yurdu Mecmuası'nda da neşredilen konuşmasında bu açık bir şekilde görülmektedir:

*“Biz, Osmanlı Türkleri, bu gün bile, o Farlaşmış müverrihlerin izince giderek, büyük babalarımızı tahkirden lezzet alıyoruz! Namık Kemâl merhûmun, Abdurrahman Şeref Bey'in târih ve târihimsi kitaplarını hatıra getiriniz...Biz kendimize, kavmimize, ırkımıza, yabancıların gözümüze taktığı gözlükle bakıyoruz. Eğer Türkleri, Türklerin mâzisini olduğu gibi görmek istersek, yabancıların taktığı gözlüğü kırıp atarak, vekâyia, öz Türk gözümüzle bakmalıyız; yani babalarımızın bıraktığı eser ve vesikaları bizzat tetkik ile ona göre hüküm vermeye çalışmalıyız.”*⁷¹⁴

Burada bir şeyi daha vurgulamakta fayda var ki o da; Akçuraoğlu'nun doğrudan doğruya Namık Kemal ve Abdurrahman Şeref'e ilişkin oldukça naif ve üstü örtük bir şekilde eleştiri getirmesidir. Bu eleştirinin iki önemli tarafı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Namık Kemal üzerinden Yeni Osmanlıların tarih algısına ve onların tarihi kaynaklarına

⁷¹² Ethem Nejat, *Türklük Nedir ve Terbiye Yolları*, s. 27-29.

⁷¹³ Osman Konuk, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim (Yapı, Süreç, Sorunlar ve Tartışmalar)”, *Yüzyüncü Yılında II. Meşrutiyet*, Edt. Asım Öz, Pınar Yay., İstanbul 2008, s. 380-385.

⁷¹⁴ Akçuraoğlu Yusuf, “Müverrih Léon Cahun ve Muallim Barthold'a göre Cengiz Han”, *Türk Yurdu*, 17 Teşrin-i Sani 1327, 1/1, s. 18.

yapılan eleştiri ve onlarla bir hesaplaşmaya girişiliyor olmasıdır. Diğerisi ise; Akçuraoğlu'nun, bir taraftan gayri Türkler tarafından aktarılan tarihi bilgilere itimadı bir problem olarak görürken; diğer taraftan kendisinin de hakikat peşinde koştuklarına inandığı gayri Türklerden istifade etmesi ve ileri sürdüğü *Türk nazarıyla tarihe bakmamak* yaklaşımını sergiliyor olmasıdır.

Eğitim hususunda dönem içerisinde Türklük bilinci ile oluşturulmuş kitapların yoksunluğu da vurgulanan bir diğer meseledir. Diğer birçok meselede olduğu gibi bu meselenin de bir problem olarak ifade edildiği mecralardan biri yine şiiirdir. Bu metinlerde Türklüğe ilişkin neşriyatın yoksunluğuna ilaveten çalışmayı telkin eden, Türk gençlerine vatan için yapılacak yegâne şeyin çalışmak olduğunu vurgulayan ifadeler bulunmaktadır. Duygu yoğunluğu ve serzenişle kaleme alınan şu mısralarda bunu pekâlâ görmek mümkündür:

*“Eyvah, yazık! Bir kitap yok Türk hissiyle yazılsın
Okudukça sonun olan fikirler açılsın!
Bir tarih yok, Türklük nedir etrafla göstereyin.*

...
*Ey Türk genci zamanıdır uğraş daim durma sen,
Çalış durma, milletin çün yaşamaya istersen...”⁷¹⁵*

Talim ve terbiye konusunda Tarih öğretimi mevzu bahis olduğunda bu konuda kitapların eksikliği ya da yetersizliği vurgulanan başka bir problemdir. Tarih kitabının yazılamıyor olmasının temel sebebi olarak bunun bir vazife addedilmiyor olması gösterilmektedir. Vazife olarak addedilebilmesi için ise “vatan” ve “millet” mefhumlarına ilişkin belirli bir bilinç düzeyinin oluşmasının esas olduğu düşünülmektedir. Bu bakımdan Kâzım Nami'nin söyledikleri dikkate değerdir:

“...bizde henüz hizmet-i hakikiyye-i vataniyyenin kıymeti anlaşılamadı. Henüz iyi bir tarihe ihtiyacımızı idrak edemiyoruz. Böyle eserler için evvelâ irfan ve gayret, saniyen para lâzımdır. Bunun birincisi mevcut olsa da, ikincisi daha çok zaman için, maalesef mefkut olacaktır. İşte bundan dolayı bizde tarih yazılamıyor.”⁷¹⁶

II. Meşrutiyet döneminde Türkçülerin pratik eğitimi çok fazla önemsedikleri görülmektedir. Mekteplerde okutulan derslerin pratik hayata temas etmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bu bakımdan Batılı ülkelerde açılan yeni mektepler emsal gösterilerek benzerlerinin açılmasının zarurî olduğuna vurgu yapılmaktadır. Daha çok eğitim, ziraat ve hayvancılık meseleleri üzerinde duran Yeni Fikir Mecmuası'nda bu

⁷¹⁵ Osman Oğuz, “Türk Gençlerine”, **Türk Yurdu**, 29 Kanun-i Evvel 1327, 1/4, s. 105-106.

⁷¹⁶Kâzım Nami, “Bizde Niçin Tarih Yazılamıyor?”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 49.

meseleye dair kaleme alınmış pek çok metne tesadüf edilmektedir.⁷¹⁷ Bu durum aynı zamanda batılılaşma hususunda değindiğimiz Türkçülerin Batı'ya ilişkin iyi olarak algıladıkları hususlara müspet yaklaşıtlarının da bir nişanesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca ziraî hususlarda öğrencilerin istifadelerine sunulması maksadıyla ders örneklerine de yer verilmektedir. Bu ders örneklerinde karşılıklı diyaloglarla öğrencilere bir şeyler öğretme gayreti söz konusudur.⁷¹⁸

Türkçüler ayrıca mekteplerde vatan ve yurt sevgisinin talebelere verilmesi üzerinde hususiyetle durmuşlardır. Türk Yurdu Mecmuası'nda Ali Haydar tarafından kaleme alınan *Talim ve Terbiye – İbtidâ'ıye Mekteplerinde Yurt Sevgisi* başlıklı makalede yurt ve vatan sevgisinin verileceği birincil yerin aile olduğu belirtilmiş, bunun için de öncelikli olarak bu sevgiyi çocuklara aşılacak bilinçte annelerin olması gerektiğine vurgu yapılmıştır. İbtidaiye mekteplerinde ise öğrencilere belirli dersler üzerinden –bu dersler Tarih, Coğrafya, Malûmat-ı Medeniye ve Bedî Dersler olarak zikredilmektedir- bu sevginin ve bağlılığın verilebileceği ifade edilmiştir. Coğrafya derslerinde şimdiye kadar takip edilen usulün yanlışlığına vurgu yapılarak, kendi adlandırmasıyla *Tarîk-i Terkîbî* bir usul ile çocuğun *tekâmül-i ruhîsine* muvafık olunabileceği belirtilmektedir. Tarih derslerinde ise müptedilere mahsus fezleke tarihinde hemen her meseleden bahsetmeye gerek olmadığı, bunun yerine eski Türkler, Selçuklu Türkleri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, Rumeli'nin fethi, İstanbul'un fethi gibi *vekâyi-i azîmeden* bahisle talebelerde bir *hiss-i vatan* oluşturulmalıdır. *Vekâyi-i târihiyeyi eşhâs etrâfında değil, vekâyi-i mühimme etrâfında temerküz ettirmek* gerektiği ifade edilmektedir. Malûmat-ı Medeniye dersinde de, şimdiye kadar talebelerin hürriyet, adalet, müsavat gibi kavramları tekrar tekrar okudukları, bunlar yerine talebelere hukuk ve vazifelerinin buna ilave olarak da *devlet makinasının* nasıl işlediğinin anlatılması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bedî derslerde ise jimnastik derslerinde oynanan oyunların, asker talimlerinin ve bunlarla

⁷¹⁷ Yeni Fikir mecmuasının birçok nüshasında Üsküdarlı Ali Enver tarafından yurt dışındaki mekteplere dair metinler kaleme alınmıştır. Örnek olması bakımından şu makalelere dikkat çekilebilir. Üsküdarlı Ali Enver, “Amerika Mektepleri”, **Yeni Fikir**, 15 Kânunuevvel 1327, 1, s. 20-26. Üsküdarlı Ali Enver, “Şikago'dan Garba”, **Yeni Fikir**, 15 Kânunusani 1327, 2, s. 46-49.

⁷¹⁸ Ahmet Ferid tarafından kaleme alınan *Toprak* isimli ders örneği bu bakımdan dikkat çekicidir. Muallim içi toprak dolu kavanozu öğrencilere göstererek içinde ne olduğunu sorar. Öğrenciler kavanozu inceledikten sonra bunun toprak olduğunu belirttikten sonra karşılıklı olarak toprak üzerine mütalaada bulunulur ve nihâî olarak muallim tarafında toprağın ne şekilde oluştuğu öğrencilere izah edilir. A. Ferid, “Ders Örnekleri-Toprak”, **Yeni Fikir**, 15 Kânunusani 1327, 2, s. 58-61.

birlikte okunan vatanî ve millî şarkıların terbiye-i vataniyede önemli tesiri olacağı belirtilmektedir.⁷¹⁹

Mekteplerde ve medreselerde çocukların eğitimine ilişkin serdedilen bu fikirlere ilave olarak vatan-millet sevgisine ve çocukların tarih ile olması arzu edilen münasebetlerinin kurulacağı birincil yer aile, dolayısıyla anne olarak görülmektedir. Nitekim kadınların bu çerçevede Türkçüler tarafından bilinçlendirilmek maksadıyla zaman zaman belirli organizasyonlar dâhilinde bilgilendirildikleri ve onlara telkinlerde bulunulduğu bilinmektedir. Bu çalışmaların daha çok Balkan Savaşları sonrasında ortaya çıkan durum ile doğrudan alakası olduğunu söylemek mümkündür. Bir anne olarak yeni nesiller üzerinde ne tür tesirlerde bulunulacağına ilave olarak, bir kadın ve vatanın-milletin bir üyesi olarak ne tür vazifelerinin olduğu da kadınlara anlatılan hususlar dâhilindedir. Tabi tüm bunlar anlatılırken tarihten bazı örneklerle, dönem itibariyle hâsıl olan hadiselerin karşılaştırılarak kadınların sahip olması gereken bilince atıflar da yapılmaktadır. Özellikle Almanya'nın *orduları, paraları ve mektebleriyle hazırlandıktan sonra hürriyetlerini tekrar elde ettiklerine* vurgunun yapıldığı ve bu çerçevede *eski zaman târîhlerinden düşmanlarımıza karşı hîss-i intikâm ve kini kalbimizde saklayıp çocuklarımıza vermek dersini*⁷²⁰ bir sorumluluk olarak telakki etme zaruretinin olduğu ifade edilmektedir.

Medreselerin o dönemde bulunduğu konuma ve meseleler karşısında almış olduğu tavra ilişkin Türkçüler müspet tavırlara sahip değillerdir ve medreselere ilişkin eleştiriler öne sürmektedirler. Bu eleştiriler çoğunlukla dönemin edebi metinlerinde yer almaktadırlar. Midhat Cemal tarafından neşredilen “*Medreseler*” başlıklı şiirde medreselere ilişkin arzu edilenin ve eleştirilenin ne olduğuna ilişkin mısralar bulunmaktadır. Bahsi geçen şiirde meseleyi izah etmesi bakımından şu mısralar dikkate değerdir:

*“Kalbin de, yüziin de ey çorak yer
Ummân idi, nurdan denizdi
Siz millete bir zaman sanırsam
Bir İbn-i Kemâl verdinizdi
...
Çek gözlerini semâdan artık*

⁷¹⁹ Ali Haydar, “*Talim ve Terbiye – İbtidaiye Mekteplerinde: Yurt Sevgisi*”, **Türk Yurdu**, 10 Kânunisanî 1328, 3/7, s. 211-219.

⁷²⁰ Halide Edip, “*Felaketlerden Sonra Milletler (Darülfünun Salonunda Hanımlara İrad Edilmiş Bir Hitabe)*”, **Türk Yurdu**, 16 Mayıs 1329, 4/16, s. 529.

*Yerden doğuyor bu günkü envâr
Pâmâlin olan şu toprağın da
Umkunda kazarsan i'tilâ var
...⁷²¹*

Edebi metinlere yansıyan bu yaklaşımın izlerini, dönemin önemli simalarından biri olan Gaspıralı İsmail Bey'in Türkçülerle ve onların düşünsel mecralarıyla kurduğu münasebette açıkça görülebilir. Gaspıralı; mektep, okumak, tahsil, ilim ve ders gibi lafızların gerçek manaları meçhul olduğu halde bu lafızlara halkın muhabbet ve hürmet göstermesinin önemli olduğuna inanmaktadır. Nitekim Türk Yurdu Mecmuası ilk yayınlandığı dönemde mecmuaya gönderdiği metinde, mecmuanın çıkmış olmasını büyük bir heyecanla karşıladığını belirttikten sonra maarife ilişkin kaleme aldığı yazıda bunu özellikle belirtmektedir. İptidaiye mekteplerini oldukça önemseyen Gaspıralı; iptidaiye mekteplerinden istenmesi gereken iki şey olduğunu ifade eder: bunlardan birincisi, çocuğa okuma yazma öğretmekle birlikte dinen sorumlu olduğu bilgileri öğretmek ve gündelik hayatında ona yetecek düzeyde hesap öğretmektir. İkinci olarak da öğrencilerin fikirlerini aydınlatmak ve onları iş ve sanatlara alıştırmaktır. Gaspıralı, ayrıca kendilerinin bu şekilde tertip ettirdikleri mekteplerde olumlu neticeler aldıklarını belirtmekte ve bu neticeler dâhilinde okullarına olan teveccühün arttığını ifade etmektedir.⁷²² Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus ise öğrenciler talim ve terbiyeye tabi tutulurken kullanılacak olan yolun yeni fakat belirli an'anata bağlı bir şekilde olması gerekliliğidir. Bu mesele izah edilirken Türkçülerin referans olarak dini terminoloji kullandıkları söylenebilir. Hatta Hz. Ali'nin ebeveynlere çocuklarını yetiştirme hususunda söylediği "*çocuklarınızı zamanınıza göre değil, onların zamanına göre yetiştiriniz*" sözünden hareketle yeniliğe açık olmanın bir gereklilik olduğu Türkçüler tarafından belirtilmektedir.⁷²³ Bu yaklaşım aslında Osmanlı'nın son döneminde modernleşmeye ilişkin gösterilen yaygın yaklaşımın bir tezahürü olarak da okunabilir. Nitekim Osmanlı'da tezahür eden fikrî cereyanların birçoğunda yeniliğin gelenekle birlikte ilerlemesi gerekliliği kendini göstermektedir. Bu çerçevede, gençlerin ne

⁷²¹Midhat Cemal, "*Medreseler (şiir)*", **Türk Yurdu**, 16 Mayıs 1329, 4/16.

⁷²² İsmail Gasprinski, "*Türk Yurducularına*", **Türk Yurdu**, 9 Şubat 1327, 1/7, s. 190-195. Gaspıralı'nın Türk Yurdu mecmuasında kaleme aldığı yazıların akabinde İstanbul'a gelerek burada usûl-i savtiye ve tatbikatı dersleri verdiği ve bu derslere arzu edenlerin katılması daveti yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca Gasprinski, bu derslere katılmak isteyenlerin Türk Yurdu idarehanesine başvurarak kayıt yaptırılmaları gerektiğini de ayrıca ifade etmektedir. İsmail Gasprinski, "*Türk Yurducularına*", **Türk Yurdu**, 23 Şubat 1327, 1/8, s. 236-240.

⁷²³ M. Şemseddin, "*Gençlik Vazifelerinden*", **Tan**, 18 Kânunuevvel 1329, 2, s. 44-46.

istediklerinin farkında olarak hareket etmenin bir zaruret olduğu ve geleceği inşa hususunda belirleyici olanın bu farkındalık olacağına inanılmaktadır. Bu noktada Türkçülerin bu konudaki referanslarına da değinmekte fayda vardır. Nitekim bu hususta Fransızlar, İngilizler ve özellikle Amerikalıların gençlere ilişkin yaptıkları araştırmalara atıflar yapılmakta ve Türklerin de salahiyyet kazanmalarının bir yolu olarak gençlere ilişkin malumattan azade olmaksızın teşebbüslerde bulunmalarının gerekliliği üzerinde durulmaktadır.⁷²⁴

Osmanlı Devleti'nin toprak kayıpları yaşamış olması ve buna ilave olarak İmparatorluk bünyesinde baş gösteren ayrılıkçı hadiseler dolayısıyla ortaya çıkan ahval belli başlı refleksleri görünür hale getirmiştir. Toprak kayıpları ve Osmanlı'ya karşı müstakilliğini ilan etmek isteyen unsurların çıkardığı olaylar neticesinde ciddi acılar yaşanmış ve fikrî olarak bu acılara odaklanmak durumu hâsıl olmuştur. Mehmet Emin tarafından kaleme alınan "*Kin*" başlıklı hikayede bu acılardan bahsedilerek, hikayede geçen delikanlıya verilen öğütler Türkçülük fikriyatının dinamizmini nerden almak istediğinin bir göstergesi olması bakımından önemlidir: "...*Bu düşmanların kimler olduklarını öğrenmek mi istiyorsun?...Bana sorma, tarihini oku. O sana bunları haber verir.*"⁷²⁵ Bu yaklaşım farklı veçheleriyle kendini başka mecmualarda da göstermektedir. Örneğin "*Genç Kalemler*" mecmuası daha ilk sayısında gençleri teşvik etmek maksadıyla onlardan sorulan belirli suallerle ilgili metinler kaleme almalarını ve muvafık görülen makalenin mecmuada neşredileceğini ifade etmektedir. Burada önemli bir diğer durum ise gençlere sorulan sorunun mahiyetidir: "*Sultan Selîm-i Salis Hazretlerinin efsar-ı ıslâhâtperverâneleri neticesi olarak bu güne kadar husule gelen tahavvülat-ı ictimaiyyemiz nelerden ibarettir?*"⁷²⁶ Bu soru dönemin Türkçülerinin geçen yüz yıllık dönemde modernleşme-batılılaşma anlamında gerçekleştirilen yeniliklerin toplumsal anlamda ne tür bir değişim ve dönüşüme sebebiyet verdiği meselesine önem verdiklerinin bir göstergesidir. Ayrıca söz konusu olan batılılaşma-modernleşme olduğunda Doğu toplumları içerisinde bunu layıkıyla yaptığını inanılan Japonya gibi yerlere de kulak kesildiği ve Japonların ilerleme hususunda ulaştıkları yere ne tür bir modernleşme çabası

⁷²⁴ "*Gençlik Ne Düşünüyor-Mühim Bir Anket*", **Yeni Felsefe Mecmuası**, 15 Mart (Yıl yok), Nu: 15, s. 30-31.

⁷²⁵ Mehmed Emin, "*Kin*", **Türk Yurdu**, 3 Mayıs 1328, 2/13, s. 378.

⁷²⁶ Müdiriyyet, "*Sevgili Karilerimize*", **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 1.

neticesinde vardıkları dönemin fikrî teşebbüslerinin tamamının ilgi gösterdikleri bir mesele olmuştur. Türkçülerin de Japonlara ilişkin ilgi ve alakaları olmuştur. Nitekim bu çerçevede çeşitli tercüme yapılarak dönemin neşriyatlarında yayınladıkları bilinmektedir.⁷²⁷

Burada ifade etmekte fayda gördüğümüz bir mesele de, Türkçülerin eğitim hususunda sadece Osmanlı sınırları dâhilinde olup bitenlerle ilgilenmeyip, Osmanlı haricindeki yerlerde yaşayan Türklerin tettebbuuna ilişkin olup bitenlerle de ilgilendikleridir. Öyle ki; ta Hindistan coğrafyasında bu hususta ne tür teşebbüslerin gerçekleştiği Türkçü neşriyat tarafından okuyucularına iletilmekte ve bu teşebbüsler Türklerin medenî faaliyetlerinin tükenmediğinin bir ispatı olarak gösterilmektedir.⁷²⁸

Özellikle gençlerin eğitimi söz konusu olduğunda “*beden terbiyesi*” üzerinde önemle durulan bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkçü neşriyatlarda bu hususa ilişkin metinlerin kaleme alındığı müşahede edilmektedir. Bu metinlerde, fikrî bir yenilenme ve heyecana ilave olarak beden terbiyesinin önemi üzerinde durulmakta ve bunun nasıl olması gerektiğine ilişkin belirli programlar ve telkinler sunulmaktadır.⁷²⁹ Beden terbiyesine ilave olarak gerçekleştirilen teşebbüslerin çoğunda eğitim ve öğretimin kapsamlı olması hususuna işaret etmeleri de ayrıca dikkati çekmektedir. Nitekim “*Türk Yavrusu*” namıyla neşredilen mecmua gayesini ortaya koyarken buna özellikle vurgu yapmaktadır: “*Maksadı ve gayesi: ziraat, ticâret, edebiyât, sanâat, iktisâd ve her bir ulûm ve fûnûn mekteplilerimize eğlenceli bir sûrette ta’lim etmek ve bu sûretle evlâd-ı vatanın istifâdesini gözetmektir.*”⁷³⁰

3.1.7.1. Emel-İdeal-Mefkûre Mefhumları ve Türkçülük

Eğitim ve öğretim söz konusu edildiği zaman dönemin Türkçülük fikriyatı müntesipleri bu eğitim ve öğretimin belirli bir emel ve gaye çerçevesinde yapılması gerektiğine inanmaktadırlar. Bu çerçevede Osmanlı’da bulunan mektep ve medreselerin ne denli ideal sahibi bireyler yetiştirdiği üzerinde durulmakta, yer yer bu kurumlar

⁷²⁷ Baron Sayeço tarafından kaleme alınan ve makalelerden müteşekkil Japonya’nın ahlaki, ictimai, idari durumuna ve ilerlemesine ilişkin kitabın tercüme edilerek Genç Kalemler’in birkaç nüshasında neşredildiği bilinmektedir. Kaya Alp, “*Japonya İmparatorluğu*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 185-189.

⁷²⁸ Seyyihah, “*Hind’den Dönerken*”, **Türk Yurdu**, 19 Nisan 1328, 1/12, s. 369-371.

⁷²⁹ Mülâzım Sadri, “*Beden Terbiyesi*”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), Ankara 2014, s. 433-434.

⁷³⁰ “*Birkaç Söz*”, **Türk Yavrusu**, 26 Eylül 1329, 1, s. 3.

eleştirilmekle birlikte bunların önemli taraflarına da işaret edilmektedir. İdeal birlikteliğinin söz konusu olmaması genel olarak bahis konusu edilen kurumların eğitim ve öğretim hadisesine gerekli ehemmiyeti vermemeleri üzerinden izah edilmeye çalışılmaktadır. İçe dönük bu eleştirilere ilaveten idealsizliğin ya da ideal intizamsızlığının bir diğer sebebi olarak yabancı okullar gösterilmektedir. Bu okullardan kasıt ise; devletin bünyesinde bulunan farklı milletlere ait okullar değil, daha çok devletin sınırları içerisinde faaliyet gösteren yabancı okullardan Fransızların, Almanların, İtalyanların misyoner okulları kastedilmektedir. Bu okullarda verilen eğitim dolayısıyla teşekkül eden zihniyetin bir yansıması olarak ideale ilişkin karmaşanın meydana geldiği ve bu okulların bir maksadının da zaten müşterek bir idealin ortaya çıkmasına mani olmak olduğu ifade edilen bir husus olarak dikkat çekmektedir.⁷³¹ Bu çerçevede emel-ideal sahibi olmanın bir cemiyetin varlığı ve nizamı için oldukça önemli olduğu şu cümlelerle izah edilmektedir:

“Efendiler, idealsizlik yahûd ideâlde intizâmsızlık, bir heyet-i ictimâ’iye için pek vahîm ve mühlik bir hâldir. Bu hâl heyet-i ictimâ’iye için yer, yahûd muhtelif hatta ma’kûs taraflara çeker. Ideallerin çoğalması, kavi ve galib bir idealin vücûduna ma’nidir. Mevcûd ideallerden hiç birisi, heyet-i ictimâ’iye emellerinin muhassalası, gayesi değil demek olur.”⁷³²

Milletlerin ileri bir seviye tutturabilmelerinin yolunun da genel olarak millî *emeller* barındıran emel sahiplerinin vücuda getirilmesi ile mümkün olduğu ve “*eğer bütün efrâdı millet mahdûd ve adi emeller dâ’iresinde yaşayacak olursa, hiç kimse muhidininâdi ve kaba şahsi emellerinden yukarı yükselemezse o millet sükût ve tedenniye, sonra büsbütün inkirâz ve izmihlâle mahkûm*”⁷³³ olacağı ifade edilmektedir. Bir milletin yoktan var olmasının, o millete ilişkin büyük emeller besleyenlerin varlığı ile mümkün olduğu özellikle vurgulanmaktadır.⁷³⁴

İdeale ilişkin II. Meşrutiyet dönemi Türkçülerinin kendilerinden önce gelen münevverlerin ne tür yaklaşımlar sergiledikleri ve onların nerelerde hatalar yaptıkları da ilgilendikleri bir husus olmuştur. Genç Türklerin bu bakımdan ideal sahibi oldukları, fakat bu ideallerinin müspet değil menfî bir ideal olduğu ve menfiliklerinin ise daha çok hâli değiştirmek arzusundan kaynaklı olduğuna inanılmaktadır. Bu bakımdan dönemin fikrî

⁷³¹ Akçuraoğlu, “*Emel (İdeal)*”, **Türk Yurdu**, 14 Haziran 1328, 2/16, s. 484-491.

⁷³² Akçuraoğlu, “*Emel (İdeal)*”, s. 490.

⁷³³ Can Beğ, *Büyük Millî Emeller 1*, **Türk Yurdu**, 17 Teşrinisani 1327, 1/1, s.11.

⁷³⁴ Can Beğ, *Büyük Millî Emeller 2*, **Türk Yurdu**, 1 Kanun-i Evvel 1327, 1/2, s. 33-36.

mahfillerine eğer sağlam bir içtimaî bünyeye sahip olmak istiyorlarsa, an ile yetinmeyen ve istikbali düşünen bir idealin zorunluluğu işaret edilmektedir.⁷³⁵

Emel ve ideal hususunun dönemin entelektüel ortamında sıkça gündeme getirilen ve çeşitli tartışmalara sebebiyet veren bir husus olduğunu söylemek gerekir. Bu hususta yapılan tartışmaların çoğunlukla birbirini tamamlayıcı, inşa edici ve olması arzu edilen müşterekliğe katkı sağlaması gerektiği üzerinden yürüyen tartışmalar olduğu görülmektedir. Nitekim “*Türk Yurdu*” mecmuasında Akçuraoğlu tarafından kaleme alınan yazı dolayısıyla bir takım tartışmalar gerçekleşmiştir. Akçuraoğlu, Halide Edip ve Ağaoğlu Ahmet arasında yaşanan tartışmalar buna örnek olarak gösterilebilir. Akçuraoğlu tarafından yukarıda zikredilen makalenin kaleme alınmasının ardından Halide Edip’in yabancı okullar üzerinden Akçuraoğlu’na eleştiri getirdiği ve bu tartışmaya Ağaoğlu’nun da dâhil olduğu dikkati çekmektedir. Halide Edip’in Tanin’de; *Mecburî Cevaba Mecburî Cevab* başlığıyla ve *Muhterem Ahmed Agayef Beyefendi*’ye hitabıyla kaleme aldığı metinde de bahsini ettiğimiz tamamlayıcı taraf müşahede edilebilir.⁷³⁶ Halide Edip’in cevabî yazısında dikkati çeken husus ise; itirazlarını ortaya koyarken gençleri idealsiz bir hale getirmek maksadının ecnebi okullarının geneline teşmil edilemeyecek bir husus olduğuna ilave olarak eğitimin laik hale getirilmesini savunuyor olmasıdır.⁷³⁷

II. Meşrutiyet döneminin öncesinde ve ilk yıllarında Necip Asım tarafından kaleme alınan metinler⁷³⁸ konuyu ele almaları bakımından önemli metinler olarak dikkati çekmektedir. Yine Akçuraoğlu, *Türklük cereyân-ı fikrîsinin babalarından biri* olarak tanımladığı Necip Asım’ın kendisine gönderdiği bir mektupta *Emel (İdeal)* adlı makalesinden bahisle, yabancı okullar hakkındaki fikirlerini kabul etmediğini ve aksine

⁷³⁵ Akçuraoğlu, “*Emel (İdeal)*”, s. 491.

⁷³⁶ Halide Edip, “*Mecburî Cevaba Mecburî Cevab*”, **Tanin**, 4 Temmuz 1328, Nu: 1394, s. 3. Ahmet Agayef’in Sebilürreşad mecmuasında *Bir Memleket Nasıl Mahv Olunur?* başlığıyla kaleme aldığı metinde doğrudan bu tartışma ile alakalı olmamakla birlikte ideal eksikliğinin sebep olduğu hususlara işaret etmesi bakımından dikkate değerdir. Ahmed Agayef, “*Bir Memleket Nasıl Mahv Olunur?*”, **Sebilürreşad**, 19 Temmuz 1328, 1/22-204, s. 421-422.

⁷³⁷ Erkan, Halide Edip’in bu tavrını kendisinin Amerikan Koleji mezunu olması ile ilişkilendirmektedir. Ayrıca Halide Edip’in itirazının benzerinin dönemin kadın hareketleri içerisinde önemli bir yeri olan Nezihe Muhlis tarafından da yapıldığını ve Muhlis’in Halide Edip’in görüşlerine katıldığına işaret etmektedir. Ümmet Erkan, “*1911-1918 Yılları Arasında Türk Yurdu Dergisine Konu Olan Bazı Tartışma ve Polemikler*”, **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, 2016, 1/1, s. 52-53.

⁷³⁸ Necip Asım tarafından kaleme alınan bu meseleye ilişkin metinler için bkz. Ö. F. Huyugüzel, s. 195-219.

“insân orada muhtelif kavmiyetleri görerek kendisinin, ne olduğunu düşünmeye, belki de kendisinin Türk olduğunu anlayıp hükmetmeye bir vesîle bulur.”⁷³⁹ düşüncesinde olduğunu belirtmektedir. Bu okullarda okuyacak olan öğrencilerin gösterecekleri tepkisel yaklaşımla bir farkındalığa sahip olacakları fikri karşısında, Akçuraoğlu’nun işaret ettiği; bu okulların sağlayacağı zihinsel dönüşüm ve okullarda eğitim öğretim görececek olanların düşünme biçimlerinde farklılık oluşturacağı yaklaşımı daha derinlikli bir yaklaşım olarak ele alınmalıdır.

“İdeal” bahsi uzunca bir süre Türkçülerin gündeminde bir mesele olarak kalmıştır. Bu meselenin ele alınış biçimini dönem itibariyle maksat ve mana bakımından aynı olmakla birlikte farklı şekillerde ifade edilmektedir. Mefkûre gibi. Fakat özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren kullanılmaya başlanan “ideal” kavramı, bahis konusu edilen bu kavramlara nazaran daha kuşatıcı olarak görülmekte ve bu bağlamda ele alınmaktadır.⁷⁴⁰ Bu kavramın sonraki yıllarda daha önceden gördüğü ilgiyi devam ettirdiğini söylemek pek de mümkün değildir. Ziya Gökalp’in, “mefkûre” kavramına yaptığı vurgu ve dönemin Türkçüleri tarafından bu yaklaşımın gördüğü ilgi dikkate alındığında bu durum daha iyi anlaşılmaktadır. *İdeal* ve *mefkûre* mefhumları her ne kadar benzer telakki edilseler de kendilerine yüklenen mana itibariyle farklılıklar göstermektedirler. Bu bakımdan *ideal* tarihsel tecrübenin neticesi olarak tekâmül edegelerek teşekkül etmiş bir mefhum olarak ele alınırken, *mefkûre* toplumu harekete geçiren soyut bir güç olarak telakki edilmiştir. Özellikle Gökalp ve Akçura arasındaki farklılıklardan biri olarak da bu gösterilebilir.⁷⁴¹

Sonraları daha çok ilgi görmesine rağmen II. Meşrutiyet’in akabindeki yıllarda da “mefkûre”nin bir mefhum olarak Türkçülerin gündeminde olan bir kavram olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Yeni Hayat’ın bir gereği olarak ileri sürülen fikirlerin benimsenmesi ve yayılmasının imkân dâhilinde olması nihaî olarak mefkûre sahibi olmakla doğrudan alakalı bir durumdur. Bu bakımdan Türkçülük mefkûresinin kendine zemin bulması içtimaî bünyeye uygunluğuyla ilişkilendirilmektedir. Dönemin Türkçüleri, Batı’da zuhur eden belli mefkûrelerin (sosyalizm, anarşizm, hümanizm) Osmanlı-Türk toplumunda kendilerine zemin bulamamalarını bunların içtimaî yapıya

⁷³⁹Akçuraoğlu Yusuf, “Cevaplarımız”, **Türk Yurdu**, 12 Temmuz 1328. 2/18, s. 662.

⁷⁴⁰Mehmed Necip, “Bizde İdeal”, **Tan**, 20 Teşrin-i Sani, 1, s. 6.

⁷⁴¹F. Georgeon, **Osmanlı Türk Modernleşmesi...**, s. 95.

olan tezatlığıyla izah etmektedirler. Türkçüler nezdinde *mefkûre*; “*içtimâ’i vicdândan doğan bir gaye*” olarak anlam bulmaktadır.⁷⁴² Mefkûre bahsini açmışken şunu özellikle belirtmekte fayda vardır: II. Meşrutiyet döneminde belirli bir mecra tuturmaya başlayan *Türkçülük* fikriyatının tebarüz ettiği farklı mahfiller olmakla birlikte, bu mahfillerin kendi aralarında bir müşterekliğinden bahsedilebilir. Bunu gerek kaleme alınan metinlerin muhteva itibariyle benzerliğinden gerekse bu neşriyatlardaki kalem erbablarının ifade ettiklerinde görmek mümkündür.⁷⁴³

Mefkûrenin insan hayatında önemli yer teşkil ettiği ve insana ilişkin meziyetlerin varlığının mefkûre dolayısıyla var olacağı düşüncesinden de bahsetmek gerekmektedir. Balkan Savaşları’nın ardından ortaya çıkan siyasî ve sosyal ortamda Osmanlı bünyesindeki fikri temayüllerin siyasî hadiseler karşısında gösterdikleri tavır üzerinden bir mefkûre tanımlamasına gidildiği görülmektedir. Bu yaklaşım en iyi şekilde Ömer Seyfettin’de görülür:

*“Mefkûresiz bir fertte azîm, cesâret, gayret, metanet hatta namûs ve fedâkârlık faziletleri bulunamaz. Çünkü mefkûresiz bir insân irâdesizdir. Yalnız arzûlarıyla yaşar ve hislerine tabî bulunur. Türklüğe kasteden düşmanlar ha’in emellerine hizmet için hep böyle milliyetsiz, arzûlarıyla yaşar, mukaddesat tanımaz, esâslarını inkâr etmiş mahlûkları arar bulurlar.”*⁷⁴⁴

Bunlardan hareketle *ideal, emel, mefkûre* gibi toplum üzerinde harekete geçirici muhtevalar içeren mefhumların ihtiva ettikleri manaların farklılıklarına dair önemli tartışmaların Cihan Harbi öncesinde yapıldığı da dikkati çeken bir husustur.⁷⁴⁵

3.2. II. Meşrutiyet Döneminin İktisadî Sorunları ve Türkçü Çözüm Önerileri

Sanayi İnkılabı’nın gerçekleşmesinin ardından dünya üzerinde değişen iktisadî işleyiş beraberinde sosyal ve siyasî dönüşümlere sebebiyet vermiştir. Bu değişim ve dönüşümden ciddi manada etkilenmiş olan Osmanlı’da da, bu değişime ayak uydurmak ya da değişimi kontrol altında tutabilmek maksadıyla çeşitli çabaların söz konusu olmuştur. İktisadî manada yaşanan olumsuzluklara belirli çözümler üretmek maksadıyla muhtelif fikirlerin ileri sürüldüğü bir dönemde; eski zamanlarda muktedir, güçlü olmanın

⁷⁴² Tahrir Heyeti, “*Yeni Hayat*”, **Yeni Felsefe Mecmuası**, 30 Mart (Yıl yok), Nu: 16, s. 2-4.

⁷⁴³ Yeni Hayat serlevhasıyla kaleme alınan metinlerin içerik itibariyle benzer şeyleri içeriyor olması ve Yeni Felsefe Mecmuası’nda bu konuya ilişkin doğrudan söylenenler buna örnek olarak gösterilebilir. “*Türk Yurdu’nun mefkûresiyle bizim mefkûremiz arasında fark yok gibidir.*” Tahrir Heyeti, “*Yeni Hayat*”, **Yeni Felsefe Mecmuası**, 15 Nisan (Yıl yok), Nu: 17, s. 2.

⁷⁴⁴ Ömer Seyfettin, **Millî Tecrübelerden Çıkarılacak Ameli Siyaset**, s. 36.

⁷⁴⁵ Necip Asım tarafından *Tan* mecmuasında kaleme alınan *Biz de İdeal* başlıklı metinler bu bakımdan dikkate değer metinlerdir. Mehmet Necip, “*Biz de İdeal*”, **Tan**, 20 Teşrinisani 1329, Nu:1, s. 3-8.

alameti olarak görülen askerî imkânların varlığı 19. yüzyıldan itibaren tek başına gücü simgeleyen bir şey olmaktan çıkmıştır. Dönemin fikir cereyanlarının nerdeyse hepsinin farkında olduğu bu durum karşısında Türkçülerin de çeşitli çabalarına tanık olunmaktadır.⁷⁴⁶ Rıza Nuzhet'in söyledikleri Türkçülerin o dönemde meseleyi ne şekilde değerlendirdiklerini anlatması bakımından önemlidir: “*Askerî kuvvet, bu zamanda eski, mâzideki kıymet ve ehemmiyetini kaybetmiştir. O yalnız iktisadî faaliyetlerin bir nezâretçisi, bir muhâfız makamındadır. Asıl kuvvet iktisadî kuvvettir. En mükemmel silâhlar ilmî, fennî, san’at silâhlarıdır.*”⁷⁴⁷ Bu bakımdan II. Meşrutiyet'in ilanının ardından kendi mecrasına oturmaya başlayan Türkçü fikriyatın ileri sürdükleri fikirler arasında iktisadî düşünceye ilişkin çabaların olması kaçınılmazdır. Ancak bu çabanın ileri düzeyde olduğunu söylemek pek de mümkün değildir. Arai'nin de belirttiği üzere Meşrutiyet'in ilk yıllarında Türkçülerin sosyo-ekonomik konular üzerinde durduklarını söylemek biraz zordur.⁷⁴⁸ Elbette bunun anlaşılabilir tarafları vardır. II. Meşrutiyet öncesi dönemden tevarüs eden bakiye, Osmanlı toplumu içerisinde yaşanan buhran ve buhranın ortadan kaldırılmasına dönük çabalar etrafında öncelenmesi gereken hususların iktisadî hususlar dışındaki meseleler olması bunda etkili olmuştur. Bu duruma milliyetçilik bağlamında Türkçülüğün kendisine mahsus mefhumları tanımlama gayretinin de eklenmesi haliyle iktisadî meselelerin geri planda kalmasını sağlamıştır. Nitekim daha önce de bahsettiğimiz üzere Türk Yurdu Mecmuası'nda iktisadî meseleler üzerine metinler kaleme alınması söz konusu olduğunda yazı yazacak kimsenin bulunamamış olması ve Parvus tercihinin zorunlu bir tercih olması bununla alakalıdır. II. Meşrutiyet öncesi dönemden itibaren dünyada olup bitenleri *yoksul Doğu ile zengin Batı* arasındaki mücadele olarak okuyan Yusuf Akçura gibi isimler meseleleri iktisadî hususiyetlerle ele alırken, Türklük özelinde iktisadî bir söylem geliştirmemiş olmaları dikkati çeken bir durumdur. Tabi bu durum daha çok bu isimlerin geldikleri bölgelerdeki sosyalist fikirlerle olan münasebetleri ile alakalıdır. Nitekim Akçura düşüncesinin anti-slavist ve anti-empyralist veçhelerinin bunda etkisi vardır. Tavır alma biçimi bu söylemler üzerinden

⁷⁴⁶ Bahsi geçen değişim-dönüşümün ne şekilde ve nasıl olduğuna ilişkin Türkçü neşriyatta çeşitli değinilerin olduğunu görülmektedir. Özellikle sanayi inkılabının iş gücü anlamında insanı geri plana atmış olmasının sınıfsal farklılıkların ortaya çıkmasında önemli rolünün olduğu üzerinde durulmakta ve bunun da toplumsal manada gerilimlere ve değişimlere sebebiyet verdiği ifade edilmektedir. Rasim Haşmet, “*Mezahib-i İctimaiyye-2*”, **Yeni Felsefe Mecmuası**, 16 Şubat (Yıl yok), Nu: 13, s. 14-15.

⁷⁴⁷ Rıza Nuzhet, “*Yirminci Asırda Türk Gençleri*”, s. 13.

⁷⁴⁸ M. Arai, s. 31.

olunca, fikrî olarak bir şeyler ortaya koymak yerine kapitülasyonlar üzerinden yabancıların sahip oldukları imtiyazların Osmanlıyı felakete sürüklediği söylemi ile yetinilmesi gibi bir durum ortaya çıkmıştır.⁷⁴⁹ Elbette 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı iktisadî durumunun kendi lehine mesafe kat etmesinin önünde ciddi bir engel olarak kapitülasyonların olması, kapitülasyonlara ilişkin itirazı da kıymetli kılmaktadır.

Durum her ne kadar bu meyanda olsa da arzu edilen bir iktisadî bağımsızlık da söz konusudur. İktisadî manada Türklerin belirli bir seviye tutturmaların yolunun fertlerin ihtiraslarını içtimaî olana feda etmelerinin zarurî olduğuna inanan Türkçüler, bunun *Yeni Hayat*'ın bir gereği olduğunu ifade etmektedirler. Yeni Felsefe Mecmuası Tahrir Heyeti tarafından kaleme alınan yazıda bu mesele şu cümlelerle izah edilmektedir: "...*Ferdin Cemiyete karşı olan en birinci vazîfesi ferdi ihtirâslarından bir kısmını fedâ etmektir.*"⁷⁵⁰ Düşünce bağlamında ortaya konulan çabalarda ve Türkçüler tarafından *Yeni Hayat* olarak adlandırılan yaşam biçiminde Türklerin tekrardan eski muktedirliklerine ulaşmalarının yollarından biri olarak iktisadî bağımsızlık ve özgünlüğün geldiğine inandıkları pekâlâ söylenebilir ki mücadele bu yönde olmuştur.⁷⁵¹ Bundan ötürü; mali konular, tarım ve hayvancılık gibi alanlarda çeşitli fikirler ileri sürüp muhtelif çabalar içerisine girişmiş olmaları dolayısıyla bunlardan bahsetmek gerekir.

3.2.1. Mali Yapıdaki Sorunlar ve Buna Karşı Yaklaşımlar

Osmanlı ekonomisinin Avrupa iktisadiyatı ile bütünleşmesinin 16. yüzyılda başladığını ve Avrupa ile ticaret geliştikçe Osmanlı kapalı ekonomisinin çözüldüğünü ifade eden Quataert; 20. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı ekonomisinin resmini şu cümlelerle vuzuha kavuşturmuştur:

*"1908'e gelindiğinde Osmanlı ekonomisinin iyice zayıf düştüğüne ve Osmanlıların, dünya pazarı bir yana yerel Pazar için bile imalat yapamadığına hiç kuşku yok. Ne var ki, iktisadî boyunduruk Avrupalı sahiplerinin elinde iki yüzü keskin bir kılıç olmuş ve Osmanlıların iktisadî güçsüzlükleri, kısa dönemde, Osmanlı Devleti'nin, hatta bazı işçilerin yararına dönüştürülebilir hale gelmişti."*⁷⁵²

⁷⁴⁹ Georgian, Akçura'nın Türklüğün uluslararası alandaki konumuna ilişkin çözümlemesinde iki büyük tarihsel çatışmaya işaret etmektedir. Bunlardan birincisi; Türk-Slav çatışması (ırklar çatışması), ikincisi ise; Şark Meselesi dolayısıyla ortaya çıkan dinin etkili olduğu zengin Doğu-yoksul Batı çatışmasıdır. F. Georgian, *Türk Milliyetçiliğinin...*, s. 95-97.

⁷⁵⁰ Tahrir Heyeti, "*Yeni Hayat*", *Yeni Felsefe Mecmuası*, 15 Mart (Yıl yok), Nu: 15, s. 3.

⁷⁵¹ Tahrir Heyeti, "*Yeni Hayat*", *Yeni Felsefe Mecmuası*, 1 Şubat (Yıl yok), Nu: 13, s. 6-7.

⁷⁵² Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, İstanbul 2017, s. 34.

II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan dönemde devlete ilişkin her alanda yapılan merkezileşme faaliyeti iktisadî meseleler için de söz konusu olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan süreçte de iktisadî bakımdan Tanzimat ile başlayan merkezileşme politikaları yoğun bir şekilde devam etmiştir. Bu dönemde modern manada bütçelerin hazırlanmasına paralel olarak borçlanmanın da yoğun bir şekilde sürdürülmüş olması, buna ilaveten Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın sebep olduğu toprak ve nüfus kayıplarının gelir anlamında azalmayı beraberinde getirmesi Osmanlı'nın iktisaden inkırazına sebep olmuştur.⁷⁵³ II. Meşrutiyet'in bu genel ortamında iktisadî hususiyetler üzerine etraflı ve belirli bir istikameti hedef gösteren bir yaklaşımın söz konusu olduğunu söylemek pek de mümkün değildir. Önceki sayfalarda Arai'den mülhem olarak ifade edildiği üzere; bu durum Türkçülük fikriyatı müntesipleri ve mahfilleri için de söz konusu edilebilecek bir durumdur. *Millî iktisat* söylemi daha çok I. Cihan Harbi yıllarına tesadüf eden dönemlerde belirlemiştir.⁷⁵⁴ I. Cünya Harbi öncesine tesadüf eden bu dönem aynı zamanda Türkçülük fikriyatının Osmanlılıktan koptuğu ve salt Türklerin akıbetine dair endişelerin bir tezahürü haline geldiği bir dönemdir. Bu bakımdan millî iktisat söyleminin belirmemesinin sebebi olarak; Alman modeli olan millî iktisat söyleminin II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında tartışılan bir mesele olmasına rağmen, var olan sosyal ve siyasî durumun buna elverişli olmaması ileri sürülebilir.⁷⁵⁵ II. Meşrutiyet ilan edilmiş ve görece kazanan Osmanlılık olmuştur. Ancak, Osmanlılık içerisinde kendi milliyeti üzerinden faaliyetlerini sürdüren özellikle Gayrimüslim unsurların varlığı, Alman modeli

⁷⁵³ Öztel tarafından doktora çalışması olarak kaleme alınan ve kitap olarak da yayınlanan "*II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*" başlıklı eser dönemin mali durumuna açıklık getirmesi bakımından önemli bir çalışmadır. Muharrem Öztel, **II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi**, İstanbul 2009.

⁷⁵⁴ Toprak; millî iktisat fikrinin her ne kadar 1915 yılı öncesinde gündem de olan bir mesele olsa da 1915 yılının millî iktisat açısından *mebde-i tarih, bir milat bir başlangıç* olarak nitelendiğini ifade etmektedir. Buna sebep hiç kuşkusuz yarı teorik yarı ameli bir yayın organı olarak ifade ettiği İktisadiyat Mecmuası'nın yayın hayatına başlamasının olduğu muhakkaktır. Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, İstanbul 2012, s. 108-110. İktisadiyat Mecmuası'nın muhtevasına dair genel bir izlenim vermesi bakımından bkz. Murad Koraltürk, "*İktisadiyat Mecmuası ve Dizini*", **Kebikeç**, 2001, 11, s. 295-331.

⁷⁵⁵ 19. yüzyıl sahip olduğu önemden dolayı ekonomik anlamda da birçok meselenin tartışıldığı ve çeşitli fikirlerin ileri sürüldüğü bir dönem olmuştur. Osmanlı münevverleri Osmanlı iktisadî kalkınmasının imkânları üzerine kafa yormuşlar ve buradan hareketle çeşitli istikametler işaret etmişlerdir. Bu bakımdan örnek olması dolayısıyla Ahmet Mithat ve Ohannes Efendi isimlerini zikretmekte fayda var. Ahmet Mithat'ın ekonomi politik söylemi ve bu iktisadî yaklaşımlara ilişkin bkz. Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul 2016, s. 394-398. Osmanlı'da iktisadî hususiyetlere dair modern öneriler sunması bakımından Ohannes Efendi dikkati çeken bir isimdir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Batı'da gelişen iktisadî gelişmelere olan vukufiyeti ile dikkatleri üzerine çeken bir isim olarak da dikkat çekmektedir. Adam Smith, John Stuart Mill, David Ricardo (kendi adlandırmasıyla Adam İsmet, Con İstavrit Mil, Rikardo) gibi isimlere eserlerinde değinen ve bu isimlerin iktisat görüşlerini tartışan bir isim olmuştur. Ohannes Efendi'nin bu yaklaşımlarına dair bkz. Sakızlı Ohannes Efendi, **Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1-Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel**, Yay. Haz. Filiz Dıdıroğlu-Hamdi Genç-M. Erdem Özgür, İstanbul 2005.

olan millî iktisat söylemi için gerekli olan *kader birliği etmiş insanlardan oluşan “millet”⁷⁵⁶* şartına halel getirmesi bunun önünde bir engel olarak belirmiştir. Söz konusu Türkçülük fikriyatı olduğunda; devletin selametini merkeze almaları hasebiyle Türkçülerin Osmanlılık içerisinde ki Türklüğü önemsemeleri, Türkçülük özelinde millî iktisat düşüncesinin belirmesine mani olmuştur. Tabii bu durum devletin sınırları dâhilinde ve haricinde yaşayan Türklerin iktisaden nasıl bir durumda oldukları ve olmaları gerektiğine ilişkin fikirler serdetmelerinin önünde bir engel değildir. Nitekim bu çerçevede bütünlüklü olmasa da iktisadî meselelerle ilgili çeşitli fikirler ileri sürmüşlerdir.

Türkçülük fikriyatı açısından bir hedef olarak program halinde iktisadî meseleleri gündemine alan kuruluşların başında Millî Meşrûtiyet Fırkası gelmektedir. Dönemin gazetelerinde de neşredilen *Millî Meşrûtiyet Fırka-i Siyasîyesinin Programı*’nda malî hususlara ihtimam gösterildiği anlaşılmaktadır. Daha çok vergiler üzerinde durulan *Siyâset-i Mâliye* başlıklı bölümde firkanın malî tavrına dair takip edeceği usul şu şekilde ifade edilmiştir:

- (1) *Mükellefiyet-i emiriyenin Osmanlıların kuvvet-i iktisâdiyelerine göre âdilâne tarh ve tevzi*’i.
- (2) *Efrâd-ı vatanın kuva-yı istihsâliyesini vergilerle ta’kim ve tahdîd etmeyerek tenmih ve tezyide sarf-ı gayret olunması.*
- (3) *Mütevazin bir bütçe vücûda getirilmesi.*⁷⁵⁷

Elbette belirtilmesi gereken husus ise daha önce de zikredildiği üzere Millî Meşrutiyet Fırkası Osmanlılığı, Türklük ve İslamlıktan mülhem olarak tahayyül ettiği için, iktisadî bakımdan ileri sürdükleri fikirler bu çerçevede ele alınması gereken fikirlerdir. Bu çerçevede; “*efrâd-ı vatanın kuva-yı istihsâliyesi*”ne odaklanarak, Osmanlı sınırları dâhilinde üretim yapmanın önünü açmak için vergilerle insanların önünü açacağını beyan etmektedirler. İlave olarak bu programda devletin iktisadî bağımsızlığı açısından büyük önem arz eden gümrük meselesine ehemmiyet verildiği ve bütçede herhangi bir düşüş yaşanmasıyla ihracat resminin ortadan kaldırılacağı ve ithalat rüsumu geçerli olan usulünün terk edilerek, tarife usulüne geçilmesinin talep edileceği ifade

⁷⁵⁶ Z. Toprak, **Türkiye’de Milli...**, s. 95-108. *Alman Ekolü ve “Millî İktisat”* başlığı altında ifade ettikleri bahsini ettiğimiz meseleyi açıklığa kavuşturması hasebiyle önemlidir. Millî İktisat söyleminin I. Dünya Harbi’ne tesadüf eden dönemlerde Türkçüler tarafından savunulmaya başlandığının bir nişanesi olarak; bahsini ettiğimiz başlığa ilişkin verilen dipnotların tamamının I. Dünya Harbi yıllarına ve sonrasına ait metinlerden seçilmiş olmasını gösterebiliriz. Dipnotlar için bkz. Z. Toprak, **Türkiye’de Milli...**, s. 566.

⁷⁵⁷ T. Z. Tunaya, **Türkiye’de Siyasal...**, 1, s. 359.

edilmiştir.⁷⁵⁸ İktisadî meselelere ilişkin sergilenmesi gereken tavrılara ilave olarak memleketin iktisaden gelişmesinde önemli bir faktör olarak iktisadî hususiyetlere dair gerekli eğitimin verilmesi gerektiği üzerinde de durulmaktadır.

Söz konusu olan iktisadî durum olunca, o dönemde imparatorluk bünyesinde yaşayan Türk unsurun iktisadî meşguliyetleri göz önüne alındığında, Türkçülerin aslında çok da gerçekçi söylemler ürettiklerini söylemek mümkün değildir. Ziya Gökalp'in "*Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler*" başlıklı makalesinde söyledikleri makalenin yayınlandığı tarih de dikkate alınca bunun bir göstergesi olarak okunabilir:

*"...biz iktisâdiyatta küçük sanatlara tenezzül etmeyecek, doğrudan doğruya fabrikacılığa teşebbüs edeceğiz. Denizlere hâkim olmak için ticâret gemilerinin en mükemmellerine mâlik olacağız. İctimâ'î hayatımız cema'at -communaute- esâsına müstenid olmayacak, hür irâdelerin mahsülü olan te'âvün ve (te'âzud) asıllarına istinâd edecek. Medeni hayatın her safhasında en yeni nazariyelerden, hakikâtlardan istifâde edeceğiz."*⁷⁵⁹

Tabi bu yaklaşım; bir hedefi ve ideali işaret etmesi bakımından ayrıca dikkate değer bir söylemdir. Dönemin iktisadî durumu ve Türk unsurun iktisaden içinde bulunduğu kötü hal dikkate alındığında, Yeni Hayat'ın romantik bir yaklaşımı olarak değerlendirilecek bu tavrın yanı sıra iktisaden müreffeh bir yol tutturabilmenin imkânı olarak iyi bir eğitimin işaret edildiği de ifade edilmesi gereken bir başka durumdur.⁷⁶⁰

Türk Yurdu Mecmuası'nın ikinci sayısından itibaren iktisadî meselelere ehemmiyet vereceğini "*Türk kavminin iktisadî terâkkîsine hizmet etmek en büyük arzûmuzdur; çünkü her kavmin hayat ve bekâsı maddeten kuvvetli olmasına bağlanmıştır.*" cümleleriyle deklare etmekle birlikte, iktisadî meselelere ilişkin yayınlanacak olan metinlerin gündelik hayat ile doğrudan irtibatlı olacağı ifade edilmiş ve bu yönüyle halkçı bir tavır sergileneceği belirtilmiştir.⁷⁶¹ Türk esnafının daha önce yoğun olarak faaliyette bulunduğu alanların dönem içerisinde eskiye nazaran aktif olamadığı ve pasifliğin temel sebebi olarak kapitülasyonlar gösterilmektedir. Eskiden gümrük resmi olarak alınan yüzde sekizlik oranın yüzde on bire çıkmasıyla beraber rekabet gücünün azalması beraberinde Avrupa emtiasının ucuza satılmasını getirmekte, bu da Türk esnafını ithal

⁷⁵⁸ "... gümrük mesailinin Devletin hayat-ı iktisadiyesinde en mühim ve en müessir avamilden olduğuna kani bulunduğu...bütçede tevazün hasıl olur olmaz ihracat resminin lâğvı ile beraber derakap ithalât rüsumunun ehyevm câri olan usulün terkiyle tarife usulüne tevkifini talep eyler." T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal...**, 1, s. 359.

⁷⁵⁹ Demirtaş (Ziya Gökalp), "*Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler*", s.238.

⁷⁶⁰ İ. Ulvi, "*Kayseri'ye Doğru*", s. 339.

⁷⁶¹ "*İktisat*", **Türk Yurdu**, 1 Kanûnievvel 1327, 1/2, s. 42.

edilen mallar karşısında dirençsiz bıraktığı anlaşılmaktadır. Avrupalıların büyük sermayelerle ve sanayi kuruluşları ile meydana getirdikleri malların kapitülasyonlar dolayısıyla gümrüğün büyük oranda açık olması dolayısıyla fabrikadan yoksun ve küçük sermaye sahiplerinin münferit gayretleriyle Avrupalılar kadar ucuz ve çok üretim yapmalarının mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Bu bakımdan iktisadî dışa bağımlılığın ve Avrupa mallarının belirleyiciliğinin memleket için müspet olmayan sonuçlar doğuracağı önemle üzerinde durulan bir meseledir. Öyle ki; zaten kötü durumda olan iktisadî duruma ilişkin “... sanâyi-i dâhiliyemizin de böyle Avrupa sermâyesi oltasına takılıp kalması, esîr olması Türk hayât-ı iktisâdiyyesinin son temellerini yıkacak temelde...”⁷⁶² olduğu üzerinde durulmaktadır.

Türk iktisadî yapısındaki inkıraza ilişkin yukarıda belirttiğimiz dışa bağımlılığa ilaveten ikinci bir sebep olarak “*san’at ehillerinin medeniyet aleminde icâd veya tesîs edilen ve eskilere nispetle daha kolaylık veren terakkiyat-ı sinâ’iye ehemmiyet vermemeleri, zamanın değişmesiyle usûlerin ve insânların zevklerinin ve ihtiyaçlarının değişmesi lâbüd ve zarûrî olduğunu anlayamamaları...*”⁷⁶³ gösterilmektedir. Tabi bu tür sorunlara çözüm önerilerinin getirilmeye çalışıldığı da müşahede edilen bir diğer husustur. Dönemin neredeyse diğer bütün fikrî cereyanlarında kendini gösteren Batı-Avrupa modeli çözüm önerileri Türkçülerce de kabul gören bir öneri olmuştur. Türkçüler Avrupa merkezli çözümleri tarihsel bir takım kurum veya teşebbüs ile “*eskiden bizde de vardı*” mantığıyla izah etmeye çalışmakta ve bir anlamda köhnemiş teşebbüsleri tekrardan dinamik hale getirmenin zaruretine inanmaktadırlar. Bu çerçevede iktisadî manada esnafın hali pür melaline bir çözüm olarak “*Lonca Teşkilatı*” sunulmaktadır. Tabi bu teşkilatın Avrupa’daki gibi cemiyet haline getirilmesi de bir gereklilik olarak ifade edilmektedir.⁷⁶⁴

Meşrutiyet döneminde Osmanlı basınının genelinde iktisadî hususiyetlere dair metinler kaleme alan Parvus Efendi’dir.⁷⁶⁵ İlginç olan Türk Yurdu Mecmuası’nda Parvus Efendi’nin yazması söz konusu olduğunda idare heyeti tarafından kaleme alınmış olan

⁷⁶² Tefik Nurettin, “*Türk Esnafının Hali-1*”, **Türk Yurdu**, 1 Kanûnievvel 1327, 1/2, s. 47.

⁷⁶³ Tefik Nurettin, bu makalesinde esnafın bu durumuna örnek olarak sahafların, hakkakların durumunu göstermektedir. Tefik Nurettin, “*Türk Esnafının Hali-2*”, **Türk Yurdu**, 19 Nisan 1328, 1/12, s. 360.

⁷⁶⁴ Tefik Nurettin, “*Türk Esnafının Hali-2*”, s. 364-365.

⁷⁶⁵ Parvus’un Tanin gazetesinin birçok sayısında makaleleri bulunmaktadır. Örnek olması bakımından bkz. Parvus, “*Fikr-i Teşebbüs*”, **Tanin**, 18 Ağustos 1327, Nu: 1077, s. 4.

Parvus'un iktisadî meselelere ilişkin metinler yazacağına ilişkin izah metninde yapılan açıklamadır. Bu açıklamada idare heyeti Türk Yurdu gibi fikri malum olan bir yayın organında Türklerin iktisadî hususiyetlerine ilişkin Türk olmayan birinin, Parvus Efendi'nin yazılar yazıyor olmasının doğuracağı muhtemel tepkilerin önüne geçmek adına izah getirmektedir:

“Türk Yurdu idâresi, memleketimizin tanınmış Türk muktesitlerine mürâca'at etmedi değil; fakat va'adden başka bir şey almadı! Nihâyet Türk değilse de, umûm insânlar gibi Türklere de acıyan ve Osmanlı memleketinin iktisâdî ahvâlini sağlam bir usûl nâfîz bir nazarla tetkik ve tahlil eyleyen Parvus Efendi'ye mürâca'at etti ve mu'avenet-i tahrîriyesini temin edebildi... Vakıa Parvus Efendi'nin iktisâdî ve içtimâ'î mesleklerinin bazı mühim noktalarına Türk Yurdu iştirâk edemezse de halkı sevmek, elden geldiği kadar fakir halka yardım etmek gibi en mühimm bir esâs da mûmâileyhle ihtilâfımız yoktur.”

Bu ifadelerden de anlaşılmalıdır ki Türk Yurdu idare heyeti Parvus Efendi'den dolayı gelecek tepkiden çekinmektedir. Bu yüzden böyle bir izahat yapma gereği duymuştur.⁷⁶⁶

Parvus Efendi gerek siyasî mensubiyetleri gerekse bulunduğu ülkelerde giriştiği siyasî, sosyal ve iktisadî teşebbüslerle dikkat çeken biridir. Nitekim tepki çekebileceği endişesi de Parvus Efendi'nin bu teşebbüsleri ve ilişkileri dolayısıyladır. Aslında Parvus'a ilişkin toplumda var olduğu bilinen endişeli ve ihtiyatlı tavrın anlaşılabilir tarafları bulunmaktadır. Bütün bir hayatı ele alındığında onun Macar Yahudilerinden olması, eğitim maksadıyla gittiği Avrupa'da sosyalist fikirlerle tanışıp bu fikirlerinin yılmaz bir savunucusu haline gelmiş olması, bulunduğu birçok ülkede gerek kaleme aldığı metinler üzerinden gerekse iktisadî bir takım spekülasyonlarla elde ettiği maddi kazançlar Parvus Efendi'ye ilişkin bu ihtiyatlı tavrı anlaşılabilir kılmaktadır.⁷⁶⁷

⁷⁶⁶ “İktisad”, **Türk Yurdu**, 9 Mart 1328, 1/9, s. 262.

⁷⁶⁷ 8 Eylül 1867'de şimdiki Beyaz Rusya sınırları içinde, Berezino'da bir küçük-burjuva Rus Yahudi ailesinin oğlu olarak dünyaya gelen Alexander Helphand İstanbul'da bulunduğu dönem olan 1910-1915 yılları arasında Parvus Efendi ismini kullanmıştır. Parvus Efendi'nin en göze çarpar özelliği gittiği bütün ülkelerde farklı isimler kullanması olmuştur. Özellikle I. Cihan Harbi esnasında ve sonrasında edindiği servetle dikkatleri üzerine çeken Parvus, bu bakımdan bir spekülâtör olarak da görülebilir. Sosyalist düşünceleriyle bilinen Parvus'un millî iktisada ilişkin fikirlerinin Alman romantizmi dolayısıyla şekillendiğini ifade etmekte fayda var. Parvus Efendi gibi sosyalist ve Yahudi olan bir simanın Türk Yurdu'nda yazılar kaleme alıyor olması dikkate değerdir. Parvus Efendi'nin hayatı ve düşünceleri için bkz. Muammer Sencer, **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı-Parvus Efendi**, İstanbul 2017; Engin Deniz, **Alexander Israel Helphand (Parvus Efendi) 1867–1924, Hayatı ve Fikirleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011; Cenk Beyaz, **Sosyalist Bir Yazardan Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Sorunlarına Çözüm Önerileri: Alexander Israel Helphand-Parvus Efendi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013; Yunus Yiğit, **Aleksander Israel Helphand (Parvus'ın Osmanlı Malî ve Sosyal Hayatına Dair Değerlendirmeleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

Borçlanma hususu genel olarak bir problem şeklinde algılanmamakta, yani devletlerin borçlanmasının sadece Osmanlı'ya mahsus bir durum olmadığı sıklıkla ifade edilmekle birlikte, Osmanlı için borç hususunda problem olan temel meselenin borçlanmanın ecnebilere yapılması, dolayısıyla paranın içeride kalmamış olması oluşturmaktadır. Bu çerçevede dış borçlanmanın zarurî olduğu görüşünün Türkçü neşriyatta eleştirildiği ve bu borçlanma şeklinin üretime ilişkin zafiyetlere de sebebiyet verdiği düşünülmektedir. Borçlanma hadisesine ilişkin burada ifade edilmesi gereken bir diğer durum ise eski yönetime olan eleştiridir. Mevcut durum içerisinde borçların eski idareden kalma borçlar olduğu ve *idare-i mutlaka* olarak adlandırdıkları II. Abdülhamid yönetiminin devleti iktisadî manada kuvvetsiz hale getirdiği ve Türkiye'nin başına türlü belalar açtığı, ülkeyi Avrupa bankalarına karşı esir durumuna düşürdüğü düşünülmektedir. Bu yönüyle;

“Avrupa'dan istikrâz sûretiyle alınan milyonlar, memlekette demir yollar, ma'arif-i millîye, zira'ât ve sinâ'î uğrunda sarf edilmiş olsa idi, bu gün Devlet-i Osmâniye daha zengin bir halde bulunur ve daha iyi bir bütçeye mâlik olurdu ki, bu sayede borçların tediyesi de o kadar bir ağırlık hissettirmezdi.”⁷⁶⁸

şeklinde yapılan değerlendirme, iktisadî olarak II. Abdülhamid dönemine ilişkin yaklaşımı göstermesi bakımından önemlidir.

II. Meşrutiyet döneminde Türkçüler nezdinde Batı ve Batılılara ilişkin karşıt bir tavrın geliştiğine önceki sayfalarda değinilmişti. Bu tavrın siyasî-politik tarafları olmakla birlikte iktisadî taraflarının da olduğunu söylemekte fayda vardır. Nitekim II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde Osmanlı iktisadî durumu büyük oranda Avrupa sermayesinin *taht-ı esâreti* altına girmiş bulunmaktadır. Bu durumun doğurduğu rahatsızlık Türkçü neşriyatlarda etraflıca ele alınmaya çalışılmış ve Avrupalıların ne maksatla bu teşebbüslerde buldukları üzerinde hususiyetle durulmaya çalışılmıştır.⁷⁶⁹ Yeni yapılan istikrazların ve bu istikrazlar üzerinden gerçekleştirilen antlaşmaların devletin bağımlılığını arttırdığı ifade edilerek faiz ödemelerinin artmış olması, bahsi geçen *taht-ı esareti* kuvvetlendiren bir durum olarak gösterilmiştir: “...*Akdedilen her bir yeni istikrazın yeni teminâta bağlanıyor. Neticede Devlet-i Osmâniye Düyûn-u Umumiye'nin*

⁷⁶⁸Parvus, “1327 Senesinin Ahvâl-i Mâliyesine Bir Nazar”, s. 397-398.

⁷⁶⁹Parvus, “Türkiye, Avrupa'nın Mâliye Boyunduruğu Altındadır- I”, **Türk Yurdu**, 14 Haziran 1328, 2/16, s. 476-484.

borç ödemesi sâyesinde kendisini kurtaracağı yerde bilâkis daha ziyâde Avrupa mâliyyûnunun nüfûz ve esâreti altına düşmektedir."⁷⁷⁰

Halktan alınan vergiler konusu Türkçü neşriyatta muhtelif zamanlarda gündeme getirilip tartışılmıştır. Köylüler ve özel de Anadolu köylüleri söz konusu olduğunda bunların üzerlerine yüklenen vergi yükünün ağırlığı ifade edilmekte ve şehirlilerle kıyaslama yapıldığında köylülerin kendilerinden daha zengin olan şehirlilerden daha fazla vergi veriyor oldukları üzerinde durulmaktadır. Döneme ilişkin istatistiksel veriler eşliğinde Anadolu köylüsünün diğer bölgelere nazaran daha ağır bir yük ile karşı karşıya olduğu ifade edilmektedir.⁷⁷¹ Vergiler hususunda belirli düzenlemelerin yapılması gerektiğine ilişkin beyanlar farklı yerlerde de zikredilmektedir. Bu çerçevede vergilerin adil bir şekilde ve milliyet ayrımı yapılmaksızın herkesten tahsil edilmesi gerektiği sıklıkla üzerinde durulan bir diğer meseledir.⁷⁷² Siyasî iradenin, daha doğru bir tanımlamayla dönemin İttihat ve Terakki Fırkası'nın muvaffak olabilmesinin en önemli yollarından biri olarak köylüleri memnun etmek gösterilmekte, bunun sebebi olarak da ordunun büyük kısmının köylülerden oluşuyor olması gösterilmektedir: "*Eğer köylüler İttihad Terâkkî Hükûmetinden gereği gibi memnûn bulunsa idiler bazı zâbitler İttihad Terâkkî aleyhine kalkamazlardı.*"⁷⁷³ İnkılab-ı Azim olarak adlandırılan II. Meşrutiyet'in ilanının ilk günlerinde köylüler hususunda vergilerin hafifletilerek köylüye nefes aldirmek bir zaruret olarak gündeme alınmış, fakat bu konuda herhangi bir girişimde bulunulmamıştır. Bu durum ise; zamanla İttihat ve Terakki'ye ilişkin zabitan nezdinde bir itirazın yükselmesine sebebiyet vermiştir. Anadolu da bulunan köylünün bu mevcut kötü durumu sadece iktisadî manada söz konusu olmamıştır. Sosyal ve siyasî bakımdan

⁷⁷⁰Parvus, "*Türkiye, Avrupa'nın Mâliye Boyunduruğu Altındadır- I*", s. 483.

⁷⁷¹Yukarıda bahsini ettiğimiz veriler aşağıdaki gibidir:

"1909-1910 senelerinin yekûni umumisi:			Nüfus başına
Avrupa-yıOsmanî	1.368.570	Lira-yı Osmanî	27.6 Kuruş
Ermenistan			
ve Kürdistan	885.195	Lira-yı Osmanî	25.0 Kuruş
Irak	378.290	Lira-yı Osmanî	27.2 Kuruş
Anadolu	2.440.842	Lira-yı Osmanî	33.3 Kuruş
Suriye	754.590	Lira-yı Osmanî	33.5 Kuruş.

"Burada bir şeyi ifade etmekte fayda var ki o da; verginin ağır olup olmadığını anlamak için sadece kişi başına düşen vergi miktarının kâfi olmadığıdır. Aynı oranda köylünün araziden ne kadar varidat elde ettiğinin bilinmesi de gerekmektedir. Dolayısıyla tek başına bu verilerle tekâlifin ağır olduğunu ifade etmenin mahsurlu tarafları vardır. Makaleyi yazan Parvus'un da bu konunun farkında olduğu ve bu meselenin köy ziraatı mesele-i umumiyesine ilişkin bir mesele olarak başka makalelerde ele alacağını ifade etmektedir. Parvus, "*Köylüler ve Devlet*", **Türk Yurdu**, 9 Mart 1328, 1/9, s. 267.

⁷⁷²Parvus, "*1327 Senesinin Ahval-i Mâliyesine Bir Nazar*", s. 400-401.

⁷⁷³Parvus, "*Esareti Maliyeden Kurtulmanın Yolu*", **Türk Yurdu**, 26 Temmuz 1328, 2/19, s. 587.

da özellikle II. Meşrutiyet döneminde Anadolu köylüsünün ihmal edilmişliğinin söz konusu olduğunu söylemek gerekir. Karpat; “...bir bütün olarak Türkler imparatorluğun ekonomik açıdan en zayıf ve en az eğitime sahip topluluğuydu...1913 yılından sonra Türkler, özellikle Anadolu’daki köylüler arasındaki ölüm oranı tıbbî tesislerin, sağlık ve eğitimin yokluğu nedeniyle doğum oranlarından daha yüksekti.”⁷⁷⁴ diyerek dönem itibarıyla köylünün genel durumunu bu şekilde ifade etmiştir.

Avrupa’dan alınan borçların geri ödenmesi söz konusu edildiğinde, bu borçların ödenme biçiminin yine Avrupalılar tarafından belirleniyor olması bir anlamda borcun hem faizini arttırmakta hem de miktarının azalmasının önüne geçmektedir. Bu husus dile getirilirken özellikle halktan alınan vergilerin muteber seviyelerde tutulmasının üretime sağlayacağı katkıya vurgu yapılmakta ve vergiye ilişkin müdahalelerin Düyun-u Umumiye İdaresi dolayısıyla gerçekleşmediği ifade edilmektedir. Temettü vergileri ve Gümrük Rüsümü söz konusu edilebilecek bu durum doğrudan doğruya Avrupalıların adeta bir rüşvet alma yolları olarak dikkati çekmektedir. Avrupalılar “Bize şunu şunu verir ve şu yolda müsaedât-ı iktisadiye ve mâliyede bulunursan Gümrük Rüsûmunun tezyîdine muvafakât eyleriz. Aksi takdîrde bu husûsta rızamıza mazhar olamazsın.”⁷⁷⁵ gibi ifadelerle bu yaklaşımlarını ortaya koymaktadırlar. Balkan Savaşları’nın vuku bulduğu sıralarda Osmanlı idarecileri tarafından borçlar konusunda *moratorium* ilan edilmemiş olması ciddi anlamda eleştirilmiştir. Bu durumun gerek devlet için gerekse savaştan doğrudan etkilenmiş olan esnaf-tüccar için olumsuz neticeler doğurduğu ve doğuracağı üzerinde durulmuştur. Şark şimendiferlerinin inşası için gerekli olan nakdi ihtiyacın karşılanması maksadıyla satışa çıkarılan şimendifer tahvilatlarının da faiz dolayısıyla tersine bir etki yaptığını özellikle değinilmektedir.⁷⁷⁶

İktisadî, siyasî ve sosyal bakımdan 19. yüzyıldan itibaren gelişmişliğini kabul ettiren Avrupa’ya ilişkin mücadele edebilme yöntemleri Türkçülerin üzerinde durdukları bir diğer mesele olagelmıştır. Türkçüler; iktisadî olarak Avrupalılarla mücadele

⁷⁷⁴ K. H. Karpat, **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik**, s. 227-228. Karpat bunları ifade ederken vurguladığı önemli hususlardan biri de dönemin Türk unsuru içerisinde bulunan eğitilmiş, seçkin ya da devlet bünyesinde istihdam edilmiş kısmına ilişkin söyledikleridir. Nitekim bu insanların dikkatlerini Anadolu’ya çevirememelerinin sebebi olarak imparatorluğu ayakta tutmakla meşgul olmaları olarak göstermektedir.

⁷⁷⁵ Parvus, “Türkiye Avrupa Mâliye Boyunduruğu Altındadır- 2”, **Türk Yurdu**, 28 Haziran 1328, 2/17, s. 528.

⁷⁷⁶ Parvus, “Mâli Tehlikeler”, **Türk Yurdu**, 13 Kânunievvel 1328, 3/5, s.148-153.

edebilmenin yolunun, yine Avrupalıların kullandıkları iktisadî usulleri kullanmak olduğu fikrine sahiptirler. Fakat Osmanlı Devleti'nin kendine mahsus bir siyaset yürütebilmesi için neye ihtiyacının olduğuna kendisinin takdir etmesi gerektiği ve bu hususta kendisine lazım olan malumat-ı iktisadiye ve maliyeden yoksun olduğu da vurgulanmaktadır.⁷⁷⁷

3.2.2. Tarım ve Hayvancılık

Osmanlı iktisadî hayatında önemli yeri olan unsurların başında hiç şüphesiz üretime elverişli arazilerin çokluğu dolayısıyla tarım ve hayvancılık gelir. Hal böyle olunca modernleşmenin bir getirisi olarak tarım ve hayvancılık alanlarında da modern usullerin kullanılması tartışılan bir mesele olmuştur. Bu bakımdan Osmanlı'da ziraat ve ticarete ilişkin çeşitli neşriyatlar yayınlanmıştır.⁷⁷⁸ Bu neşriyatların dışında Tanzimat döneminde de tarıma ilişkin çeşitli teşebbüslerin olduğu bilinmekte ve devletin muhtelif teşviklerle tarımı desteklediği müşahade edilmektedir. Bu durum Tanzimat dönemi gazetelerinde verilen haberlere de yansımaktadır.⁷⁷⁹ Haliyle Türkçülük fikriyatı müntesipleri tarafından millete doğru giden bir anlayışa sahip olmalarının da onları icbar etmesiyle tarım arazilerinin durumu, çiftçilik, tarımsal üretim ve hayvan yetiştiriciliğine dair çeşitli fikirler ileri sürülmüştür.

Osmanlı sınırları dâhilinde meskûn olan ahalinin önemli iktisadî girişimlerinin içerisinde tarımın, dolayısıyla çiftçilerin ehemmiyet taşıdığı yukarıda ifade edilmişti. Bu bakımdan tarım arazilerinin durumu, çiftçilerin ne şekilde tarım faaliyetleri yürüteceği ve devletin çiftçilere dair ne tür kolaylıklar yaratabileceği üzerinde durulan meseleler halini almıştır. Türkçü fikriyat açısından tarım ve çiftçiler söz konusu olduğunda dikkati çeken önemli çabalardan biri tıpkı malî konularda olduğu gibi Millî Meşrûtiyet Fırkası programında tebarüz etmiştir. Programın 47. maddesi çiftçilere ayrılmış ve bu maddede tarıma ilişkin yapılacaklar maddeler halinde sıralanmıştır. Programda *Köy Ziraat Sendikaları* oluşturarak; bu sendikalar üzerinden çiftçiye, *ehven faiz ile para ikraz* ederek gerekli tohum, gübre ve *alât-ı ziraiye* almalarının sağlanacağı ifade edilmektedir. Arazi

⁷⁷⁷ Parvus, "Türkiye Avrupa Mâliye Boyunduruğu Altındadır-2", s. 530.

⁷⁷⁸ Ziraat Mektebi mezunu olan Salih Zeki tarafından 23 Nisan 1323 (1907) tarihinde İzmir'de haftalık olarak neşredilen Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi bu bakımdan dikkate değerdir. Gazetenin muhteva özelliklerine ilişkin bkz. Orhan Deligöz, **Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.

⁷⁷⁹ Özellikle gazetelerin bu konuda verdiği haberlerin muhtevası ve değerlendirmesi için bkz. Necdet Kurdağ, **Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri**, Ankara 1997, s. 92-95.

ve emlak sahiplerinin refah düzeyini arttırmayı murad ederek, muhtemel borçlanmalarını kolaylaştırmak maksadıyla millî arazi ve emlak bankaları tesis etmeye gayret edileceği belirtilmektedir. Ayrıca çiftçilerin gerekli alet edevatı düşük fiyatla temin edebilmesi için çiftçi şirketleri kurmaya özen gösterilecektir. Tüm bunlara ilave olarak ziraî hususlarda *amelî eğitime* ihtimam gösterileceği ve *mahallî amelî ziraat dersleri* verileceği belirtilmektedir. Tarıma ilişkin bu yaklaşımların dışında programda hayvancılığa da vurgu yapılmakta ve hayvan ıslahının temin edileceği ve hayvan hırsızlığına karşı şiddetli tedbirler alınacağı ifade edilmektedir.⁷⁸⁰

Millî Meşrûtiyet Fırkası'nın siyasî programına dâhil ettiği tarıma ilişkin bu hususların dışında dönemin Türkçü mecmualarında gerek Osmanlı sınırları içerisinde bulunan gerekse de önceleri Müslüman ahalinin meskûn olduğu yerlerdeki arazilerin akıbetine ilişkin çeşitli mülâhazalara rastlanmaktadır. II. Meşrutiyet döneminde Balkanlarda meskûn Müslümanlar arasında Anadolu'ya göç edenlerin geldikleri yerlerde sahip oldukları mülk, tarım arazilerinin ve düşman eline düşen hayvanların geleceğine ilişkin hükümetin kayıtsız davrandığı ve bu meselenin ciddi önem arz ettiği Türkçü neşriyatta vurgulanan bir husustur. Dönemin önde gelen mecmualarından biri olan Türk Yurdu Mecmuası'nda genelde Parvus Efendi tarafından ele alınan iktisadî meselelere ilişkin makalelerde bu meselelere değinilmiştir. Parvus'un düşmanın işgal ettiği yerlerdeki arazilere ilişkin;

“...Türk köylüleri Anadolu'ya sevk edildikten sonra adetâ unutulmuş halde bırakıldılar. Acaba bu Türk köylülerinin öteden beri mâlik buldukları arazinin istikbâli düşünöldü mü? Bugün devlet-i galibenin arazi-i meşgule üzerindeki hakkı, bir hakk-ı idârîden ibarettir. Bu hak, ahalinin arazi üzerindeki hakk-ı mülkiyetini ihlâl edemez. Fakat siz, muhâcirlerin arazi-i sâbıkâları üzerindeki hakk-ı temellüklerini isbât ve muhâfâzâ hususunda ne gibi tedbirler ittihâz eylediniz? Bu yerler, Türk köylülerinin, onlar üzerindeki hakk-ı mülklerini isbâta medâr olacak vesâkın muhâfâzâsını düşünmediğinizden dolayı zâyi' edileceklerdir.”

ifadeleri dönemin hükümetini uyarmak maksadını taşımaktadır ve hükümetin mesele üzerinde önemle durmasının gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Buna ilave olarak; Balkan Savaşları dolayısıyla seçime gidilememesi ve Meclis-i Mebûsan'ın kapalı olması, bazı kanunların alelacele yürürlüğe konmasına sebebiyet vermiştir. Bu koşullarda çıkan arazi ve emlak ilişkili kanunların nakıs taraflarının olduğu ve bu nakıslığın giderilmediği takdirde çıkan kanunların Türk ahalisinin iktisaden mahvına sebebiyet vereceği önemle üzerinde durulan bir meseledir. Bu meyanda köy ve şehirlerde emlakı muhafaza ve

⁷⁸⁰ T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal...**, 1, s. 361-362.

ziraatlarını ilerletebilmeleri için az faiz ile para verir bir mali disiplinin teşekkülünün elzem olduğu ifade edilmektedir.

Genel olarak tarım arazilerinin akıbetine dair ortaya konulan bu yaklaşımlara ek olarak, arazilerin ne şekilde işleneceği de ayrı bir mesele olarak durmaktadır. Hiç kuşkusuz Avrupa’da hâkim olan modern tarım usullerinin muhtevasının ve bu usullerin kullanılmasının mekteplerde öğretilmesi gerektiği hususunun Türkçüler tarafından gündeme getirilmesi de dikkate değerdir. Tarım ve ziraat alanında çalışmalar söz konusu edildiğinde I. Cünya Harbi’nden sonra yurt dışına giden ve orada tanıştığı Spartakist hareketinin ardından sosyalist fikirleri benimseyen, ancak II. Meşrutiyet yıllarında Türkçü çevrelerle yoğun ilişkiler yaşamış olan Manastır Darülmuallemi Ethem Nejat⁷⁸¹ ile tarım muallimi olan A. Ferit tarafından çıkarılan *Yeni Fikir* mecmuasından bahsetmek gerekir. İlk sayısı 15 Kânunuevvel 1327’de çıkan (28 Aralık 1911) ve sorumluları Ethem Nejat ve A. Ferit olan *Yeni Fikir* mecmuası, 15 Haziran 1330 (28 Haziran 1914) yılında çıkan son sayısına kadar toplamda 22 sayı yayınlanmıştır. *Yeni Fikir* adlandırması; dönemin Türkçülerinin meseleleri izaha yeltenirken başvurdukları *Yeni* adlandırmasını kullanmaları dolayısıyla da yeni bir şeyler izah eder mahiyettedir. Herhangi bir meseleye ilişkin düşüncelerini, yaklaşımlarını ya da takındıkları tavırları ifade etmesi bakımından Türkçülerin yaygın bir kullanımudur. *Yeni Hayat*, *Yeni Felsefe (Mecmuası)*, *Yeni Lisân*, *Yeni Fikir* adlandırmalarının tamamının Türkçülere mahsus olması bu bakımdan dikkate değerdir.

Şunu belirtmekte fayda vardır: Bir defa *Yeni Fikir*; çıkarıcıların genel eğilimi dolayısıyla bir eğitim dergisidir. Yine çıkarıcılarının genel eğiliminin ziraat ve çiftçilik gibi hususlar olmasının bir tezahürü olarak tarıma ilişkin metinleri ihtiva eder bir mahiyettedir. Tabii dönemin fikir ortamında, mevcut koşulların mücbir bırakmasının da bir gereği olarak eğitim usul ve esasları çokça tartışılan bir husustur. Bu tartışmalar esnasında konu edilen meselelerden birisi de Türk unsurun evlatlarının memur olmalarını istemelerinin; Türklerin sosyal, siyasî ve daha da önemlisi iktisadî manada belirli bir seviye tutturamamalarında önemli bir etken olarak ileri sürülmesidir.⁷⁸² Tartışmalarda

⁷⁸¹ Ethem Nejat, dönemin önemli Türkçü mahfillerinden olan Türk Ocağı ve Türk Gücü’nde önemli görevler üstlenmiştir. Daha önce Türk Ocağı ve Türk Gücü bahislerinde isminden söz edilmişti. Ethem Nejat’a ilişkin yapılmış önemli bir çalışma için bkz. Mehmet Salih Erkek, **Bir Meşrutiyet Aydını Ethem Nejat 1887-1921**, İstanbul 2012.

⁷⁸² Bu tartışmalara ilişkin bkz. S. Erkek, **Bir Meşrutiyet...**, s. 148-150.

sıklıkla vurgulanan bu hususun Türkçü tezahürü; amelî bir eğitim ile ziraat ve çiftçiliğe dair belirli bir mesafenin kat edilmesini arzulamak şeklinde olmuştur.

İlk sayısında *Yeni Fikir Nasıl ve Ne İçin Çalışacak* başlığıyla meramını ifade ederken, öncelikli hedef kitlesinin gençler olduğunu beyan etmektedir. Osmanlı vatanının ziraat memleketi olduğu beyanıyla, gençlerin bu hususta eğitilmesini gaye edindikleri anlaşılmaktadır. *Çocukların say’, azm, şahsî teşebbüs, kendi kendine mâlik olmak -self gouvernement- ve hürriyet-i hakîkiye hissini tezyîd edeceği, zira’ate ve diğer her işlere heves vereceği* derslere mecmuada yer verileceği beyan edilmektedir.⁷⁸³ Mecmuada dikkati çeken husus ise; maarifin her kademesinde ziraî eğitime önem verilmesi gerektiğinin sıklıkla ifade edilmesidir. Bu yapılırken de Batılı devletler nezdinde bu işin nasıl yürüdüğü ve nelere dikkat edildiği ifade edilmektedir.⁷⁸⁴ Bu durum ise *Yeni Fikir* ekibinin modern ziraî usullerden haberdar olduğunun bir göstergesi olarak ele alınabilir.

Yeri gelmişken A. Ferid tarafından kaleme alınan *Amelî Bahçivanlık* başlığıyla yayınlanan kitaptan da bahsetmek isabetli olacaktır. Çiftçi Kütüphanesinin ikinci kitabı olarak tab edilen eser de yine diğer yayınlarda olduğu gibi eğitici vasfını muhafaza eder bir yapıdadır. Ekinlerin ne şekilde ekileceği, bostanın nasıl olması gerektiği ve tarlada kullanılan alet edevatın şekli özellikleri hakkında bilgi verilen kitap öğrenciler için önem arz eder bir niteliktedir.⁷⁸⁵

Hayvancılık ve süt üretimi de üzerinde durulan bir diğer meseledir. Avrupa’da hayvancılık yapmanın zorluklarına rağmen süt fiyatlarının ucuzluğuna vurgu yapılmakta ve bunda temel etken olarak süt ve hayvancılığa dair müstakil cemiyetlerin varlığına işaret edilmektedir. Dikkat çekici bir diğer husus ise; sütçülükle alakalı modern tesislerin kurulması gerekliliğine işaret edilmesidir. Öyle ki modern süthane plan ve projelerine mecmuada yer verilmekte ve bu şekilde temiz, bol ve ucuz süt üretiminin imkânları zorlanmaktadır.⁷⁸⁶

⁷⁸³ “*Yeni Fikir Nasıl ve Ne İçin Çalışacak*”, **Yeni Fikir**, 15 Kânunuevvel 1327, 1, s. 1-3.

⁷⁸⁴ Ethem Nejat tarafından kaleme alınan *Yeni Mektepler* başlıklı makale bu bakımdan dikkate değerdir. Makalede Almanya ve İngiltere’de açılan yeni mekteplerin çocuklara hayata değen şeyler öğretmeyi gaye edindikleri üzerinde durulmakta ve Osmanlı’da da bu mekteplerin açılması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Ethem Nejat, “*Yeni Mektepler*”, **Yeni Fikir**, 15 Kânunuevvel 1327, 1, s. 4-9.

⁷⁸⁵ A. Ferid, **Amelî Bahçivanlık**, Çiftçi Kütüphanesi, İstanbul.

⁷⁸⁶ Aybek, “*Avrupa’da ve Memleketimizde Sütçülük*”, **Yeni Fikir**, 15 Kânunuevvel 1327, 1, s. 14- 20. Yeni Fikir mecmuasına dair belirtilmesi gereken önemli hususların başında dergiyi iki farklı dönemde değerlendirmek gerekliliği gelir. İlk 8 sayısında Türklüğün bir vazifesi olarak ziraat ve hayvancılık meselelerine değinilirken, Balkan Savaşları sonrasına tesadüf eden ikinci döneminde siyasî ve politik olarak

Hayvancılığa dair dikkati çeken bir diğer husus ise arı ve dolayısıyla bal üretimidir. Türkçülük fikriyatı müntesipleri arasında bu hususta da önemli eser kaleme alan kişi A. Ferid olmuştur. *Fennî Amelî Arıcılık* başlıklı eser onun tarafından kaleme alınmıştır. Eserin mukaddime kısmı; II. Meşrutiyet'in ilanına müteakip birçok eser kaleme alınmış olmasına rağmen doğrudan çiftçilere, ziraat ve hayvancılığa ilişkin eserler kaleme alınmamış olmasına dair bir serzeniş ihtiva etmesi dolayısıyla dikkat çekicidir.⁷⁸⁷ İlk kısımda arıların türlerinden bahsedilmektedir: Erkek arı, amele arı, Suriye arısı, İtalya arısı, Kıbrıs arısı, Amerika arısı gibi. Akabinde gelen kısımda ise; yeni usul kovanlardan bahisle, bu kovanlara eski kovanlardan arıların nasıl nakledilmesi gerektiği ve bu kovanlarda iyi ürünün nasıl alınabileceği üzerinde durulmaktadır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki eser bir bütün olarak ele alındığında dönemin arıcılık ile uğraşanlarına katkı sağlamaktan ziyade öğrencilere modern arıcılığın usulünü öğretmeyi murad eden bir muhtevadadır. Bununla birlikte kanaatimizce eseri kıymetli kılan husus basıldığı tarihtir. 1328 (ay belli olmadığı için 1911-1912 yıllarına tekabül ediyor) yılı gibi Osmanlı'nın oldukça buhranlı yıllarını yaşadığı ve Türkçülük fikriyatının da tekâmül evresinde olduğu bir dönemde böylesine bir meselenin Türkçüler tarafında ele alınmış olması dikkate değerdir.

Türkçülerin tarım hususunda önem verdikleri hususların başında toprağın tanınması ve bunun çiftçilere anlatılması gerektiği gelmektedir. Hülasa edilecek olursa tarım ve hayvancılığa ilişkin II. Meşrutiyet döneminde Türkçülük fikriyatı açısından önemli metinler Yeni Fikir Mecmuası'nda kaleme alınmıştır. Elbette şunu da belirtmek gerekir ki; Yeni Fikir Mecmuası bir bütün olarak ele alındığında eğitime ilişkin bir mecmua olması bakımından burada ifade edilenlerin tarımsal ve hayvansal üretime ne denli katkı sağlamış olduğunu test etme imkânı bulunmamaktadır.

Genel olarak ele alındığı zaman II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında kendi mecrasına doğru ilerleyen Türkçülük fikriyatının iktisadî meseleler söz konusu olduğunda dönemin siyasî ve sosyal durumunun da bir gereği olarak etraflı ve muhkem bir yaklaşım sergilediklerini söylemek biraz zordur. Elbette bu durum Türkçülük bağlamında

Türkçülüğün mecmuada daha hâkim bir pozisyona geldiği görülmektedir. Tabi bu durum Balkan Savaşlarının doğurduğu bir neticedir. Yeni Fikir mecmuasına ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Mehmet Salih Erkek, "Osmanlı Devletinde İlk Türkçü Eğitim Dergisi", *History Studies*, 4/1, 2012, 197-213.

⁷⁸⁷ A. Ferid, *Fennî Amelî Arıcılık*, Çiftçi Kütüphanesi, İstanbul 1328, s. 3-4.

değerlendirilen mahfillerin ve kişilerin bu meselelere eğilmediği manasına da gelmemektedir. Yukarıda ifade edilenlerden de bunu görmek mümkündür. Malî hususlarda, hayvancılık ve tarıma ilişkin meselelerde fikirler serdettiklerini belirtmek yerinde olacaktır. Ama bu durumun söz konusu edilen dönemin siyasî, sosyal ve iktisadî durumuna ilişkin ortaya konulan çabalarla birlikte ilerlediğini de belirtmek gerekir. Nitekim iktisadî meselelere dair kapsamlı bir yaklaşım sergilememiş olmalarının nedeni de budur. Elbette iktisadî meseleler üzerinde eğitimin önemine olan inançları bir yaklaşım oluşturma gereğine olan inançlarının nişanesi olarak ele alınabilir.

SONUÇ

19. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'ni selamet erdirmek maksadıyla, devletin içinde bulunduğu sosyal, siyasî ve iktisadî olumsuzları ortadan kaldırarak çareler üretme gayesini güden gerek devlet erkânı gerekse yüzyılın ortalarından itibaren görünür olmaya başlayan yeni aydın grubu tarafından çeşitli fikirleri sürülmüştür. Ortaya çıkan fikir hareketlerinin en önemli kaynağı olan Tanzimat Fermanı bu konuda yeni bir sürecin başlangıcını oluşturması bakımından başlıca faktör olurken; 19. yüzyılda ortaya çıkan fikir hareketlerinin sosyal, siyasî ve iktisadî zeminini oluşturmuştur. Bu süreçte Tanzimat ideolojisi önce kendi aydınını sonra da dönemin fikir ve düşünce iklimini şekillendirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde devlet nasıl kurtulabilir sorularına, sırasıyla Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikrî akımlarının zaviyesinden cevaplar verilmeye çalışılmıştır. Her ne kadar bu fikir akımlarının kendine has çözüm önerileri varsa da Osmanlıcı-İslamcı, Osmanlıcı-Türkçü, İslamcı- Türkçü ve Osmanlıcı-İslamcı-Türkçü olmak üzere birbirleriyle ciddi fikrî ortaklıkları olduğunu da ifade etmek yanlış olmayacaktır. Dönemin koşullarının belki de icbar ettiği bu fikrî kesişmeler, bu fikir hareketlerinin dar bir ideolojik yapıda olmadıklarının, hatta devletin nasıl kurtulacağına dair cevapların olgunlaşmasında ortak fikir ürettiklerinin bir neticesi olarak görülebilir. Ancak bu birliktelik ortaya koyulan çözümlerin her birinin, bir diğerinin fikirleriyle olgunlaşma süreci yaşadıklarıyla açıklanabilir. Bahsedilen bu ortak çözüm önerilerinin, belli bir olgunlaşma sürecinden sonra ortaya çıktığı ayrıca belirtilmelidir. Çünkü sırasıyla Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük cereyanlarının bir öncekinin tecrübelerini devralarak olgunlaştığı hükmüne, dönemin serencamını takip ettiğimizde ulaşmak mümkündür. Bu fikir cereyanlar, dönemin kendinden beklentilerini, birçok faktöre bağlı olarak karşılayamamış ve yerini, bir sonrakine bırakmıştır. Tabii ki, bu nöbet değişimi, bir öncekinin tam anlamıyla ortadan kalmasıyla gerçekleşmemiştir. Şöyle ki Osmanlıcılıktan devralınan İslamcılık, aynı zamanda Osmanlıcılığın çeşitli umdelerini içinde barındıran bir cereyan olmuştur. İslamcılık yerini Türkçülere bırakırken Türkçülük bir süre Osmanlıcı-İslamcı ve Türkçülükten oluşan; ama Türkçü fikrin ağırlıkta olduğu bir cereyan olmuştur. Bu durum kendini, özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren hissettirmiş ve dönemin hâkim paradigmasının rengini belirlemiştir. Sonuçta devlet Osmanlı Devleti, halife İslam halifesi ve hâkim unsur ise Türk milletidir ve bundan dolayı

da bu üç kavramın ortak tarafları düşünül­düğünden daha fazladır. Bu şekilde ortaya çıkan fikrî çabalar içerisinde sahip oldu­ğu ilmî, kültürel ve siyasî muhteva ile ön plana çıkan ve II. Meşrutiyet'ten sonra döneme rengini veren cereyanların başında Türkçülük fikriyatının geldiği çalışma neticesinde tespit edilen bir husus olmuştur. Bu bakımdan çalışmanın ilk bölümünde Osmanlının selamete ermesini murad ederek ileri sürülen fikrî çabalardan bahsedildikten sonra bu fikrî çabaların bir birleri ile olan münasebetinin bir birlerine ilişkin naif davranmaktan ziyade fikrî olarak mündemiç halde olmalarıyla alakalı oldu­ğu hükmüne varılmıştır. Bu çabaların her ne kadar farklı hüviyetleri söz konusu olsa da özellikle II. Meşrutiyet'in ilanının ilk yıllarına kadar mündemiç halde varlıklarını devam ettirdikleri kanaatinin oluştu­ğunu söylemekte fayda vardır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli emarelerle belirmeye başlayan Türkçülük fikriyatının, Osmanlılık ve sonrasında İslamcılık düşüncesinin fikrî yapısının bir yerlerinde varlık bulmuş olduğunu ifade ederek, sahip oldu­ğu muhtevayı oluşturan ve besleyen çeşitli bölgesel odaklarla ya doğrudan ya da dolaylı yollarla münasebet kurarak kendine alan açtığı ve kendini tahkim etme gayreti içerisinde oldu­ğu müşahede edilen bir başka husus olmuştur. Bu odaklardan önemli olanlarının başında Batı'da yapılan Türkoloji çalışmalarının geldiğini söylemek yanlış olmaz. Elde edilen bilgilerden hareketle Türkoloji çalışmalarının her ne kadar Türklüğe dair bilinçlenmeye katkı sağladığı söz konusu edilse de, bu çabaların çoğunluğunun naif çabalar olarak değerlendirilemeyeceği ve Batı'nın; Batı dışı toplumlar üzerinde oluşturmak istediği tahakküme dönük gayretler oldu­ğu sonucuna varıldı. Osmanlı münevverlerinin söz konusu çalışmalara ilişkin yaklaşımının ise daha faydacı bir anlayış üzerinden oldu­ğu görülmüştür. Türkolojiye ilişkin yapılan çalışmaların çoğunluğunda Türklere dair tahkir edici ya da menfi bir tavır sergilenirken; Osmanlı münevverlerinin çoğunlukla bunları görmezden gelerek, bu çalışmalarda Türklerin ilmî, edebî ve tarihî hususiyetlerine dair söylenenlere odaklandıkları müşahede edilmiştir. Bunun dışında Türkolojiye ilişkin çalışma yapanların elde ettikleri bilgilerin muhtelif devletlerin siyasetlerini belirlemelerinde önemli etkide bulundu­ğu da görülen bir başka durumdur. 19. yüzyıl Osmanlı'sında söz konusu Türkolojiye ilişkin çabalardan da haberdar olunarak beliren Türkçülüğe dair hususlar da müşahede edilmiştir. Osmanlı sınırları dâhilinde ortaya çıkan bu çabaların yer yer romantik düzeyde de olsa bir coğrafyaya ve bu coğrafya üzerinden bir birlikteliğe işaret eder tarafları olsa da (Ali Sûavi'nin Türk ve Orta Asya

vurguları üzerinden bu ifade edilmektedir.); kültürel, siyasî, sosyal ve iktisadî hususların tamamını bünyesinde barındıran bir mahiyette olmadığı görülmüştür. Bundan ziyade lisân-tarih çalışmaları üzerinden yürüyen ve ilmî tarafları ağır basan bir tarzda olduğu görülmüştür. Bunların yanı sıra Avrasya havalisinde görülen millî birlik söylemi çerçevesinde şekillendiği iddia edilen Türkçülük fikriyatının Osmanlı Devleti bünyesinde tebarüz eden Türkçülük fikriyatını etkilemiş olduğuna ilişkin birkaç şey söylemekte fayda vardır. Bunlardan birincisi ilmî, fikrî, sosyal ve siyasî anlamda büyükçe bir coğrafyaya merkezilik yapan payitahtın böylesi bir etkilenmeyi bahsedildiği düzeyde bütün olarak yaşaması pek makul gelmemektedir. Bilinmesi gereken bir diğer mesele de; Osmanlı Devleti'nde Türkçü fikriyatı etkilediği iddia edilen kişilerin büyük çoğunluğunun aslında romantik düzeyde de olsa bu yaklaşımlarına sebep olan temel faktörün İstanbul ile doğrudan kurmuş oldukları temas olduğudur. Nitekim bu isimler arasında en fazla zikredilen ve bütüncül Türkçülüğün de ilk mümessili olarak gösterilen İsmail Gaspıralı'nın İstanbul tecrübesinin ardından fikrî olarak bir teyakkuzunun söz konusu olduğunu söylemek daha yerinde olacaktır. Ayrıca Rusya sınırlarında doğmuş olanların siyaseten belirgin fikirler ortaya koymaları; siyasî olarak maruz kaldıkları göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir bir hadise haline gelmektedir. Osmanlı'da II. Meşrutiyet sonrası siyasî durum, belirli siyasî hadiselerin de etkisi ile –Girit Hadisesi, Balkan Savaşları gibi- kültürel ve ilmî olarak hüviyet kazanmış olan Türkçülüğün siyasî bir tarafının olmasını zaten zorunlu kılmıştır. Bu anlamda Rusya'dan gelenlerin tecrübeleri dolayısıyla siyasî, kültürel ve ilmî olarak bütünlüklü bir Türkçülük fikriyatına siyasî tavır alma bakımından katkıları olduğunu söylemek daha doğru olur. Yoksa Türkçülük fikriyatının bütün olarak Avrasya bölgesinden gelenlerden mülhem olduğu iddiası aslında birazda Türkiye'de Osmanlı'ya atfedilen önemden kaynaklı milliyetçiliğin ötelenerek, gündelik siyaset içerisinde bu topraklara yakıştırılmaması ile alakalı bir durumdur.

20. yüzyılın başlarında bir önceki yüzyıldan tevarüs eden fikirlerin belirli hadiseler dâhilinde farklı mecralara yöneldiği ya da kendini tahkim etme imkânına eriştiği de tespit edilen başka bir durumdur. Meşrutiyet ilan edilmiş ve görece hürriyet ortamı Osmanlılık dâhilinde bir aradaymış gibi görünen farklı teşekküllerin kendi alanlarını genişletme imkânını onlara sağlamıştır. Bu durumda, Türkçülük fikriyatı müntesiplerinin devleti kurtarmayı esas tutmaları ve kendilerini aslî unsur olarak telakki etmeleri hasebiyle ilk etapta meşrutiyete dair müspet yaklaşımlar sergiledikleri görülmüştür. Geçen süre

zarfında çeşitli siyasî hadiselerin ortaya çıkardığı durumlar Türkçülük fikriyatının bu anlamdaki kanaatlerini de ciddi manada etkilemiştir. Türkçüler; Osmanlılık namına serdedilen fikirlerin özellikle Gayrimüslimler arasında beliren milliyetçi teşebbüsleri tahkim etmeye dönük olduğunu düşünmeye başlamışlardır. Bu düşüncenin teşekkül etmesinde hiç kuşkusuz belli siyasî ve sosyal hadiselerin ortaya çıkardığı koşulların önemli ölçüde etkisi olmuştur. Osmanlılık fikriyatı ile özellikle bu dönemde mündemiç halde bulunan Türkçülük fikriyatı peyderpey Osmanlılıktan sıyrılarak kendine mahsus bir alana doğru kaymak zorunda kalmıştır. Bu durumun da tedrici bir şekilde olduğunu iddia etmek yanlış olmaz. Elbette Trablusgarp ve Balkan Savaşları dolayısıyla vatan ve millet gibi mefhumlara ilave olarak bayrak gibi sembol değeri yüksek unsurların yoğun bir şekilde gündeme getirilmesi de bu durumun pekişmesinde önemli etken olmuştur. Trablusgarp Savaşı'nın; daha önce zikrettiğimiz Osmanlılık ile mündemiç halde bulunan Türkçülüğün, Osmanlılığa ilişkin son gayreti mahiyetinde olduğu müşahade edilen bir başka husustur. Trablusgarp Savaşı karşısından Osmanlı bünyesinde bulunan farklı fikrî temayüllerin müşterek bir tavra sahip oldukları ve tavrın da “vatan” mefhumu etrafında şekillendiği ise tespit edilen bir başka husus olmuştur. Her ne kadar Osmanlılık özelinde bir müştereklik görünür olsa da; Ömer Seyfettin'in Primo Türk Çocuğu adlı hikayesinde görüldüğü üzere; Türk unsurun Türklüğünü belirginleştirmesinin zarurî olduğu telkininin yapılmaya başlandığı görülmüştür. Balkan Savaşları'nın başlaması ve savaş dolayısıyla yaşananlar ise; Türkçülük fikriyatının kendisini tahkim etme isteğinin zorunluluğunu ve Osmanlılıktan azade bir Türklüğün gerekliliğini müntesiplerine telkin etmiştir. Bu durumun bu hale gelmesinde savaş dolayısıyla yaşanan demografik hareketliliğin ve Türk adlandırması özelinde Müslümanlığı dolayısıyla çeşitli muzdarip bırakılmışlıkların önemli oranda etkisi olmuştur. Ayrıca Türk olmayan unsurların da savaş dolayısıyla kendi milliyetlerine ilişkin çabalarını sarahate kavuşturmuş olmaları ve artık daha aleni davranmaları da Türklük fikriyatının tebarüz etme isteğine katkıda bulunmuştur.

Meşrutiyet'in ilanının hemen akabinde gerek Meşrutiyet dolayısıyla ortaya çıkan sosyal ve siyasî durumun, gerekse Türkçülük fikrinin tebarüz etmemiş olmasının ortaya çıkardığı Türk Derneği gibi mahfil hüviyetine haiz teşekküllerde bu durum müşahade edilmiştir. Türk Derneği'nin özellikle lisân hususundaki çabalarının maksat olarak Osmanlılığa matuf çabalar olduğu, ancak hem derneğin hem de mecmuanın muhtevasının özelde Türkçü fikriyata hizmet ettiği de karşılaşılan bir diğer husus olmuştur.

Trablusgarp Savaşı'nın yaşandığı dönemlere tesadüf eden bir zamanda kurulan Genç Kalemler mecmuası, savaşa ilişkin yukarıda ifade ettiğimiz Osmanlılık ile Türklüğün hem mündemiç halde bulunmasının hem de tedrici bir şekilde birbirinden sıyrılmasının örneği olması bakımından dikkate değerdir. Genç Kalemler ekibinin bir taraftan çeşitli sebeplerle Balkanlarda bulunmuş olmaları Gayrimüslim unsurların Osmanlılık hususundaki samimiyetsizliklerine tanıklık etmelerine imkân tanımış ve bu da Türklük gayesi gütmeleri sonucunu doğurmuştur. Diğer taraftan Türkçülerin; Türkleri devletin aslî unsuru olarak görmeleri, devleti dolayısıyla Osmanlılığı muhafaza etmenin bir gereklilik olduğu fikrine kâni olmalarını sağlamıştır. Millî Meşrûtiyet Fırkası'na da bu bakımdan değinmekte fayda var. Millî Meşrûtiyet Fırkası Osmanlılık fikrini İslamlık ve Türklük özelinde değerlendirmesi dolayısıyla dikkati çekmektedir. Siyasî olarak etkinliği söz konusu olmadığı için çok fazla varlık gösterememiş olmasına rağmen, Osmanlılık ve Türklüğe dair farklı bir yaklaşım sergilemiş olması ona önem atfetmeyi gerektirmektedir. Ayrıca firkanın nihayete ermesinin ardından kurucuları arasında yer alan isimlerden Osmanlılığa farklı anlamlar atfedilenler olduğu da görülen bir başka durumdur. Camî (Baykurt) Osmanlılığı Araplık ve Türklükten ibaret bir şey olarak tasavvur etmesiyle zikredilebilecek bir isimdir.

Balkan Savaşları öncesinde kurulan Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Yurdu Mecmuası ve sonrasında Türk Ocakları ise Türkçülük fikriyatının odak hüviyetine haiz teşekküller oluşturma gayreti içerisinde olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Türk Yurdu Cemiyeti'nin Türk Ocağı'nın kurulmasına müteakip hükmünü yitirmesi ve beraberinde Türk Yurdu mecmuasının ocağın yayın organı haline gelmesiyle birlikte sosyal, siyasî, ilmî, iktisadî, idarî ve eğitime ilişkin hususların bir arada ele alınmaya başlandığını görmek mümkündür. Elbette sahip olduğu bu hususiyetler Türk Ocağı ve Türk Yurdu mecmuasını Türkçülük fikriyatının belki de en önemli mahfili olarak değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır.

Balkan Savaşları ve Trablusgarp Savaşı gibi hadiseler bağlamından belirli bir mecraya doğru ilerleyen Türkçülük fikriyatı belirli mefhumlara ve meselelere ilişkin de kendine özgü yaklaşımlarıyla dikkati çeken tavırlar geliştirmiştir. Dikkati çeken belki de en önemli husus ise; Türkçülük fikriyatına dair bu yaklaşımlar sergilenirken dönemin siyasî ve sosyal vaziyetinden bağımsız olarak hareket edilmemiş olunması dolayısıyla

maşerî vicdanın bir tezahürü şeklinde olmasıdır. Bu da Türkçülük fikriyatına ayrıca bir ehemmiyet göstermeyi zorunlu kılmaktadır.

Mahfiller ve hadiseler dâhilinde tebarüz eden Türkçülük fikriyatının söz konusu dönemin önemli meselelerine ilişkin de muhtelif yaklaşımları olmuştur. Bu bakımdan II. Meşrutiyet'in ilanının sağlayıcısı olarak görülen Osmanlılık düşüncesine ve Osmanlı Devleti bünyesinde Türklerin konumuna ilişkin Türkçüler tarafından çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. II. Meşrutiyet'in öncesinde ve hemen akabinde devleti selamete erdirmeye kaygısının bir gereği olarak Türkçülük fikriyatı müntesiplerinin Osmanlılığa ilişkin müspet tavır takındıkları müşahede edilmiştir. Osmanlılığı unsurların tamamının birlikteliği olarak gören yaklaşımlara ilave olarak; Osmanlılığı Türklük ve İslamlıktan hareketle teşekkül etmiş şekilde tahayyül eden yaklaşımların da olduğu görülmüştür. Tabii bu yaklaşımların II. Meşrutiyet ortamının bir gereği olarak *tarz-ı siyaset* şeklinde benimsendiğinin tespit edildiğini de ayrıca belirtmek gerekir. Buna sebep olan husus ise, devletin aslî unsuru olarak telakki ettikleri Türklerin, diğer unsurları bir arada tutma iradesini kendisine vazife olarak görmesiyle doğrudan alakalıdır. Ancak II. Meşrutiyet'in ardından gelişen siyasî hadiseler ve bu hadiseler neticesinde diğer unsurların kendilerine ilişkin önceleyici yaklaşımları, Türkçülerin; Osmanlılığın gerçekçi olmadığını görmelerini sağlamış ve Osmanlılık düşüncesinin gayri Türk unsurlarca kendi milliyetçiliklerini tahkim etmeleri gayesiyle sarıldıkları bir düşünce olduğu kanaati hâsıl olmuştur. Devleti selamete erdirmenin bir yolu olarak görülen Osmanlılık düşüncesine ilişkin bu yaklaşımlarına ilave, Osmanlı Devleti'nin tarih boyunca Türklere ne tür bir muamelede bulunduğu da Türkçüler tarafından zikredilen hususlar arasında olmuştur. Dönemin siyasî ve sosyal ortamının da müsait olmaması dolayısıyla bu hususta çok fazla olmasa da müspet olmayan fikirler dillendirilmiştir. Osmanlı'nın aslî unsuru olan Türkleri ötelediği; sosyal, siyasî, iktisadî ve eğitime ilişkin alanlarda Türklerin belirli bir seviye tutturmaları için herhangi bir gayret sarf etmediği kanaatinin yer yer ifade edildiği görülmüştür.

Türkçülerin üzerinde durdukları bir diğer husus ise; Osmanlı-Türk modernleşmesinin temel tartışmalarından biri olan *Batılılaşmanın* ne şekilde olacağı ve sınırlarının nasıl belirleneceğidir. Bu bakımdan Türkçülerin Batılılaşmaya dair genel olarak müspet yaklaşımlar serdettikleri kanaatinde bulunmak yanlış olmaz. Ancak Batılılaşmaya ihtiyatlı oldukları da bir gerçektir. Buna sebep olan husus ise;

milliyetçiliğin tabiatı gereği kendilik vurgusuna sahip olması ve dolayısıyla yerlilik kaygısıyla hareket etmesidir. Kültürel ve sosyal hususlarda da Batılılaşmaya mesafeli durdukları, fakat söz konusu teknik olduğunda Batı'dan istifade edilebileceğini düşündüklerini söylemek daha doğru olur. Batılılaşmaya ilişkin sosyal ve kültürel hususlarda ciddi eleştirilerin de Türkçüler tarafından yapıldığını belirtmek gerekir. (Gaspıralı İsmail'in *Avrupa Medeniyetine Bir Nazâr-ı Muvâzene* adlı eseri bu bakımdan dikkate değerdir.) Batılılaşmaya dair ihtiyatlı olmakla birlikte müspet kanaatler beslemeleri 19. yüzyıldan itibaren Batılılaşmanın esas tutulması ile alakalı olduğu iddia edilebilir.

II. Meşrutiyet'in getirdiği siyasî ve sosyal ortamda baskın durumda olan Osmanlılık olunca; bu durum, Türkçülerin Türk dışı unsurlara dair muhtelif fikirler serdetmelerini sağlamıştır. Siyasî ortamın Osmanlılığı geçersiz kıldığı durumda siyaseten Türkçülük fikriyatının gayri Türklere dair, onların birlikteliğe hâle getirdiklerine ilişkin fikirler ileri sürdükleri ifade edilebilir. Ancak genel olarak değerlendirildiği vakit Türkçülerin söz konusu Gayrimüslimler olduğunda onların kendi milliyetleriyle alakalı ortaya koydukları çabalara, eğitim ve öğretim hususunda tutturdıkları seviyeye ve iktisadî olarak kalkınmış olmalarına gıpta ile yaklaşıldığı ve bu meziyetlere Türklerin de sahip olması gerektiği düşüncesinin hâkim olduğunu söylemek yanlış olmaz. Gayrimüslimlere dair müspet olmayan fikirlerin ise siyasî ortamın bir gereği olarak ifade edilmiş olduğu da görülmüştür. Bu ise çoğunlukla siyasî hadiseler neticesinde Gayrimüslimlerin takındıkları Osmanlılığa hâle getirir tavidan kaynaklı bir yaklaşımdır. Gayrimüslimlerin dışında gayri Türklere dair ise; çoğunlukla İslamlık müştereği dâhilinde sahiplenici bir tavrın söz konusu olduğu görülmüştür. Bu duruma örnek olması bakımından Osmanlılığı yer yer İslamlık ve Türklükten mülhem gören yaklaşımlar dikkati çekmiştir. Hatta Türkçülerin İslamlık hususunda ısrar ettikleri de görülmektedir. Osmanlılık hususunda Millî Meşrutiyet Fırkası'nın Türklük ve İslamlık vurgusunun belirli siyasî hadiseler (Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesi gibi) dâhilinde hükmünü yitirmeye başlamasına rağmen yer yer Osmanlılığı farklı yaklaşımlarla savunmaları da buna örnek olarak gösterilebilir (Camî'nin Osmanlılığı Türklük ve Araplıktan mülhem görmesi). Bu durumu millet dolayısıyla ortaya konulan yaklaşımlarda da görmek mümkün olmuştur. Ahmet Agayef tarafından kaleme alınan metinlerde kavmiyet vurgusunun İslamlıktan bağımsız düşünülemezliği üzerinde ısrarla durulması bu bakımdan dikkati çekmiştir.

Zaten Türkçülerin millet mefhumuna ilişkin kuşatıcı bir çaba içerisinde olmaları da bununla alakalıdır. Beynelmileliyet, millet ve kavmiyete ilişkin ortaya konulan tanımlamalarda da bu müşahede edilmiştir. Türkçülerin genel bir değerlendirme olarak; beynelmineliyet insanlığın tamamına ilişkin olanı ihtiva ederken; millet, siyasî bakımdan teşekkül eden bir birlikteliğe işaret etmekte, kavmiyet ise; lisân, edebiyat ve tarih gibi müşterekler dahilinde şekillenmiş bir yapıda sunulmaktadırlar. Bu bakımdan II. Meşrutiyet döneminin Türkçülük fikriyatı açısından önemli mahfillerinin milleti Osmanlı ile birlikte zikrederken, Türk'ü bir kavim olarak niteledikleri de görülmüştür. Elbette bu durumun tarihî olarak millete atfedilen mananın devamlılığı ve modernliğin getirdiği millet algısının henüz yerleşmemesiyle alakalı olduğunu da vurgulamakta fayda vardır. Millet'in tanımına dair ortaya koydukları lisân, kültür ve müşterekleri önceleyen yaklaşım bu bakımdan dikkate değerdir. Bu müşterekler haricinde ırk üzerinden ifade edilen hususların çoğunlukla edebî metinlerde kendisine yer bulmuştur. Bu durum ise romantik bir yaklaşımın tezahürü şeklinde bir farkındalık oluşturma gayretiyle alakalıdır. Genel olarak değerlendirildiği vakit Türklük ve İslamlık bağlamında Türkçülerin Türklüğü milliyet içerisinde, İslamlığı ise; beynelmileliyet içerisinde ele aldıklarını iddia etmek mümkün olmuştur. Bu ikisi arasında bir münakaşanın da söz konusu edilemeyeceği ve hatta mündemiç halde olmaları dolayısıyla bir birlerini tahkim eder bir vaziyette olduklarına inanıldığı görülmektedir. Türkler dışında kalan diğer Müslüman unsurların da kendi kavmi hususiyetlerine dair ortaya koyacakları çabanın beynelmilel olana (İslamlık) halel getirmediği sürece karşılıklı olarak bir birlerine fayda temin edeceği ve bunun mahsurlu olmaktan ziyade gerekli olduğu telkininin de sürekli olarak yapıldığı görülmüştür.

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından devleti kurtarmak maksatlı beliren fikrî çabaların bir diğer müşteregi de *vatan* mefhumu olmuştur. Bu müştereklik, dönemin siyasî ortamından kaynaklıdır. Türkçülerin vatan mefhumuna dair yaklaşımlarında birçok hususta olduğu gibi Namık Kemal'in dinî argümanlarla önem atfettiği bir vatan tahayyülünün önemli oranda etkisinin olduğu görülmektedir. Ancak buna ilave olarak Türkçülerin özellikle vatanın sınırlarının ne olduğu hususunda sınırları geniş tuttuklarını belirtmekte fayda vardır. Her ne kadar temel kaygı Osmanlı Devleti ve onun selameti olsa da Türklerin meskûn oldukları yerlere dair endişe duymaları ve bir sınır çizmeye kalktıklarında geniş bir coğrafyaya işaret etmeleri önemlidir. Turan söyleminin bir ideal

olarak varlık bulmasında etkili olan hususunda bu olduğu kanaatine varılmıştır. Vatan için ulaşılması gereken bir ideal vardır ama dikkatler mevcudun muhafazasına dñnñktñr ve bu da dñnemin siyasi ortamında anlaşılabilir bir durumdur.

19. yñzyılın ortalarından itibaren görünñr olmaya başlayan Tñrkçñlñk fikriyatının hiç kuşkusuz temas ettiği ve yoğunlaştığı hususlar lisān ve lisāna ilişkin meseleler olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren tevarñs eden tartışmalarında katkısıyla bu hususta önemli fikirler ileri sñrñlmñřtñr. Genelde sadeleşme, özelde ise Yeni Lisān teřebbñsñ olarak adlandırılan çabaların lisāna dair ortaya koydukları daha çok dil üzerinde var olan ağdalalı hali kaldırmak ve onun gñndelik hayatta kullanılan lisāna yaklaştırarak halkın da anlayabileceği bir seviyede tutmaktır. Tñrkçe'nin bñnyesinde çoğunlukla Farsça ve Arapça'dan mñlhem ifadeler barındırıyor olması haliyle dile dair yapılan tartışmalarda bu kelimelerin ne olacağı üzerinden olmuştur. Gñndelik hayat iãerisinde kullanılan ve yerleşik hale gelmiş olan kelimelerin kullanılması gerekliliği sıklıkla ifade edilmiştir. Hal bñyle olunca lisāna dair bu yaklaşım kullanılan elifbanın muhtevası üzerinde de durmayı gerekli görmelerine de sebebiyet vermiştir. Islah-ı hñrñf dāhilinde harflerin õđrenilmesini kolaylaştırmak maksadıyla belirli dñzenlemeler yapılması gerekliliği üzerinde durmaktadırlar.

Osmanlı-Tñrk yenileşme çabalarının üzerinde önemle durulan meselelerinin başında hiç kuşkusuz talim ve terbiye gelmektedir. Çalışmanın sınırları olarak belirlene zaman aralığında Tñrkçñlñk fikriyatı mñntesiplerinin de bu mesele üzerinde ihtimam gñsterdikleri gñrñlmñřtñr. Talim ve terbiyeye dair Tñrkçñlerin ileri sñrdñkleri fikirlerin belli başlı maksatlar gñttñđñnñ ifade etmek gerekir. Bu maksatlarda Tñrkçñlñđñn muhtevası gereği odaklanılan hususlar olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Bunların başında *vatana merbutiyet* gelmektedir. Çocuklara verilecek eğitim, onlardaki vatana bağlılık dñřñncesini tahkim etmeye dñnñk olmalıdır. Bir diğerisi milliliktir. Verilen eğitim çocukların kendi milliyetine merbutiyetini sağlamalı ve kendi milletine hizmet etmeyi esas tutmalıdır. Tñm bunlar olurken belirli bir gayeye sahip olmalarını sağlamak gerektiği de ifade edilen bir başka durumdur. Elbette bunlar talim ve terbiye ile murad edilenleri hedeflemesi bakımından dikkat çeken hususlardır. Bunun dışında ailenin ve mekteplerin belirli meziyetlere sahip olmaları gerektiği de ifade edilmektedir.

19. ve 20. yüzyıl Osmanlı'sının en temel uğraş alanının iktisadî hususlar olması Türkçülerin de haliyle bu hususta belli başlı fikirler ileri sürmelerini gerektirmiştir. Tabii dönemin hususî özelliklerinin, Türkçüleri belli başlı mefhumlara ve durumlara odaklanmaya mücbir bırakması iktisadî hususlara ilişkin kapsamlı ve muhkem istikametler çizmelerine mani olmuştur. Ancak bu onların iktisadî meselelere tamamen ilgisiz ve alakasız oldukları manasına gelmemektedir. Aksine asıl gücün iktisadî bakımdan ileri bir seviye tutturmakla elde edileceğini düşünmektedirler. Tüm bu yaklaşımlara ek olarak Türkçülük fikriyatı müntesiplerinin iktisadî hususlar üzerine tam manasıyla eğildiğini de söylemek güçtür. Nitekim bu durumu Türk Yurdu Mecmuası'nda Parvus Efendi'nin yazılar kaleme almaya başlamasının duyurulma biçiminde de görülmüştür. İktisadî hususiyetlere ilişkin bir anlamda Parvus Efendi'ye mecbur kaldıklarını ifade etmektedirler. Arazilerin verimli kullanılmasından, iktisadî olarak yabancı ülkelerle münasebete kadar birçok hususta fikirler ileri sürmüşlerdir. Tarım arazilerinin verimli kullanılması ve Balkanlardan göç etmek zorunda kalanların sahip oldukları arazilerin akıbetini de kendilerine dert edinmişlerdir. Bu bakımdan hükûmetin umarsız kalmaması gerektiğine vur yapmışlardır. Tarım ve hayvancılık hususlarında dikkati çeken en önemli mesele de Türkçülerin eğitimi oldukça önemsemeleri ve modern usullerin kullanılması gerektiğine olan inançlarıdır. Gerek bu hususta çıkardıkları müstakil mecmualarla gerekse çeşitli yayınlarında bunun üzerinde önemle durmuşlardır. Bu mecmualarda modern usullerin öğretilmesini esas tutarken, bunun nasıl yapılacağını da ortaya koydukları ders örnekleriyle göstermişlerdir.

Nihaî olarak şimdiye kadar ifade edilenlerden de anlaşılacağı üzere II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1913) Türkçülük fikriyatı müntesiplerinin topluma ilişkin meselelere umarsız kalmadıklarını ve belirli hadiseler dâhilinde kendisini tahkim ederek kendi mecrasını bulma gayreti içerisinde olduğunu belirtmek gerekir. İlave olarak; her ne kadar dönemin siyasî iradesiyle münasebet kurmuş olsa da, baskın siyasî iradenin dahilinde kalmaksızın maşerî vicdanın bir tezahürü hüviyetine sahip durumda olduğu da müşahade edilen bir diğer durumdur. Bu yönüyle Türkçülük fikriyatının II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip gelişen hadiselerle paralel olarak tekâmül halinde olması maşerî vicdanla irtibatlı olmasının bir nişanesi olarak telakki edilmesine imkân tanımaktadır.

KAYNAKÇA

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, C. 1, 5 Kânunuevvel 1327, D. 1, s. 224.

Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, D. 1, İS. 2, C. 1, s. 626-627

Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, D. 1, İS. 2, C. 3, s. 89-95.

Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, D. 1, İS. 2, C. 6, s. 572-575.

Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, D. 1, İS. 4, C. 1, s. 364.

Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, D.1 , İS:, 4, C. 1, s. 335.

Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, D.1, İS. 4, C. 1, s. 204.

Yasa-Nizamnâme

Hatt-ı Hümayun ve Kanun-i Esasî.

Encümen-i Muallim Nizâmnâmesi, İstanbul, 10 Temmuz 1324.

“Türk Derneği Beyannâmesi”, *Türk Derneği*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, (1), İstanbul 1327.

Türk Ocağı Esas Nizâmı, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1334.

Türk Ocağı Nizâmnâme-i Esâs ve Dâhilîyesi, Tanin Matbaası, İstanbul 1328.

Türk Ocakları Yasası, Ankara 1925-1341.

Türk Ocakları Yasası, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1927.

Yurtçular Yasası, Cenevre 1913.

Gazete ve Mecmua: Makale-Haber

(Ahmed Midhat), “Bir Varakacık”, *Basîret*, 23 Rebiülevvel 1289, Nu: 636, ss. 1-2.

(İsimsiz), “İctimâ’iyâtta Tarde’nin Mesleği”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 30 Kanun-i evvel (Yıl yok), Nu: 10, ss. 16-22.

(Ali Canip, Ziya Gökalp), “Yeni Lisân”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.

- (Ömer Seyfettin), “Yeni Lisân ve Hüseyin Cahid”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- (Ömer Seyfettin), “Yeni Lisân”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014, ss. 75-81.
- (Ömer Seyfettin), “Yeni Lisân”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- “Acı Bir Hakîkât”, *Türk Yurdu*, 13 Kânunievvel 1328, 3, (5), ss. 153-157.
- “Ahmet Ferit Bey”, *Nevsâl-i Millî*, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, Dersaadet 1330, ss. 185-187.
- “Avrupa’da Türkler”, *Şûrây-ı Ümmet*, 1 Şevval 1322, Nu: 65, s. 2.
- “Ayd-ı Millî”, *Beyanülhak*, 12 Temmuz 1326, Aded 70.
- “Bir Hesap”, *Tercümân-ı Hakikât*, 19 Haziran 1328, Nu: 1224, s. 1.
- “Birkaç Söz”, *Türk Yavrusu*, 26 Eylül 1329, (1), s. 3.
- “Bulgar Vahşeti”, *Senin*, 15 Teşrinievvel 1328, Nu: 55-1484, s. 3.
- “Canımız İslam, Kanımız Türk”, *Türk Duygusu*, 1 Cemâziyelâhir 1331, (1), s.1.
- “Cihad Nasıl Olur”, *Tanin*, 17 Teşrinievvel 1327, Nu: 1135, s. 1.
- “Dilimizin Canlılığı”, *Türk Duygusu*, 15 Cemâziyelâhir, 1331, (2), ss. 27-30.
- “Dünkü Büyük Nümâyişler: Harb! Harb!”, *Tanin*, 12 Eylül 1328, Nu: 1461, s. 3.
- “Gençlik Ne Düşünüyor- Mühîm Bir Anket”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 15 Mart (Yıl yok), Nu: 15, ss. 30-32.
- “Hive’de Darülulûm”, *İkdâm*, 4 Eylül 1897, Nu: 1125, s. 3.
- “hubbu’l vatan mine’l iman”, *Hürriyet*, 29 Haziran 1868, Nu: 1, s. 1-2.
- “İslâh-ı Hurûf, Tamim-i Maârif”, *Yeni Fikir*, 15 Şubat 1327, (3), ss. 90-91.
- “İcmâl-i Ahval- Çanın Borusu Çalıyor”, *Tercümân-ı Hakikât*, 26 Eylül 1328, Nu: 11316, s. 1.
- “İctimaî İnkılâb”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 15 Teşrin-i Sani (Yıl yok), Nu: 7, s. 25-30.

- “İktisâd”, *Türk Yurdu*, 9 Mart 1328, 1, (9), s. 262.
- “İktisâd”, *Türk Yurdu*, 1 Kanûnievvel 1327, 1, (2), s. 42.
- “İslâm ve Türk Âlemi- Türk Derneği”, *Sırat-ı Müstakim*, 29 Kânunievvel 1324, 1, (20), s. 318.
- “İtalya Aleyhinde İttihad-ı Husûmet”, *Tanin*, 30 Eylül 1327, Nu: 1118, s.1.
- “Kazan İslâmları” , *İkdâm*, 1 Sefer 1313, Nu.:356, s.2.
- “Maksâd ve Meslek”, *Türk Yurdu*, 17 Teşrinisani 1327, 1, (1), s.1.
- “Matbu’ât-Türk- Rus Mukareneti Hakkında”, *Türk Yurdu*, 1 Kânunuevvel 1327, (2), ss. 55.
- “Mektub-ı Mahsûs- Hüseyin Fehmi Bey Kardeşime”, *Hizmet*, 12 Şubat 1909, Nu: 2569.
- “Milliyet”, *Türk Duygusu*, 15 Cemaziyelahir 1331, (2), ss. 1-2.
- “Osmanlı-İtalyan Harbî- Bombay Müslümanları”, *Tanin*, 30 Eylül 1327, Nu: 1118, s.1.
- “Sefiller”, “Şeytanın Yadigârları”, *Hafta*, 17 Zilhicce 1298, Nu: 13, s. 209.
- “Teşekkür”, *Türk Yurdu*, 1, 15 Kanunievvel 1327, (3), s. 1.
- “Trablusgarp İlan-ı Harp ve Kabinenin Sükûtu”, *Beyanülhak*, 19 Eylül 1327, 5, (129), ss. 2326-2328.
- “Trablusgarp-İtalya- Londra Mesâil-i Şarkıyye Cemiyeti’nin Âlemi Medeniyete Beyannameesi”, *Tanin*, 28 Eylül 1327, Nu: 1116, s. 1.
- “Türk Derneği Tasdik Edildi”, *Türk Derneği*, Vatan Matbaası, 1327, (5), ss. 164-169.
- “Türk Derneği”, *Senin*, 11 Mayıs 1327, Nu: 3-979, s. 4.
- “Türk Derneği”, *Sırat-ı Müstakim*, 29 Kânunuevvel 1324, 1, (20), s. 317.
- “Türk Gücü’nün Müsameresi”, *Türk Sözü*, 5 Mayıs 1330, (5), s. 38.
- “Türk Ocağı”, *Tanin*, Nu: 1286, 18 Mart 1328, s.5.
- “Türk Şehidi”, *Türk Yurdu*, 13 Haziran 1329, 4, (18), ss. 607-608.
- “Türk Yurdu”, *Tanin*, 13 Kânunuevvel 1327, Nu: 1200, s. 6.
- “Türk Yurdu”, *Türk Sözü*, 5 Mayıs 1330, (5), s. 41.

- “Türk Yurdu”, *Türk Yurdu*, 3 Mayıs 1328, S.13, s. 408.
- “Türklüğe Doğru”, *Büyük Duygu*, (6), 15 Cemazeyilahir 1331, ss. 81-82.
- “Türklük Şuûnu- Harflerimizin Islâhı”, *Türk Yurdu*, 9 Mart 1328, 1, (9), ss. 276-280.
- “Türklük Şuûnu- İmparatorluk Haricindeki Türklerde Türklük Hamiyeti”, *Türk Yurdu*, 29 Teşrinisani 1328, 3, (4), s. 128.
- “Türklük Şuûnu- Turan ve Türk Cemiyetleri”, *Türk Yurdu*, 26 Kanun-i Sani 1327, 1, (6), s. 184.
- “Türklük Şuûnu-Türk Irkının Beşiği”, *Türk Yurdu*, 9 Şubat 1327, 1, (7)., s. 212-215.
- “Türklük Şuûnu: Mühim Bir Ziya; Macaristan Cemiyet-i Turaniyesi”, *Türk Yurdu*, 28 Haziran 1328, 2, (17), ss. 535-536.
- “Türklük Şuûnu: Talebe Yurdu”, *Türk Yurdu*, 22 Mart 1328, 1, (10), ss. 311-312.
- “Türklük Şuûnu”, *Türk Yurdu*, 19 Nisan 1328, 1, (12), ss. 374-376.
- “Türklük Şuûnu-Talebe Yurdunun Temel Taşı Konması”, *Türk Yurdu*, 3 Teşrinievvel 1329, 5, (2), ss. 911-912.
- “Türkolog W. Radloff ve Wilhelm Thomsen Hazeratının Jübileleri”, *Türk Yurdu*, 26 Kanun-i Sani 1327, 1, (6), s. 173.
- “Uyan ve Gör”, *Türk Duygusu*, 29 Cemaziyelahir 1331, (3), s. 33-34.
- “Yeni Kitaplar, Müslümanlar Uyanın”, *Tercüman*, 21 Mart 1908, (22), s. 4.
- “Yine Girid Meselesi Tazelendi”, *Hürriyet*, 23 Şaban 1285, Nu: 24, s. 2-4.
- “Zavallı Türk! Sen Her Vakît Tahkîr Olunacak mısın?”, *Senin*, 25 Ağustos 1328, Nu: 1435-42.
- A. (Akçuraoğlu Yusuf), “Türklüğü Bilmeli ve Bilişmeliyiz”, *Türk Derneği*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1327, (1), ss. 25-29.
- A. Ferit, “Ders Örnekleri- Toprak”, *Yeni Fikir*, 15 Kânunusani 1327, (2), ss. 58-61.
- A. Turanî, “Mektûb-u Mahsûs”, *Türk*, 24 Teşrin-i Sani 1904, Nu: 56.
- Abdullah Cevdet, “İhyâ-i Lâyemût: Hakim-i Edip Ali Bey Hüseyinzade”, *İctihad*, Kanun-i Sani 1908, Nu: 5, s. 294-296.

- Abdülhak Hayri, “Feryâd”, *Türk Yurdu*, 19 Nisan 1328, 1, (12).
- Ağaoğlu Ahmed, “İsmail Bey Gasprinski”, *Türk Yurdu*, 27 Teşrin-i Sani 1330, VI, (12), ss. 2405-2409.
- Ahmed Hilmi, “Osmanlılar! Girit Tehlikede”, *Hikmet*, 21 Nisan 1326, Nüsha-i Fevkalade, ss. 1-2.
- Ahmed Muhtar, “Meşrûtiyetin Meyveleri”, *Muhibban*, 22 Ağustos 1325, Nu:1, s. 7.
- Ahmet Agayef, “Tanzimatçılığın İflası”, *Jön Türk*, 1 Mart 1329.
- , “Bir Memleket Nasıl Mahv Olunur?”, *Sebilü'r-Reşad*, 19 Temmuz 1328, 1, (22-204), ss. 421-422.
- , “Târîh ve Âsâr-ı Atîka- Biraz Tarihten 1”, *Türk Yurdu*, 5 Nisan 1328, 1, (11), ss. 321-326.
- , “Târîh ve Âsâr-ı Atikâ-Biraz Tarihten 2”, *Türk Yurdu*, 3 Mayıs 1328, 2, (13), ss. 382-388.
- , “Tavassûtun Yeni Devreleri”, *Tercümân-ı Hakikât*, 5 Mart 1328, Nu: 11119, s. 1.
- , “Tecavüz ve Gaflet”, *Tercümân-ı Hakikât*, 13 Eylül 1327, Nu: 10948, s. 1.
- , “Terbiye-i Milliye”, *İctihad*, 15 Temmuz 1327, Nu. 27, ss. 782-786.
- , “Türk Âlemi 1”, *Türk Yurdu*, 17 Teşrinisani 1327, 1, (1), ss. 12-17.
- , Türk Âlemi 3, *Türk Yurdu*, 5 Kanun-i Evvel 1327, 1, (3), ss. 70-74.
- , “Türk Âlemi 4”, *Türk Yurdu*, 12 Kanun-i Sani 1327, 1, (5), ss. 135-139.
- , “Türk Âlemi 5”, *Türk Yurdu*, 9 Şubat 1327, 1, (7), ss. 195-201.
- , “Türk Âlemi 6”, *Türk Yurdu*, 22 Mart 1328, 1, (10), ss. 292-297.
- , “Türk Âlemi-8”, *Türk Yurdu*, 12 Temmuz 1328, 2, (18), ss. 545-551.
- , “Türk Medeniyeti Târîhi-Mukaddime”, *Türk Yurdu*, 16 Mayıs 1329, 4, (16) ss. 530-540.
- , “Vazife Başına”, *Tercümân-ı Hakikât*, 2 Mart 1329, Nu:11470, s. 1.

- , “Yaşasın Hilâfet-i Muazzâmâ-i İslâmiye! Yaşasın Hükûmet-i Osmâniye!”, *Tercümân-ı Hakikât*, 26 Eylül 1328, Nu: 11316, s. 1.
- , “Yine Şekler! Yine Şüpheler!”, *Tercümân-ı Hakikât*, 28 Eylül 1328, Nu: 11318, s. 1.
- , “Kafkasya Müslümanları”, *Hikmet*, 15 Nisan 1326, Nu:2, ss. 7.
- , “Kafkasya Müslümanları”, *Hikmet*, 29 Nisan 1326, Nu:4, ss. 6-7.
- , “Kafkasya Müslümanları”, *Hikmet*, 8 Nisan 1326, Nu:1, ss. 3-4.
- Ahmet Cevdet, İstanbul’dan İsviçre’ye 1-6, *Yeni İkdâm*, Nu: 479, 481,483, 487,488, *İkhtihâm*, Nu: 129.
- Ahmet Ferit, “Kanun-ı Esasî-i Vilâyât”, *Türk Yurdu*, 31 Mayıs 1328, 2, (15), ss. 464-470.
- , “Siyasiyat- Kuvvet ve Siyaset Muharebesi”, *Türk Yurdu*, 3 Mayıs 1328, 2, (13), ss. 388-394.
- Ahmet Hikmet, “On Temmuz ve Şark”, *Musavver Muhit*, , 10 Temmuz 1325, Nu: 36-37, ss. 401-403.
- , “Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütalalar”, *Türk Yurdu*, 19 Nisan 1328, 1, (12), ss. 345-351.
- , “Üzümcü”, *Türk Yurdu*, 17 Teşrinisani 1327, 1, (1), ss. 3-7.
- Aka Gündüz, (1330), “Türk’ün Beyaz Katili”, *Türk Sözü*, (12), , ss. 90-93.
- , (2014), “Vatan Sesleri- Rüyamın Masalı”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara.
- Akçuraoğlu Yusuf, “Cevaplarımız”, *Türk Yurdu*, 12 Temmuz 1328. 2, (18), s. 662.
- , “Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları ”, (Abdullah Cevdet Kitap Tanıtımı) *Türk Yurdu*, 20 Eylül 1328, 2, (23), ss. 727-728.
- , “Milliyet Fikri ve Millet Muhârebeleri”, *Türk Yurdu*, 7 Şubat 1328, 3, (9) ss. 260-264.
- , “Müverrih Léon Cahun ve Muallim Barthold’a göre Cengiz Han”, *Türk Yurdu*, 17 Teşrin-i Sani 1327, 1, (1), ss. 17-22.

- , “Tarih Âleminde”, *Türk Yurdu*, 26 Temmuz 1328, 2, (19), ss. 598-600.
- , “Türk Âleminde”, *Türk Yurdu*, 17 Teşrinisani 1327, 1, (1), ss. 23-24.
- , “Türk Âleminde”, *Türk Yurdu*, 2, (17), 28 Haziran 1328, s. 532.
- , “Türk Âleminde”, *Türk Yurdu*, 26 Temmuz 1328, 2, (19), ss. 598-600.
- , “Türkiye’de Meşrûtiyet”, *Tercüman*, 18 Temmuz 1324
- , “Türklerin Büyük Muallim ve Muhârriri İsmail Bey Gasprinski”, *Türk Yurdu*, 2, (22), 6 Eylül 1328, ss. 690-695.
- , “Emel (İdeal)”, *Türk Yurdu*, 14 Haziran 1328, 2, (16), ss. 484-491.
- , “Türk Âleminde”, *Türk Yurdu*, 23 Ağustos 1328, 2, (21), ss. 663-664.
- Âkil Koyuncu, “Girit İçin”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- Ali Bey Hüseyinzade, “İttihat Terakki Nasıl Kuruldu? Ubeydullah Efendi’nin Oynadığı Roller”, *Tan*, 4-7 Mart 1938.
- , “Özgürlük”, *Hayat*, Bakü 1905 Nu: 95.
- Ali Canip, (2014), “Edebiyât-ı Müstakbelemiz”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara.
- , “Asker”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- , “Âti Edebimiz”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- , “Bizde Edebiyat Dersleri”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- , “Sanat ve Edebiyat”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- Ali Haydar, “Tâ’lim ve Terbiye – İbtidaiye Mekteplerinde: Yurt Sevgisi”, *Türk Yurdu*, 10 Kânunisanî 1328, 3, (7), ss. 211-219.
- Ali Kemal, “Dün, Bugün”, *Meram*, Nu:1, 30 Teşrinievvel 1324, s. 2.

- Ali Nasri, “Tezyîn-i Lisân ve Üslûb-u Beyân”, *Servet-i Fünun*, 23 Temmuz 1325, (948), s. 179-182.
- Ali Suavi, “Mes’eley-i Şârkîye”, *Ulûm Gazetesi Muvakkâten*, 9 Recep 1287, ss. 29-31.
- Ali Şiranî, “Hubbu’l Vatan Mine’l İman”, *Beyanülhak*, 26 Eylül 1325, 5, (130), ss. 2350-2351.
- Alfred Fouillee, “İctimaî Nokta-i Nazarından Irkların Yekdiğerine Takrîbi”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 30 Kanun-i evvel (Yıl yok), Nu: 10, ss. 1-5.
- Arnavudzade Mehmed Nuri, “Trablusgarp Etrafında”, *İctihad*, 1 Teşrin-i Evvel 1327, Nu:32, ss. 864-867.
- Aybek, “Avrupa’da ve Memleketimizde Sütçülük”, *Yeni Fikir*, 15 Kânunuevvel 1327, (1), ss. 14- 20.
- Baltacıoğlu, İ. H., “Mehmet Emin Yurdakul İle Konuştum”, *Yeni Adam*, 26 Ağustos 1943, Nu: 452.
- Can Beğ, Büyük Millî Emeller 1, *Türk Yurdu*, 17 Teşrinisani 1327, 1, (1), ss. 8-11.
- , Büyük Millî Emeller 2, *Türk Yurdu*, 1 Kanun-i Evvel 1327,1, (2), ss. 33-36.
- Celal Nuri, “Akçuraoğlu Yusuf Bey’e”, *Türk Yurdu*, 1 Kânunusani 1327, (5), ss.147-148.
- Cemaleddin Efganî, “Vahdet-i Cinsiye (Irkiye) Felsefesi ve İttihâd-ı Lisânın Mahiyet-i Hakîkiyesi”, *Türk Yurdu*, 2 Teşrinisanî 1328, 3, (2), ss. 45-55.
- Edhem Hidayet, (2014), “Cereyân-ı Umûmî”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara.
- Ercümend Ekrem, “Harb Şarkısı”, *Senin*, 16 Teşrinievvvel 1328, Nu: 56-1485, s. 4.
- Ethem Nejad, “Terbiye-i Bedeniyeye Nasıl Ehemmiyet Veriyorlar... Bizde, Avrupa’da”, *Yeni Fikir*, 15 Şubat 1327, (3) s. 70-74.
- , “Yeni Mektepler”, *Yeni Fikir*, 15 Kânunuevvvel 1327, (1), ss. 4-9.
- F. Köprülü, “Edebiyat-ı Milliye”, *Servet-i Fünûn Mecmuası*, 3 Mayıs 1327, nr. 1041, ss. 3-7.
- Ferid (Kam), “Avrupa Mektupları-İsviçre’nin Letafeti, Umran ve Terakkisi”, *Sebilürreşad*, 22 Ağustos 1329, 10, (260), ss. 416-418.

- Fuzuli, “Dilimiz”, *Türk Derneği*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1327. s. 22.
- Genç Kalemler Tahrir Heyeti (Ali Canip), *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- Genç Kalemler Tahrir Heyeti (Ziya Gökalp), “Yeni Lisân-Yeni Lisân ve İmlâ- Zeyl”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- Genç Kalemler Tahrir Heyeti, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- Gökalp, “Türk Ananesi – Ergenekon”, *Türk Duygusu*, 1 Cemâziyelâhir 1331, (1), ss. 7-10.
- , (1328), “Altın Destan”, *Altın Armağan*, Tanin Matbaası, İstanbul.
- , “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak 1”, *Türk Yurdu*, 7 Mart 1329, 3, (11),
- , “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak –II”, *Türk Yurdu*, 21 Mart 1329, 3, (12), ss. 367-370
- , “Yeni Atilla”, *Halka Doğru*, 4 Temmuz 1329, (13), s. 97-98.
- Hadice, “Vatan Derdi; Evlat Acısından Mukaddemdir!”, *Sebilürreşad*, 28 Şubat 1328, 10, (235), ss. 14-15.
- Halide Edip, “Felaketlerden Sonra Milletler (Darülfünun Salonunda Hanımlara İrad Edilmiş Bir Hitabe)”, *Türk Yurdu*, 16 Mayıs 1329, 4, (16), s. 529.
- , “Mecburî Cevaba Mecburî Cevab”, *Tanin*, 4 Temmuz 1328, Nu: 1394, s. 3.
- , “Münâcaat”, *Türk Yurdu*, 4 Teşrinievvel 1328, 2, (24), s. 729.
- Hamdullah Subhi, “Yeni Lisân (Cevabî Mektup)”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- Hamdullah Suphi, “Türk Ocakları Kongresi- Hamdullah Suphi Bey’in Nutku”, *Ayın Tarihi*, 1340, III, (7-8-9-10), ss. 65-72.
- Hüseyin Avni, “Terbiye Musahebeleri”, *Tan*, 18 Kânunuevvel, 1329, (3), s. 51.

- Hüseyin Cahid, “İslahata Nereden Başlamalı”, *Tanin*, 1 Ağustos 1324, Nu: 14, s. 1.
- , “Türk Unsûrunun Kabiliyeti”, *Senin*, 9 Mayıs 1327, Nu: 1-977, s. 1.
- , “Vezâif-i Hükûmete Müdâhale”, *Tanin*, 2 Ağustos 1324, Nu: 15, s. 1.
- , “Türk Unsûru”, *Tanin*, 2 Mayıs 1327, Nu: 970, s. 1.
- Ispartalı Hakkı, “Türklük Gayreti”, *Sırat-ı Müstakim*, 5 Mayıs 1327, 6, (141), s. 166.
- Ivan Manulef , “İlm-i Elsine Nokta-i Nazarından Bulgarların, Türk, Tatar Kavminden Neş’etleri”, *Türk Yurdu*, 28 Haziran 1328, 2, (17), ss. 516-522.
- , “İlm-i Elsîne Nokta-i Nazârından Bulgarların, Türk, Tatar Kavminden Neş’etleri”, *Türk Yurdu*, 26 Temmuz 1328, 2, (19), ss. 571-575.
- , “İlm-i Elsîne Nokta-i Nazârından Bulgarların, Türk, Tatar Kavminden Neş’etleri”, *Türk Yurdu*, 20 Eylül 1328, 2, (23), ss. 713-718.
- İ. H. “Vatanperverlik ve Vahdet-i İzdivâc”, *İctihad*, 15 Mayıs 1328, 3, (47), ss. 1097-1098.
- İfhâm*, 24 Kânunuevvel 1328, Nu: 105.
- İfhâm*, 3 Mart 1328, Nu: 1.
- İfhâm*, 5 Mart 1328 Nu:2.
- İkdâm*, 1 Ağustos 1908, Nu:5095, s.1.
- İsmail Gaspırinsky, “Türk Yurdcularına”, *Türk Yurdu*, 23 Şubat 1327, 1, (8), ss. 236-240.
- , “Türk Yurdcularına”, *Türk Yurdu*, 9 Şubat 1327, 1, (7), ss. 190-195.
- İsmail Hakkı, “Türklük Gayreti”, *Sırat-ı Müstakim*, 5 Mayıs 1327, 6, (141), ss. 165-166.
- İzzet Ulvi, “Kayseri’ye Doğru”, *Türk Yurdu*, 5 Nisan 1328, 1, (11), ss. 333-339.
- , “Anadolu’da Edebî Hayat”, *Türk Yurdu*, 30 Mayıs 1329, 4, (17), ss. 548-550.
- , “Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mâni’ mi?”, *Türk Yurdu*, 14 Haziran 1328, 2, (16), ss. 491-493.
- , “Yanık Mektûb”, *Türk Yurdu*, 1 Kanun-i Evvel 1327, 1, (2), ss. 26-32.

- Julius Mesaroş, “Vambery Armin 1831-1913”, *Türk Yurdu*, 17 Teşrin-i Evvel 1329, V, (4), ss. 968-975.
- K.N., “Türklük Şuûnu: Rusya’da Hilal-i Ahmer ve Matbu’ât”, *Türk Yurdu*, 15 Teşrinisani 1328, 3, (3), ss. 94-96.
- Kaya Alp, “Japonya İmparatorluğu”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- , “Türk Düşmanlarından: Dostoyevski”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- , “Vatan”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014, s. 526.
- Kâzım Nami, “Bir Milletten Diğer Milletlere Gececek Terâkkî Vasıtaları Ne Olmalıdır?”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 15 Eylül (Tarih yok), Nu:3, ss. 7-10.
- , “Bizde Niçin Tarih Yazılmıyor?”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- , “Büyük Niyazi”, *Türk Duygusu*, 1 Cemâziyelâhir 1331, (1), ss. 3-5.
- , “Halk Nazârına Bir Niçe Mes’ele –II”, *Türk Yurdu*, 21 Mart 1329, 3, (12), ss. 373-380.
- , “Siyasî Notlar”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- , “Siyasî Notlar”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- , “Türkçe mi Osmanlıca mı?”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- , “Yeni Hayat”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 15 Ağustos (yıl yok), Nu:1, ss. 19-24.
- , “Yeni Hayata Doğru –I”, *Türk Yurdu*, 2 Teşrin-i Sani 1328, 3, (2), s. 40-45.
- Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Ümid ve Azim”, *Türk Yurdu*, 24 Kânunusani 1328, 3, (8), s. 240-247.

- , “Abdullah Tukayef”, *Türk Yurdu*, 16 Mayıs 1329, 4, (16), ss. 497-515.
- , “Mekteb-Medrese”, *Tasvîr-i Efkâr*, 2 Mart 1329, Nu: 696, s.2.
- , “Hicret Türküleri”, *Türk Duygusu*, 29 Cemaziyelahir 1331, (3), s.36.
- Kuzucuoğlu Tahsin, “Güççülük”, *Türk Yurdu*, 15 Mayıs 1330, 6, (66), ss. 2194-2198.
- Lütfi Fikri, “Üç Kathı Bir Fırka”, *Tanzimat*, 25 Ağustos 1328, Nu:346, s. 1.
- M. Mermi, “Vatan Sesleri- Ertuğrul’a Mektularım 2- Aile, Vatan, İnsaniyyet”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- M. Nermi, “Ertuğrul’a Mektuplarım-Aile-Vatan- İnsaniyyet”, *Genç Kalemler Dergisi*, TDK Yay., Ankara 2014, s. 351.
- M. Nuri, “İtalya’dan Mektup: Trablusgarp Türkiye’ mi İtalya mı?”, *Hikmet*, 5 Eylül 1327, 1, (9), s. 2.
- M. Salahaddîn, “Trablustakilere”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- M. Şemseddin, “Gençlik Vazîfelerinden”, *Tan*, 18 Kânunuevvel 1329, (2), ss. 44-46.
- M. T. “Yeni Hayat Cereyânı”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 30 Ağustos (yıl yok), Nu:2, ss 1-7.
- Mahmud Esad, “Din-i İslâm Meşrûtiyeti Emreder”, *Tearîf-i Müslimin*, 9 Eylül 1326, Nu: 15, ss. 136-139.
- Mehmed Ali Tevfik, “Mukadder Cerihâlar”, *Türk Yurdu*, 24 Kânunusani 1328, 3, (8).
- Mehmed Emin, “Anadolu”, *Türk Yurdu*, 17 Mayıs 1328, 2, (14), s. 409.
- , “Kin”, *Türk Yurdu*, 3 Mayıs 1328, 2, (13), s. 378.
- , “Türk Yurdu”, *Türk Yurdu*, 12 Temmuz 1328, 2, (18), s. 539.
- , “Yurdumuzun İniltisi”, *Türk Yurdu*, 24 Kânunisanî 1328, 3, (8).
- Mehmed Münir, “Türklük Hastalığı”, *Büyük Duygu*, 15 Cemazeyilahir 1331, (6), ss. 91-93.
- Mehmed Ubeydullah, “İslam Kadınları”, *Türk Yurdu*, 5 Teşrin-i Evvel 1328, 2, (24), s. 765-766.

- Mehmet Ali Tevfik, “İntikam Şiirleri”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- , “Yeni Hayat- Manevî Yurt”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- , “Yine Manevî Yurd”, *Türk Yurdu*, 18 Teşrin-i Evvel, 1328, 3, (1), ss. 5-11.
- Mehmet Hulusi, “Ermeniler ve Kürtler”, *Türk Duygusu*, 15 Cemâziyelâhir 1331, (2), s, 30-31.
- Mehmet Necip, “Biz de İdeal”, *Tan*, 20 Teşrinisani 1329, Nu:1, ss. 3-8.
- Midhat Cemal, “Medreseler (şiiir)”, *Türk Yurdu*, 16 Mayıs 1329, 4, (16).
- , “Vatan Hisleri”, *Tercümân-ı Hakikât*, 29 Eylül 1328, Nu: 11319, s. 1.
- , “Vatan Hisleri”, *Türk Yurdu*, 19 Nisan 1328, 1, (12),. s. 352.
- Musa Kazım, “Hürriyet-Müsâvât”, *Sırâtülmüstakîm*, 14 Ağustos 1324, 1,(1), ss. 1-3.
- Müdiriyyet, “Sevgili Karilerimize”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- Müdüriyet, “Sevgili Karilerimize”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- Mülâzım Sadri, “Beden Terbiyesi”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- Necip Asım, “Makale-i Mahsûsâ: Kazan’da Ma’ârif-i İslâmiye ve Türkiye”, *İkdam*, 10 Sefer 1319, Nu: 2488, s.3-4.
- Neyyir-i Hakîkât*, 11 Temmuz 1324, Nu: 10,.
- Nezihi Cevdet, “Cenevre Türk Yurdu ve Müslümanlık- Türklük”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 30 Mart (Yıl yok), Nu: 16, ss. 7-14.
- Osman Oğuz, “Türk Gençlerine”, *Türk Yurdu*, 29 Kanun-i Evvel 1327, 1, (4), ss. 105-106.
- Ömer Seyfeddin, “Umûmî ve Husûsî Türkçe”, *Türk Sözü*, (3), 24 Nisan 1330, ss. 18-19.

- , “Primo Türk Çocuğu”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatur-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- Özden Dile (Müstear isim olsa gerek), “Dilimizin Canlılığı”, *Türk Duygusu*, 1 Cemâziyelâhir 1331, (1), ss. 10-12.
- P. Risal, “Türkler Bir Ruh-u Millî Arıyorlar-2”, *Türk Yurdu*, 6 Eylül 1328, 2, (22), ss. 684-690.
- , Türkler Bir Ruh-u Millî Arıyorlar-2”, *Türk Yurdu*, 5 Teşrin-i Evvel 1328, 2, (24), ss. 773-779.
- , Türkler Bir Ruh-u Millî Arıyorlar-2”, *Türk Yurdu*, 5 Teşrin-i Evvel 1328, 2, (24), ss. 773-779.
- Parvus, “1327 Senesinin Ahvâl-i Mâliyesine Bir Nazar”, *Türk Yurdu*, 3 Mayıs 1328, 2, (13), ss. 394-402.
- , Esâreti Mâliyeden Kurtulmanın Yolu”, *Türk Yurdu*, 26 Temmuz 1328, 2, (19), ss. 587-591.
- , “Fikr-i Teşebbüs”, *Tanin*, 18 Ağustos 1327, Nu: 1077, s. 4.
- , “İş İşten Geçmeden Gözünüzü Açınız”, *Türk Yurdu*, 21 Mart 1329, 3, (12), ss. 360-367.
- , “Köylüler ve Devlet”, *Türk Yurdu*, 9 Mart 1328, 1, (9), ss. 262-268.
- , “Malî Tehlikeler”, *Türk Yurdu*, 13 Kânunievvel 1328, 3, (5), ss.148-153.
- , “Türkiye Avrupa Mâliye Boyunduruğu Altındadır - 2”, *Türk Yurdu*, 28 Haziran 1328, 2, (17), ss. 523-530.
- , “Türkiye, Avrupa'nın Mâliye Boyunduruğu Altındadır -I”, *Türk Yurdu*, 14 Haziran 1328, 2, (16), ss. 476-484.
- Raif Necdet, “Büyük Gün”, *Servet-i Fünun*, 9 Temmuz 1325, Nu: 946, s. 147.
- Rasim Haşmet, “Mezâhîb-i İctimâ'iyye-2”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 16 Şubat (Yıl yok), Nu: 13, ss. 14-23.
- , “Filozof Bergson”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 15 Nisan (Yıl yok), Nu: 17, s. 26-30.

- Rıza Nuzhet, “Yirminci Asırda Türk Gençleri”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 30 Eylül (Tarih yok), Nu: 4, s. 15.
- Rumeli Sermuharriri (Kazım Nami), (2014), “Siyasî Notlar”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara.
- , “Siyasî Notlar”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- Servet-i Fünûn*, 11 Şubat 1325, Nu: 977.
- Sirozlu Sadî, “Türk Gençlerine”, *Türk Yurdu*, 30 Mayıs 1329, 4, (17), s. 547-548.
- Subhi Ethem, “Descartes Felsefesi”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- Süleyman Nazif, “Lisân Mes’alesi- Halil Rüştü Bey Efendi’ye”, *Yeni Tasvir-i Efkar*, 12 Temmuz 1909, Nu: 43, s. 4.
- T.Y. “Mirza Feth Ali Ahundof”, *Türk Yurdu*, 12 Kanun-i Sani 1327, 1, (5), s. 130.
- Tahrir Heyeti, “M. T. Beye Cevab”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 15 Eylül (Tarih yok), Nu: 3, ss. 1-5.
- Tahrir Heyeti, “Türklerin Büyük Hakanına Türk Yurdu’nun Küçük Bir Armağanı”, *Türk Yurdu*, 31 Mayıs 1328, 2, (15), ss. 441-442.
- Tahrir Heyeti, “Yeni Hayat”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 1 Şubat (Yıl yok), Nu: 13, ss. 6-7.
- , “Yeni Hayat”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 1 Teşrin-i Sani (Yıl yok), Nu: 6, s. 4.
- , “Yeni Hayat”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 15 Mart (Yıl yok), Nu: 15, ss. 1-6.
- , “Yeni Hayat”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 15 Nisan (Yıl yok), Nu: 17, ss. 1-5.
- , “Yeni Hayat”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 15 Teşrin-i Sani (Yıl yok), Nu: 7, s. 3.
- , “Yeni Hayat”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 30 Kanun-i evvel (Yıl yok), Nu: 10, s. 6.
- , “Yeni Hayat”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 30 Mart (Yıl yok), Nu: 16, ss. 1-6.

- , “Yenilik Düşmanlarına”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, 15 Mart (Yıl yok), Nu: 15, s. 29.
- Tanzimat*, 25 Ağustos 1328, Nu: 344.
- Tanzimat*, 25 Ağustos 1328, Nu: 345.
- Tercüman İdaresi, “Yine Pan-İslamizm”, *Tercüman*, 3 Recep 1327, Nu: 28, s. 2.
- Tercümân*, 16 Eylül 1890, Nu: 26.
- Tercümân*, 17 Ramazan 1326, Nu: 69.
- Tercümân*, 3 Recep 1327, nu:28, s.1.
- Tevfik Nureddin, “Türk İbtidâî Mekteb Kitapları”, *Türk Yurdu*, 6 Eylül 1328, 2, (22), ss. 678-683.
- , “Türk Esnâfının Hali -1”, *Türk Yurdu*, 1 Kanûnievvel 1327, 1, (2) ss. 42-47.
- , “Türk Esnâfının Hali -2”, *Türk Yurdu*, 19 Nisan 1328, 1, (12), ss. 360-365.
- Tevfik Sedad (Ziya Gökalp), “Turan”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- Timuçin, “Sözün Doğrusu”, *Türk Yurdu*, 14 Haziran 1328, 2, (16), s. 474.
- Turgud Alp, “Şark Şarklılarıdır”, *Türk Yurdu*, 14 Haziran 1328, 2, (16), ss. 474-476.
- Türk Gücü Heyeti, “Türk Gücü, Türk’ün Gücü Her Şeye Yeter”, *Türk Yurdu*, 3, (11), 7 Mart 1329, ss. 337-341.
- Üsküdarlı Ali Enver, “Amerika Mektepleri”, *Yeni Fikir*, 15 Kânunuevvel 1327, (1), ss. 20-26.
- , “Şikago’dan Garba”, *Yeni Fikir*, 15 Kânunusani 1327, (2), ss. 46-49.
- Vambery, “Matbû’at”, *Türk Yurdu*, 13 Haziran 1329, 4, (18), ss. 605-606.
- Yavuz, “Köprülü’den Mektup”, *Türk Yurdu*, 5 Nisan 1328, 1, (11), ss. 340-342.
- Yekta Bahir (Ali Canip), “ Milli Edebiyat Meselesi I”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- , “ ‘Millî’, Daha Doğrusu ‘Kavmî’ Edebiyat Ne Demektir”, *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.

Yıldız, (21), 19 Temmuz 1325

Yunus Nadi, “Hakîkî İnkılâb”, *Nevsâl-i Millî*, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, Dersaadet 1330, ss. 45-47.

Yunus Nadi, “Tanzimatçılığın İflası”, *Tasvîr-i Efkâr*, 27 Şubat 1328, Nu: 693, s.1.

-----, “Türkçülük Nedir?”, *Yeni Mecmua*, 27 Kanun-i Evvel 1917, (25), ss. 481-485.

Ziya Paşa, “Şiir ve İnşa”, *Hürriyet*, 20 Cemâziyelevvel 1285, nu: 11, ss. 4-5.

Telif Eserler: Makale ve Kitap

“Cemiyetler”, *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*. www.ehlisunnetbuyukleri.com/Osmanli-Tarihi-Ansiklopedisi/Detay/CEMIYETLER/151 Erişim Tarihi: 03.08.2017.

A. Ferit, (1328), *Fennî Amelî Arıcılık*, Çiftçi Kütüphanesi, İstanbul.

-----, *Amelî Bahçivanlık*, Çiftçi Kütüphanesi, İstanbul.

Adıvar, H. E., (2016), *Yeni Turan*, Can Yay., (2. Baskı), İstanbul.

Afyoncu, E., (2003), *Sorularla Osmanlı Devleti III*, (1. Baskı), Yeditepe Yay., İstanbul.

Ağaoğlu, S., “Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerinin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2007, (35), ss. 311-339.

Ahmad, F., (2010), *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, (7. Baskı), Kaynak Yay., İstanbul.

-----, (2017), *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler*, (1. Baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.

Ahmed Muhiddin, (2004), *Modern Türklükte Kültür Hareketi*, (1. Baskı), Küre Yay., İstanbul.

Ahmet Cevad, *Balkan Savaşları (1912-1913)*, Yay. Haz. Fatma Ürekli- Ebul Faruk Önal, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2013.

Ahmet Ferit, “Türk Ocağı”, *Nevsâl-i Millî*, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, Dersaadet 1330, ss. 188-191.

- Ahmet İzzet Paşa, (1992), *Feryadım*, (1. Baskı), C. 1, Nehir Yay., İstanbul.
- Ahmet Refik, *İnklâb-ı Azîm* (11 Temmuz 1324), Asr Matbaası, İstanbul 1324-1326.
- Ahmet Rıza Bey, (1988), *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflası*, Çev. Ziyad Ebûzziya, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- Aka Gündüz, (1327), *Türk Kalbi*, Matbaa-i Hukukiye, İstanbul.
- Akbaş, M., (1996), *Tatar Şair ve Yazarı Abdullah Tukay'ın Eserlerinden Seçmeler ve Bunlardaki Dil Özellikleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akçam, T., (2008), "Türk Ulusal Kimliği Üzerine Bazı Tezler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce- Milliyetçilik*, İletişim Yay., C. 4, İstanbul.
- Akçura, Y., (2006) *Türkçülük*, (2. Baskı), Toker Yay., İstanbul.
- , (2012), *Hatıralarım*, (Yay. Haz. Erdoğan Mura), Hece Yay., (2. Baskı), Ankara.
- Akçuraoğlu Yusuf, (1329), *Eski Şuray-ı Ümmet'te Çıkan Makalelerimden*, Tanin Matbaası, İstanbul.
- , (1928), *Türk Yılı*, Yeni Matbaa, İstanbul.
- , "Şarkda Milliyet Fikri", *Nevsâl-i Millî*, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, Dersaadet 1330.
- , "Türklük", *Musavver Salnâme-i Servet-i Fünûn*, Üçüncü Sene, İstanbul 1328, ss. 187-196.
- , *Üç Tarz-ı Siyâset*, Matbaa-i Kader, İstanbul 1327.
- Akdeniz, O., "Wilhelm Radloff", *Ana Dili Dergisi*, TÖMER Yay., 1998, (7), ss. 45-46.
- Akgün, M., *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, (1. Baskı), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988.
- Akpınar, T., "Vladimir Aleksandroviç Gordlevski", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, ss. 114-115.
- Akpolat, Y., *Dün-Bugün İlişkisi Bağlamında Sadık Rıfat Paşa*, (1. Baskı), Doğu Kitabevi, İstanbul 2013.

- Akşin, S., (2015), *31 Mart Olayı*, (4. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara.
- Aktar, Y., (1999), *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)*, (2. Baskı), Gündoğan Yay., Ankara.
- Akyol, T., “Cedîdcilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, ss. 211-223.
- Ali Suavi, Hive, Fi Muharrem 1290.
- Alkan, A. T., *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, (2. Basım), Ötüken Yay., İstanbul 2013, s. 37.
- Arai, M., (2008), *Jöntürk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, (4. Baskı), Çev. Tansel Demirel, İletişim Yay., İstanbul.
- Armaoğlu, F., (1997), *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Basımevi, Ankara.
- Arminius Vambéry, (2017), *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, (5. Baskı), Yay. Haz. N. Ahmet Özalp, Kitabevi Yay., İstanbul.
- Artuç, N., “II. Meşrutiyet’in İlânı”, *Doğu-Batı Dergisi-II. Meşrutiyet 100. Yıl.*, 2008,1, (45), s. 65. (65-82).
- Askerova, A., (2000), *Ekinci Gazetesi ve Rusya Müslümanlarının Fikir Hayatındaki Rolü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisâns Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Ataman, B., “Türkiye’de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü”, *Marmara İletişim Dergisi*, Ocak 2009, (14), ss. 21-49.
- Ateş, T., (2004), *Siyasal Tarih*, (3. Baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.
- Atsız, N., (2017), *Turancılık Milli Değerler ve Gençlik*, (6. Baskı), Ötüken Yay., İstanbul.
- Avcıoğlu, D., (1998), *31 Mart’ta Yabancı Parmağı*, Cumhuriyet Gazetesi Armağanı, Ankara.
- Aydın, M. A., “Kanun-ı Esasî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, C. 24, ss. 328-330.
- Aydın, S., (2012), *Osmanlı Basınında Balkan Savaşları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

- Aynî, M. A., (2011), *Milliyetçilik, Tarihte ve Türklerde Din, Millet ve Milliyetçilik*, (1. Baskı), Yay. Haz. İsmail Dervişoğlu, Kurtuba Kitap, İstanbul.
- Barthold, V. V., (2004), *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*, (1. Baskı), Yay. Haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yay., Ankara.
- Barthold, W, Köprülü, M. F., (1984), *İslam Medeniyeti Tarihi*, (6. Basım), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara.
- Baydar, M., (1968), *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, (1. Baskı), Menteş Kitapevi, İstanbul.
- Bengi, H., (2000), *Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın*, ATAM Yay., Ankara.
- Berkes, N., (2005), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, YKY, İstanbul.
- , (2016), *Türkiye İktisat Tarihi*, (2. Baskı), YKY, İstanbul.
- Beyaz, C., (2013), *Sosyalist Bir Yazardan Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Sorunlarına Çözüm Önerileri: Alexander Israel Helphand- Parvus Efendi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisâns Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bilgenoğlu, A., *II. Meşrutiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisâns Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.
- Bilgin, A. A., “Vilhelm Thomsen”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul 2012, ss. 84-85.
- Birinci, A., (2012), *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasi ve Fikrî Ahvali*, (2. Baskı), Dergâh Yay., İstanbul.
- , “31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu”, *Türkler*, (Edt. Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Salim Koca, Prof. Dr. Kemal Çiçek), Yeni Türkiye Yay., 13, Ankara 2002, ss. 193-211.
- , (2012), *Hürriyet ve İtilâf Fırkası- II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakkiye Karşı Çıkanlar*, (2. Baskı), Dergah Yay., İstanbul.

- Böler, T., “Necip Asım Yazıksız ve Türk Diline Katkıları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2009, (25), ss. 195-208.
- Buçukçu, Ö., (2016), *1908-1913 Osmanlı Dış Politikası-Buhran-ı Meşrutiyet*, (1. Baskı), Tezkire Yay., Ankara,
- Cami, (1331), *Osmanlılığın Atisi Düşmanları ve Dostları*, İfham Matbaası, İstanbul.
- Celal Nuri, (1917), *Türkçemiz*, Matbaa-i Orhaniye, Konstantiniye.
- , (1327), *1327 Senesinde Selanik'te Münakid İttihâd ve Terâkkî Kongresine Takdim Olunan Muhtıradır*, Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, İstanbul.
- Ceyhan, N., (2006), *Trablusgarp Hikâyeleri*, (1. Baskı), Selis Kitaplar, İstanbul.
- Copeaux, E., (2006), *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, (1. Baskı), Çev. Ali Berktaş, İletişim Yay. İstanbul.
- Çağrı, M., Vatan, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, ss. 563-564.
- Çalen, M. K., (2017), *Osmanlılık ve İslamcılık Karşısında Türkçülük*, (1. Baskı), Ötüken Yay., İstanbul.
- Çam, İrfan Davut, (2012), “Bir Milli İktisat Projesi: İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi”, *JASSS*, 5, (5), ss. 45-56.
- Çatma, Bahattin, (2012), *Türk Düşünce Tarihinde Ahmet Vefik Paşa'nın Yeri ve Önemi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisâns Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Çelik, H., (1993), *Ali Suavî*, (1. Baskı), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Çetin, N., “Balkan Savaşlarında İzmit'te Seferberlik Uygulamaları”, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, www.kocaelitarihsempozyumu.com/bildiriler2/74.pdf, Erişim Tarihi: 14.07.2017.
- Çetinsaya, G., (1988), *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında “İslâm Birliği” Hareketi (1876-1878)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisâns Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Dayanç, M., “Ahmet Mithat’ın Türklüğe Dair İsimli Önemli Bir Eseri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007, 8, (1), ss. 1-18.
- Deligöz, O., (2008), *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisân Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Demirkan, T., (2000), *Macar Turancıları*, (1. Baskı), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- Demirtaş (Ziya Gökalp), “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler”, *Genç Kalemler Dergisi*, TDK Yay., Ankara 2014.
- Deniz, E., (2011), *Alexander Israel Helphand (Parvus Efendi) 1867–1924, Hayatı ve Fikirleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisâns Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Devlet, N., (1988), *İsmail Bey (Gaspıralı)*, (1. Baskı), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- Doğan, A., (2012), *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, (1. Baskı), Küre Yay., İstanbul.
- Durgun, S., (2011), *Memalik-i Şahane’den Vatan’a*, (1. Baskı), İletişim Yay., İstanbul.
- Efendioğlu, S., “Veled Çelebi İzbudak’ın “Türk Diline Medhal” Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme”, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2004, (26), ss. 23-41.
- Emir Şekip Arslan, (2005), *Bir Arap Aydınının Gözüyle Osmanlı Tarihi ve 1. Dünya Savaşı*, (1. Baskı), Çatı Yay., İstanbul.
- Erdoğan, F., (1998), *Türk Elllerinde Hatıralarım*, (1. Baskı), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Erdoğan, A. T., “Osmanlılığın Evrimi Hakkında Bir Deneme: Bir Grup (Üst Düzey Yönetici) Kimliğinden Millet Yaratma Projesine”, *Doğu-Batı Dergisi- II. Meşrutiyet 100. Yıl*, 2008, 1, (45), ss.19-47.
- Erişgil, M. E., (2010), *Bildiklerim*, Yay. Haz. M. Bülent Varlık, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara.
- Erkan, Ü., (2014), *Türk Yurdu Dergisinde Milliyetçilik (191-1931)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Erkan, Ü., “1911-1918 Yılları Arasında Türk Yurdu Dergisine Konu Olan Bazı Tartışma ve Polemikler”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2016, 1, (1), ss. 52-53.
- Erkek, M. S., (2012), *Bir Meşrutiyet Aydını Ethem Nejat 1887-1921*, (1. Basım), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- , “Osmanlı Devletinde İlk Türkçü Eğitim Dergisi”, *History Studies*, 2012, (4/1), ss.197-213.
- Erol, A., “Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi”, *Bilig*, 2006, (39), ss. 53-79.
- Ethem Nejad, *Türklük Nedir ve Terbiye Yolları*, Çiftçi Kütüphanesi, İstanbul 1329, s. 26.
- Eyice, S., (2012), “Vasili Viladimiroviç Barthold”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. V., İstanbul x.
- Faiq, H., (2014), *Xarici Ölkələrdə Azərbaycan Mətbuatı: 1990-2005-Ci İllər (Posmsovet Məkanında)*, Bakı.
- Fazlıoğlu, İ., (2006), “Ben’in Tarihi” ile “Tarihteki Ben” Çatışmasında Ahmet Cevdet Paşa Okulu Başarısız mı Oldu?” *Babasının Kızı: 70. Ölüm Yıldönümünde Fatma Aliye Hanım Notlar-9*, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul.
- Fizan Mebus-u Sabıkı Camî, (1331), *Osmanlılığın Atisi, Düşmanları ve Dostları*, İfham Matbaası, İstanbul..
- Gencer, B., (2008), *İslam’da Modernleşme 1839-1939*, (1. Baskı), Lotus Yay., Ankara.
- Georgeon, F., (2006), *Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900-1930 (Seçilmiş Makaleler)*, (2. Baskı), Çev. Ali Berktaş, YKY, İstanbul.
- , (1986), *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri- Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çev. Alev Er, Yurt Yayınevi, Ankara.
- Gültepe, N., (1999), *Turan-Turancılık Tarihinin Kaynakları*, (1. Baskı), Turan Kültür Vakfı Yay., İstanbul.
- Gümüş, M., “Anayasal Meşrûfî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı’nın Tam Metin İncelemesi”, *Bilig*, 2008, (47), s. 218. (215-240),

- , “Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti’ne Sığınması Beyin Göçü Olarak Değerlendirilebilir Mi?”, *Tarih Okulu Dergisi*, 2015, (XXIII), ss. 363-387.
- , (2013), *II. Abdülhamid’in Mısır Politikası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Gündüz, M., “II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru”, *Doğu-Batı Dergisi-II. Meşrutiyet 100. Yıl*, 2008, 1, (45), ss. 149-170.
- Gündüz, O., (1997), *Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema I*, (1. Baskı), MEB Yay., İstanbul.
- Güner, F., (2008), *Milliyetçilik Akımına Bir Alternatif Olarak “Osmanlıcılık” Hareketi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisâns Tezi), Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Bolu.
- Güven, İ., “Osmanlı’dan Günümüze İzciliğin Gelişimi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2003, 36, (1-2), ss.65-73.
- Halaçoğlu, Y., (2002), “Türk Tarihi Üzerinde Çalışmalar”, *Türkler*, (Edt. Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Salim Koca, Prof. Dr. Kemal Çiçek), Yeni Türkiye Yay., C. I, Ankara.
- Halil Halid, (2008), *Bir Türk’ün Ruznamesi*, (1. Baskı), Trc. Refik Bürüngüz, Klasik Yay., İstanbul.
- Hanioğlu, M. Ş., (1981), *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, (1. Baskı), Üçdal Neşriyat, Ankara.
- , (1985), “Batıcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yay., İstanbul, ss. 1382-1388.
- , (1985), “Osmanlıcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yay., İstanbul, ss. 1389- 1393.
- , (2012), “Türkçülük”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul, s. 551-554.
- , (1995), “Enver Paşa” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul, s. 261-264.
- Hasan Sabri Ayyazof, “İsmail Bey Gasprinski'nin Hayat-ı Hususiyesi”, *Türk Yurdu*, 11 Kanun-i Evvel 1330, VII, (13), ss. 2418-2420.

- Hemedanizâde Ali Naci, (2006), “Bayrakçının Aşkı”, *Trablusgarp Hikâyeleri*, (1. Baskı), Selis Kitaplar, Yay. Haz. Nesîme Ceyhan, İstanbul.
- Huyugüzel, F., (1988), *Necip Türkçü*, (1. Baskı), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- Hülagü, M., “Bir İnsan Olarak II. Abdülhamid”, http://www.metinhulagu.com/images/dosyalar/20120311211923_0.pdf.
- Hüseyin Çelik, “Genç Kalemler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, ss. 21-23.
- Hüseyin Kâzım Kadri, (2011), *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi 10 Temmuz İnkılabı ve Netayici*, (3. Baskı), Pınar Yay., İstanbul.
- , (1999), *İslâm'ın Avrupa'ya Son Sözü*, (1. Baskı), Pınar Yay., İstanbul.
- İbrahim Temo, (2013), *İttihât ve Terakki Anularım*, (1. Baskı), Alfa Yay., İstanbul.
- İlbahar, D., (2009), *1911-1912 Trablusgarp Savaşı ve Osmanlı Kamuoyu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisâns Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İmbert, P., (1981), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri- Türkiye'nin Meseleleri*, (1Baskı), Çev. Adnan Cemgil, Engin Yay., İstanbul.
- İskender Marki, “Asya Tarihinde Turaniler”, *Türk Yurdu*, 17 Mayıs 1328, 2, (14), ss. 415-423.
- İsmail Gaspırinsky, (1302- M. 1885), *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene*, Matbaa-i EbuZZiya, İstanbul.
- İzbudak, V. Ç., (1946), *Hatıralarım*, (1. Baskı)Türkiye Yayınevi, Ankara.
- , (2009), *Tekke'den Meclis'e Sıra Dışı Bir Çelebi'nin Anıları*, Timaş Yay., İstanbul.
- Kabacalı, A., (1994), *Türk Basınında Demokrasi*, (1. Baskı), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Kabaklı, A., (1978), *Türk Edebiyatı Tarihi*, (1. Baskı), Türk Edebiyatı Yay., C.3, İstanbul.

- Kahraman, H. B., (2007), “ Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Modernleşme ve Batıcılık*, (4. Baskı), C.3, İletişim Yay., İstanbul, ss. 125-141.
- Kahraman, M. A., (2014), *II. Meşrutiyet Dönemi Askeri Matbuatı ve Siyasi Hayattaki Rolü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Kalsın, B., “İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi”, *İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2, (2), 2014,ss. 95-115.
- Kanlıdere, A., “İslah-D. Tataristan, Azerbaycan ve Orta Asya ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 19, ss. 163-167.
- Kansu, A., (1995), *1908 Devrimi*, (1. Baskı), Çev. Ayda Erbal, İletişim Yay., İstanbul.
- Kara, İ., (2005), “Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?”, *Din İle Modernleşme Arasında- Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yay., İstanbul.
- , (2005), “Cemalettin Efganî Biyografisine İki Önemli Katkı”, *Din İle Modernleşme Arasında- Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yay., İstanbul, s. 407-412.
- , (2005), “Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Din İle Modernleşme Arasında- Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yay., İstanbul., s. 358.
- , (2005), “İslâmcılarla Türkçüler Arasında Bir Milliyetçilik Tartışması”, *Din İle Modernleşme Arasında- Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yay., İstanbul, s. 290-307.
- , (2001), *İslamcıların Siyasi Görüşleri I-Hilafet ve Meşrutiyet*, (1. Baskı), Dergâh Yay., İstanbul.
- Karaer, İ., (1989), *Türk Ocakları ve İnkılaplar (1912-1931)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Karakaş, M., (2000), *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, (1. Baskı), Vadi Yay., Ankara.
- Karal, E. Z., (1985), “Tanzimat’tan Sonra Türk Dili Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yay., İstanbul, ss. 314-332.

- Karataş, C., (2009), *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Hareketleri ve Türk Edebiyatına Yansımaları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karpat, K. H., (2009), *İslâm'ın Siyasallaşması*, (3. Baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.
- , (2012), *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, (1. Baskı), Timaş Yay., İstanbul.
- Kodaman, B., (1991), *Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, (2. Baskı), TTK Basımevi, Ankara.
- Konuk, O., (2008), “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim (Yapı, Süreç, Sorunlar ve Tartışmalar)”, *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet*, Edt. Asım Öz, Pınar Yay., İstanbul, ss. 361-385.
- Koraltürk, M., “İktisadiyat Mecmuası ve Dizini”, *Kebikeç*, 2001, (11), s. 295-331.
- Korlaelçi, M., (2003), *Pozitivizm Türkiye'ye Girişi*, (1. Baskı), Hece Yay., Ankara.
- Korucuoğlu, N., (1994), *Veled Çelebi İzbudak*, (1. Baskı) T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Köseoğlu, N., (2009), *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Ziya Gökalp*, (1. Baskı) Ötüken Yay., İstanbul.
- Kuhusner, D., (1979), *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, (1. Baskı), Kervan Yay., İstanbul.
- Kumrular, Ö., (Editör), (2005), *Dünyada Türk İmgesi*, (1. Baskı), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- , (2008), *Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni-Türk Korkusu*, (3. Baskı), Doğan Kitap, İstanbul.
- Kuntay, M. C., (2014), *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, (1. Baskı), Oğlak Klasikleri, İstanbul.
- Kuran, A. B., (2000), *İnkılap Tarihimiz ve İttihat Terakki*, (2. Baskı), Kaynak Yay., İstanbul.

- Kurbanov, Ş., (2011), *Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası*, (1. Baskı), Çev. Sevinç Ahundova, Doğu Kitabevi, İstanbul.
- Kurdakul, N., (1997), *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*, (1. Baskı), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Kurtcephe, İ., (1995), *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, (1. Baskı), TTK Yay., Ankara.
- Landau, J. M., (1999), *Pantürkizm*, (1 Baskı), Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Lauzanne, S., (1990), *Balkan Acıları-Hastanın Başucunda Kırk Gün*, (1. Baskı), Çev. Murad Çulcu, Kastaş A. Ş. Yay., İstanbul.
- Levis, B., (2009), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Boğaç Babür Tuna), Arkadaş Yay., Ankara.
- Levis, R., (2006), *Oryantalizmi Yeniden Düşünmek- Kadınlar Seyahat ve Osmanlı Haremi*, (1. Baskı), Çev. Beyhan Uygun- Aytemiz, Şeyda Başlı, Kapı Yay., İstanbul.
- Mardin, Ş., (1998), *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul.
- , (1989), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yay. İstanbul.
- , (1998), *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul.
- Mehmed Murad, (1326), *Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibâd*, Mahmud Beg Matbaası, Dersaadet.
- Mehmet Âkif, *Safahat-Birinci Kitâb*, Sebilürreşad Kütüphanesi, s. 114-115.
- Mehmet Emin, (1330), *Ey Türk Uyan*, (yayın evi ve yeri belirtilmemiş).
- , "Türkmenler Obasında Yahut Sına'ât", *Türk Derneği*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1327, (1), ss. 86-87.
- Mehmet Selâhattin, (2006), *Bildiklerim-Muhaliif Hatıralar*, (1. Baskı), Yay. Haz. Ali Birinci- Cüneyd Okay, Vadi Yay., Ankara.
- Mehmet Tal'at Paşa,(2013), *Talat Paşa'nın Anıları*, (7. Baskı), Yay. Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Mevlânzâde Rıfat, (2010), *31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi*, Sadeleştiren: Berire Ülgenci, Pınar Yay., İstanbul.

- Mevlânzâde Rifat, (1328), *Hakk-ı Vatan Yahud Tarik-i Mücahede de Hakikat Ketm Edilemez*, Serbestî Matbaası, İstanbul.
- Muhammedin, R., (1998), *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul.
- Nazım H. P., “İctihad”, TDV. *İslam Ansiklopedisi*, C. 21, ss. 446-448.
- Necip Asım, (1318), *Türk Târîhi*, Feridiye Matbaası, Dersaadet.
-----, (1340), *Orhun Abideleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul.
- Nezihoğlu, H., (1999), “Bağımsızlıktan Günümüze Rusya Türk Cumhuriyetleri İlişkileri”, *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, (1. Baskı), Edt. Mim Kemal Öke, Alfa Yay., İstanbul.
- Nizamoğlu, Y., “10 Temmuz İnkılâbının Birinci Yıldönümünde Neyyir-i Hakikat Gazetesinin Yayınladığı Mecmua Üzerine”, *OTAM*, 2011, (30), ss. 99-126.
- Oğuz, G., (2002), *Osmanlı Gazetesi (1897-1904)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisâns Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Okay, O., (2010), *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, (2 Baskı), Dergâh Yay., İstanbul.
-----, “Milli Edebiyat Akımı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, 2005, s. 72-74.
-----, (2008), *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, (4. Baskı), Dergah Yay., İstanbul.
- Okutan, Ç., “Arap Milliyetçiliği”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 2001, 56, (2), s. 162-163. (157-172)
- Okyar, F., (1980), *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yay., İstanbul.
- Oral, M., “Türkoloji Tarihinde 1926 Bakû Türkiyat Kongresi”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2004, (17), ss.107-129.
- Orkun, H. N., (1977), *Türkçülüğün Tarihi*, (2. Baskı), Kömen Yayınları, Ankara.
-----, “Türkoloji Bilgisinin Tarihçesi”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, 1936, 7, (38), ss. 103-109.
- Ortaylı, İ., (1981), *II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.

- , (2004), *Osmanlı Barışı*, (1. Baskı), Ufuk Kitapları, İstanbul.
- , (1985), “Balkanlarda Milliyetçilik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İletişim Yay., Ankara, s. 1026-1031.
- , (2008), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (38. Baskı), Timaş Yay., İstanbul.
- , (2000), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareler (1840-1880)*, TTK Yay., Ankara.
- Öğün, S. S., (2000), *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, (1. Baskı), Alfa Yay., İstanbul.
- Öke, M. K., (1998), *Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery - Saraydaki Casus*, (2. Baskı), İrfan Yay., İstanbul.
- Ömer Seyfeddin, (1330), *Millî Tecrübelerden Çıkarılacak Amelî Siyaset*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul.
- , (2001), *Bütün Eserleri Makaleler 1*, (1. Baskı), Yay. Haz. Hülya Argunşah, Dergah Yay., İstanbul.
- , (2016), *Balkan Harbi Hatıraları*, (3. Baskı), Dün Bugün Yarın Yay., İstanbul.
- Önen, N., (2003), *Turanlı Hareketler: Macaristan ve Türkiye*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- , (2008), “Turan’a İki Farklı Yol: Macar ve Türk Turancılıkları”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Milliyetçilik*, İletişim Yay., C. 4, İstanbul, ss. 406-408.
- Özbek, N., “Abdürreşid İbrahim ve İkinci Meşrutiyet Yılları: Tearüf-i Müslimin ve İslam Dünyası Dergileri”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 1995, (20), s. 18-23.
- Özden, M., (1994), *Türk Yurdu Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1918)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özel, İ., (1985), “Tanzimat’ın Getirdiği Aydın”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İletişim Yay., İstanbul, ss. 61-67.

- Özkoç, Ö., (2015), *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı Moderleşme, Merkezileşme ve Özerklik*, (1. Baskı), Ayrıntı Yay., İstanbul.
- Özkaya, Y., “Rusya Müslümanlarının Türkiye’de Tanıtılmasında Yusuf Akçura’nın Rolü”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2007, (23), ss. 95-104.
- Özok-Gündoğan, N., (2015), “II. Meşrutiyet Devrimine Çevresel Bir Yaklaşım”, *Osmanlı Döneminde Diyarbakir’de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)*, (1. Baskı) Der. Joost Jongerden-Jelle Verheij, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, ss. 183-218.
- Öztel, M., (2009), *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, (1. Baskı), Kitabevi Yay., İstanbul.
- Paçacıoğlu, B., “Türk Derneği Tasfiyeci miydi?”, *TÜBİAR*, 2001, (X), ss. 218-233.
- Parlatır, İ., (2012), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, (5. Baskı), Yargı Yayınevi, Ankara.
- Pınar, H., “Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Âlî Paşa”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, (18), s.1-22.
- Quataert, D., (2017), *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, (1. Baskı), İletişim Yay., İstanbul.
- Radloff, W., (2008), *Türkler*, (1. Baskı), Çev. A.Temir, T. Andaç, N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul.
- , (1957), *Sibiryadan 1-4*, Çev. Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul.
- , (2012), *Türklük ve Şamanlık*, (2. Baskı), (Çev. A.Temir, T. Andaç, N. Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul.
- Resneli Ahmed Niyazi, (1326), *Hatırat-ı Niyâzi Yahud Târih-i İnkılâb-ı Kebir-i Osmânîden Bir Sâhife*, Sabah Matbaası, İstanbul,
- Reyhan, C., (2008), “Jön Türk Hareketi- Türk Devrim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çözümleme”, *Doğu-Batı Dergisi-II. Meşrutiyet 100. Yıl*, , 1, (45), ss. 105-131.
- Rıza Nur, (1967), *Hayat ve Hatıratım*, Altındağ Yay., C. 2, İstanbul.
- Rüsumat Emini Evrak Müdürü Mehmet Emin, (1316), *Türkçe Şiirler*, Matbaa-i Ebu Ziya, Konstantiniye.

- Sakızlı Ohannes Efendi, (2005), *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde I-Mebâdi-i İlm-i Servet-i Mîlel*, (1. Baskı), Yay. Haz. Filiz Dıġıroġlu-Hamdi Genç-M. Erdem Özgür, Dergâh Yay., İstanbul.
- Sarı, İ., (2016), *Türk Dünyası ve İsmail Gaspıralı*, (1. Baskı), Nokta E-Kitap, Antalya.
- Sarıay, Y., (2004), *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, (2. Baskı), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Sazyek, H., “Ali Canip (Yöntem)’in Şiirleri I”, *DTCF Dergisi*, 1991, 35, (1), s. 263-288.
- Sencer M., (2017), *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı-Parvus Efendi*, (1. Baskı), İleri Yay., İstanbul.
- Sevil, M., (2006), *Türk Düşünce Hayatı*, (1. Baskı), Hece Yay., Ankara.
- Seyitdanlıoġlu, M., “Osmanlı Ahrar Fırkası: Programı, İçtüzüğü, Beyannameleri”, *Liberal Düşünce*, 1997, (6), ss. 101-117.
- Seyyah, “Hind'den Dönerken”, *Türk Yurdu*, 19 Nisan 1328, 1, (12), ss. 369-371.
- Sılan, N. S., (2010), *II. Meşrutiyet ve Sonrası Hatıralarım*, Haz. İsmail Dervişoġlu, Dün Bugün Yarın Yay., İstanbul.
- Sırma, İ. S., (2007), *II. Abdülhamid'in İslâm Birliğı Siyaseti*, (9. Baskı), Beyan Yay., İstanbul.
- Singer, I.- Gray, L. H., “Arminius Vambéry”, *The Jewish Encyclopedia*, (12), p. 399-400. <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14637-vambery-arminius> Erişim Tarihi: 27. 04. 2017.
- Singer, I.- Kahn, Z., “David Léon Cahun”, *The Jewish Encyclopedia*, (3), p. 492-493. <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/3902-cahun-david-leon>, Erişim Tarihi 26.04.2017.
- Somel, S. A., (2001), “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C.1, İletişim Yay., İstanbul, ss.88-116.
- Süleyman Paşa, (1327), *Târîh-i Âlem*, Mekteb-i Harbiye Matbaası,.

- Süleyman Şefik Paşa, (2004), *Hatıratım-Başıma Gelenler ve Gördüklerim- 31 Mart Vak'ası*, (1. Baskı), Yeni Yazıya Aktaran: Hümeysra Zerdecı, Arma Yay., İstanbul.
- Süleymanoğlu, Ö. F., (2004), *Ali Bey Hüseyinzâde'nin Makaleleri Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisâns Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Syzo, E., (2015), *Şemsettin Sami'nin Milliyetçilik Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisâns Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ş. Buzpınar, T., ““Öteki” Üzerinden Hesaplaşma: Celâl Nuri ve Abdullah Cevdet'in Avrupa Tartışmaları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Divan İlmi Araştırmalar*, 2005, 2, (19), s. 153. (151-176)
- Şahin, E., “Turanlı'nın Defteri'nde Yeni Lisân Hareketi ve Türklük Mefkûresi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2014, (3/2), ss. 194-208.
- Şehabettin ibn Bahaeddinü'l- Mercânî, (1885), *El Kısmü'l-evvel MinKitab-ı Müstefâdü'l-Ahbar, fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, Kazan Devlet Matbaası.
- Şehabettin Süleyman Bey, “Yeni Lisân (Cevabî Mektup), *Genç Kalemler Dergisi*, (Haz. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin), TDK Yay., Ankara 2014.
- Şemseddin Sâmi, (1317), “Cinsiyet”, *Kamûs-i Türkî*, İkdam Matbaası, Dersaadet.
- , (1317), “Kavm”, *Kamûs-i Türkî*, İkdam Matbaası, Dersaadet.
- , (1317), “İfâde-i Meram”, *Kamûs-i Türkî*, İkdam Matbaası, Dersaadet.
- , (1317), “Millet”, *Kamûs-i Türkî*, İkdam Matbaası, Dersaadet 1317.
- , “Lisân ve Edebiyâtımız”, *Sabah*, 20 Rebiülevvel 1316 / 8 Ağustos 1878, Nu: 3132, s. 3.
- , “Lisân-ı Türkî”, *Hafta*, 10 Zilhicce 1298, Nu: 12, s. 178.
- Şerif, (1912), *Meşrûtiyet'e Doğru Ben ve Hayatım*, Paris.
- Şimşir, B. N., (1991), *Azerbaycan'da Türk Alfabesi Tarihçe*, (1. Baskı), TDK Yay., Ankara.
- Şirin, İ., “Osmanlı'da Tarihin Anlam Arayışı”, *OTAM*, 2000, (11), ss. 555-574.

- Şişman, A., (2004), *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, (1. Baskı), TTK Yay., Ankara.
- Tahsin Paşa (Esbak Mabeyn Başkâtibi), (1931), *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul.
- Tanpınar, A. H., (1988), *19. Yüzyıl Türk Edebiyatı Tarihi*, (7. Baskı), Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- Tanrıöver, H. S., “Müessesemizin Mazisine Bir Bakış”, *Türk Yurdu*, Sayı 238, Kasım 1954, s. 329.
- Taştan, Y. K., (2010), *Türk Milliyetçiliğinin Sembolik Kaynakları (Yeni Osmanlıların Siyasal Söylemleri 1860-1876)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- , (2017), *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, (1. Baskı), Ötüken Yay., İstanbul.
- Tekeli, İ. – İlkin, S., (1999), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, (1. Baskı), TTK Yay., Ankara.
- Temir, A., (1966), “Fr. W. Radloff'un Kazan Raporları”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, (1. Baskı), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, ss. 418-423.
- , (1991) *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri Hayatı-İlmi Kişiliği-Eserleri*, (1. Baskı), TDK Yay., Ankara.
- Tevetoğlu, F., (1986), *Hamdullah Subhi Tanrıöver*, (1. Baskı), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- Timur, T., (2010), *Osmanlı Kimliği*, (5. Baskı), İmge Kitabevi, Ankara.
- Tirebolulu Alp Arslan, “Türkçenin Başına Gelenler- Gelmekte Olanlar- Yapma Değiştirmelerden”, *Türk Yurdu*, 23 Şubat 1327, 1, (8), ss. 231-236.
- Togan, A. Z. V., (1985), *Tarihte Usûl*, (4. Baskı), Enderun Kitabevi, İstanbul.
- , (2015), *Hâtıralar*, (1. Baskı), Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.

- Toprak, S., (2011), *XIX. Yüzyılda Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri ve Avrupalı Devletlerin Balkan Politikası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Toprak, Z., (2012), *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, (1. Baskı), Doğan Kitap, İstanbul.
- , (1983), “II. Meşrutiyet’te Fikir Dergileri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yay., İstanbul, s. 126-132.
- , “İttihat ve Terakki’nin Paramiliter Gençlik Örgütleri”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 1979, (7), ss. 95-113.
- Topuzlu, C., (2017), *İstibdat-Meşrutiyet- Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Yay. Haz. Prof. Dr. Hüsrev Hatemi, Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, (6. Baskı), İşaret Yay., İstanbul.
- Tunaya, T. Z., (1989), *Türkiye’de Siyasal Partiler- İttihat ve Terakki- Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, (1. Baskı), Hürriyet Vakfı Yay., C. 1, İstanbul.
- , (1998), *Türkiye’de Siyasal Partiler*, (2. Baskı), Hürriyet Vakfı Yay., C. 1, İstanbul.
- , (1988), *Türkiye’de Siyasal Partiler - II. Meşrutiyet Dönemi*, (2. Baskı), C. 1, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul.
- Türk, H., (2014), *10 Temmuz Meşrutiyet Bayramı*, (2. Baskı), IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul.
- Türkmen, F., “Abdullah Tukay’ın (1886-1913) Yetiştığı Çevre ve Halk Kültürü”, *Millî Folklor*, 2012, (93), ss. 35-41.
- Türköne, M., - Özdağ, Ü. (Yay. Haz.), (1993), *Siyasî İslâm ve Pan İslamizm*, (1. Baskı), Rehber Yay., Ankara.
- Türköne, M., (1994), *Cemaleddin Afgani*, (1. Baskı), Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
- , (2011), *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, (5. Baskı), Etkileşim Yay., İstanbul.
- Tütengil, C. O., (1985), *Yeni Osmanlılardan Bu Yana İngiltere’de Türk Gazeteciliği (1867-1967)*, Belge Yay., İstanbul.

- Uca, A., (2017), *Ali Bey Hüseyinzade (Turan)*, (1. Baskı), Kömen Yay., Konya.
- Uçman, A., (2006), “Necip Âsım Yazıksız”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul, ss. 493-494.
- , (2010), “Şemseddin Sâmî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul, ss. 519-523.
- Ülken, H.Z., (1992), *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (3. Baskı), Ülken Yay., İstanbul.
- Ünal, Y., (2009), *Ahmet Ferit Tek*, (1. Baskı), Bilge Oğuz Yay., İstanbul.
- Üstel, F., (2010), *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Ocakları*, İletişim Yay., İstanbul.
- Vatandaş, C., (2010), *Ulusal Kimlik Türk Ulusçuluğunun Doğuşu*, (2. Baskı), Açılım Kitap, İstanbul.
- Vladimir Gordlevski, “Radloff”, *Türk Derneği*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, (3), İstanbul 1326,ss. 76-80.
- Yahya Kemal, (2017), *Târih Musâhabeleri*, (4. Baskı), İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul.
- , (1973), *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hâtıralarım*, Baha Matbaası, İstanbul.
- Yamak Ateş, S., (2012), *Asker Evlatlar Yetiştirmek- II. Meşrutiyet Dönemi’nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, (1. Baskı), İletişim Yay., İstanbul.
- Yaman, E., (2015), *Gaspıralı İsmail ve Türkçede Birlik*, (1. Baskı), Akçağ Yay., Ankara.
- Yazıcı, S., (2011), *Osmanlıda Siyasî Muhalefetin Kurumsallaşma Süreci (1902-1909)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Yeşilot, O., (2012), *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, (1. Baskı), Yeditepe Yay., İstanbul.
- , “Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi’nin Hayatı ve Fikirleri”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, 2009,4, (7), ss. 97-121.

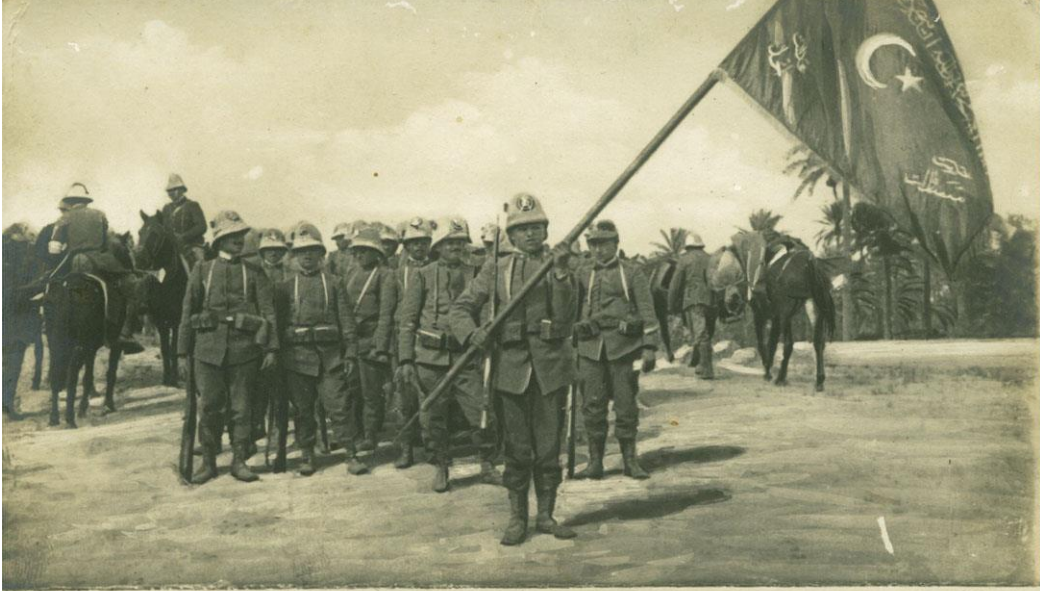
- Yetkin, B., “Milli Türk Fırkası’nın Sesi İfham Gazetesi’nin Mütareke Dönemine Bakışı (1919-1920)”, *Tarihin Peşinde*, 2012, (7), s. 1-26.
- Yıldırım, E., (2014), *Anadolu’da İslâm Ruhu- Vatan ve Millet Oluşumu*, (1. Baskı), Dergâh Yay., İstanbul.
- Yılmaz, A., “Daire-i Adalet Kavramı Bağlamında Osmanlı Siyaset- Yönetim Düşün Geleneği”, *YBAD Lisansüstü Seminer Çalışmaları*, 2, Eylül 2009. <http://yonetimbilimi.politics.ankara.edu.tr/files/2013/07/ayilmaz.pdf>, Erişim Tarihi: 11.11.2017.
- Yılmaz, E., (2012), *Abdülkadir Câmi Baykurt’un Hayatı, Siyasi Faaliyetleri ve Düşünce Yapısı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisâns Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yılmaz, K., “Mehmed Fuad Köprülü’nün Bugünkü Edebiyat Adlı Eserinden Hareketle Edebiyata Dair Görüşleri”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İzmir 2008, (14), ss. 171-192.
- Yılmaz, S., “Armin Vambéry’nin Türkistan Seyahatnamesi Ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar”, *Belleken*, 2005, LXIX, (255), ss. 599-628.
- Yiğit, Y., (2010), *Aleksander Israel Helphand (Parvus’ın Osmanlı Malî ve Sosyal Hayatına Dair Değerlendirmeleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisâns Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yöntem, A. C., “Ziya Gökalp’e Türkçülüğü Aşıl原因an Adam”, *Hatıralar, Resimler, Vesikalarla Yakın Tarihimiz: Birinci Meşrutiyet’ten Zamanımıza Kadar*, 1962, 1, (9), ss. 259-260.
- Zeyrek, S., “II. Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bazı Düşünceler: Darbe mi? Devrim mi?”, *OTAM*, S. 32, 2012, ss. 201-228.
- Ziya Gökalp, (1339), *Türkçülüğün Esasları*, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara.
- , (1918), *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Yeni Mecmua, İstanbul.
- , (2006), “Türkçülük Nasıl Doğdu?”, *Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliği*, (1. Baskı), (Yay. Haz. Hikmet Tanyu) Elips Kitap, Ankara.

Ziya, (1328), “Turan”, *Altın Armağın*, Tanin Matbaası, İstanbul.

Zurcher, E. J., (2004), Turkey, *A Modern History*, (Revised Edition), I.B. Tauris,.

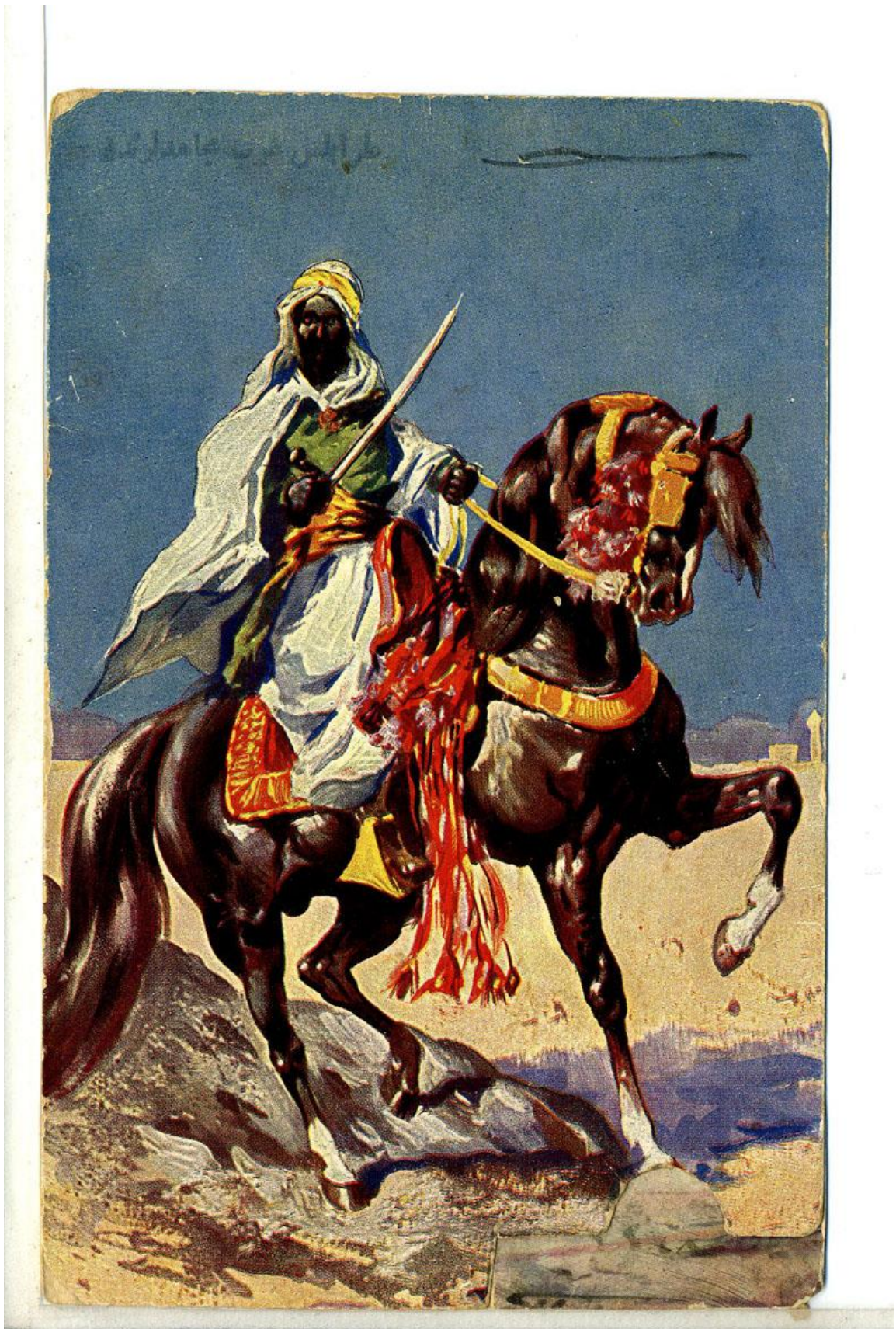
EKLER

Trablusgarp Savaşına İlişkin Ek'ler: (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'ndan temin edilmiştir.)

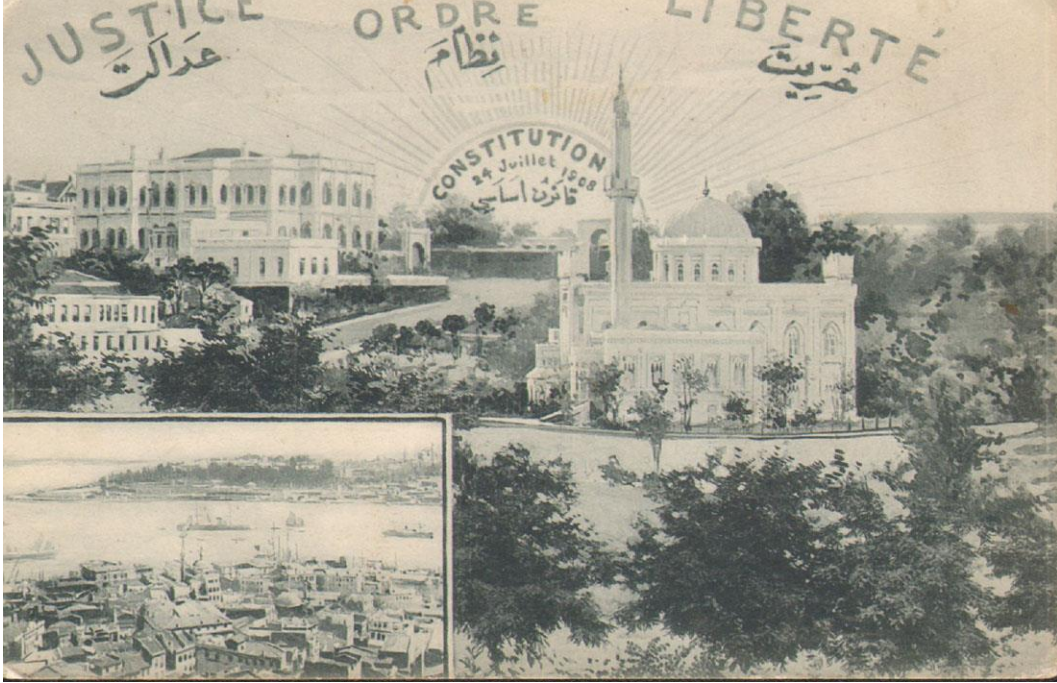
Guerra Italo-Turca - I superstiti dell' 8^a comp. 84° fanteria con la bandiera del Profeta conquistata nella battaglia 26 ottobre 1911

II. Meşrutiyet'e İlişkin Ek'ler: (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'ndan temin edilmiştir.)

II. Meşrutiyet Kartpostalı:

II. Meşrutiyet Kartpostalı:

II. Meşrutiyet Kartpostalı:

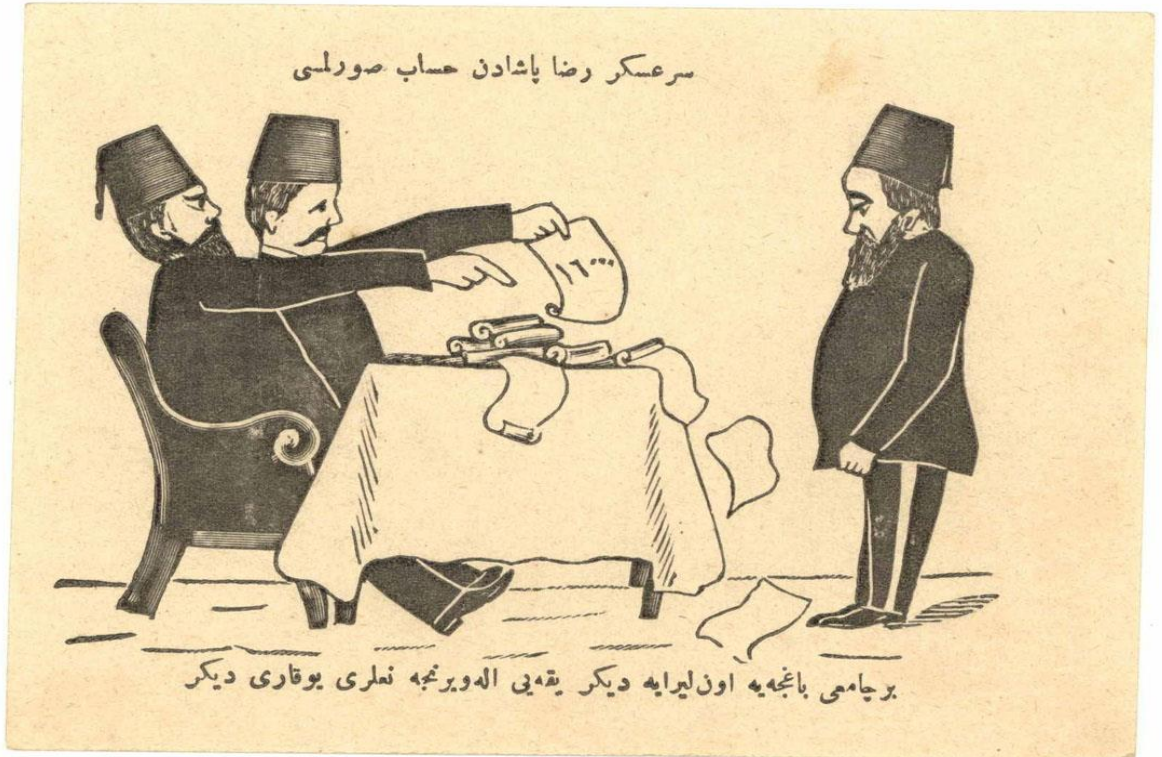
II. Meşrutiyet Meclis-i Meb'usan:

Resneli Niyazi ve Askerleri:

Serasker Rıza Paşa'dan Hesap Sorulması:

II. Meşrutiyet'in Ardından Hafiyelerin Tard Edilmesi:

طنبین

سیات

و طائف نگارته بداند

دوروزی که برین ... سیات ... طائف نگارته بداند ...

دوروزی که برین ... سیات ... طائف نگارته بداند ...

دوروزی که برین ... سیات ... طائف نگارته بداند ...

دوروزی که برین ... سیات ... طائف نگارته بداند ...

سیات ... طائف نگارته بداند ...

سیات ... طائف نگارته بداند ...

سیات ... طائف نگارته بداند ...

سیات ... طائف نگارته بداند ...

طنبین

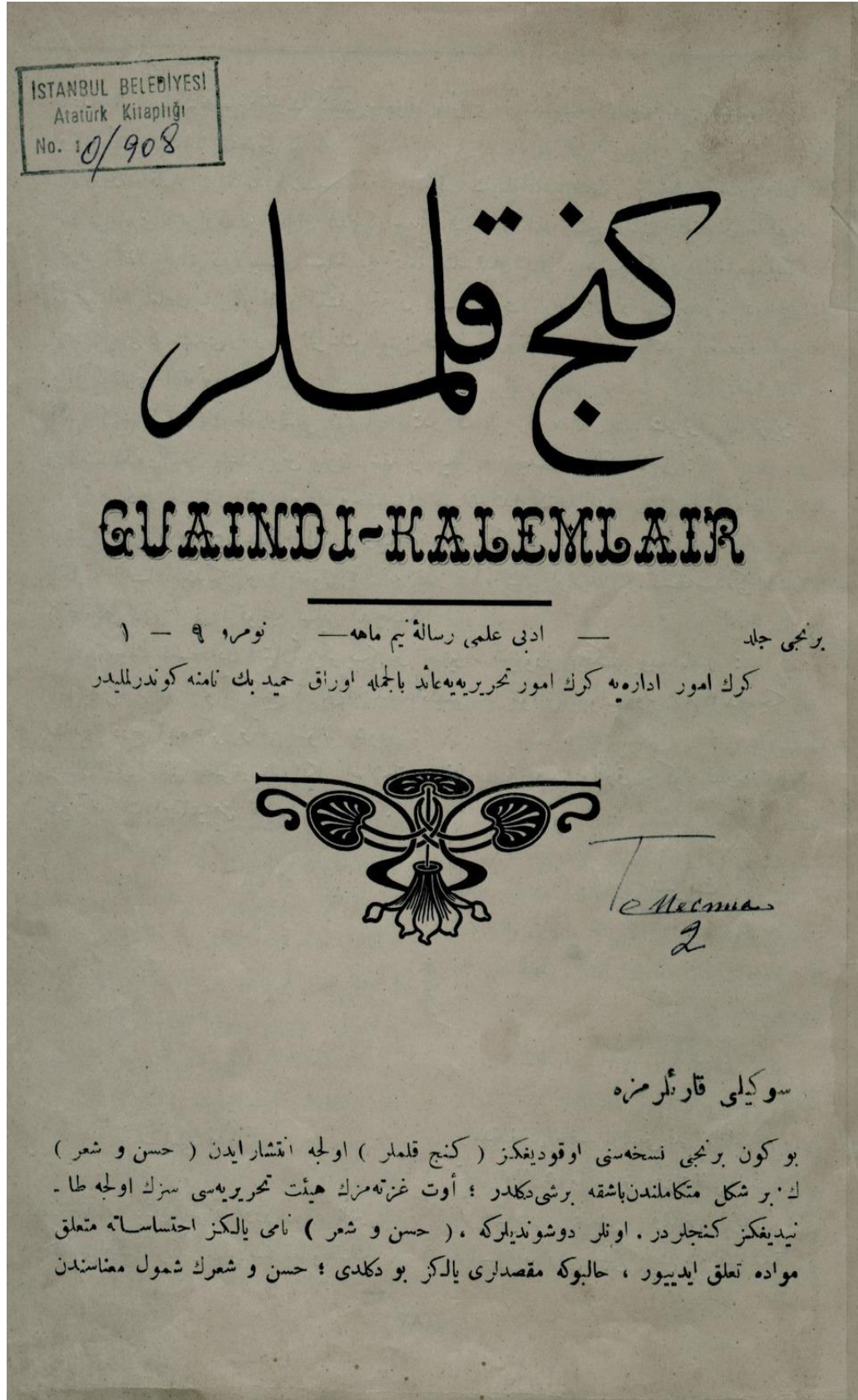
ایشل ملاقی

طنبین ... ایشل ملاقی ...

آهیس سولر

آهیس سولر ...

Genç Kalemler:

تَرْجُمَانُ

لِطَبَقَاتِ الْاِسْلَامِ

بكرى آئينى سنه دولمىسى
 مارت ۲۱ - سنه ۱۹۰۸
 ربع الاول ۱ - سنه ۱۳۲۶
 سنه ك بدلى دوت روبله
 نومرو ۲۲

“ТЕРДЖИМАНЪ” Выходитъ два раза въ недѣлю XXVI годъ

شهر باغچه سرايه هفته ايکى
 دفعه چيقان سياسى ادبى فنى
 و اقتصادى و سلمى غزته در
 التى ايلق ايکى روبله
 1908 r. № 22

مى دينكزه حمالرك اودوبلارك

بوتون ككون طوبوب چالشان بزم ايكچيرميزك غيرتلى خاطره كلسون. چوتكه: بو كسى سى و فريلر - متادى اولده - يالكلر قوت ماده سرف ايدوبلر يكانه مهاج ترقى اولان قتل و فكر ايله چاليلهيدن انسانلى بر استراحت، بر سعاده ايريشديره نزل.

چوتكه: اسلارك هنر و صنعتلى، كسب و تجارتلى يالكلر حمالرك اودوبلى و آراياچلرك، بر قازوجلرك سيراندن و حيان كسبى هيچ بر مى بيلهرك حركت ايشانندن عارت اوله ايدى انسانلر بو كونه اولكى حال ايتدا. ئارنده قايلر و هيچ بر ايشارى ترقى ايتزه، بناه عليه بو كونكى مادي و معنوى ترقيات حصوله كلنوي.

قرون اولى و قرون وسلى ره كتيه. لم . بولدن بر ايكى عصر مقدم ديلاده كي خلق علم و معارفنه، بناه عليه عقل و فكرلى ايله مى ايشكمن معرور اولوب يك چاليشورلردي. حتى روبده الهى آلتش سنلر مقدم بوتون ايدلسلر بوئيجه پاراخونلر ممانه بوز و بيكلرجه كتيلر پاروزلر چكوب بورولر و شو خدمتلر دن اسلا قورتولامازلردي. ايته بولترده خدمت ايدلرلر يك چاليشورلردي بولرك ايشارى، بو قدر سى و غيرت ايتديكلى حاليه نه ايجون ايلروي كيتيدى.

آشلاما اعلاني

فتح صالح قره سنده حسن ائتديك ايتقولا. سنده اوج سنه ك چيچ اعمار ايكي سنه ك چيچ ارمود و كيراز و يكي چيچ بايون اريكي و بر سنه ك شفتالي اك يفتى چيچان دن دانه ايله ۲۵، بوز ايله آلانلر يكرى روبلنر ساندلدى اعلان اولنور.

انسان، سى و بايق

ابدل، دن اقتباس:

بر ملت، يا بر قومك جانى و دنياه بقاس ايجون اولاشو ملت افرادندن هر بر كيتيك بايقى. ثانيا افراد ملتنن تشكيل قىلان جمعيت و حيث اجتماعه، يك بايقى لازمه. بناه عليه هر بر كسى كسب ايشك و ايتديكى كسبه معصوم اولان علم و مهارندن خردار اولمن، سوكر شو كيتنده زياده ميله اجتهاد ايتك، كسبتك ترقى ايشنه غيرت ايتك لازمه.

چوتكه: كسب ايشان، يا كسب چاليشان تيشلرك فقيره، آج و مهاج قالمچلرلى هر كسبه معلوم بر حقيقت اولدوقى كسى، كيتنده و ايشلديكى ايشندن فن و اصول قنه رهايت ايتيارلرك چاليشلر ده جنا چكك و وقت ضايع ايشكمن باشغا بر فائده و يرمن، بناه عليه كسب ايشك ايجون اولان علم و معارف، سوكر سى و غيرت لازمه.

مكتدابلاره و مطلماره اخطار

تفصيل و مكب ايتادابلر ايجون لايى و ضرور اولان كتابلرك چلملى "ترجمان" باسمه حارسه طبع اولوب لستك ايتلمه كونرلمكده، بو جملدن هر طرفه بر چوق مذهب و معاملك قبول ايتديكلى درس كتابلى بولرلر:

۱) حواجه سيان، الفبا، سى، فى ۱۰، كاپيت ۳، حواجه سيان، فرانسى، سى، فى ۱۲، كاپيت ۳، علم حال عقائد اسلام، فى ۱۵، كاپيت ۲، صرف تركى، فى ۱۵، كاپيت ۵، حساب رساللى، فى ۱۰، كاپيت ۶، سزمشق دستسى، فى ۶، كاپيت ۷، "فرهنگ مختصر جبرايلا"، كاپيت ۲۵، تاريخ عمومى، فى آلتش كاپيت.

و احكام فطرت ديك اولان قواعد ديه اتباع ايله مراتب عزوسماتك اوج اعلان سته صعود ايتيلر.

هانى يا بو ككون مسلمانلر ايجنده سلفه كي كسى (ناسى خيره دعوت ايدره، خلقه ايبلكله امر ايدره عباد اللهى كوتور، لكدن نه ايدر سزدن بر فرقه بولشون) مآلنده كي آيت كريمه اتباع اين دني بون مسلمانلر...

هانى يا بو كون علمى عصر ايجنده ائمه اسلاف كسى (الله تعالى علم ايله مرتوق بولدى كيملر دن خلقه حق تعليم و احكام ربانيتش شريخ و تبیین ايجون عهد و ميثاق آلديغى ياد ايت) معاستند، كي آيت جلله ك متضمن اولدىش تكليفى دوشونلر؟ عيجا بولر نه اولدى.

اوت، بولر ايله ايتديكلى عهد و ميثاقى نقش ايلديلر، و ميدانى خلقى اضلال ايند جهته و اهتياق ايله طغيانى نهايت درجهيه واردنر ملوك و امرايه بر اقدابلر، بو سورته خلق طاقم طاقم جهل ايجنده بوغلمنده، طاقم طاقم حوسات

قوام اسلام

(ابروسى)

آرتق رجب آيتمه ئولنجق ايكي ركت فلوك مستوجب اوله چى كرت حشانه كوكه، چك اولان بر هوا پرستك اونكاد معاسده نه قدر جور اوله چىنى كسب و تخمين مشكل بر ساهه دكلر، كچه شريعت اصول ترغيبى حوى ايسه بو ترغيبى قوانين طبيعى و قواعد فطرنى اويوجاق منزله سنه تنزيل ايتامك ايجون هر ترغيب بر ترغيب مرادق قىلمش، ر اساكى بين العوقف و الرجا بولنه چن بر حالده طوبوق ايد معض ايله ايجيه مدعيه سالك اولمندن و يالكلر قوروق ايله يسه دوشكمن محافظ ايمتدمر.

شه سزدر كه حكمت الهى و اعظ و اعظ نامش الان او مقوله ضلالت پيشه هرزه كورك خلقه تعليم ايتديكلى حشياردن و مند اخلاق بالالردن نزه و حضرت

۲۱ سى نومرده باق

معصومك اتمام بحكام اخلاق ايجون جانب اولويشون كيتيدكى قواعد قدسيه او بولده معاسدن بريشم، بو كسى مقاسد و اكاذيب سييه دركه عصرم مسلمانلر نه ادار ساهه مسلمانلر يك شمارى اولان سيرت ظاهره كولولور.

سانك مدهانه و مدهانلردن، نفاق و منافقنردن اجتنابيله بكديكلى اوشادى خصائى برده، شديكى مسلمانلر يك مثلا اولدىش نفاق و ربايزمدر...

اسلافك بيشنده كي وقاق و اشتقاق يرته شيديكى مسلمانلر آرومنده شفاق و اخلاق قائدمر. ادوار سايه مسلمانلر يك جلب شفتت و دفع معضرت خصوصده كي ايتاقى شه ي تاميله بر هكس اولمش، زبائن مسلمانلر يك جنب معضرت و دفع شمتت خصوصده اله اله علونشاردر.

اولكى مسلمانلر شديكى مسلمانلر ك پرستش ايتكده اولدىش اوهام و خيالى آياقلى آله آهرق حقيقت دني اظهار ايجون نعرى، حقايقه اعلاى حقه و قسب وجود

بلی ذکره فی آنچه اهل صلیب محاربه لرندن سوکره آوروپاده کورولمکه باشلادی .

اسلاملا ؛ معمارلق ایله اویمه جیلقد، ده فوق العاده ترقی و تکمیل ایتشلدر . عرب معمارلری طرفندن بنسا ایدیلان « مدینه الزهراء » ، « الحراء » ، « القصر » ، « البیضا » و بونلره معادل پک چوق محشم و مزین سرائیل ایله قاهرده ، قدس شریفده ، شامده ، قرطبهده ، فاسده ، غرناطه ، طلیطلهده و ناهنده وارنجیه به قدر ده پک چوق یزلرده انشا اولونان جوامع شریفه ، مدرسه لر ، کتبخانه لر ، تره لر صنعت و تزیینجه دنیاده امثال کورولمهش آثار نفیسه معماریه دن معدوددر . « فاتح » جامع شریفنک معاری « ایاس » ، « یزید » جامع شریفنک معاری « کال الدین » ، « سلیمانیه و شزاده » جامع شریفلرنک معاری « ستان » کی اسانده صنعتک و استانبول ایله بروسه و ادرنهده کی جوامع شریفه بنا ایدن دیگر اسلام قالمه لک مرتبه بالاترین مهارتی نظر افتخار اتمی تظیف ایتیکده اولان اثرلرنک لطافت و تکمیلت جهان پسندانه سندن استدلال اولنه یلیر .

ایشته اسلاملر علوم و فنونه بو یولده خدمت ایتشلر و کسل و فتور قبول ایتدین غیرت و فعالیت جاهدانه لری سایه سنده هر علمی ، هر فنی بولدقلری نقطه دن پک ایله ری کوروره لک اعلا و احیا ایله مشلدر .

کریدلی محمد باشا زاده : محمد علی

« تورک درنیکی »

نظامنامه سی

- ۱ — « تورک درنیکی » آدی مرکزی استانبولده اولتی اوزره صرف علم ایله اوغراشیر بر جمعیت قورولمشدر .
- ۲ — جمعیت مقصدی تورک دینه آ کیلان بوتون قوملرک ماشی و حالده کی آثار ، افعال ، اجوائی و محیطی اوکرنیه به اوکرنیه به چالیشیق یعنی تورک لک آثار عقیقه سی ، تاریخی ، لسانی ، عوام و خواص ادیبانی ، اتنوگرافیا و اتنولوگیا سی ، احوال اجتماعیه و مدنیت حاضره لری ، تورک مملکتلرنک اسکی و یکی جغرافیائی آراشدیروب طراشدیروب اوزته به جبقازه رق بوتون دنیایه یابوب طاعتیق ، آبریمه ده دیلرک آچق ، ساده ، کوزل ، علم لسانی اوله یله چک صورتده ککیش و مدنیته ال ویرشلی بر درجه به کله سه چالیشیق و ایلاسی اکا کوره تدقیق ایتیکدر .
- ۳ — جمعیت مقصدینه ایرشمک ایچون آشاغیده کی واسطه لری قولانیر :
 - ۱ — جوبت طوبلانیر ، مذاکرآتمه بولونور ،
 - ب — اقتضا ایدن مللره هیئتلر کوندروب کشفیاته ، تحقیقاته کیریشیر ،
 - ج — جمعی درس لر ، مذاکره لر ترتیب ایله ، مکتبلره تورکاری آ کلامغه یازار درس لر قبول ایتدیرمهک چالیشیر ،
 - د — غزله لر ، رساله لر ، کتابلر نشر ایدر ،
 - ه — یوقازیده کچن مسئله لر اوزرنیه علمی مذاکره لرده بولونتی اوزره قونقره لر طوبلار .

- ۴ — جمعیت مقصدینه خدمت ایتک ایسته ین هر کس هانکی دین ، جنس و تابعیتدن اولورسه اولسون مرکزده کی اداره هیئته شفاهاً و یا تحریراً مراجعت ایله دیکر تقدیرده ایتک دخوله جمعیت ایک اعضا سنک دلانیه و هیئت اداره تک تصدیقه قبول اولونور .
- ۵ — هر اعضا جمعیه اوج آیده برکه ۲۰ غروش ویرر . برکه ده

بکری لیرا ویرلر قید حیات ایله اعضا اولش اولور . بوندن فضله ویرن تبرعآتمه بولومش صابیلر . اقتضا ایدرسه جمعیت مرکز اداره هیئتی بعض اعضا یورسمدن معاف طوته بیلیر . معنی ، ماده جمعیه فوق العاده خدمتی طوقونان ذانلرک آدری مرکز اداره هیئتی قرار یله افتخار لوحه سه یاز یله چقدر .

۶ — اعضادن بری ایسته دیکر زمان استغفا ایده بیله چکی کی بر سنه لک تقسیطلری ده ویرمه مکله استغفا ایله مش صابیلر .

- ۷ — هر مملکتده بولونان اعضا بریده طوبلانغله اولمکتک عمومی جلسی قورار لر . مرکزده کی عمومی جلسه « مرکز عمومی جلسی » دینیلیر .
- ۸ — مرکز عمومی جلسی کندی ایچلرندن سنه ده کره تک تکرار انتخاب اولونتی اوزره طوقوز کیشیک بر مرکز اداره هیئتی سبب تعیین ایله . ایتک مرکز اداره هیئتی مؤسسلر کندی ایچلرندن سچر لر . مرکز اداره هیئتک کندی ایچلرندن سچمش برنجی ، ایکنجی رئیس ، برنجی ، ایکنجی کاتبی ایله برده صاندیق ایمن بولونور .
- ۹ — مرکزده کی عمومی مجلس امور اداره به باقی ایچون طوبلانندی زمان کندی رئیس ، کاتبی انتخاب ایله ؛ دیگر طوبلانیشلر نده مرکز اداره هیئتک رئیس لرندن بری رئیسک ، کاتب لرندن بری ده کاتلک ایدر .
- ۱۰ — هر عمومی مجلس لزوم کورورسه بولونندی موقعه بر هیئت انتخاب ایده بیلیر .

- ۱۱ — مرکزده کی اداره هیئتی الک آزی اون یش کونده بردفنه طوبلانیر جمعیت علمی ، مالی اداره سی یولته قویار .
- ۱۲ — مرکزده کی اداره هیئتی ؛ جمعیت هر سنه نهایتنه قدر عیله ایله دیکر خدمت لره ، کفیلر نه ؛ اطلاع لر نه داثر برابور برابور آله چقدر .
- ۱۳ — آیده بر دفعه علمی مذاکره ده بولونتی اوزره مرکز عمومی جلسی طوبلانیر .
- ۱۴ — مرکزده کی عمومی مجلس امور اداره به باقی ایچون الک آزی پیاده بر دفعه طوبلانچی کی مرکز اداره هیئتجه لزوم کورولدیجه فوق العاده اجتماعلره ده دعوت ایدیلیر .
- ۱۵ — عمل تشکیلات ؛ ناصل چالیشه چقرنجی ، نه بولده اداره تشکیل ایده چکلرنی کندی لری تعیین ایدر .

- ۱۶ — قونقره لر ؛ مرکزده کی عمومی مجلس قرار ی و مجلی تشکیلاتک الک آزی اوله رق باریسنک تصویری ایله جائه یلوب طوبلانیر . قونقره لر طوبلانندی مجلسک عمومی مجلسیه دیکر عمومی مجلسلر مرکز لرندن ، مرکز اداره هیئتی اعضا سندن و نهایت دعوتیلر دن مرکب اولور .
- ۱۷ — قونقره لارک اساساً وظیفه لری جمعیت مقصدینه یازار علمی مسئله لرله مشغول اوله رق تورک لک حقنده کی معلومانک آرتمه سه خدمت ایتک ایسه ده جمعیت عمومی تشکیلاتی ، نظامنامه سی مقصده ده اوبنون بر یولده دوزلتمک صلاحتی واردر .

- ۱۸ — جمعیت وارداتی ؛ تقیسط بدلرندن ، تبرعآتمن ، جمعیت تشریاتی صایتیش اچیه سندن ، ویره چکی قونقره لارک بعضیسه قونان دخوله حاصلتدن عبارتدر .
- ۱۹ — مرکزده بولونان اعضا تقیسط بدلرنی مرکز اداره هیئته ویرر ویا کوندیرر . مجلی مجلس عمومیلرک وارداتندن یوزده اونوزی جمعیت عمومی مصرفلر نه فارشلیق اولتی اوزره مرکزده کی اداره هیئته کوندیلیر . بونکله برابر هر هانکی بر محله فوق العاده مصارقه احتیاج کورولورسه مرکزده کی اداره اولمکتک وارداتنک هسنی اورایه ترک ایتدکن باشقه مرکز قاصه سندن دخی مآونته بولونه بیلیر .
- ۲۰ — مرکز قاصه سنک تصرف ؛ مرکز عمومی مجلسنه بیلده برکه حساب و برمک و کله چک سنه تک بودجه سی تصدیق ایتدیرمک شرط یله مرکزده کی اداره تک ائده در . سنیلر ، ویتیلر ، مقاوله لر ده مرکزده کی اداره اعضا سندن

Türk Ocağının Esas Nizamnamesi:

تورک اوجاغنىڭ اساس نىظامنامەسى

فصل ۱ (۱)

آدى ومقصدى

برنجى مادە ۱۲ مارت ۱۳۲۸ تارىخىدە استانبولدا
(تورک اوجاغى) ادلى برجميت قورولمىشدر .

ايكىنجى مادە جمعيته مقصدى، اقوام اسلاميه نىڭ بررکن
مهمى اولان تورکلرک مىلى تربيە و علمى، اجتماعى، اقتصادى
سويەلر نىڭ ترقى و اعلاسيه تورک عرق و دىلنىڭ كاله
چالشمىقدر .

اوپچىنى مادە جمعيته مقصدىنى الدە ايتمىك ايجون تورک
اوجاغى ادلى قلوبلر آچەرق درسلى، قونفرانسلى، مسامرەلر
ترتيب، كىتاب و رسالهلر نشر ايدەجىك مگتبلر آچمە
چالشمىقدر .

مىلى ثروتى قورومق و چوغالتمق ايجون هر درلو مسلك
و صنعت اربابيه كوروشەرك اقتصادى وزراعى تشويق
وارشادلردە بولنەچق و بوكىي مؤسسەلرک طوغوب ياشامسە
نالد كلىدىكى قدر ياردم ايدەجىكدر .

يېنى فېكىر

۱ - نىيان ۱۳۲۹

« مىلى تېرىيە » يە چالېشېر و « دېفېتچىلىك غايەسى » كودەر آيلىق بىجوعە در .

تېرىيە دېكى مېيات صحىفلىرى

مدافعة مليه و تېرىيە

- ۳ -

بوى سىقاوت - نظاملى يېكىچىرى

مدافعة مليه جمعيتى محترم فعال هيئتنه :

شوسطرلىرى يازاركن قىلبا منشرحم ! آرتق تىنليرىمىز ، صمىمى تىكليليرىمىز
ساحه تطبيق بولمق شرفى قازانمىز باشلامشدر . بىزىك اسكىدن بىر ادعا ايلدىك ،
كه عسكەر اوچاغندهكى تېرىيە ، هيىچ بروقت كافي دكدر . عصرلر يك چوق
تبدلات وجوده كىردى . نىجه بولاد بدنلر سىقوط ايتدى . نىجه قهرمانلقلر
وشجاعتلر كىرینه فن وادمان قائم اولدى . بوسوزلرى يارىم قولاقله دىكله يەنلر ،
حتى ادعا يە اعتراض ايدنلرده واردى . مناستردارالمعلميننده استقبالك خواجهلرینه
داخلىه ناظرى حاجى عادل بىك رياستى آلتندهكى روم ايلي تفتيش هيئتى شرفى ايجون

Yeni İKRAM (JOURNAL TURC)
DIRECTEUR - PROPRIÉTAIRE : AHMED TÜRKSÜY
Rédaction - Administration : Rue de la Sublime - Paris
Lundi 10 JUILLET 1918

هنگامه و پنهان جامه...
عزیزانم!
شماره ۴۸۱

سوره:
بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

Türk Derneği Mührü:

